

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVII

Sa. 279

Ağustos 2013

ANKARA - 2013

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

USTA, AYDIN: Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler	365
AYAZ, FATİH YAHYA: Memlük Tarihçilerine Göre Dulkadroğlu Şahsuvar Bey İsyanı	403
KESKİN, MUSTAFA ÇAĞHAN: Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433) (15 resim, 1 harita ile birlikte)...	445
SEVİNÇ, TAHİR: Şam Valisi Emirü'l-Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı (1743-1744).....	467
PAMUK, BİLGEHAN: Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI - XVII. Yüzyıllar) (2 resim ile birlikte).....	523
ACIDUMAN, AHMET - ARDA, BERNA: <i>Mir'âtü'l-Ebdân fî Teyrîh-i A'zâi'l-İnsân</i> 'da Yer Alan Anatomi Terimleri Üzerine Bir Ön Çalışma: "Birinci Kısım: Osteoloji Hakkında" (3 resim ile birlikte).....	547
BAYRAK-FERLİBAŞ, MERAL: Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri	573
ERKEK, MEHMET SALİH: Osmanlı Mardin'inde Cinayet Vakaları ve Cinayet Soruşturmaları Hakkında Bir Değerlendirme.....	637
SADRİ, MANİZHEH: Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı	653
ÖZLÜ, ZEYNEL: Halk Hekimliğinden Dış Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)	671
KÜÇÜK, SERHAT: Osmanlı Algısında Garb Teknolojisi: " <i>Mösyö Elektrik</i> "'in Sergüzeşti	713

Çeviri:

FRENKEL, YEHOSHUA: (çev. Nuh Arslantaş): Gayri Müslim Tarihçilerin İslâm Tarihi Kaynaklarındaki Rivayetleri Kullanması	741
--	-----

Kitap Tanıtma:

BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Kevin Featherstone, Dimitris Papadimitrou, Argyris Mamarelis ve Georgios Niarchos, <i>The Last Ottomans, The Muslim Minority of Greece, 1940-1949</i>	765
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Isabel V. Hull, <i>Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany</i>	769
DEMİR, BÜLENT: V. Sevin, N. Arslan Sevin, H. Kalsen, <i>Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı</i>	775

Özetler	781
İngilizce Özetler	788
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	795
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	798

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. MEHMET METİN HÜLAGÜ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN
Doç. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif KIREÇÇİ

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Mehmet AKMAN (Okan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ebru ALTAN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Slavka DRAGONOVA (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY (Atatürk Üniversitesi)
Selim TEZCAN (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Esin KAHYA (Ankara Üniversitesi-Ereğli)
Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KATAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Erol ÖZVAR (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Canan PARLA (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU (Baskent Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman Ali UYŞAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. İler UZEL (Aydın Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 210-217

310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.org.tr>

basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Nisan 2013 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Baskıya Hazırlık: Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti. • Baskı: Diyanet Vakfı Matbaası

BELLE TEN

Cilt: LXXVII

AĞUSTOS 2013

Sayı: 279

HAÇLILAR VE DOĞU HİRİSTİYANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER

AYDIN USTA*

Papa II. Urbanus'un (1088-1099) 1095 Kasımında Clermont Konsili'nde yaptığı konuşmanın sonrasında başlayan Haçlı Seferlerinin ana temalarından biri de *Doğulu Hristiyan kardeşlere yardım ve Müslümanların ayakları altında çiğnenen Hz. İsa'nın kutsal hatıralarının bulunduğu Kudüs'ün kurtarılması* olmuştur¹. Burada bahsi geçen *doğulu Hristiyan kardeşler* şeklindeki ifadenin direkt muhatabı Bizans İmparatorluğu idi². Ancak doğudaki Hristiyan varlığı sadece Bizans ve onun Ortodoks tebaasından ibaret değildi. VII. yüzyılın ilk yarısından beri Müslümanların hâkimiye-

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, aydinusta@gmail.com

¹ Papa'nın konuşması ile ilgili bkz., Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, ing. trc., F. Rita Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969, s. 62-67; Robertus Monochus (Robert the Monk), *Historia Iherosolimitana*, ing. trc. Carol Sweetenham, *Robert the Monk's History of the First Crusade*, Burlington 2005, s. 79-81.

² Frederic Duncalf, "The Council of Piacenza and Clermont", *A History of the Crusades*, I, gen. ed. K. M. Setton, Londra 1969, s. 222-229; Cristopher McEvitt, *The Crusades and Christian World of the East, Rough Tolerance*, Philadelphia 2008, s. 48; Ebru Altan, "Haçlı Seferleri ve Doğu Hristiyanları", *Sosyologca*, sayı: 3, Ocak-Haziran 2012, İstanbul, s. 63-64.

tinde yaşayan ağırlığını Ermeniler, Süryaniler ve Mısırlı Kiptilerin (Koptlar) meydana getirdiği daha başka Hristiyan cemaatler de bulunuyordu.

Aslında *Doğu Hristiyanlığı* tabiri Haçlı Seferlerinin öncesinde Batı dünyasında basit bir kavramdan çok giderek keskinleşmekte olan dinî ve siyasî ayrımı ifade etmekteydi. IV. ve V. yüzyıllarda Hz. İsa'nın tabiatı üzerinde yoğunlaşan dinî tartışmalar Hristiyanlık içinde etkilerini günümüze kadar getirebileceğimiz ayrılıkları da ortaya çıkarmıştı. Gittikçe daha yoğun bir şekilde kendisini hissettiren bu gruplaşmalara çözüm bulmak amacıyla düzenlenen konsiller bir fayda sağlamadığı gibi aynı zamanda gidişatın siyasî bir görünüm kazanmasını sağlamıştı. Özellikle 451 senesinde gerçekleştirilen Kadıköy (Khalkedon) Konsili, Hristiyan dünyasında doğu ve batı ayrımı için önemli bir mesafe taşı olmuştur.

Konsil öncelikle 431 senesinde Efes'te, İstanbul Patriği Nestorius ve taraftarlarının³ aforoz edilmesinin ardından Bizans'ın dinî itikadı üzerinde ağırlık kazanan Monofizit⁴ görüşün reddi için toplanmıştı. Nihayetinde İskenderiye Patrikliği tarafından ortaya atılan Monofizit öğretisi

³ Süryani asıllı İstanbul Patriği Nestorius (428-431) Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili olarak; onun insan kimliği (Hz. İsa insan olarak doğmuş ve sonrasında bedenine Logos'un / kelâmın girmesiyle tanrı olmuştur) ile tanrı kimliğinin birbirinden ayrı olduğu dolayısıyla da Hz. Meryem'e *Tanrının Annesi* (Theotokos) denilemeyeceğini şeklinde bir görüş ileri sürmüştür. Bu düşüncüyü kabul edenlere de Patrik Nestorius'a ithafen Nesturiler denilmiştir. Bizans'tan kaçarak Sasanilere sığınan Nesturiler burada ilmi bakımdan sağladıkları gelişimin dışında misyonerlik faaliyetleri sayesinde mezheplerinin Orta Asya'ya kadar yayılmasını sağlamışlardır. Tfs. için bkz. Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, trk. trc. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005, s. 265-266; Nicolas Zernov, *Eastern Christendom A Study of the Origin and Development of Eastern Orthodox Church*, Londra 1963, s. 58-62; David Christie-Murray, *A History of Heresy*, Oxford 1976, s. 62-68; *The Acts of Council of the Chalcedon*, ing. trc. and notes., Richard Price and Michael Gaddis, Liverpool 2005, s. 18; Françoise Micheau, "Eastern Christianities (eleventh to fourteenth century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", *The Cambridge History of Christianity*, V, *Eastern Christianity*, ed. Michael Angold, Cambridge 2008, s. 377-379; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *A.Ü.E.F. Dergisi*, Ankara 2000, s. 312-313.

⁴ İskenderiye Patrikhanesi tarafından ortaya atılan bu görüşe göre; Hz. İsa'daki insan ve Tanrı karakterleri değişmeksizin tek bir doğada toplanmıştır. Dolayısıyla Hz. Meryem'de *Tanrının Annesi* (Theotokos)dir. İlk dönem ile alakalı tfs. için bkz., Atiya, *a.g.e.*, s. 87-90; Zernov, *a.g.e.*, s. 64-65; Christie-Murray, *a.g.e.*, s. 69-74; Micheau, *a.g.m.*, s. 373-377; Eroğlu, *a.g.m.*, s. 313-314.

aforoza maruz kalırken *Khalkedon Amentüsü*⁵ olarak bilinen görüş Bizans İmparatorluğu'nun resmî inanç akidesi olarak kabul edilmişti. Bunun sonrasında aynı konsilin on beşinci oturumunda alınan bir dizi kararın içerisinde yer alan yirmi sekizinci maddenin, Monofizitliğin reddi kadar genele yayılan büyük yankıları olacaktı. Konsilin hamiliğini üstlenen İmparator Marcianus (450-457) dinî konularda daha fazla söz sahibi olmayı ve dolayısıyla da Roma'nın otoritesini kırmayı amaçlıyordu. Böylelikle İstanbul Patrikliği'nin konumunu Roma'daki Papalık makamıyla eşit hale getirmek istemişti. Onun bu düşüncesi papalık temsilcilerinin itirazlarına rağmen konsilin diğer üyeleri tarafından kabul edilmişti⁶. Ortaya çıkan sonuç ise Yeni Roma Patrikliği (İstanbul Patrikliği) ile Eski Roma Patrikliği (Papalık) arasında yüzyıllar boyunca devam edecek bir rekabetin başlaması olacaktı. Önceleri daha çok siyasî yönleriyle kendisini gösteren bu ayrılık ilerleyen dönemlerde dinî ayinlere de yansyacaktı. Elbette ki doğu ve batı kiliseleri arasındaki rekabet yaşanan süreçteki siyasî gelişmelerle daha da keskinleşecekti.

İmparator Iustinianos'un (527-565), Büyük Roma'yı canlandırmak adına batıya yaptığı seferler istenilen sonucu sağlamaktan uzak kalsa da İtalya ve Papalık üzerinde yeniden bir otorite tesis edilmişti. Ostrogorsky bu durumu; *Iustinianos, papa ve patrikleri hizmetkârı sayıyor ve onlara buna göre muamelede bulunuyordu* şeklindeki sözleriyle açıklamaktadır⁷. Ancak dünyevi iktidar arzusunu her daim gösteren Papalık, Bizans hegemonyasına karşı siyasî hamlelerle cevap vermekten de geri durmamıştı. Nitekim 451'deki oldu-bittinin bir karşılığı olarak 800 yılında Karalonyjyenlerin kurucusu Charlemagne'a (Büyük Karl) (768-814) taç giydirilerek Kutsal-Roma Cermen İmparatoru ilan edilmiş ve böylelikle Bizans'ın karşısına Avru-

⁵ Kadıköy Konsili'nde Roma'nın da desteği ile alınan kararlar çerçevesinde oluşturulan bu görüşe göre; Hz. İsa, iki tam teşekkül etmiş, birbirinden ayrılmaz fakat birbirine de karşıtlanamaz bir tabiata sahiptir. Bu yönüyle de hem gerçek manada Tanrı hem de gerçek manada bir insandır. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 55; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*, trk. trc., Mehmet S. Aydın, Ankara 1990, s. 16-18; Zernov, s. 63-64; Mehmet Çelik, *Süryaniler Tarihi*, I, Ankara 1996, s. 219; Nihat Durak, *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, İstanbul 2012, s. 71-73.

⁶ *The Acts of Council of the Chalcedon*, s. 75-84; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 54-55; Dvornik, *a.g.e.*, s. 17; Eroğlu, *a.g.m.*, s. 313-316; Çelik, *a.g.e.*, s. 216-218; Durak, *a.g.e.*, s. 64-69.

⁷ *Bizans Devleti Tarihi*, s. 71.

pa'da yeni bir imparator çıkarılmıştır⁸. Charlemagne açık bir şekilde gösterdiği Bizans düşmanlığı dolayısıyla Abbasi Halifesi Harun el-Reşid ile bu devlete karşı ittifak yapmaktan çekinmeyecekti. Yine ilerleyen dönemlerde Papalığın, Bizans'ın İtalya'daki varlığına karşı Normanlar üzerinden gösterdiği düşmanca reaksiyon taraflar arasındaki ilişkilerin ne düzeyde seyrettiğini açık şekilde ortaya koymaktaydı. Bütün bunların üzerine kiliseler arasındaki rekabetin 1054'de schisma (kiliseler ayrılığı) ile sonuçlanması ve tarafların birbirini aforoz etmesi, durumu tamamıyla içinden çıkılmaz bir hale getirmişti. 1071 sonrasında ağırlığını hissettiren Selçukluların baskısı nedeniyle İmparator VII. Mihail (1071-1078) ve Papa VII. Gregorius (1073-1085) arasındaki yakınlaşma da beklenen neticeyi vermekten uzak kalmıştı. Dolayısıyla Haçlı seferlerinin evveliyatında Bizans ile Batı Dünyası arasındaki ilişkiler konusunda kardeşlikten hatta bir samimiyetten söz etmek son derece zordur. Seferlerin başlangıcından 1204'e kadar geçen süreçteki Bizans-Haçlı ilişkileri de artık kemikleşmiş hale gelen nefret ve düşmanlığın izleriyle doludur. Öyle ise II. Urbanus'un, *Doğulu Hristiyan kardeşler* vurgusunun bir ayağının bütününüyle gerçeklik temelinden yoksun kaldığı açıkça görülmektedir.

Yukarıda ana hatlarıyla aktarmaya çalıştığımız Bizans ile ilişkilerde yalnızca teoride kalan bu sözlerin, Haçlıların Ortadoğu'daki Yerli Hristiyanlarla münasebetlerine nasıl etki ettiği ise çalışmamızın asıl hedefini oluşturmaktadır. Bunu yaparken Haçlı seferleri öncesinde bölgedeki Hristiyanların durumu, başlayan seferlerden beklentileri, Haçlılar ile aralarındaki ilişkiler sosyal yönlerine ağırlık verilerek ele alınmaya çalışılacaktır.

Bizans ve Müslüman Hâkimiyetinde Yerli Hristiyanlar

Ortadoğu'daki Hristiyan topluluklarının dinî inançlarının ve Bizans İmparatorluğu ile münasebetlerinin şekillenmesinde yine Kadıköy Konsilinde alınan kararların ön plana çıktığı görülmektedir. Mısır ve Suriyeli Hristiyanlar arasında yaygın durumdaki Monofizit görüşün burada aforoz edilmesi büyük tepki çekmişti. Diğer taraftan o sırada Sasanilerin saldırıları ile uğraştıkları için konsile iştirak edemeyen Ermeniler de, Bi-

⁸ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 170-172; August Bailly, *Bizans Tarihi*, I, trk. trc. Haluk Şahin, İstanbul t.y., s. 93; Eroğlu, *a.g.m.*, s. 315.

zans ile aralarındaki mevcut siyasî çekişmelerin tesiriyle monofizit öğretiyi benimsemişlerdi. Hatta muhalefeti bir adım daha ileri götürerek kendi kiliselerine apostolik⁹ vasfı yükleyip milli bir kilise kurmak için harekete geçmişlerdi. Böylece Kadıköy Konsili'ni takip eden dönemde doğuda monofizit görüşe sahip üç büyük kilise meydana getirilmişti. Ermenilerin Gregoryen Kilisesi'nin dışında Mısır'da İskenderiye merkezli Kıpti Kilisesi, Suriye Süryanilerinden Jakobus Baradaeus(ö.578) tarafından yeniden organize edilen¹⁰Süryani Kilisesi (Yakubiler) kabul ettikleri Monofizit inancı, Bizans'a karşı siyasî muhalefet hisleriyle birleştirmişlerdi. Bunların dışında Ortadoğu'da az sayıda Nasturi (Doğu Süryanileri) Hristiyan da bulunmaktaydı.

Bölgede Bizans'ın Ortodoks inancına sadık kalan Hristiyanlar da vardı. Bunlara imparatorun adamları manasına gelen *Melkiler* denilmişti. Özellikle Filistin'de belli bir nüfusa sahiptiler. Bunların arasında yerli halkın dışında bölgeye yerleşmiş Grekler de yer almaktaydı. Öte yandan Bizans imparatorları siyasî hâkimiyetini pekiştirmek gayesiyle ortak bir dinî görüş oluşturmak amacından vazgeçmemişlerdi. Nitekim Heraklius döneminde (610-641) inanç konusunda orta yolu bulabilmek adına Monotelizm fikrini ortaya atmış¹¹ ise de taraflar arasında pek kabul görmemiş ve bu düşünce III. İstanbul Konsili'nde (681) aforoz edilmişti. Ancak Monotelist düşünce bütünüyle de reddedilmiş değildi. Bugünkü Lübnan'ın dağlık kesiminde yaşayan Süryani asıllı Maruniler bu inancı benimsemişti.

Bizans imparatorları hâkim oldukları saha içindeki dinî bütünlüğü sağlamak konusundaki barışçıl çabalarının yanında güç kullanmaktan da çekinmemişlerdi. Sapkın (heretic) olarak kabul ettikleri bu unsurlar üzerinde başlattıkları baskı ve zulüm kendilerine karşı nefretin artması kadar

⁹ Apostle; Hz. İsa'nın 12 havarisine verilen bir isimdir. Erken Hristiyanlık döneminden itibaren çeşitli mezheplere ait kiliseler kendilerini bu havarilerden birine bağlamak suretiyle kiliselerinin eskiliğini ve saygınlığını vurgulamak istemişlerdir. Örneğin Roma Kilisesi köklerini 67 yılında Roma'da öldürülen St. Petrus' (Pierre) a bağlarken, Ermeniler kendi kiliselerini St. Barthalemeus ve St. Taddeus'a bağlamaktadır. Bkz. "Apostolic Succession" *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Londra 2006, s. 69.

¹⁰ Atıya, *a.g.e.*, s. 202-207; Çelik, *a.g.e.*, s. 296-306.

¹¹ Buna göre Hz. İsa'da iki tabiat ile birlikte tek bir enerji olduğu kabul edilmekteydi. Bkz., Atıya, *a.g.e.*, s. 94-97, 422-424; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 101-102, 118-119.

Monofizit inanca sahip ahalinin yer aldığı doğu bölgelerinde milliyetçilik duygularının keskinleşmesine sebebiyet vermişti. İmparatorluk içindeki mezhep çatışmaları çözümsüzlük ve karşılıklı nefret hisleriyle devam ettiği bir sırada başlayan İslam fetihleriyle bu kez Müslümanlar da gelişmelere müdahil olmuşlardı. İslam orduları hızlı bir ilerleyişle 642 senesine kadar Monofizitlerin ağırlıkta olduğu Suriye ve Mısır'ı ele geçirmişlerdi. Kudüs ise bizzat Hz. Ömer tarafından teslim alınmıştı (638).

Müslüman hâkimler ile idareleri altına giren Hristiyan unsurlar arasındaki ilişkiler başlangıçtan itibaren iyi bir seyir takip etmişti. Bizans'ın baskısından bıkan Monofizitler çoğu yerde eski zorba efendilerine karşı Müslümanların yanında olmayı tercih etmişlerdi. Zira Müslüman yöneticiler, Hristiyanlar ve diğer gayrimüslim unsurlarla ilişkilerini, ilk uygulamalarını Hz. Peygamber döneminde gördüğümüz *zümme* sistemine göre düzenlemekteydiler. Sistem esas olarak devlete itaat ettikleri ve vergilerini muntazaman verdikleri takdirde her biri ayrı bir cemaat kabul edilen bu toplulukların bütün dinî ve sosyal haklarını güvence altına almaktaydı¹². Muhtevasında hâkim ile tabi arasındaki genel statüden kaynaklanan bazı kısıtlamalara, yine bazı halifeler döneminde kişiye bağlı olarak meydana gelen ancak süreklilik arz etmeyen takibat ve yaptırımlara rağmen Hristiyanlar, İslam toplumu bünyesinde son derece rahat yaşam şartlarına sahiptiler. Bunlar devlet görevlerinde yer aldıkları gibi sosyal ve ticarî hayatta da önemli roller üstlendiler. Öte yandan herhangi bir baskı olmamasına karşın zimmîler arasında İslamiyet hızla yayılmaktaydı. Nitekim kısa süre içinde ihtida edenler ve Arap kabilelerinin göçleriyle birlikte Suriye ile Mısır bölgeleri bütünüyle Müslüman coğrafyası haline geldi. Eski inanışlarını muhafaza eden gruplar ise İslam toplumunun içinde önemli bir tamamlayıcı unsur olarak yaşamlarını sürdürdüler ve yaklaşık üç yüz yıllık bir zaman diliminde çok fazla bir sorunla karşılaşmadılar.

Bozulan Dengeler ve Selçukluların Gelişi

X. yüzyıla gelindiğinde Ortadoğu'da siyasî dengelerin yeniden yerinden oynadığını görülmektedir. İlk olarak Mısır, Abbasilerin rakibi Şii

¹² P.K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, trk. trc. Salih Tuğ, İstanbul 1995, s. 366-369; C. Cahen, "Zümme", *İA*, XIII, 566-571; Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri", *DEÜ, Hukuk Fakültesi Dergisi*, III/1-4, İzmir 1987, s. 115-155.

Fatimilerin egemenliğine girmişti. Buradaki Hristiyanlar, Fatimilerin gözünde bölgedeki yoğun Sünni nüfusa karşı güvenilir bir müttefik olacaktı. Kısa süre içinde Suriye sahilleri ve Filistin de bu devlet tarafından ele geçirilmişti. Diğer taraftan gücünü yeniden toparlayan Bizans İmparatorluğu da Kuzey Suriye üzerinde varlığını yeniden hissettirmeye başlamıştı. Ayrıca durumdan istifade eden Ermeniler de Doğu Anadolu'da küçük siyasi teşekküller meydana getirmişlerdi.

Bizans ve Fatimilerin saldırıları karşısında gerileyen Abbasilerin imdadına yetişen ise Selçuklu Türkleri olmuştu. Düzen dâhilindeki askerî seferlerin yanında bu devlete bağlı ya da itaati reddederek batıya çekilen Türkmenler kısa süre içinde Anadolu ve Suriye coğrafyasına yayılmışlardı. Türk varlığına karşı Bizans'ın mukabelesi ve Fatimilerin Suriye'deki mevcudiyetini koruma çabası siyasi ve askerî yönden bir dizi olaylar silsilesini de beraberinde getirmişti. Bu çerçevede bozulmaya başlayan sosyal düzen bütün yerleşik ahaliyi olduğu gibi Yerli Hristiyanları da etkilemişti. Nitekim bölge sakinlerinin, Türkmenlerle ilk münasebetleri, göçebe ve yerleşikler arasındaki ananevi rekabet de dik-kate alındığında çok iyi geçmemişti. Ancak Türkmenlerin tutumu sadece Hristiyan ahaliye münhasır değildi. Nitekim başta Abbasi Halifesi Kaim biemrillah (1031-1075) olmak üzere bazı Müslüman emîrlerin, bunların yağmacılığı ve yerleşik ahaliyi rahatsız etmeleri üzerine Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e bir şikâyet mektubu yazdıkları bilinmektedir¹³. Aynı şekilde Yerli Hristiyan kaynakları da Müslüman ya da Hristiyan ayırımı yapmaksızın mücadeleler sırasında birçok kimsenin hayatını kaybettiğini ve esir edildiğini yazmakla birlikte Hristiyanların daha ağır kayıplara uğradığını aktarmaktadır¹⁴. Ancak bu durum her şeyden önce mevcut savaş hali ve bununla ilgili kaidelerle alakalıdır¹⁵. Dolayısıyla gelişmeler

¹³ Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 302-303.

¹⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. H.D. Andresyan, Ankara 2000, s. 82-83,86-87,100, 107-108,110-121; Süryani Mikhail, *Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi*, TTK Kütüphanesi, s.16-19,22; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, 300-303.

¹⁵ İslam geleneğinde bir bölge ya da şehir halkıyla savaşa girmeden önce karşı taraftan Müslüman olmak, kendi hâkimiyetini kabul edip vergi vermek şıklarından birini tercih etme-

bir bölge üzerindeki hâkimiyeti sağlamak adına yapılan mücadelenin genel seyri içinde değerlendirilmelidir. Zira böyle bir karmaşa ortamından faydalanmak isteyen bazı Ermeniler de eşkıyalık yapmaya başlamışlardır¹⁶. Müelliflerin din adamı kimliğinin de konuyla ilgili abartılı anlatımlarda etkili olduğu söylenebilir. Bu gelişmelerden hareketle bazı araştırmacılar Selçuklu döneminin, Hristiyanlar için daha öncesine nazaran bir gerileme devri ve Haçlı seferlerinin fiiliyata geçmesinde hızlandırıcı bir etken olduğu şeklinde yorumlar yapmışlardır¹⁷. Ancak kaynakların ifadelerini takibe devam ettiğimizde bu tezin objektiflikten uzak olduğu görülmektedir. Nitekim Selçukluların Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarındaki egemenliklerini kesinleştirmeleri bozulan düzen ve intizamın yeniden oluşmasını sağlamıştır. Yerli Hristiyanlar için de durum büyük ölçüde normale dönmüştür. Bunu kaynaklardaki dönemsel ifade farklılıklarında açıkça görmek mümkündür. Öyle ki Urfalı Mateos mücadele ve fetihler döneminde Selçuklu tahtında yer alan Tuğrul Bey'i *ateş fışkıran kara bir bulut*¹⁸, Alparslan'ı *İranlıların ejderi, Allah'ın gazabının timsali*¹⁹ olarak tasvir ederken bir sonraki dönemin hükümdarı Melikşah'tan *iyi, merhametli, Hristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden, herkesin babası, bütün insanlara karşı merhametli ve iyi niyetli biri* olarak bahsetmiştir²⁰. Bir diğer önemli husus ise hakkındaki bütün olumsuz tasvirine karşın Alparslan'ın sözünde duran ve yeminine sadık bir kimse olduğunun vurgulanmasıdır²¹. Konuyla alakalı farklı bir örnek de Filistin bölgesinden verilebilir. Buraya karşı gerçekleştirilen Atsız ve Şöklü beylerin idaresindeki Türkmen akınlarının meydana getirdiği düzensizlik ve karmaşa bölgede sağlanan hâkimiyetin ardından kısa sürede giderilmiştir. Hatta bu sırada

leri istenirdi. Bunların reddi durumunda ise mücadele kazanıldığı takdirde Müslüman kuvvetler üç gün boyunca yağma hakkı dışında mağluplar üzerinde her türlü tasarrufa sahiptiler.

¹⁶ Süryani Mikhail, *ag.e.*, s.30-31.

¹⁷ Atiya, s.223-224; Joshua Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, s.198. Bununla alakalı yorum ve değerlendirmeler için ayrıca bkz. Shimon Gat, "The Seljuks in Jerusalem", *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East*, ed. Yaacov Lev, Leiden 2002, s.1-39; trk. trc. Murat Öztürk, "Kudüs'te Selçuklular", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 549-582.

¹⁸ *Urfalı Mateos Vekaynamesi*, s. 100.

¹⁹ *Urfalı Mateos Vekaynamesi*, s. 119.

²⁰ *Urfalı Mateos Vekaynamesi*, s. 146,178.

²¹ *Urfalı Mateos Vekaynamesi*, s. 138-139,143-144; Süryani Mikhail, s. 27.

Fatimilerden alınan Kudüs şehrinin idaresi için de Mansur el-Balbayî adında dini bütün Yakubi Süryani görevlendirilmiştir²².

Diğer taraftan Bizans İmparatorluğu 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında kendi aleyhine bozulan güç dengesini yeniden şekillendirebilmek adına Avrupa'dan paralı asker isteginde bulunmuştu. Ancak yapmış olduğu istek, siyasî sosyal ve ekonomik anlamda ciddi sorunlar yaşayan papalık ve batı dünyası tarafından mevcut çıkmazdan kurtulmak için bir vesile teşkil etmişti. Dolayısıyla çok geçmeden II. Urbanus'un *Kudüs'ün kurtarılması* ile ilgili yaptığı çağrının sağladığı dinî motivasyonun da tesiriyle Avrupa'nın insan ve asker gücü Bizans'ın beklentilerinin tamamen aksine düşüncelerle doğuya doğru harekete geçmişti. Böylece Ortadoğu'da Yerli Hristiyanların da içinde yer alacağı uzun soluklu yeni bir güç mücadelesi başlamış oluyordu. Bunlar Bizans ile olan bütün düşmanlıklarına karşın Araplarla başlayan ve Selçuklularla devam eden Müslüman hâkimiyetinde mevcudiyetlerini korumuş ve toplum içerisinde önemli bir yer edinmeyi başarmışlardı. Şimdi ise sosyal ve kültürel yönden bölgeye bütünüyle yabancı bir başka Hristiyan unsur kendisini göstermişti. Yerli Hristiyanların bu yeni duruma gösterdikleri reaksiyon çalışmamızın ikinci safhasını oluşturmaktadır.

Birbirine Yabancı İki Toplum; Beklentiler ve Gerçekler

Bu yeni dönemin evveliyatında Yerli Hristiyanlar ile batı dünyasının birbirini tanımak hususunda oldukça yetersiz kaldıkları ve mevcut ilişkilerin de çok iyi olmadığı görülmektedir. Papalık, Ortadoğu Hristiyanlarının ağırlıklı kısmını oluşturan Monofizitlere her zaman muhalif bir tutum sergilemişti. Nitekim Nasturilerin aforoz edilmesinin ardından güçlerini arttıran Monofizitlerin liderliğinde toplanan 449'daki Efes Konsili, Papa I. Leo tarafından *Haydutlar Konsili* şeklinde itham edilerek kabul görmemişti²³. Yine Monofizit görüşün Kadıköy Konsili'nde aforoz edilmesinde de Papalık temsilcileri, İstanbul Patrikliği ile ortak hareket etmişlerdi. Fakat kısa süre sonra İstanbul Patrikliği ve onun hamisi konumundaki Bizans imparatorları ile başlayan çekişme batının bütün

²² Severus b. el-Mukaffa, *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*, ing. trc. ve notlar: Aziz Suryal Atiya-Yassa Abdülmesih, Kahire 1959, s. 364-365.

²³ Dvornik, *a.g.e.*, s. 16; Çelik, *a.g.e.*, s. 193-194; Durak, *a.g.e.*, s. 26-27.

dikkatini bu mücadele üzerine yoğunlaştırmasına sebebiyet vermişti. Dolayısıyla Ortadoğu'daki Yerli Hristiyanlarla bağlantı neredeyse bütünüyle kopmuştu. Bölgenin VII. asrın ilk çeyreğinden itibaren Müslümanların egemenliğine girmesi de batının ilgisizliğinin bir başka nedeni olarak görülebilir. Diğer yandan Yerli Hristiyanlar, Bizans ordusunda paralı askerlik yapan Norman ve Franklar sayesinde batılılar hakkında az da olsa bilgi sahibi idiler. Nitekim eserlerinde bu paralı askerlerle alakalı verilen bilgilerde onların kahramanlık yönü ve kimi zaman da ihanetleri konu edilmiştir²⁴.

Yerli Hristiyanların, Batı Hristiyan dünyası ile arasındaki mevcut kopukluk ve yabancılaşma onların Haçlıları, *Romalılar* şeklinde tanımlamalarında kendisi göstermektedir. Bunu Yerli Hristiyan kaynaklarının eski tarih yazıcılığı geleneğini sürdürmeleri ve Roma kilisesine yapılan bir atf olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca Roma İmparatorluğu'nun doğuda Partlar ve Sasanilerle yaptığı kanlı mücadelelerin hatırası hala zihinlerdeydi. İlişkilerin koptuğu 451 yılı öncesinde ise imparatorluğun mirasçılarında batı kolu halen varlığını sürdürmekteydi. Doğu Roma yani Bizans ise artık Grek (Yunan) telakki edilmekteydi²⁵. Yine Romalılar ifadesinin tamamlayıcısı olarak Haçlı liderlerinden Godefroi de Boullion'un eliyle Kudüs'e karşı üçüncü kez çekilen eski Roma imparatorlarından Vespasianus (79-81)'un kılıcıyla ilgili bir hikâye aktarılmaktadır²⁶. Haçlıların bölgeye yerleşmelerinin akabinde ise *Franklar* ve *Latinler* ifadelerinin kullanımı ön plana çıkmıştır.

²⁴ Urfalı Mateos, s. 101-102,115-117,127; Smpat Sparapet, *Chronicle*, ing. trc. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 25, 28.

²⁵ Ostrogorsky (s.99-100), Herakleios'un hükümdarlığını (610-641) Roma devrinin kapandığı ve Bizans devrinin başladığı bir zaman dilimi olarak tasvir etmektedir. Ona göre bu dönemden itibaren Grekleşme, imparatorluğa yeni bir görünüm kazandırmıştır. Nitekim Abu'l-Farac eserinin IX. babının başlığı *Bu dokuzuncu seri Roma Kralları ile başlayarak Yunan Kralları ile nihayet bulmaktadır* şeklindedir (s. 161-169). X. babı ise *Yunan Krallarından Arap Krallarına geçen Onuncu Seri burada başlıyor* şeklinde isimlendirilmiştir (s. 170-291). Burada Herakleios da Yunan kralı olarak geçmektedir (s.170). Urfalı Mateos ise başlangıçta Bizans'ı, Roma diye betimlemesine rağmen Haçlılarla ilgili bahislerin anlatımına geçmesinden itibaren Haçlıları "Romalıları", Bizans'ı ise "Grekler" şeklinde bir ayrıma tabi tutmuştur (s. 189). Aynı durum Süryani Mikhail'de (s. 39) de görülmektedir.

²⁶ Urfalı Mateos, s. 188. Burada, Godefroi aynı zamanda Roma imparatorlarının soyundan ve onların tacına sahip biri olarak gösterilmiştir.

Yerli Hıristiyanların, Haçlı seferlerine bakış açısıyla ilgili ilk elden söylenmesi gereken nokta belli bir sempatinin olduğu gerçeğidir. Burada ki en temel husus ise aynı dini paylaşmanın getirdiği yakınlık duygusudur. Bunun getirdiği iyimserlik hisleriyle her cemaat gelişmelerin neticesinde bazı kazanımlar elde edebileceklerini düşünmekteydi. Onların bu husustaki beklentileri birbirinden farklı sosyal ve siyasî bir takım gereksinimlerine dayanmaktaydı. Özellikle Ermeniler olayların gidişatından son derece ümitlenmişlerdi. Zira Bizans ile öteden beri süre gelen dinî-siyasî çekişmelerinin akabinde Arapların ve kısa süre öncesinde de Selçukluların yüksek hâkimiyetini kabullenmek zorunda kalmışlardı. Haçlılar onlar için siyasî bağımsızlık hayallerinin gerçeğe dönüşmesi için bulunmaz bir fırsattı. Dolayısıyla Ermeni hâkimler oluşan mücadele ortamından kendi çıkarları doğrultusunda azami ölçüde faydalanmak niyetindeydiler. Çünkü Haçlıların gelişinin arifesindeki siyasî ortam onlar adına oldukça müsait hale gelmiş, Kilikya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da varlıklarını hissettirmeye başlamışlardı. Ancak sahip oldukları pozisyonları; Türklerin, Bizanslıların ve hatta diğer Ermeni beylerinin daimi tehdidi altındaydı. Elleriindikileri korumaları adına Haçlılarla işbirliği yapmanın ya da onları bu amaç doğrultusunda yönlendirmelerinin gerekli olduğu düşünmekteydiler. Müstakbel Kudüs Kralı Baudouin de Boulogne'nin daha önce Bizans'ın emrinde çalışmış Ermeni Bagrat ile münasebetlerinde bu durum bütün açıklığı ile kendisini göstermektedir. Baudouin - Bagrat birlikteliği, Haçlıların Ortadoğu'daki ilk siyasî teşekkülü olan Urfa Haçlı Kontluğunun kuruluşuna giden süreci de başlatmıştır.

Öte yandan bu olayda, ilerleyen dönemlerde Yerli Hıristiyanların arasında Haçlılar hakkında oluşacak hayal kırıklığının ilk örneğini de görmekteyiz. Zira Bagrat'ın, batılı müttefikini Urfa bölgesine yönlendirmesinin temel nedeni bölgede Baudouin'in de desteği ile kendisi için bir hâkimiyet sahası meydana getirebilmektir. Düşüncesinde başlangıçta başarı sağlasa da kendisini tehdit olarak gören diğer Ermeni beyleri tarafından yine Baudouin'in eliyle bertaraf edilmişti²⁷. Hatta bu olayla ilgili Christopher Mc Evitt, *Türk tehdidinin sadece bir mazeret ve görünüşü kurtarmak adına ortaya atılan bir şey olduğunu aslında Ermeni hâkimlerinin birbirlerini*

²⁷ Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, ing. trc. ve ed. Susan B. Edgington, *History of the Journey to Jerusalem*, New York 2007, s. 164-169.

esas tehdit olarak gördüklerini belirtmektedir²⁸. Anlaşılabacağı üzere Ortadoğu'nun Yerli Hristiyan ahalisi o zamana değin bir arada yaşadıkları Müslümanlar gibi Haçlıların niyet ve maksatlarını tam olarak algılayamamışlardı. Henüz tanımaya başladıkları yeni muhataplarının neden orada oldukları ve dinî düşünceleri hakkında hiçbir fikre sahip değillerdi. Muhtemelen Haçlıları daha öncesinde Bizans adına paralı askerlik yaparken tanıdıkları Norman ve Franklarla karıştırmaktaydılar.

Buna mukabil Haçlı Ordusu; birbirinden farklı hedef ve gayelerle sefere iştirak etmiş unsurları bünyesinde barındırmaktaydı. Örneğin Baudouin açısından bakıldığında onun sefere çıkmak hususundaki temel motivasyonu, ailenin küçük çocuğu olarak Avrupa'da elde edemediği bir hâkimiyet sahasını doğuda sağlayabilmek düşüncesiydi²⁹. Bu isteğini gerçekleştirmek adına önüne çıkan fırsatları yani Ermeni hâkimlerinin arasındaki çekişmeleri ve seferlerin mahiyeti konusundaki bilgisizliklerini çok iyi değerlendirmişti. Urfa'nın Ermeni Hâkimi Thoros'un para ve hediyeler karşılığında şehri korumak için yaptığı davet ona hayallerini gerçekleştirmesi için beklediği fırsatı ayağına getirmiştir.

Latin kroniklerinin aksine iddialarına karşın³⁰ Yerli Hristiyan kaynakları Thoros'un, Baudouin'i iktidarını paylaşmak için değil yalnızca Türklerin tazyikine karşı koymak amacıyla çağırdığını aktarmaktadır³¹.

²⁸ *A.g.e.*, s. 61.

²⁹ Baudouin du Boulougne, II. Eustache de Boulougne ile Aşağı Lorraine Dükü Godefroi'nin kızı İda'nın üçüncü çocukları olarak dünyaya gelmişti. Büyük ağabeyi III. Eustache babadan kalan, ortanca ağabeyi Godefroi ise anneden kalan mülkleri aldıkları için kendisine yönetebileceği herhangi bir miras kalmamış dolayısıyla da kilise hizmetine girmişti. Ancak sonrasında rahipliği bırakıp evlenmiş ve ağabeyi ile birlikte Haçlı seferine katılmıştı. Bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, trk. trc., Fikret İşıltan, Ankara 1998, s. 112-113; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Konluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s. 1-3.

³⁰ Fulcherius Carnotensis, s. 89-90; Albertus, *a.g.e.*, s. 169; Willermus Tyrensis, *Historiarenum in Partibus Transmarinis Gestarum*, ing. trc., E.A. Babcock-A.C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, New York 1943, s. 189-194. Latin kaynaklarının Baudouin'in, Urfa'yı ele geçirmesine doğallık kazandırmak ve Haçlı liderini adına haklı gerekçeler ortaya çıkarmak üzere verdikleri bilgiler Işın Demirkent tarafından dikkatle ele alınarak çürütülmüştür. Bkz. *Urfa Haçlı Konluğu Tarihi (1098-1118)*, I, 18-23.

³¹ Urfalı Mateos, s.194; *Anonim Süryani Vekayinamesi*, ing. trc. A.S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, 1933, s. 70; Smpat Sparapet, *a.g.e.*, s. 49.

Öyle ki bu durum Ermenilerin yukarıda aktardığımız Haçlı seferleri ile ilgili beklentileriyle de örtüşmektedir. Ancak gelişmeler Thoros'un düşüncelerinin aksine bir gidişat takip etmiş ve Baudouin'in Urfa'ya gelişinin hemen sonrasında burada idareyi ele almayı başarmıştır. Onun şehri ele geçirmesi ve Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurması kendi adına seferlere katılma amacının gerçekleşmesiydi. Duruma Ermeniler açısından bakıldığında ortaya çıkan sonuç ise gerçek anlamda bir hayal kırıklığıydı. Zaman ilerleyip taraflar birbirini daha iyi tanımaya başladığında hayal kırıklığı daha da büyüyecekti.

Ermenilerin dışında Ortadoğu'da meskûn farklı mezheplere bölünmüş durumdaki Süryaniler (Yakubiler, Nasturiler, Maruniler) için ise Haçlıların geliştirdiği arzulan hedef ise; daha özgür ve dominant bir sosyal yaşam isteydi. Nitekim Süryani Mikhail'in *Vekayiname*'sinde aktarılan *Franklar denizi geçtikten sonra toplamp, Kudüs'e girmek nasip olursa bütün Hristiyan mezhepleriyle iyi geçineceklerini, Hz. İsa'ya tanyan her bir millete kiliseler vereceklerini Tanrı'ya vaat ettiler* şeklindeki cümleler oluşan beklentiyi açıkça ortaya koymaktadır³².

Yerli Hristiyanların, Haçlılara karşı tutum ve beklentileri kadar muhataplarının onlar ile ilgili düşünceleri de üzerinde durulması gereken önemli bir ayrıntıdır. Yukarıda belirtildiği gibi Papalık, doğunun Monofizit inanca sahip Hristiyan cemaatlerine karşı her olumsuz bakış açısını her zaman dile getirmiş ve onları sapkın (heretic) olarak nitelendirmişti. Haçlı seferlerinin başlangıcında da bu durumun çok fazla değişmediği görülmektedir. Zira Yerli Hristiyanlar, II. Urbanus'un Clermont'taki konuşmasında yapılan *doğulu Hristiyan kardeşler* vurgusuna muhatap olarak kabul edilmemişlerdi. Bu husus Antakya'nın ele geçirilmesinden sonra II. Urbanus'a yazılan mektupta açıkça ifade edilmekteydi. Mektupta Haçlı liderleri, İznik'ten Antakya önlerinde Kürboğa'ya karşı kazandıkları zafere kadarki süreci anlattıktan sonra *Türkleri ve inançsızları mağlup ettiklerini ancak Grekler, Ermeniler, Süryaniler ve Yakubiler gibi sapkınların üstesinden gelemediklerini* belirterek papadan gelip başlarına geçmesini *otoritesi ve onların gücüyle bütün sapkınları yok etmesini* talep etmişlerdi³³. Aynı kuşatmanın de-

³² Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 40.

³³ Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, s. 107-112; *Letters from the East, Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, ing. trc. Malcom Barber-Keith Bate, Burlington 2010, s. 30-33.

vam ettiği sıralarda seferin önemli simalarından Etienne de Blois eşi Adele'ye yazdığı mektubunda Antakya'nın tahkimatlarının muhkemliği ile alakalı bilgi verdikten sonra *şehrin içinde 5.000 Türk askeri vardı. Sayısız Arap, Pauluşçu, Türkopol, Süryani, Ermeni ve diğer milletlerden sayısız kalabalık orada toplanmıştı. Bu Tanrı'nın düşmanlarıyla savaşırken, onun lütfuna sahiptik, demektir*³⁴. Mısır'daki Kıpti kilisesinin vekayiiinde yer alan *Haçlıların onların hakkındaki yanlış inançları, sapkın olarak görüp nefret etmeleri dolayısıyla Haçlı seferine taraftar olmadıkları ve hac için Kudüs'e gitmeyecekleri* şeklindeki ibareler de yukarıdaki örnekleri destekler niteliktedir³⁵. Haçlılar, 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ü ele geçirmeleriyle nihayet bulan yolculuklarının ardından gerçekleştirdikleri fiilleriyle halen mevcut düşüncelerinin arkasında olduklarını göstereceklerdi.

Papalığın, Kudüs ile ilgili başlıca tasavvuru ele geçirilmesinin ardından burada bir kilise devleti kurulmasıydı. II. Urbanus tarafından seferin idaresiyle görevlendirilen Le Puy Piskoposu Adhemar'ın da kurulacak yeni devletin yöneticisi olması planlanmıştı. Ancak Adhemar'ın, Kudüs'e varmadan Antakya'da ölmesinin ardından yerini alacak nitelikte bir kimsenin olmayışı ve siyasî-askerî gereklilikler dünyevi bir lider seçimini gerekli kılmıştı. Raimundus Aguilers de o sırada din adamlarının dünyevi liderlere karşı çok zayıf kaldıklarını aktarmaktadır³⁶. Nihayetinde sefere iştirak eden dinî ve dünyevî elitlerin katıldığı bir toplantının akabinde *Kutsal Mezarın Savunucusu* unvanını almakla yetinen Godefroi de Boullion, Kudüs'ü idare etmek üzere seçilmişti. Daha sonra onun yerini alacak kardeşi Urfa Kontu I. Baudouin, ilk Kudüs Kralı olarak taç giyecekti. Bununla birlikte Kudüs Patrikliği'nin başını çektiği Latin Kilisesi bir süre daha şehir üzerindeki yönetim haklarını dile getirmeye devam edecekti³⁷. İktidarı elde etmek konusundaki başarısızlıklarına karşın Latin Kilise eliti, dünyevi liderlerin de tam desteğiyle dinî konularda Kudüs'teki tek söz sahibi durumuna gelmişti. Bu hegemonya ise Haçlıların sapkın olarak gördükleri Yerli Hristiyanlar ile ilgili olumsuz düşüncelerinin bir

³⁴ *Letters from the East*, s. 22-23.

³⁵ Severus b. el-Mukaffa, *a.g.e.*, II/III, s. 398-399.

³⁶ *Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem*, ing.trc. J. Hugh Hill-Laurita L. Hill, Philadelphia 1968, s. 129.

³⁷ Willermus Tyrensis, I, s. 419-420; II, s. 39-40.

kere daha fiiliyata dökülmesi sonucunu doğurmuştu. Kudüs Patrikliği makamına getirilen Arnoul de Rohes, Müslüman hâkimiyeti döneminde şehirdeki Kutsal Mezar Kilisesi'nde ayın mihrapları bulunan Yerli Hıristiyan cemaatlerinin din adamlarının hepsini aforoz edip buradan çıkarttı. Yine Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan gerçek haçın yerini bilen Süryaniler işkenceyle bunu Latinlere teslimle zorlandılar³⁸. Arnoul'un yerini alan Patrik Daimbert ise daha da ileriye giderek Yerli Hıristiyanların (Ortodoks inancına sahip olanlar da dâhil) Kudüs'te yer alan kiliselerine ve bunlara ait mülklere el koymuştu. Ayrıca doğu kilise geleneklerine aykırı olarak kutsal mekânların hizmetinde rahibeleri kullanmaya başlamıştı³⁹.

Batılılar kendilerinden olmayan bütün unsurlara karşı çok fazla iyi niyet beslemediklerini açıkça göstermişlerdi. Yerli Hıristiyanlar da baştaki iyimserliklerinin aslında ne kadar yanıltıcı olduğunu kavramaya başlamışlardı. Fakat çok geçmeden Haçlıların, yerli unsurlarla ilişkilerini yeniden gözden geçirmelerini gerektirecek yeni gelişmeler kendisini göstermekte gecikmedi. Nitekim kaynaklar, yukarıda Kutsal Mezar Kilisesi ile alakalı aktarılan hikâyenin devamında bu değişime dinî bir şekil vermek çabası içine girmişlerdir. Öyle ki Haçlıların, Kutsal Mezar Kilisesi'nden diğer cemaatleri çıkarmaları ve burada kadınları görevlendirmeleri neticesinde ilahi bir uyarı olarak Hz. İsa'nın kabrinde sürekli yanan ateş Cumartesi günü yanmamış ve kandiller Pazar gününe kadar sönük kalmıştı. Haçlılar kendilerini azarlayan bu hayret verici alameti görünce kadınları mukaddes yerlerden uzaklaştırmışlar, Kutsal Mezar Kilisesi'nde yeniden her cemaate eski yerlerini geri vermişlerdi. Nihayetinde bu cemaatlerin ortak dualarıyla ateş yeniden yanmaya başlamıştı⁴⁰.

Bernard Hamilton olayı aktarırken Haçlıların önceki tutumunu diğer hiçbir Hıristiyan gücüne gerek duymaksızın Kudüs'ü ele geçirmelerinin verdiği üstünlük duygusuna bağlamaktadır. *Kazandıkları başarı Tanrı'nın onayının bir işaretiydi. Bu nedenle de Haçlılara ait olan şehir Latin kilisesinin bir öznesi haline getirilmeliydi*⁴¹. Runciman ise yukarıdaki hikâyeyi tamamıyla

³⁸ Raimundus Aguilers, *a.g.e.*, s. 131.

³⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 207-208; Smpat Sparapet, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁰ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, aynı yer.

⁴¹ *The Latin Church in the Crusader States, The Secular Church*, Londra 1980, s. 14.

kabullenmiş olmasının yanında olaya; *Baudouin bu dersten iyice ibret aldı. Yerlilere karşı yapılmış haksızlığın telafisini emretti. Hatta Kutsal Mezarın anahtarları bile Rumlara geri verildi. Baudouin bundan sonra Filistin'deki bütün Hristiyanların desteğini kazanmış görünmektedir, şeklinde bir yorum getirmektedir*⁴².

Burada akla gelen ilk soru Haçlıların var olan üstünlük duygularına karşın gerçekten de Kutsal Mezar'da cereyan ettiği belirtilen bu hikâye dolayısıyla mı bir anda yerli Hristiyanlara haklarını geri verdikleridir. Batı dünyasının, doğulu Hristiyan cemaatlerine karşı seferlerin başından itibaren gösterdikleri menfi tutum da dikkate alındığında buna olumlu yanıt vermek çok güçtür. Nitekim ilerleyen dönemler içinde Avrupa'nın ünlü kilise babalarından Cluny rahibi Aziz Peter (ö.1156) sapkınlığı şeytanın zehirlerinden biri kabul etmesinin yanı sıra bunlara karşı yapılacak baskının kâfirlere karşı yapılandan daha haklı olduğunu belirtmiştir⁴³. Yine bu zata, Poitiersli Peter adlı bir rahip tarafından yazılan mektupta Hristiyanlığın üç büyük düşmanı olarak Yahudiler, sapkınlar ve Müslümanlar gösterilmiştir⁴⁴. Dolayısıyla Yerli Hristiyanların, Haçlıların zihnindeki görüntüsünde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Öyle ise bu sorunun cevabını başka yerlerde aramak gerekmektedir.

I. Haçlı seferinin tamamlanmasının sonrasında seferin katılımcılarının birçoğu yurtlarına geri dönmüştü. Ortadoğu'da çok az bir Latin nüfusu kalmıştı. Haçlılar bölgede tutunmak ve hâkimiyet sahalarını genişletmek için sivil ve askerî nüfusa ihtiyaçları olacağını biliyorlardı. Bu nedenle Kudüs Kralı I. Baudouin, Avrupa'dan asker ve sivil nüfus talebinde bulunmuştu. Onun mektubuna cevaben, papalığın katkılarıyla oluşturulan üç ordu 1101 senesinde harekete geçmişti. Fakat bu kuvvetlerin Anadolu'da Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ve Danişmendli Gümüştegin tarafından birbiri ardına imhası, Ortadoğu'daki Haçlıları

⁴² *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 71.

⁴³ Dominique Iogua-prat, *Order and Exclusion, Cluny and Christendom Face Heresy, Judaism and Islam (1000-1150)*, ing. trc. G. Robert Edwards, New York 2002, s. 108-109; Mac Evitt, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁴ Iogua-prat, *a.g.e.*, s. 117.

dört gözle bekledikleri insan kaynağından mahrum bırakılmıştır⁴⁵. Artık bölgedeki varlıklarını daha farklı şekilde korumak ve geliştirmek zorundaydılar. Bunun yolu ise o zamana değin dikkate alınmadıkları Yerli Hristiyan cemaatler ve hatta Müslümanlara belli bir takım haklar vermekten geçmekteydi ki Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki hikâye bu yumuşak geçişin sağlanması için önemli bir aracı olmuştur⁴⁶.

Haçlılar için şartların zorlamasıyla meydana gelen bu durum onların Yerli Hristiyanlar ve Müslümanlarla münasebetlerini ilk dönemlerle kıyas kabul etmeyecek derecede değiştirecekti. Değişim sadece Ortadoğu'nun yerel aktörleriyle ilişkilerde değil Haçlıların siyaset, sosyal yaşam ile ilgili düşüncelerinde de kendisini gösterecekti. Bu nedenle Ortadoğu'da bir dönem sonra Batıdaki dindashlarından farklı siyasî ve sosyal yaşam motivasyonuna sahip bir Doğu Haçlı toplumu meydana gelecekti. Fakat yine de Haçlılar, Yerli Hristiyanları kendilerine gönülden bağlı bir müttefik olarak kazanmak adına *doğru zaman ve fırsatı kaçırmışlardı*⁴⁷.

⁴⁵ Büyük umutlar beslenmesine karşılık kesin bir başarısızlıkla sonuçlanan bu seferlerle ilgili uğranılan hayal kırıklığı ile paralel olarak Latin kaynaklarında Albertus Aquensis (s. 587-637) ve ondan alıntılar yapan Willermus Tyrensis (I, 430-433) dışında pek fazla bilgiye rastlanmaz. Aynı şekilde modern araştırmacılar da konuyla çok fazla ilgilenmemişlerdir. 1101 Haçlı seferlerinin gelişimi ile alakalı bkz. Işın Demirkent, "1101 Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56; J.L. Cate, "The Crusade of 1101", *A History of Crusades*, I, gen. ed. K.M. Setton, Londra 1969, s. 343-367.

⁴⁶ Runciman, (aynı yer) hikâyenin gerçekleşme tarihi olarak 1101 senesi Paskalyasını vermektedir. Ancak bu tarih 1101 ordularının Anadolu'ya girişinin hemen öncesine rastlamaktadır. Öte yandan Urfalı Mateos'ta (s. 207) Ermeni takvimine göre 550 (24 Şubat 1101-23 Şubat 1102) tarihi zikredilmiştir. Katolik adetlerine bakıldığında Paskalya gecesinde yeni ateşin kutsanmasına dair bir ritüel görünmektedir ki muhtemelen olayı Fulcherius'tan nakleden Runciman tarih konusunda böyle bir yanlışya düşmüş olmalıdır. I. Baudouin'in özel rahibi olarak Fulcherius olayı Kutsal Mezar'da eski ateşin sönmesi ve yeni ateşin yakılması ile alakalı Paskalya töreni ile bağlantılandırmıştır. Ancak Urfalı Mateos'ta Kutsal Mezar'da sürekli yanan ateşin sönmesinden bahsedilmekte ve yıl olarak genel bir tarih verilmektedir. Urfalı Mateos'un olayla ilgili gösterdiği tarih aralığı ise 1101 seferlerinin sonuna da denk düşmektedir.

⁴⁷ Joshua Prawer, *The Crusaders Kingdom, European Colonialism in the Middle Ages*, New York 1972, s. 219. Nitekim bu olay ve sonrasında arada yaşanan gelişmeler taraflar arasında tamiri mümkün olmayan ön yargı ve nefrete sebebiyet verecekti. Öyle ki 1186 yılında 9 yaşında ölen V. Baudouin'in kemikleri, 1806 yılında Yerli Hristiyanlar tarafından gömüldüğü yerden çıkarılarak lanetler arasında uçurumdan aşağı atılmıştır. Bkz. Altan, a.g.m., s. 65.

Gereklikler Çerçevesinde Şekillenen Bir Ortak Yaşam Formu

Zira başlangıçtaki yabancılığa rağmen dinî duyguların tesiriyle Haçlı hareketine yakınlık duyan Yerli Hristiyanlar aradan geçen kısa sürede muhataplarını yeterince tanımışlardı. Haçlılar, Yerli Hristiyanların gözünde *Tanrı'nın, Müslümanlarla savaşp onları ezmek ve Kudüs'ü kurtarmak üzere gönderdiği ilahî destekle donanmış bir güçten*⁴⁸ ortaya çıktıkları günden beri çıkan bütün alametlerin tahribat, ölüm, katliam, açlık ve türlü felaketleri gösterdiği⁴⁹ bir zorbaya dönüşmüşlerdi. Yerli Hristiyanlar artık Haçlıların varlığının kendileri için dinî ve siyasî olarak eskiye nazaran bir yenilik getirmeyeceğini anlamışlardı. Öte yandan Haçlıların, Ortadoğu'nun siyasî unsurlarından biri haline gelmiş olduğu gerçeğiyle de yüzleşmek zorundaydılar. Daha da önemlisi Haçlılarda olduğu gibi Yerli Hristiyanlar için de bir takım gereklikler vardı. Özellikle Urfa Kontluğu ve Antakya Prinkepsliği dâhilinde yoğun bir Yakubî ve Ermeni nüfus yaşıyordu. Ermenilerin, Türkler ile Bizanslılara karşı ellerinde tutmaya büyük gayret gösterdikleri Kilikya toprakları Antakya ile sınırdı. Yine Ermenilerin, Türklerin ve Bizanslıların baskılarına karşı Haçlılara gereksinim duymaları kaçınılmazdı.

Haçlılar ise artık Avrupa'dan gelebilecek ciddi bir nüfus desteğinden ümidini kestiklerinden bu eksikliğini Yerli Hristiyan nüfus ile telafi etmek yoluna gitmişlerdi. Hâkimiyetleri altındaki sahada sosyal ve ekonomik hayatın sürdürülüp geliştirilmesi⁵⁰ adına bu birinci öncelik haline gelmişti. Yine Müslümanlara karşı verilen mücadelelerde kendisini yoğun bir şekilde hissettiren asker gereksinimi için de onlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Böylece ortaya çıkan karşılıklı gereklikler iki taraf arasında yeni bir dönemin kapıları aralanmasını sağlamıştı.

İlk önce Yerli Hristiyan cemaatlerinin dinî hak ve özgürlükleri ile ilgili düzenlemeler yapıldı. Bunların (Monofizit, Monetelist ve az sayıdaki

⁴⁸ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 187-188.

⁴⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 202.

⁵⁰ Jacques de Vitry, *Historie des Croisades*, thk. François Guizot, Paris 1825, s. 129. Aynı şekilde Jean Richard (*The Crusades, c.1071-c.1291*), ing. trc. Jean Birrell, Cambridge 1999, s. 98) Avrupa'da satılan pek çok ürün için Batılıların Yerli Hristiyan unsurlara teşekkür etmesi gerektiğini söylemektedir.

Nasturi unsurlar) kiliselerine çok daha fazla serbestlik tanındı. Yerli Hristiyanlara ait kiliseler Kudüs'teki Latin Patrikliğine görünürdeki bağılıklarına karşın bütünüyle bağımsız hareket etmek hakkına sahiptiler. Bunların ruhanilerine Haçlılar tarafından beratlar verilmişti⁵¹. Kendi içlerinde yaptıkları atamalarda herhangi bir onaya ihtiyaçları yoktu. Ayrıca Latin kilisesine ait 1/10'luk dime vergisini ödemekten de muaf tutulmuşlardı⁵². Bizans'ın Ortodoks inancına sahip Melkiler için ise durum biraz daha farklıydı. Latin Kilisesi, Melkileri aradaki mevcut ayrılığa (schisma) rağmen doğru inançlı kabul ettiği için bunların kiliselerini kendi bünyesine dâhil etmişti. Haçlıların gelişinin öncesinde Bizans'ın, Müslüman idarecilerle yaptığı ikili anlaşmaların güvencesiyle Kudüs'teki Hristiyanlara ait kutsal mekânların idaresi Ortodoksların elindeydi. Şimdi bu haklarından mahrum kaldıkları gibi Latin Kilise hiyerarşisi içerisinde kalmaya zorlanmışlardı.

Haçlıların bütün bu uygulamaları aslında ciddi bir siyasî temele dayanmaktaydı. Yerli Hristiyanlara tanınan haklar konusunda Kudüs Krallığı'nın insan kaynağı ihtiyacının ön planda olmasına karşılık kuzeydeki Urfa ve Antakya'da durum biraz daha karşılıktı. Bunların sınırları dâhilinde çok miktarda Yakubi ve Ermeni yaşamaktaydı. Adı geçen topluluklar insan ihtiyacının yanı sıra Bizans ile ilişkilerde Haçlılar adına önemli bir denge unsuru teşkil etmekteydi. Böylesine bir dengenin gözetilmesi özellikle Antakya Prinkepsliği için dikkat edilmesi gereken bir husustu. Zira seferlerin başından itibaren Bizans'ın şehir üzerindeki hâkimiyet iddiaları Antakya Haçlılarının üzerinde bir Demokles Kılıcı gibi durmaktaydı. Dolayısıyla da şehirde ciddi bir nüfusa sahip ve Bizans egemenliğinin hayalini kuran Ortodoks Greklere karşı Bizans'tan nefret eden Yakubilerin ve Ermenilerin desteğini almaya önem verdiler. Diğer taraftan Bizans'ı teskin etmek amacıyla Antakya'daki patriklik makamı zaman zaman Ortodokslara bırakılsa da bu sürekli olmamıştı. Tehdidin ortadan kalktığı andan itibaren Ortodoks patrikleri yerlerini yeniden Latin kilisesi mensuplarına bırakmaya zorlanmışlardı. Nitekim Antakya'nın ilk ele geçirildiği dönemde şehri, Bizans ile yapılan anlaşmaya rağmen

⁵¹ Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 258.

⁵² Hamilton, *a.g.e.*, s. 189. Ancak yukarıda Kral Amaury döneminde Kudüs'e Ermeni muhacereti ile ilgili aktarılan olayda bunun aksine bilgiler yer almaktadır. Bkz. 66n.

kendi adına alıkoymuş olan Bohemund mevkiini kuvvetlendirmesinin ardından Bizans ile ilişkisinden şüphelendiği Rum patrik Ioannes Ok-sites'i 1100 senesinde makamından azletmişti. Onun yerine Latin meslektaşı Bernard de Valence tayin edilmişti⁵³.

Bizans da Antakya üzerindeki siyasî haklarını vurgulamak adına önem verdiği bu meselenin sürekli takipçisi olmuştur. Zira 1108'deki Devol Anlaşması'nda⁵⁴ Bohemund'a kabul ettirilen şartlardan birisi Antakya patriğinin Rumlardan atanmasıydı⁵⁵. Aynı şekilde Renauld de Chatilion'un Kıbrıs'a karşı yaptığı yağma saldırısını cezalandırmak üzere güneye inen İmparator Manuel de muhatabını affetmesinin karşılığında Antakya Kilisesinin başına bir Rum patriğin geçirilmesini şart koşmuştu⁵⁶. Kuzey'deki Haçlı unsurlarının Ortodoks tebaası Bizans'ın zaman zaman gerçekleşen müdahaleleri ve siyasî ağırlığı ile varlıklarını korurken Kudüs Krallığı'ndakiler ise Ortodoks inancına sahip Ermeni Kraliçe Morphia, kızı Melisende ile sonuncusunun oğulları ile evlenen Bizanslı prenseslerin himayesinde idiler.

Diğer taraftan Yerli Hristiyan cemaatlerinin mensupları sadece Haçlıların egemenliğindeki sahada meskûn değillerdi. Müslüman topraklarında yaşayan çok sayıda Yakubi ve Ermeni mevcuttu. Böylesine bir bağlantı ise Haçlı ileri gelenlerinin göz ardı edebileceği bir durum değildi ve daha öncesinde sapkın olarak niteledikleri cemaatlere tolerans göstermek için bir neden daha ortaya çıkarmaktaydı⁵⁷. Bunların dışında Yerli Hristiyan cemaatlerinin kendi aralarındaki çekişmeler de Haçlıların, onları daha rahat şekilde idare etmesini sağlamakla olup istenilen bir durumdu. Nitekim Ortadoks-Monofizit düşmanlığı kadar Süryaniler ve Ermeniler arasında da dinî ve sosyal açıdan zaman zaman

⁵³ Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, I, 297.

⁵⁴ Bu anlaşma hak. bkz. E. Altan "Bizans'a Karşı İlk Haçlı Seferi Girişimi ve 1108 Devol Anlaşması", *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. M. İpşirli Armağanı*, I, İstanbul 2013, s. 107-117.

⁵⁵ Anna Komnena, *Aleksiad, Malazgirt'in Sonrası*, trk. trc. Bilge Umar, İstanbul 1996, *a.g.e.*, 431.

⁵⁶ Ioannes Kinnamos, *Historia*, trk. trc. Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001, s. 134

⁵⁷ Hamilton, *a.g.e.*, s. 191.

gerginlikler yaşanmaktaydı⁵⁸. Aynı şekilde Kilikya Ermenilerinin Antakya'yı ele geçirme teşebbüsüne karşı şehirdeki Grekler ve Latinler ortak bir direniş göstermişlerdi. Anlaşılacağı üzere bu gibi durumlar Haçlılar için oldukça önemli ve hükmetmeyi kolaylaştıran avantajlardı.

Dinî konulardaki zıtlıkların kısmen de olsa giderilmesinin dışında Haçlıları sosyal anlamda Yerli Hıristiyanlara yaklaştıran, bir arada yaşam için ortak zeminin oluşturulmasında etkili olan ikinci uygulama ise taraflar arasında yapılan evliliklerdi. Çünkü Kudüs Krallığı'nın dışında Urfa ve Trablus kontluklarıyla Antakya Prinkepsliği'nin hâkimiyet sahalarındaki Yerli Hıristiyan nüfusu oldukça fazlaydı. Örneğin Urfa ve Antakya'da Ermeni, Trablus'ta ise Marunî tebaa yoğunlukta idi. Sosyo-ekonomik hayata verdikleri katkıların yanında Ermeniler Urfa ve Antakya orduları için ciddi bir kaynak teşkil ediyordu. Durumun farkında olan Haçlılar yaptıkları evliliklerle aradaki ilişkileri geliştirmeye azami gayret sarf ettiler. Zira gerçekleşen evlilikler sosyal anlamda iki tarafı birbirine bağlayan belki de en önemli nokta idi. I. Baudouin henüz Urfa Kontu iken şehrin ileri gelenlerinin tavsiyesiyle siyasi durumunu kuvvetlendirmek ve destek sağlamak amacıyla bir Ermeni asilzadesinin Arda isimli kızıyla evlenmişti. Bu I. Baudouin için bütünüyle siyasi bir evlilik olmuştu. Zira Kudüs Kralı olmasının akabinde biraz da maddi ihtiyaçlar dolayısıyla Arda'dan boşanıp yeni bir evlilik yapmıştı. Fakat Katolik inançlarına ters düşen bu fiili uzun süre tartışılmış ve nihayetinde yeni eşinden ayrılmıştı⁵⁹. I. Baudouin'in Urfa'daki halefleri II. Baudouin ve I. Joscelin de Ermeni asilzadelerinin kızlarıyla evlenmişlerdi. Yapılan evliliklerin özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Urfa'nın Haçlı idarecileri tarafından gerçekleştirilmesi hâkimiyetleri altındaki Ermeni nüfusu daha rahat kontrol altına almak ve durumlarını güçlendirmek amacına yönelik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Urfa kontlarının bu fiilleri diğer asiller tarafından olmasa bile aslar tarafından geniş ölçüde taklit edilmiştir. Öyle ki ileride Ortadoğu'daki Haçlıların ikinci neslinin nüfusunun ağırlıklı kısmını meydana getirecek *Paulinler* denilen melez nesil için

⁵⁸ Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 19-20, 59-60, 122.

⁵⁹ İleride Ortadoğu'daki Haçlılar adına siyasi bir takım düşmanlıklar da beraberinde getirecek bu evlilik olayı ile ilgili tfs. için bkz., Runciman, *a.g.e.*, II, s. 84-86; Aydın Usta, "Haçlı Seferlerinde Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, İstanbul 2011, s. 313-314.

ilk adım bu şekilde atılmıştır. Yerli Hristiyanların desteğini kazanmak özellikle de Müslüman saldırılarına açık bir hâkimiyet sahasına sahip Urfa Haçlı Kontluğu için mutlak bir gereklilik idi. Örneğin II. Baudouin buradaki hakimiyeti sırasında bastırdığı paralarda Ermeniler tarafından büyük önem verilen Varag'ın kutsal haçının motifi; *Baudouin, Haçın Hizmetkârı* ifadesiyle birlikte yer almıştır. Böylece II. Baudouin'in otoritesi, Ermeni dindarlığı ile birleşmiş bu durum ise askerî destek hususunda Ermenilerin Haçlı ordusu saflarında yer almasındaki önemli nedenlerden biri olmuştur⁶⁰. Aynı şekilde Urfalı Mateos'da Musul Valisi Mevdud'un 1111 yılındaki Urfa kuşatması sırasında şehre yardıma gelen Haçlı ordusunda Varag Haçının bir mızrağın ucuna takılarak askerin önünde taşındığı aktarılmaktadır⁶¹.

II. Baudouin'in, Malatya'nın Ermeni Hâkimi'nin kızı Morphia'dan doğan dört kızının en büyüğü Melisende (heires regni/tahtın varisi) Ortadoğu'daki Haçlılar arasında önemli bir siyasî figürdü. Uzun süre Kudüs tahtını eşi ve oğlu ile paylaşması Yerli Hristiyanların Haçlı idaresine ısınmasında önemli bir etken olmuştu. Diğer taraftan Antakya Prensesi Alice örneğinde görüleceği üzere merkeze karşı isyanında bu melez prensesin yanında yer almışlardı⁶². Yine bölgedeki varlıklarını Türkler ve Bizanslılara olduğu kadar zaman zaman Haçlılara karşı da korumak zorunda kalan Kilikya Ermenileri ile Antakya Haçlıları arasında planlanan başarısız evlilik teşebbüsü de oldukça ilginç bir örnektir. Buna göre Kilikya Ermeni Kralı II. Leon, Antakya ve Kilikya tahtlarını bir nesil sonrasında birleştirmek için yeğeni Alice ile III. Bohemund'un oğlu Raymond'u evlendirmişti. Ancak siyasî iktidarın tek elde toplanması adına yapılan bu evlilik Raymond'un erken ölümü ve kardeşi IV. Bohemund'un Antakya tahtını ele geçirmesi üzerine başarısızlıkla sonuçlanmıştı⁶³.

⁶⁰ D.M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Londra 1983, s. 31-39; John Porteous, "Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions", *A History of Crusades*, VI, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s. 364-365; McEvitt, *a.g.e.*, s. 70.

⁶¹ *Urfalı Mateos Vekaynamesi*, s. 239.

⁶² Tfs. için bkz., Runciman, *a.g.e.*, II, 154-156; Usta, *a.g.m.*, s. 317-318.

⁶³ Tfs. için bkz., Runciman, *a.g.e.*, III, 76-78,86; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008, s. 220-221.

Dinî serbestlik ve evliliklerle sağlanan ortaklığın sonrasında Haçlılar, Ortadoğu'da kaldıkları dönem boyunca en temel eksikliklerini yani nüfus zafiyetini belli ölçüde giderme imkânını elde etmiş oldular. Sosyal hayatı idame ettirecek insan kaynağı anlamında sıkıntı çeken en önemli merkez Kudüs'tü. Şehir, dinî öneminin dışında coğrafi mevkii ve ekonomik anlamda içinde bulunduğu zafiyet nedeniyle Avrupalı yerleşimcilerin pek ilgisini çekmiyordu. Burası Haçlıların eline geçtikten sonra tamamıyla bir hayalet şehir görünümünü almıştı. Zira Yerli Hristiyanlar, Haçlıların gelişinden hemen önce güvenlik kaygısıyla şehirden çıkartılmıştı. Müslüman ve Yahudiler ise galipeler tarafından şehrin ele geçirilişi sırasında katledilmişti. Haçlı hâkimiyetinin ardından bir miktar Yerli Hristiyanın yeniden geri dönmüş olmasına karşın bu gelişim açısından yeterli değildi.

Kudüs'te yerleşen Latin nüfusu eskiden Yerli Hristiyanların yer aldığı mahalleyi ancak doldurmaktaydı. Bu nedenle şehir son derece güvensiz bir yer haline gelmişti. I. Baudouin, Kutsal Mezar Kilisesi olayının akabinde Kudüs'teki nüfusu arttırmak üzere yeni bir düzenlemeye girişti. 1115 senesinde Maverayıürdün bölgesine yaptığı seferin sonrasında buradaki Yerli Hristiyan cemaatleri alarak Kudüs'te eskiden Yahudilere ait mahallede iskân etti⁶⁴. Ancak Kudüs'ün ekonomik yönden zayıflığı nedeniyle şehir her zaman nüfus açısından sıkıntı içinde kalmaya devam edecekti. Diğer taraftan az da olsa Avrupa'dan gelen göçmenler sayesinde varlığını hissettiren Latin nüfusu güvenlik kaygıları ön planda tutularak genelde Yerli Hristiyan nüfusunun ağırlıkta olduğu bölgelerde iskân edilmişlerdi⁶⁵. Bu durum doğal olarak ikili sosyal ve ekonomik ilişkileri beraberinde getirmişti.

Kudüs Haçlı Krallığı'nda kronikleşen nüfus problemine çözüm bulmak için Kral Amaury devrinde (1163-1174) Ermeni hâkimlerinden II. Thoros, Kudüs'e yaptığı ziyaret sırasında krala iki sene içerisinde 30.000 Ermeni'yi şehir ve çevresine yerleştirmeyi teklif etmişti. Fakat kilisenin, Müslümanlardan alınan bir vergi olan dime'yi Ermenilerden de almak

⁶⁴ Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, I, s. 507-508; Prawer, *Crusader Institutions* s. 91-94; aynı mlf., *The Crusaders' Kingdom*, s. 153; Adrian J. Boas, *Jerusalem in the time of the Crusades*, New York 2001, s. 13-14.

⁶⁵ Ronnie Ellenblum, *Frankish Rural Settlement in the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1998, s. 36-37.

istemesi nedeniyle bu teşebbüs sadece düşünce safhasında kalmıştı⁶⁶. Lat-in kilisesinin buradaki ısrarı aslında başlangıçtaki düşüncelerin çok fazla değişmediğini göstermesi açısından önemlidir. Müslümanlar tarafında ise daha farklı örneklere rastlamak mümkündür. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1196 senesinde Bizans arazisine yaptığı bir seferin ardından elde ettiği Rum esirleri Akşehir civarına yerleştirmiş kendilerine toprak, tohum, tarım aletleri dağıtıp beş yıl süreyle de vergiden muaf tutmuştur⁶⁷. Bu ikinci olayda hemen hemen aynı şartlar dâhilinde nüfusu ve ekonomik faaliyetleri geliştirmek düşüncesiyle gerçekleştirilmiş olup Yerli Hristiyan ahaliye davranış konusunda Haçlılar ile Müslümanlar arasındaki fark çok açık bir şekilde kendisini göstermektedir.

Değişmeyen Düşünceler; Hakim Sınıfın Ön Yargıları ve Dinî Karşıtlıklar

Haçlıların, Yerli Hristiyanların desteğini kazanmak adına gerçekleştirdikleri fiillere rağmen halen muhataplarının değer yargılarına karşı bir küçümseme içinde oldukları görülmektedir. Örneğin; Doğu Hristiyanlarında sakal, erkeklik ve şeref göstergesi olarak kabul edilmekteydi. Bunu bilen II. Baudouin maiyetiyle birlikte planladığı bir mizansen ile kayınpederi Malatya'nın Ermeni Hakimi Gabriel'den 30.000 altın almayı ve yaşadığı maddi zorluğu aşmayı başarmıştı⁶⁸. Keysun Hakimi

⁶⁶ Ernoul, *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, nşr. M.L. de Mas Latrie, Paris 1871, s. 27-30.

⁶⁷ Olayla ilgili bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 239-240.

⁶⁸ Willermus Tyrensis tarafından (s.478-481) aktarılan ancak kronoloji anlamında hatalı olan bu rivayete göre; II. Bauoduin'in yaşadığı ekonomik sıkıntıları aşmak için adamlarının tavsiyesiyle böyle bir olay planlamıştı. Kayınpederi ile bir araya geldiği sırada adamlarından biri yanına gelerek onun için uzun süreden beri kendisi adına yaptıklarını sıralamış ancak maaşlarının ödenmediği takdirde zor durumda kalacaklarını dolayısıyla ya maaşlarını ödemesini ya da daha önce verdiği sözü yerine getirmesini istemişti. Bu konuşmaları merak eden ve bir tercüman vasıtasıyla öğrenen Gabriel, damadına verdiği sözün ne olduğunu sorunca Baudouin utanır görünerek cevap verememişti. Bunun üzerine adamı onun maaşları ödeyemediği takdirde sakallarını kesmeye söz verdiğini söylemişti. Gabriel bu durum karşısında hayretler içinde kalıp sinirlenerek damadına neden böyle bir söz verdiğini sorduğunda ise Baudouin, adamlarının isteklerini karşılamak için elinde daha değerli bir şeyinin kalmadığı cevabını vermiş ve Urfa'ya döndüğünde bu meseleyi çözeceğini söylemişti. Fakat adamları daha önceden kararlaştırıldığı şekilde paranın ödenmesi için baskı yapınca nihayetinde Gabriel

Kogh Vasil, Haçlıların bölgeye gelmesinden itibaren onlarla iyi ilişkiler kurmuş ve hatta Antakya Prinkepsi Bohemund'un, Danişmentlilerin hapsinden kurtulması için istenen fidyenin karşılanması için büyük gayret sarf etmişti⁶⁹. Ancak Haçlılar buna onun elindeki topraklara tamah ederek karşılık vermişler ve 1112'deki ölümünün ardından da eşi, Aksungur el-Porsuki'ye elçiler göndererek itaatini bildirip onun himayesine girmek zorunda kalmıştı⁷⁰. Aynı şekilde Elbistan'ın Ermeni ahalisi şehirdeki Haçlıların taşkınlıklarından bıktıkları için Türkleri yardıma çağırılmışlar ve buradan gitmeyi kabul etmeyen Haçlı garnizonunu bütünüyle imha etmişlerdi⁷¹. Yine II. Baudouin esareti döneminde dahi kendisine sadık kalan Urfa Ermenilerine ve civardaki Ermeni beylerine karşı çok sert bir hareket tarzı takip etmiş ve onun faaliyetleri neticesinde Haçlıların gelişinin öncesinde sayıları altıyı bulan bağımsız Ermeni beyliklerinden geriye sadece Kilikya'nın dağlık arazi yapısı sayesinde kurtulabilen Rupen Hanedanı kalabilmişti. Urfalı Mateos bütün bu olayları; *Onlar her türlü vahşi ve haksız hareketlerle bu memleketleri birer harabeye çevirdiler. Fenalıktan başka bir şey düşünmeyip iyi ve hayırlı bir harekette bulunmadılar, sözleriyle aktarmış ve yaptıkları diğer birçok haksızlıkları yazmak istedim ise de onların hâkimiyetleri altında bulunduğum için buna cesaret edemedim*⁷² sözleriyle aktarmaktadır.

Diğer taraftan Kutsal Mezar Kilisesi olayının ardından Yerli Hıristiyanlara dinî açıdan serbestlik tanınmasına karşın zaman zaman kiliselerine yapılan baskın ve tecavüzler bunları son derece kızdırmaktaydı. Özellikle Urfa Kontu II. Joscelin çok kötü bir şöhrete sahipti. Bu nedenle de Süryani Mikhail tarafından; *dinsiz, Allah tarafından terk edilmiş biri, sahte Hıristiyan, kusmasına dönen köpek* gibi yakıştırmalara maruz kalmıştır⁷³. Yine Urfalı Mateos 1115 senesinde meydana gelen depremin sadece Haçlıların elinde olan yerlere zarar verdiğini belirttikten sonra bunun Tanrı'nın çizmiş olduğu yolun terk edilip, yanlış yollara

damadının onuru/sakalı için bu parayı ödemeyi kabul etmiş ve ona bir daha sakalını bu gibi şeyler için ortaya koymayacağına dair söz verdirmişti.

⁶⁹ Urfalı Mateos'a (s. 221) ve Smpat Sparapet'e (s. 56) göre 100.000 altınlık fidyeye parasının 1/10'una tekabül eden 10.000 altını bizzat kendi hazinesinden ödemiştir.

⁷⁰ İbn el-Esir, X, 502.

⁷¹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 229; Smpat Sparapet, *a.g.e.*, s. 56.

⁷² Urfalı Mateos *Vekayinamesi*, s. 261.

⁷³ Süryani Patrik Mikhail *Vekayinamesi*, s. 152, 159-161.

sapılmasının ve İncil’de yazılan tembihlerden yüz çevirmenin bir sonucu olduğunu yazmıştır⁷⁴. İlk zamanlarda Yerli Hristiyanlar hakkında kullanılan sapkın tabirinin sonraki dönemler içinde yerini *Roma’ya tabi olmayanlar* (qui ne sont obéissants à Rome) şeklinde bir tanımlamaya dönüşerek yumuşatılmasına, zaman içinde Doğulu Hristiyan mezheplerinden bazılarıyla sağlanan birleşmeye (uniat)⁷⁵ karşın Haçlıların, bunlar hakkındaki menfi görüşlerinin değişmediğinin açık örneğini Jaques de Vitry’nin mektuplarında bulmaktayız. Akkâ Piskoposu seçilmesinin ardından 1216 senesinde bu şehre gelen de Vitry; Yahudi ve Müslüman adetlerini benimsedikleri için güvenilir ve yozlaşmış olarak bahsettiği Yerli Hristiyanların bu dinin gizlerini Müslümanlara sattıklarını belirtmektedir. Yine Haçlılarla, yerli halkın birleşmesinden ortaya çıkan Paulinleri şımarık ve dinî konularda kayıtsız, Müslümanlar gibi yaşayan kimseler olarak nitelerken⁷⁶, bilhassa Akka şehrindeki kanunsuzluk ve keşmekeşten yakınmaktadır. Asıl ilginç olan nokta ise mektubunu bitirirken sarf ettiği *Doğu bölgelerindeki birçok sapkın Hristiyanın ve Müslümanların kolayca Hristiyanlaştırılabileceği* şeklindeki cümlelerdir⁷⁷. Benzer şekilde yazar Pierre Dubois (1255-1321); Katolik ilahiyatı, mantuk ve dil konularında eğitilen genç kızların, Doğulu Hristiyanlar ve Müslümanlar ile evlendirilerek bunları Hristiyanlığa kazandırılacaklarını düşünmekteydi⁷⁸.

Yerli Hristiyanlar ve Feodal Sistem

Haçlıların Ortadoğu’da ele geçirdikleri toprakların yönetimiyle ilgili Avrupa’dan alışkın oldukları feodal uygulamaları devam ettirmeleri son

⁷⁴ *Urfalı Mateos Vekaynamesi*, s. 254-256.

⁷⁵ Atiya, *a.g.e.*, s.425; Hamilton, *a.g.e.*, s. 332-334; Joshua Prawer, “Social Classes in the Crusader States the “Minorities”, *A History of Crusades*, V, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s. 89-94; Altan, *a.g.m.*, s. 68. Kilikya Ermenileri de II. Leon döneminde krallık unvanını almak için Papalık ile kiliselerin birleşmesi konusunda fiiliyata geçmese de belli bir mutabakata varmışlardı. Bu çabalar II. Leon’un ölümünden sonra da sürdürülmüştür. Bkz., Prawer, *Crusader Institutions*, s. 70-71; Runciman, *a.g.e.*, III, s. 78-79; Hamilton, s. 335-345.

⁷⁶ Jacques de Vitry, *a.g.e.*, s. 129-139.

⁷⁷ *Letters from the East*, s. 98-108.

⁷⁸ Natasha R. Hodgson, *Women Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, Suffolk 2007, s. 65-66, 240.

derece doğal bir hareketti. Öte yandan yeni geldikleri bu coğrafyanın siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel şartlarını da göz önünde bulundurmaları gerekliliği 1101 Haçlı Seferleri sonrasında açıkça ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla da Avrupa'daki feodal sistemi temel alan fakat az da olsa bölgenin şartlarından etkilenmiş bir idarî mekanizma oluşturma yoluna gittiler. Riley-Smith uygulanan bu *sistemi modası geçmiş kanun kitaplarına ve şövalyeliğin sahte örneklerine dayanan biçimsiz, yozlaşmış ve gevşek* terimleriyle ifade etmektedir⁷⁹. Aynı şekilde Jean Richard da *feodalizmin Avrupa'da bölgeden bölgeye bile farklılıklar gösterdiğini ve dolayısıyla da doğuya ihraç edilen kurumların birbiriyle benzer özellikler taşımadığını* söylemektedir⁸⁰. Prawer ise Ortadoğu feodalizmini *saf ve yalın* bir düzen olduğunu yazmıştır⁸¹. Haçlıların böyle bir sistem dâhilinde Yerli Hıristiyanlara biçtikleri rol yukarıdaki fiillerinin gerçekliğinin de bir sınaması olacaktı.

Aslında Haçlılar tarafından oluşturulan assisiesler (kanunlar), onların Yerli Hıristiyanlara karşı gerçek bakış açılarına dair açık örnekler içermektedir. Buna göre Haçlılar *fatihler* ve *ülkenin gerçek sahipleri* olarak diğer unsurlar üzerinde tek söz sahibi konumundaydılar⁸². Fethedilmiş topluluklar şeklinde nitelendirebileceğimiz Yerli Hıristiyanlara düşen rol ise yeni efendilerine bağlılıkla hizmet etmektir. Diğer bir ilginç nokta ise Yerli Hıristiyanların bu çerçevede Frank olmayanlar (non-Franks) şeklinde bir sınıflandırmayla dinî kimlik gözetilmeksizin Müslüman ve Yahudilerle aynı statüde görülmeleri idi⁸³. Zira sosyal anlamda önemli olan Latin/Frank kimliği idi. Fethedilmiş unsurlar olarak Haçlı Yüksek Mahkemesinde (Haute Cour) hiçbirinin şahitliği kadın-erkek farkı gözetilmeksizin kabul edilmiyordu⁸⁴. Ancak kanunlar karşısında Yerli Hıristiyan cemaatler arasında belli bir sıralama mevcuttu⁸⁵. Ayrıca Yerli Hıristiyan,

⁷⁹ *The Feodal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, Londra 1973, s. 4.

⁸⁰ *The Crusades, c.1071-c.1291*, s. 87.

⁸¹ *Crusader Institutions*, s. 3-4.

⁸² *Assises du Royaume de Jerusalem, I, Assises de Bourgeois* (Textes Francais et Italien), par. M. Viktor Foucher, Rennes 1839, s. 98.

⁸³ John de İbelin, *Le Livre des Assies*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003, s. 167; Prawer, *Crusader Institutions*, s. 201; aynı mlf., "Minorities", s. 71.

⁸⁴ John de İbelin, *a.g.e.*, aynı yer.

⁸⁵ *Assises du Royaume de Jerusalem*, s. 104, 106.

Müslümanlar ve Yahudiler gibi baş vergisi ödemekle yükümlüydüler⁸⁶. İslam hâkimiyeti döneminde cizye adı altında ödenen bu verginin alınış şartı hâkim unsurun dininin dışında farklı bir dine mensup olma⁸⁷. Cizye vergisinin ödenmesi karşılığında gayrimüslim unsurlar her türlü sosyal ve dinî hürriyetin yanında askerlik hizmetinden de muaf tutulmaktaydılar.

İdarî ve ekonomik değere sahip büyük topraklar, yönetim ile ilgili görevler daha çok Avrupalı Latinler arasında paylaştırılmaktaydı. Yerli Hristiyanlar ise feodal düzenin en alt birimini oluşturuyorlardı. Bunların yer aldıkları sosyal pozisyon ile ilgili Avrupa feodalizmindeki *serf* (servus: köle) kelimesinin yerine *villein*, *rustici* (köylü) tabiri kullanılmıştır⁸⁸. Avrupa ile Ortadoğu feodalizmi arasında görülen diğer farklılık ise köylülerin diğer bir soyluya, kilise veya tarikata bağışlanmasına müsaade edilmesiydi. Fakat burada sadece ekonomik haklar karşı tarafa geçmekte ve bütün köy ya da geniş topraklar el değiştirmedikçe yargılama hakkı eski efendide kalmaktaydı⁸⁹. Bunun dışında köylülerin göç etmesi veya efendi değiştirmesi kesinlikle yasaklanmıştı. Böyle bir durumda kaçakların eski efendilerine iade edilmesi gerekmektedir. Bu iş için hak sahibi lorda gerektiğinde güç kullanma salâhiyeti verilmişti⁹⁰.

Haçlıların yerli nüfusla iletişimlerinde İslam idari teşkilatındaki reislerin muadili *ra'is*, *raisage* ya da *raisagiumlar*, *scribanus* (katip) ve *dragoman* (tercüman) gibi görevliler ön plana çıkmaktaydı. Bunların içinde ra'isler

⁸⁶ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 201-202; aynı mlf., *The Crusaders' Kingdom*, s. 219; aynı mlf., "Social Classes in the Latin Kingdom "The Franks", *A History of Crusades*, V, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s. 121; Mcevit, s. 137; Jean Richard (s. 102) bunun Hristiyan unsurlardan alınıp alınmadığı konusunun belirsiz olduğunu söylemektedir.

⁸⁷ Cizye mükellefiyetiyle ilgili; zimmilerin zelil olarak cizye vermeleri gerekliliği ya da onların İslamın hükmüne bağlanmaları ve boyun eğmeleri dolayısıyla bu vergiyi ödemekle yükümlü tutulduklarına dair iki farklı açıklama mevcuttur. Bkz. Mehmet Erkal, "Cizye", *DLA*, VIII, 42.

⁸⁸ Richard, aynı yer; Prawer, *Crusader Institutions*, s. 203; aynı mlf., "Minorities", s. 107; Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 40-41. *Villein* kelimesinin Fransızca *zavall*, *sefil* ve *aşağı tabaka insan* anlamına gelen XI. yy. menşeli bir sıfat olan *Vil* kökünden türediğini görmekteyiz. Ayrıca kelime Fransızca'da argo anlamda *çirkin*, *düşkün* ve *pis* kelimelerini ifade etmek için de kullanılmıştır. Bkz. *Le Robert Quotidien*, Paris 1986, s. 2036-2037.

⁸⁹ Prawer, *Crusader Institutions*, s. 206-207.

⁹⁰ Prawer, *Crusader Institutions* s. 204.

özellikle köylüler ile toprak sahibi lordlar arasındaki bağlantının sağlanmasındaki ana unsur durumundaydılar. Ayrıca vergilerin toplanmasında yardımcı olmak ve tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesinde de Haçlıların en önemli yardımcılarıydılar. Kimi zaman bir *ra'is*'in idaresine birden fazla köy verilebilirken, bazen de bir köyde iki ya da daha fazla *ra'is* bulunabilmekteydi. Ayrıca ihtiyar heyeti ile birlikte köydeki idarenin yürütülmesinden sorumluydular. Ancak bilhassa vergilendirme konusunda elde ettikleri bazı imtiyazlara karşın köy *ra'is*leri de özgür kişiler değillerdi⁹¹. Daha çok Yerli Hristiyanlardan tercih edilen *scribanus* ve *dragomanlar* da aynı şekilde Haçlılarla, yerliler arasındaki iletişimin sağlanmasında önemli birer yardımcı durumundaydılar.

Şehirlerdeki Yerli Hristiyanlar kırsalda yaşayanlara göre daha rahat durumdaydılar. Ticaret ve çeşitli zanaatlarla uğraştıkları için belli bir gelir ve sosyal anlamda belli bir statüye sahiptiler. Ancak bunlarda herhangi bir Latin meslek teşkilatına kabul edilmezlerdi⁹².

Diğer taraftan Haçlılar hukuk açısından da Yerli Hristiyanları dışarıda tutup onların bu konudaki işlerinin görülmesi amacıyla *Cour de Surien* adıyla bir mahkeme tesis etmişlerdi. Bu mahkemelere şehirlerde yaşayan Yerli Hristiyanlar arasından seçilen *ra'is*ler başkanlık etmekteydi. Mahkemenin kesin olmamakla birlikte Godefroi de Boullion döneminde Yerli Hristiyan ahalinin isteği üzerine bunların davalarına bakmak üzere kurulduğu bilinmektedir⁹³. Ancak cinayet, ihanet ve hırsızlık gibi suçlar dışındaki meselelerle ilgili davaların görüldüğü bu mahkemelerin diğer Haçlı mahkemelerinin sahip olduğu vergi toplama yetkisi yoktu. Bahsedilen suçlarla ilgili davalar ise *Cours de Bourgeois*'de görülmüştü⁹⁴. Yerli Hristiyanlara ait bu mahkemeler Kudüs ve Sur gibi şehirlerde varlıklarını sürdürdüklerine dair muğlak bilgilerin varlığına rağmen XIII. yy.'dan itibaren ağırlıklı olarak ticarî davalara bakan *Cour de la Fonde*'ye

⁹¹ Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 47-48; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria (X)", *Crusaders and Settlers in the Latin East*, Burlington 2008, s. 10-11,15.

⁹² Prawer, s. 53.

⁹³ Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 89-90; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 2-9; Prawer, "Minorities", s. 102.

⁹⁴ Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s.90; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 3; Prawer, "Minorities", s. 105.

dâhil edilmişlerdi. *Cour de la Fonde*'nin altı üyesinden dördü yerlilerden seçilirdi⁹⁵.

Görüldüğü üzere zenginler ve bazı imtiyazlı kişiler (kilise adamları, kâtipler gibi) dışında Haçlı hâkimiyetindeki Yerli Hristiyan nüfusun ağırlıklı kısmının tabi olduğu bu sistemin, onların statüsüne Müslümanların egemenliğindeki döneme nazaran çok fazla bir iyileştirme getirmediği açıkça görülmektedir. Öyle ki Prawer, Yerli Hristiyanların Haçlıların gelişinin öncesinde de Selçuklular tarafından uygulanan ikta sistemi dolayısıyla benzer bir durumda olduklarını, yeni efendilerin ise sadece mevcut durumu genelleştirdiklerini ifade etmektedir⁹⁶. Ancak ünlü Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün mükemmelleştirdiği ikta sistemi ile feodalite arasında bir münasebet tesisi oldukça zorlama bir görüştür. Zira ikta; kısaca toprağın ekilmesini ve reayanın korunmasını, bunlar yapılırken de devletin asker ihtiyacının hazineye yük olmayacak bir şekilde karşılanmasını öngören bir sistemdi. İkta sahibinin, tahsil edilmesi istenilenin dışında reayadan ekstra para ya da mal almak gibi bir tasarrufu yoktu. Aynı zamanda korumakla vazifelendirildikleri ahalinin malları ve arazisi üzerinde her hangi bir hak talebi olamazdı. Böyle bir şey vukuunda ise elinden iktası geri alınırdı⁹⁷.

Haçlıların Ortadoğu'daki idari yapılanmasının bölgedeki Hristiyan unsurlar için başlangıçtaki beklentilerinden çok uzak bir sistem olduğu ve kendileri adına sosyal anlamda çok fazla bir gelişim sağlayamadığı açıktır. İki yüz seneye yayılan ortak yaşam tecrübesine ve her ne olursa olsun sağlanan uzlaşmaya karşın böyle bir tutumu ise sadece mezhepsel sorunlar ile açıklamak mümkün değildir. Burada Haçlıların zihninde Yerli Hristiyanlara karşı her zaman mevcut şüpheli yaklaşım da ilişkilerde kilit öneme sahip bir unsur olmuştur. Haçlılar, seferlerin başlangıcında muhataplarının mevcudiyetine karşı bilgisizlik ve ön yargılarını aştıktan

⁹⁵ Richard, *a.g.e.*, s. 103; aynı mlf., "The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusader States", *A History of Crusades*, V, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s.224; Runciman, III, 252; Riley-Smith, *The Feodal Nobility*, s. 90; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 7.

⁹⁶ *Crusader Institutions*, s. 204-205.

⁹⁷ İkta ile alakalı tfs. için bkz., Osman Turan, "İkta" *IA*, V/II, 949-959; Sadi Kucur, "İkta", *DİA*, XXII, 47-49.

sonra ilişkiler belli bir seviyeye gelebilmişti. Buna bir de tarafların yekdiğerine duyduğu gereksinim de eklendiğinde bir arada yaşamının formülü ortaya çıkmış görünüyordu. Ancak bütün bunlar Haçlıların, Yerli Hıristiyanlarla ilgili şüphelerini tamamen gidermek için yeterli değildi. Zira uzun süredir Müslümanlarla bir arada yaşayan Ortadoğu'nun Hıristiyan cemaatleri bazı istisnalar dışında son derece rahat bir yaşam sürmüşlerdi. Bu zaman dilimi içerisinde yaşam tarzı, giyiniş ve dil konularında Müslümanlar, Yerli Hıristiyan cemaatleri üzerinde büyük bir etki bırakmıştı. Özellikle Yakubiler ve Kiptlar ibadet dili olarak Arapça'yı kullanmaktaydılar. Dolayısıyla Haçlılar yeni yerleştikleri Ortadoğu'da Müslümanlarla bu ilişkilerden dolayı Yerli Hıristiyanlara her zaman şüphe ile yaklaştılar. Onları, Müslümanlarla işbirliği yaparak kendilerine ihanete hazır bir grup olarak gördüler. Örneğin 1108 senesindeki Tell-Başir Savaşı'nın ardından II. Baudouin'den haber alamayan Urfa halkı, onun öldüğünü zannetmişlerdi. Şehrin ileri gelenleri böyle bir durumda şehrin idaresinin Antakya Hâkimi Tankred'in eline geçmesini istemedikleri için burayı kimin yönetmesi gerektiği konusunda aralarında bir toplantı düzenlemişlerdi. Ancak hemen sonrasında Urfa'ya dönmeyi başaran II. Baudouin ve kuzeni Joscelin yapılan toplantının kendi aleyhlerine olduğu şüphesiyle şehirdeki birçok kişiye işkenceler yaparak gözlemlerini çıkartmışlardı. *Çünkü Franklar gammadzlıklara kolayca inanıyorlar ve gönül rahatlığı ile masum insanların kanını akıtıyorlardı*⁹⁸. Zaman içinde kimi yerde Yerli Hıristiyanların Müslümanlarla yaptıkları ittifak girişimleri yaşanan bazı gelişmeler de Haçlıların bu duygularını kuvvetlendirmişti. Nitekim II. Baudouin, Musul Valisi Mevdud tarafından Haçlılara karşı düzenlediği cihat seferleri sırasında Urfa'nın, Türklere teslim edileceği şeklinde bir haber almıştı. Bunun üzerine Yerli Hıristiyanları şehirden çıkarmaya karar vermiş ve halkın tehcirinden sonra Urfa'da 80 kişiden başka kimse kalmamıştı⁹⁹. Kont aldığı kararı daha sonra değiştirse de bu olay Haçlıların zihnindeki şüphenin ne kadar kuvvetli olduğunun açık bir göstergesidir.

Diğer taraftan Yerli Hıristiyanlara karşı Müslüman tarafı da zaman zaman benzer şüphelerle hareket edebiliyordu. Bu ise Yerli Hıristiyanlar

⁹⁸ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 236.

⁹⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 249-250.

için durumu bütünüyle içinden çıkılmaz bir hale getirmekteydi. Müslümanlarla Haçlılar arasındaki mücadelenin ikinci sınıf aktörleri olmalarına karşın onlar için gelişmelerin sonuçlarına katlanmak gibi bir yükümlülük de ortaya çıkabiliyordu. Nitekim V. Haçlı Seferi sırasında ve sonrasında istilacılarla işbirliği yaptıkları şüphesiyle Yerli Hristiyanların vergi yükü arttırılmış, kiliselerine el koyularak bazı sosyal kısıtlamalar getirilmişti¹⁰⁰. Ayrıca onlar uzun süreden beri Müslümanlarla bir arada yaşadıkları için yaşam tarzı, kılık-kıyafet anlamında Haçlılardan farklı idiler. Öyle ki 1290 senesinde Akkâ'ya gelen bir grup İtalyan Haçlısı aradaki barışa güvenerek şehirde bulunan Müslüman tacirlere saldırmıştı. Burada bulunan bütün sakallı erkekler öldürülmüş ve meydana gelen karmaşada bazı Yerli Hristiyanlar da hayatını kaybetmişti¹⁰¹.

Yerli Hristiyanlar yukarıda belirtildiği üzere gerek Haçlıların ve gerekse Müslümanların hâkimiyetindeki sahada meskûndular. Müslümanlarla yüzyıllardan beri mevcut bir arada yaşama alışkanlığının yanında Haçlılara da dinî anlamda yakınlık hissediyorlardı. Bu durum tabiyet konusunda yaptıkları tercihler nedeniyle zaman zaman zor durumda kalmaları sonucunu getirmişti. Zengi'nin 1144 senesinde Urfa'nın fethi sırasında esir edilen Metropolit Basileus'u, şehri Haçlılar adına koruması nedeniyle azarlamıştı. Ancak Basileus'un; *ne oldu ise iyi oldu. Önce senin için, çünkü bizi cebren ele geçirmekle parlak bir zafer kazandın. Sonrasında bizim için, çünkü senin takdirini kazandık. Mademki Tanrı, bizim senin kölelerin olmamızı istemiştir. Franklara karşı yeminimize sadık kaldığımız gibi sana karşı da yeminli inancımızı muhafaza edeceğiz*¹⁰², şeklindeki cevabı ile karşılaşmıştı. Buna rağmen uzun süreden beri aynı coğrafyanın paylaşılmasının getirdiği yakınlık, sosyal ve ekonomik gereksinimler dolayısıyla şehirdeki Yakubile-ri, Grek ve Ermenileri affetmişti. Fakat Zengi'nin ölümünün akabinde şehirdeki bazı Ermenilerin desteğini alan II. Joscelin'in burayı yeniden ele geçirme teşebbüsü Yerli Hristiyanlar için tam anlamıyla bir felaket olmuştu. Nureddin Mahmud b. Zengi'nin şehri yeniden ele geçirdiği sırada buradan çıkmak isteyen Haçlılar ahaliyi canlı kalkan olarak

¹⁰⁰ *History of Patriarchs of the Egyptian Church*, IV/1, ing. trc. ve not: Antonie Khater-O.H.E. KHS-Burmester, Kahire 1974, s. 55.

¹⁰¹ Runciman, *a.g.e.*, III, 348-349.

¹⁰² Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 127-128.

kullanmışlardı. *Ahali bir taraftan ev ve varlıklarının Frankların ateşiyle kül olduğunu diğer taraftan da üzerlerine Türk kılıçlarının çekilmiş olduğunu görüyorlardı*¹⁰³. Meydana gelen mücadelede çok sayıda Yerli Hristiyan öldürülmüş, kalanlar ise Haçlıların yeniden şehri ele geçirmesine yardımcı oldukları için esarete sürüklenmişti¹⁰⁴. Yine Haçlıların 1141 senesinde Malatya bölgesine icra ettikleri akından en fazla zarar gören unsurun Yerli Hristiyanlar olmuş ve Haçlıların gidişinin ardından bölgeye gelen Türklerin yaptığı akında Yerli Hristiyanlar ikinci defa yağmaya maruz kalmışlardı¹⁰⁵.

Sonuç olarak; Haçlı hareketinin gerçek hedeflerinden birini teşkil etmeseler de seferler sırasındaki gelişmelerden en fazla etkilenen unsurlar Yerli Hristiyanlar olmuşlardır. Seferlerin başlangıcında aynı dini paylaşmanın getirdiği yakınlık duygusuyla Ermeniler ve Süryaniler, Haçlı hareketine olumlu yaklaşmışlardır. Bununla birlikte Khalkedon Konsili sonrasında başlayan kopukluk ve uzun süre Müslümanlarla birlikte yaşamaları nedeniyle Haçlılardan aynı karşılığı alamamışlardır. Ancak 1101 yılı Haçlı Seferlerinin sonuçları Haçlılar için bir takım gereklilikleri de beraberinde getirmiş ve onların sadece Yerli Hristiyanlarla değil Müslümanlarla olan ilişkilerini de kökünden etkilemiştir. Yeni dönemle birlikte Yerli Hristiyanlar sosyal ve ekonomik yönden Ortadoğu'daki Haçlı devletlerinin en önemli tamamlayıcı parçası haline gelmişlerdir. Her şeye rağmen Haçlılar, onlarla ilişkilerini fatihler ve fethedilmişler esasına göre yürütmeyi tercih etmişlerdir. Böyle bir tutum ise iki taraf arasındaki ilişkilerde samimiyet hususunda ciddi bir engel teşkil etmiştir.

Fakat bütün bu gidişata rağmen taraflar arasındaki ilişkilerin seyri konusunda tabloyu bütünüyle karartmak da doğru değildir. Zira 200 senelik uzun bir periyoda yayılan birlikte yaşam tecrübesi elbette birçok ortak paylaşımı da beraberinde getirmiştir. Nitekim bizzat I. ve II. Baudouin örneklerinden hareketle Haçlılarla, Yerli Hristiyanlar ve hatta Müslümanlar arasında yapılan evlilikler Haçlıların ikinci neslinin ağırlıklı bölümünün *Paulinler* adıyla bilinen melez bir nesil olmasını sağlamıştır.

¹⁰³ Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 135-136.

¹⁰⁴ Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 135-136.

¹⁰⁵ Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 116.

Haçlıların verdikleri dinî konulardaki imtiyazlar da muhataplarının kendilerine biraz daha ısınmasını temin etmiştir. Yine Haçlıların elinde bulunan bölgelerde sosyal ve ekonomik hayatın temel taşları olarak ön plana çıkan Yerli Hristiyanlar kendi birikimlerini de karşı tarafa aktarmışlardır. Bütün bu yakınlaşma çabaları Haçlıların bölgede tutunmaları adına birincil öncelik ve sürdürülmesi gereken bir politika olduğu son derece açık bir gerçeklik idi. Ancak zihinlerinde Yerli Hristiyanlara karşı mevcut ön yargılardan ve şüphelerden kurtulamamaları, kendilerini feodal düzenin dar kalıplarına hapsedmeleri, onlarla tamamıyla bütünleşmelerini engellemiştir. Bu tutumları ise Yerli Hristiyanlar açısından seferler önce-sindeki yaşantılarından hiçbir şey değiştiremeyen ve hayal kırıklığı meydana getiren bir durum olmuştur. Üstelik arada kalmışlığın bir sonucu olarak çoğu yerde ciddi zararlara uğramışlardır. Dolayısıyla da Haçlı hareketinin, Yerli Hristiyanlarla yukarıda aktarmaya çalıştığımız ilişkileri de göz önüne alındığında seferlerin başlangıç misyonlarından biri durumundaki *Doğulu Hristiyan kardeşlere yardım* sözlerinin tamamıyla gerçeklikten yoksun kaldığı daha iyi anlaşılacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- The Acts of Council of the Chalcedon*, ing. trc. and notes., Richard Price and Michael Gaddis, Liverpool 2005.
- Anna Komnena, *Aleksiad, Malazgirt'in Sonrası*, trk. trc. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Anonim *Süryani Vekayinamesi*, ing. trc. A.S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, 1933, s. 68-101, 273-305.
- Assises du Royaume de Jerusalem, I, Assises de Bourgeois* (Textes Francais et Italien), par. M. Viktor Foucher, Rennes 1839.
- Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, ing. trc. ve ed. Susan B. Edgington, *History of the Journey to Jerusalem*, New York 2007.
- Ernoul, *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, nşr. M.L. de Mas Latrie, Paris 1871.

- Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, ing. trc., F. Rita Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969.
- Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- Ioannes Kinnamos, *Historia*, trk. trc. Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001.
- Jacques de Vitry, *Historie des Croisades*, thk. François Guizot, Paris 1825.
- John de İbelin, *Le Livre des Assies*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003.
- Letters from the East, Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, ing. trc. Malcom Barber-Keith Bate, Burlington 2010.
- Raimundus Aguilers, *Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem*, ing. trc. J. Hugh Hill-Laurita L. Hill, Philadelphia 1968.
- Robertus Monochus (Robert the Monk), *Historia Iherosolimitana*, ing. trc. Carol Sweetenham, *Robert the Monk's History of the First Crusade*, Burlington 2005.
- Severus b. el-Mukaffa, *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*, III, IV/1, ing. trc. ve notlar: Aziz Suryal Atiya-Yassa Abdülmesih, Kahire 1959.
- Smpat Sparapet, *Chronicle*, ing. trc. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.
- Süryani Mikhail, *Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi*, TTK Kütüphanesi.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. H.D. Andresyan, Ankara 2000.
- Willermus Tyrensis, *Historiarum in Partibus Transmarinis Gestarum*, ing. trc., E.A. Babcock-A.C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I-II, New York 1943.

Araştırma Eserleri

- Altan, Ebru, "Haçlı Seferleri ve Doğu Hıristiyanları", *Sosyologca*, sayı: 3, Ocak-Haziran 2012, İstanbul, s. 63-71.

- , “Bizans’a Karşı İlk Haçlı Seferi Girişimi ve 1108 Devol Anlaşması”, *Osmanlı’nın İzinde Prof. Dr. M. İpşirli Armağanı*, I, İstanbul 2013, s. 107-117.
- “Apostolic Succession” *Britannica Encyclopedia of World Religions*, Londra 2006, s. 69.
- Atiya, S.A., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, trk. trc. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005.
- Bailly, August, *Bizans Tarihi*, I, trk. trc. Haluk Şahin, İstanbul t.y.
- Boas, Adrian J., *Jerusalem in the time of the Crusades*, New York 2001.
- Bozkurt, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *DEÜ, Hukuk Fakültesi Dergisi*, III/1-4, İzmir 1987, s. 115-155.
- Cahen, C., “Zimme”, *İA*, XIII, s. 566-571.
- Cate, J.L., “The Crusade of 1101”, *A History of Crusades*, I, gen. ed. K.M. Setton, Londra 1969, s. 343-367.
- Christe-Murray, David, *A History of Heresy*, Oxford 1976.
- Çelik, Mehmet, *Süryaniler Tarihi*, I, Ankara 1996.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Konluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990.
- , “1101 Haçlı Seferleri”, *Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- Duncalf, Frederic, “The Council of Piecenza and Clermont”, *A History of the Crusades*, I, gen. ed. K. M. Setton, Londra 1969, s. 220-252.
- Durak, Nihat, *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, İstanbul 2012.
- Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi, İznik’ten II. Vatikan’a*, trk. trc., Mehmet S. Aydın, Ankara 1990.
- Ellenblum, Ronnie, *Frankish Rural Settlement in the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1998.
- Eroğlu, Hikmet, “Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *A.Ü.E.F. Dergisi*, Ankara 2000, s. 309-325.

- Gat, Shimon, "The Seljuks in Jerusalem", *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East*, ed. Yaacov Lev, Leiden 2002, s. 1-39.
- Hamilton, Bernard, *The Latin Church in the Crusader States, The Secular Church*, Londra 1980.
- Hitti, P.K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, trk. trc. Salih Tuğ, İstanbul 1995.
- Hodgson, Natasha R., *Women Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, Suffolk 2007.
- Iogua-prat, Dominique, *Order and Exclusion, Cluny and Christendom face heresy, Judaism and Islam (1000-1150)*, ing. trc. G. Robert Edwards, New York 2002.
- Kucur, Sadi, "İkta", *DİA*, XXII, 47-49.
- Le Robert Quotidien*, Paris 1986.
- McEvitt, Cristopher, *The Crusades and Christian World of the East, Rough Tolerance*, Philadelphia 2008.
- Metcalf, D.M., *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Londra 1983.
- Micheau, Françoise, "Eastern Christianities (eleventh to fourteenth century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", *The Cambridge History of Christianity*, V, *Eastern Christianity*, ed. Michael Angold, Cambridge 2008, s. 373-535.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- Porteous, John, "Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions", *A History of Crusades*, VI, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s. 354-420.
- Prawer, Joshua, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980.
- , *Crusaders' Kingdom, European Colonialism in the Middle Ages*, New York 1972.
- , "Social Classes in the Crusader States the "Minorities", *A History of Crusades*, V, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s. 59-115.

———, “Social Classes in the Latin Kingdom “The Franks”, *A History of Crusades*, V, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s. 117-192.

Richard, Jean, *The Crusades, c.1071-c.1291*, ing. trc. Jean Birrell, Cambridge 1999.

———, “The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusader States”, *A History of Crusades*, V, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1989, s. 193-250.

Riley-Smith, Jonathan, *The Feodal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, Londra 1973.

———, “Some Lesser Officials in Latin Syria (X, in *English Historical Review*, 87/342, Oxford 1972)”, *Crusaders and Settlers in the Latin East*, Burlington 2008, s. 1-26.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III trk. trc., Fikret Işıltan, Ankara 1992-1998.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.

———, “İkta” *İA*, V/II, 949-959.

Usta, Aydın, “Haçlı Seferlerinde Kadın”, *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, İstanbul 2011, s.

———, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul 2008.

Zernov, Nicolas, *Eastern Christendom A Study of the Origin and Development of Eastern Orthodox Church*, Londra 1963.

MEMLÜK TARİHÇİLERİNE GÖRE DULKADİROĞLU ŞAHSUVAR BEY İSYANI*

FATİH YAHYA AYAZ**

Giriş

Tarihteki en büyük Müslüman-Türk devletlerinden biri olarak kabul edilen Memlükler (648-923/1250-1517), hükmettikleri geniş coğrafyayı ve İslâm dünyasının batısını korumak için büyük bir mücadele vermişlerdir. Mücadele içerisine girdikleri devletlerin başında Bağdat'ı tarumar ederek Abbâsî Devleti'ni (132-656/750-1258) ortadan kaldıran, daha sonra da Suriye'ye yönelen Moğollar gelmektedir. Memlük Devleti kendi topraklarına yaklaşan bu büyük tehlikeye karşı Aynicâlût Savaşı (25 Ramazan 658/3 Eylül 1260)¹ ile başlayan ve yarım asırdan fazla süren çetin bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Bu mücadele sürecinde Memlüklerin karşısında sadece Moğolların batı kolunu temsil eden İlhanlı Devleti (654-754/1256-1353) değil, onlara tâbi olan Çukurova (Kilikya) Ermeni Krallığı ve Suriye sahilleri ile Antakya'da kurulmuş olan Haçlı devletçikleri de bulunuyordu. Aynicâlût Savaşı'ndan sonra bahsedilen bölgede başka önemli bir güç bulunmadığından kendilerini İslâm dünyasının hamisi olarak görmeye başlayan Memlükler, bir yandan

* Bu çalışma, 29 Nisan-1 Mayıs 2011 tarihlerinde gerçekleştirilen “Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu”nda sunulan tebliğin oldukça genişletilmiş ve gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Adana/TÜRKİYE, fyayaz@yahoo.com

¹ Bu savaşla ilgili geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, “Aynicâlût Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV (1991), s. 275-276; Süleyman Özbek, “Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud”, *Türkler*, V (2002), s. 127-133; John M. Smith, Jr., “‘Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?”, *Harvard Journal of Asiatic Studies (HJAS)*, ILIV/2 (1984), s. 307-328; Fayed Hammâd Âşûr, *el-Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'l-Memâlik ve'l-Muğûl fi'd-Devleti'l-Memlûkiyyeti'l-ülâ*, Kahire 1976, s. 51-59; Nuray Ergun, *Ayni Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 35-52.

Bağdat'ı İlhanlıların elinden alma teşebbüsünde bulunurlarken², bir yandan da Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın (658-676/1260-1277) başlattığı ve haleflerinin devam ettirdiği bir dizi fetih hareketi sonucunda Suriye bölgesindeki Haçlı devletlerini tamamen ortadan kaldırmaya çalışmışlardır³.

Memlükler, özellikle de Sultan Baybars yukarıda bahsedilen mücadele stratejisinin bir gereği olarak, Moğol istilâsı sebebiyle Suriye'nin kuzeyine göç eden Türkmenlere kucak açmışlar, onları Gazze'den başlayarak Sis (Kozan) hududuna kadar olan bölgede iskân etmişlerdi. Bazı Türkmen beylerine emîrlik payesi ve iktâ vermek suretiyle Suriye sınırında İlhanlı Devleti'ne karşı Türkmenlerin oluşturduğu bir tampon bölge meydana getirmişlerdi⁴. XIV. asrın ilk yarısında İlhanlı Devleti'nin çöküşe geçmesiyle birlikte Memlüklerin himaye ve desteğinden de cesaret bulan bu Türkmen beyleri daha serbest hareket etmeye başlamışlar, bahsedilen bölgede irili ufaklı beylikler tesis etmeye muvaffak olmuşlardı⁵. Bunlar arasında Zeyneddin Karaca Bey'in temellerini attığı Dulkadir oğulları da (1337-1522)⁶ bulunuyordu.

Memlük Devleti, Müslümanları koruma, soydaşlarına kucak açma ve İlhanlılar ile Kilikya Ermenilerine karşı tampon bölge oluşturma gibi maksatlarla himaye edip desteklediği Türkmenleri daima kendisine tâbi unsurlar olarak görmüş ve bu anlayış doğrultusunda onların müstakil hareket etmelerine mâni olmaya çalışmıştır. Nitekim Osmanlıların güçlü

² F. Âşûr, *el-Alâkâtü's-siyâsiyye*, s. 56; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlükler*, VII, İstanbul 1991, s. 39, 43. Ayrıca bk. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1996, s. 1-2.

³ Memlüklerin bölgedeki Haçlı devletlerini ortadan kaldırmasıyla ilgili bilgi için bk. Ali Aktan, "Memlük-Haçlı Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 106 (1997), s. 416-451.

⁴ Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihden XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1963), s. 8; Cüneyt Kanat, "Memlükler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", *III. Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu, Bildiriler*, Adana 1999, s. 432.

⁵ Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s. 7, 9.

⁶ Bu beylikle ilgili bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988, s. 169-175; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989; a.mlf., "Dulkadiroğulları", *DİA*, IX (1994), s. 553-557.

bir devlet olarak tarih sahnesine girişinden sonra bahsedilen bölgelerdeki Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları gibi beylikleri kontrolü altına almaya çalışması, söz konusu bölgede Memlûkler ile Osmanlılar arasında nüfuz mücadelesine neden olurken, aynı zamanda Memlûklerin bu beyliklerle sorunlar yaşamasına da yol açmıştır⁷. Bu bağlamda özellikle Memlûk-Dulkadiroğulları ilişkilerinin, Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki nüfuz mücadelesinin tesirinde şekillendiğini söylemek mümkündür.

Biz bu çalışmada, Memlûk-Dulkadiroğulları ilişkilerini bir bütün olarak ele almak yerine, bu münasebetlerin bahsi geçen hususiyetini en fazla ortaya koyan örneklerden Şahsuvar Bey'in isyanını ele alacağız. Burada da sadece Memlûk tarihçilerinin Şahsuvar Bey meselesine yaklaşımını öne çıkaracağız.

Şahsuvar Bey'in Ortaya Çıkışına Kadar Memlûk-Dulkadiroğulları Münasebetleri

Memlûk Devleti devamlı sorun oluşturan kuzey sınırını⁸, daha önce de ifade edildiği gibi, bazı Türkmen beylerine emîrlik payesi ve iktâ vermek suretiyle oluşturduğu bir tampon bölge ile muhafaza etmeye çalışmıştır. Ancak himaye edip desteklediği Türkmenleri daima kendisine tâbi unsurlar olarak görmüş, onların müstakil hareket etmelerine de mani olmaya çalışmıştır. Memlûk Devleti bu beylerin hüküm sürdüğü bölgeleri Şam vilâyetinin bir uzantısı kabul etmiş, buralara merkezden, yüksek rütbeli ümera arasından nâib tayin etmek suretiyle daima kontrolünü hissettirmiştir. Nitekim Dulkadiroğulları Beyliğinin de merkezi olan Elbis-tân'ı "Ebülüsteyni'l-Mahrûse" olarak isimlendirmiş ve buradaki nâiblere

⁷ Bk. Yiğit, *Memlûkler*, VII, 148, 149, 157; Kazım Yaşar Koprıman "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, V, 117; a.mlf., "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1987, s. 524. Ayrıca bk. Şehabettin Tekindağ, "Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXX (1976), s. 77 vd.; Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1999, s. 329 vd.

⁸ Memlûk Devleti'nin kuzey sınırı ile ilgili bk. Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, Ankara 2009.

binler emîri (*mukaddemü elf* veya yüzler emîri: *emîrû mie*)⁹ payesi vermiştir¹⁰. Memlükler döneminin meşhur ansiklopedist tarihçilerinden Kalkaşendî (ö. 821/1418), Şam vilâyetinin haricinde Memlüklere bağlı nâiblikleri anlatırken bunların suğûr ve avâsım bölgesine¹¹ dâhil olan sekiz tanesini ayrı ayrı zikretmekte, valilerinin kim tarafından ve hangi rütbedeki emîrlerden seçileceğini de açık bir şekilde kaydetmektedir. Buna göre, Elbistan doğrudan sultan tarafından tayin edilen ve binler emîri payesine sahip nâiblerce yönetilmektedir. Burada sayılan şehirler arasında mevcut uygulamaya göre sadece Elbistan, Ayas, Tarsus, Adana ve Sis gibi Dulkadıroğulları ve Ramazanoğulları arasından seçilen nâiblerce yönetilenlere merkezden atama yapılmakta, valilerin payeleri de en üst rütbeden tahsis edilmektedir. Geri kalanlar içerisinde, meselâ Malatya ve Darinde gibi şehirlerin valileri Halep nâibi tarafından, “onlar” veya “tabılhâne” (kırklar) emîrleri gibi daha alt rütbeye sahip Memlük ümerasından seçilmektedir¹². Bu durum, Memlük Devleti’nin Dulkadıroğulları ve Ramazanoğulları gibi beylikleri ciddi murakabe altında tutmak istediğini açıkça ortaya koymaktadır.

⁹ “Ümerâü’l-miîn” veya “mukaddemü’l-ülûf” olarak da tabir olunan bu emîrler, Memlük ordusundaki en üst rütbeyi hâiz grup idi. Emîrleri altında normal zamanda en az yüz süvari bulunur, savaş sırasında ise “ecnâdü’l-halka” denilen umarlı askerlerden bin kişiye komuta ederlerdi ve bu sebeple onlara “emîrû mie” veya “mukaddemü elf” isimleri verilir. Rütbece onların altında bulunanlara “ümerâü tablhâne” (bando emîrleri veya kırk başlar) denilir ve komutaları altında, bazılarınının yetmişe ulaşmakla birlikte genellikle kırk memlük bulunurdu. Rütbece bunların ardından, emîrleri altında on-yirmi arası memlük bulunan “ümerâü işrinât” veya “aşerât” (yirmiler emîrleri), on memlük bulunan “ümerâü aşere” (on başlar, onlar emîrleri) ve beş memlük idare eden “ümerâü hamsevât” (beşler emîrleri) geliyordu. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Şihabeddin Ahmed b. Yahya b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ebşâr fî memâlikü’l-emsâr: Memâlikü Mısr ve’l-Şâm ve’l-Hicâz ve’l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985, s. 27, 28; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ fî sinâti’l-inşâ*, I-XV, Kahire 1910-1920, IV, 14-15; Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kütübü’l-Mevâiz ve’l-i’tibâr bi-zikri’l-hutât ve’l-âsâr (el-Hutât)*, I-II, Beyrut, ts., II, 215-216; Garsüddin Halîl İbn Şahin ez-Zâhirî, *Züddetü Keşfi’l-memâlik ve beyânü’t-turuk ve’l-mesâlik* (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894, s. 113; David Ayalon, “Studies on the Structure of the Mamluk Army -II”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, XV (1953), s. 467-471.

¹⁰ Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, VII, 172, IV, 228.

¹¹ Müslüman devletlerle Bizans arasında tahkim edilmiş sınır bölgeleri olarak nitelendirilen suğûr ve avâsım hakkında bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *DİA*, IV (1991), s. 111-112.

¹² Bk. Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, IV, 228-229.

Memlûk Devleti'nin büyük önem verdiği Elbistan, Maraş ve civarına hâkim olan ve Zeyneddin Karaca Bey tarafından temelleri atılan Dulkadıroğulları Beyliği, iki asra yaklaşan siyasî ömründe, genelde Memlûklere bağlı kalmıştır. Ancak ilişkiler her zaman iyi olmamış, Memlûklerin arzusu hilafına hareket eden Dulkadıroğulları beyleri ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır. Nitekim müstakil hareket etmeye çalışan Karaca Bey Kahire'de idam edilirken, yerine getirilen oğlu Halil Bey de benzer hareketleri nedeniyle Çerkez Memlûkler'in (784-923/1382-1517) ilk sultanı olan el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un (birinci saltanatı: 784-791/1382-1389, ikinci saltanatı: 792-801/1390-1399), düzenlediği bir suikast sonucu öldürülmüştü. Daha sonraki bey Sevlî (veya Sûlî), Memlûk Devleti'nin hasmı Timur'un arzusuyla Anadolu'nun fethine girişince, Memlûklerin gazabına uğradı ve katledildi¹³.

Sevlî Bey'den sonra meydana gelen olaylar, Memlûk-Osmanlı anlaşmazlığının başlangıcını da simgelemektedir. Zira Memlûkler tarafından Sevlî Bey'in yerine getirilen oğlu Sadaka, karşısında Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid'in desteklediği amcasının oğlu Mehmed Bey'i buldu. Yıldırım Bayezid bu iki beyin mücadelesine Mehmed Bey lehinde müdahalede bulunarak onu Elbistan'ın başına getirdi. Bundan sonra Memlûkler ve Osmanlılar, Dulkadıroğullarını birbirlerine karşı himaye hususunda çekişeceklerdir¹⁴.

Mehmed Bey, Yıldırım Bayezid'in desteğiyle nâib olmasına rağmen Memlûklerle genelde iyi geçindi. Yerine geçen oğlu Süleyman Bey de iyi münasebetleri devam ettirdi. Süleyman Bey'in ardından beyliğe getirilen Melik Aslan dostça ilişkileri sürdürmek istediysen de Karamanlılarla mücadelesi ve özellikle Memlûklerle çekişme içinde olan Akkoyunlularla yaşadığı sorunlar kendisini rahat bırakmadı. Kayseri'yi işgal eden Karamanlılardan bu şehri geri almaya çalıştıysa da Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın onlara yardım etmesi nedeniyle başarılı olamadı. Üstelik Harput'u da Uzun Hasan'a bırakmak zorunda kaldı. Melik Aslan Bey, Harput'un Uzun Hasan'a bırakılmasında kendisini ku-

¹³ Bk. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 170; Yinanç, "Dulkadıroğulları", s. 553-554; Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi: Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Ankara 1989, s. 168, 169; Yiğit, *Memlûkler*, VII, 155, 156.

¹⁴ Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 34.

surlu gören Memlük sultanı el-Melikü'z-Zahir Hoşkadem'in (865-872/1461-1467) tepkisini çekti ve bir suikastla öldürüldü. Yerine kardeşi Şahbudak, bey olarak tayin edildi¹⁵.

Şahbudak'ın Dulkadiroğulları memleketine bey olarak tayin edilmesi, Memlükleri uzun süre uğraştıracak olan Şahsuvar isyanının başlamasına da sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin de müdahil olduğu bundan sonraki süreçte Memlük-Dulkadiroğulları ilişkileri tekrar silahlı bir mücadeleye dönüşecektir.

Şahsuvar Bey'in Ortaya Çıkışı ve Ona Karşı Düzenlenen Seferler

Şahsuvar Bey'in Memlük kaynaklarında zikredilmeye başlaması, kardeşi Melik Aslan'ın bir suikast neticesinde katledilmesinden sonradır. Esasen Şahsuvar'ın Osmanlılar tarafından Dulkadiroğulları beyi olarak tayin edilmesinde söz konusu hadisenin mühim rolü vardır¹⁶. Ayrıca, ileride işaret edileceği gibi Şahsuvar'ın Memlüklere karşı başlattığı isyan da bu olaya bağlanmıştır. Bu bakımdan öncelikle Melik Aslan'ın katledilmesiyle ilgili rivayetlere temas etmek gereklidir. Memlük tarihçileri Melik Aslan'ın Elbistan'da Cuma namazı kılarken bir fedai tarafından bıçaklanarak öldürüldüğünü, onun ölümünün hemen ardından bu fedainin de katledildiğini bildirmektedirler (Rebiülevvel 870/Ekim 1465)¹⁷. Bazı tarihçiler Şahsuvar Bey meselesini kastederek Melik Aslan'ın katle-

¹⁵ Yinanç, "Dulkadiroğulları", s. 554-555. Ayrıca bk. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 171-172; Yiğit, *Memlükler*, VII, 156.

¹⁶ Bk. Tekindağ, "Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri", s. 78; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 62; Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, s. 332-333.

¹⁷ Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, XVI (Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972, s. 345; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Davü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Kahire, ts., **312-313**; a.mlf., *Veczü'l-kelâm fi'z-zeyl alâ Düvelü'l-İslâm* (nşr. Beşşâr A. Maruf v.dğr.), I-IV, Beyrut 1995, II, 779-780; Zeyneddin Abdülbasit b. Halil İbn Şahin ez-Zâhiri el-Malatî, *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel* (nşr. Ömer A. Tedmürî), I-IX, Beyrut 2002, VI, 229; Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr fi vekâii'd-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982-1984, II, 434-435.

dilmesiyle birlikte şer ve fitne kapısının açıldığına da işaret ederler¹⁸. Zira Dulkadıroğullarının ileri gelenleri, Melik Aslan'ın katlinden kardeşi ve yeni beyleri Şahbudak'ı sorumlu tutmuşlar ve Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'e başvurarak Melik Aslan'ın diğer kardeşi Şahsuvar'ı bey olarak tayin etmesini istemişlerdi¹⁹. Dulkadıroğulları hanedanının damadı olan Fatih Sultan Mehmed, hısımlık münasebetlerini de kullanarak bu sayede bölgeye müdahale etme imkânını bulmuştu. Şahsuvar'ı açıkça destekleyen padişah, Memlûk sultanı Hoşkadem'e yolladığı iltimas-nâmede bu akrabalık bağlarına işaret etmek suretiyle Dulkadıroğullarına bey tayini hususunda hak sahibi olduğunu ihsas etmişti²⁰. Bunun ardından da Şahsuvar, Memlûklerin tayin ettiği Şahbudak'a karşı harekete geçti. Şahsuvar, bu toprakların atalarına ait olduğu düşüncesiyle hareketini meşru görüyordu²¹.

Dulkadıroğullarının ileri gelenleri bahsi geçen suikasttan Şahbudak'ı, dolayısıyla da onu destekleyen ve bey tayin eden Memlûkleri sorumlu tutarlarken, eserlerini bu dönemde kaleme almış olan bazı Memlûk tarihçilerinin bunu destekler mahiyette nakillerde bulunmaları dikkat çekicidir. Meselâ İbn Tağriberdi (ö. 874/1469) *en-Nücmü'z-zâhire* adlı eserinin bir yerinde Melik Aslan'ı öldüren fedaiyi kimin gönderdiğini söylemeyi gerekli görmediği ifadesini kullanırken²², bir başka yerinde ise bu fedaiyi Hoşkadem'in gönderdiğine dair dedikodular bulunduğunu nakleder²³. Abdülbasit el-Malatî de (ö. 920/1514), bu suikastın el-Melikü'z-Zahir Hoşkadem tarafından tertip edildiğinin söylendiğini, bunları kayda değer bulduğunu ifade etmekte²⁴, hatta daha da ileri giderek sultanın bu husustaki görüşünün uğursuz sonuçlar doğurduğunu ve bunların halen devam

¹⁸ Bk. İbn Tağriberdi, *en-Nücmü'z-zâhire*, XVI, 345; Abdülbasit el-Malatî, *Neylül-emel*, VI, 229; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühür*, II, 435.

¹⁹ Tekindağ, "Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 78; Yinanç, *Dulkadır Beyliği*, s. 62; Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, s. 332-333.

²⁰ Tekindağ, "Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 77-78; Yinanç, *Dulkadır Beyliği*, s. 55, 63-64. Ayrıca bk. Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, s. 333-334.

²¹ Şehâvî, *ed-Davü'l-lâmi*, III, 274.

²² *en-Nücmü'z-zâhire*, XVI, 292.

²³ *en-Nücmü'z-zâhire*, XVI, 345.

²⁴ *Neylül-emel*, VI, 229.

ettiğini söylemekten çekinmemektedir²⁵. Bu iki tarihçinin evlâdü'n-nâs²⁶ denilen ümera çocuklarından olduğu, babalarından dolayı yönetici zümreyle yakın ilişkileri bulunduğu dikkate alındığında o dönemde bu ifadeleri kullanmalarının zorluğu daha iyi anlaşılabilir²⁷. Yine, evlâdü'n-nâs arasında sayılan İbn İyâs'ın (ö. 930/1524), Sultan Hoşkadem'in vefatının ardından yazdığı hal tercemesinde, muhtemelen Melik Aslan'a düzenlenen suikasti kastederek Şahsuvar fitnesinin çıkmasına bu sultanın sebep olduğu ve bu yüzden birçok sıkıntı yaşandığı gibi kendi zamanına kadar devam eden Memlûk-Osmanlı düşmanlığının da bundan kaynaklandığı şeklindeki kayıtları²⁸ burada zikredilmelidir.

Memlûk kaynakları, bahsi geçen suikasttan sonra gelişen olaylarda Şahsuvar Bey'in ismini zikretmeye başlarlar ve onun ortaya çıkışını Cemaziyelâhir 870 (Ocak-Şubat 1466) olarak tarihlendirirler. Nitekim bu tarihte Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'in Memlûk sultanı Hoşkadem'e elçi göndererek, daha önce öldürülmüş olan Elbistan nâibi Melik Aslan'ın yerine kardeşi Şahsuvar'ın tayin edilmesini talep ettiği, Hoşkadem'in daha önce bu vazifeye Şahbudak'ı tayin ettiğini öğrenince de bundan rahatsız olarak Şahsuvar'ı desteklemeye karar verdiği nakledilir. Tarihçiler Osmanlıların Şahsuvar'ı desteklemek ve Memlûklerin tayin ettiği Şahbudak'ın elinden Elbistan'ı almasına yardım etmek üzere bir birlik göndermesinin Hoşkadem'i büyük sıkıntıya soktuğunu ifade etmektedirler²⁹.

²⁵ Bk. Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 232.

²⁶ Evlâdü'n-nâs, Memlûk emirlerinin hür olarak doğan oğullarından oluşan ve ihtiyat askeri olarak kabul edilen askeri ve sosyal zümreye verilen isimdir. Geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 16, 51; Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Evlâdü'n-Nâs", *DİA*, XI (1995), s. 525-526; Ayalon, "Awlâd al-Nâs", *Encyclopaedia of Islam New Edition (EP)*, I (1954), s. 765; Yiğit, *Memlûkler*, VII, 217.

²⁷ Bu iki tarihçinin hayatıyla ve bu konularıyla ilgili bilgi için bk. Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrıberdî", *DİA*, XX (1999), s. 385-388; Özeydin, "Abdülbasit el-Malatî", *DİA*, I (1988), s. 201.

²⁸ Bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 457.

²⁹ Bk. Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 235; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 436.

Sultan Hoşkadem bu gelişmeler üzerine başlarında Atabek³⁰ Kânım et-Tâcir'in³¹ bulunduğu yedi tane binler emiri ve daha alt rütbede emirlerle birçok askerden müteşekkil bir birliğe (tecrîde)³² Şahsuvar'a karşı Şahbudak'a destek olmak amacıyla sefere hazırlanma emri verdi. Ancak daha sonra bu emir iptal edildi³³. Abdülbasit el-Malatî, Şahsuvar taraftarlarından gelen olumlu haberler üzerine bu seferin iptal edildiğini nakletmektedir. Buna göre Şahsuvar taraftarları, Memlûk sultanının aleyhinde birtakım faaliyetlere girmeyi amaçlamadıklarını, bilakis Şahsuvar'ı bey tayin etmesi için sultandan müsaade istediklerini iletmışlerdir³⁴.

Sefer iptal edilmekle birlikte, Halep'ten gelen haberler acil tedbir alınmasını gerektirecek şekildedir. Bu haberlere göre, Şahsuvar, Şahbudak'ı Dulkadıroğullarına ait bölgeden çıkararak buraları ele geçirmişti. Bunun üzerine Halep ve Hama nâibleri Şahbudak'a yardım için bölgeye gönderilmişlerdi (Şaban 870/Mart-Nisan 1466)³⁵. Sefer

³⁰ Memlûk Devleti'nde saltanat nâibliğinden sonraki en büyük görev "atabeklik" idi. Bu görevi yürüten emire "atabekü'l-asâkir" unvanı verilirdi. Bu unvan, Mısır'daki ordunun komutanı sıfatını taşımaktan başka üstlendiği herhangi bir vazife bulunmayan ve yüzler emirlerinden olan atabeklerin mevkillerini yüceltmek amacıyla kullanılıyordu. Ayrıca Dimaşk ve Halep'te de birer atabekü'l-asâkir bulunurdu. Atabekler daha sonraları "el-emirü'l-kebîr" ve "beylerbeyi" olarak da isimlendirilmeye başladı. Saltanat nâibliğinin önemini kaybetmesiyle atabeklerin nüfuzlarının artması ve idareyi fiilen ellerine almaları neticesinde bu görevi yürütenlerin bazen "müdebbirü'l-memâlik" veya "müdebbirü'l-memâliki'l-İslâmiyye" şeklinde nitelendirildikleri de oluyordu. Atabeklik göreviyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, IV, 18; İbn Şahin ez-Zâhiri, *Żübde*, s. 112-113; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 352-353; Hasan el-Bâşâ, *el-Füntûnû'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsâri'l-Arabiyye*, I-III, Kahire, ts., I, 13-20; Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army- III", *BSOAS*, XVI (1954), s. 58-59; P. M. Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı" (çev. Samira Kortantamer), *Belleten*, LII/202 (1988), s. 239-241.

³¹ Kânım min Safer Hoca el-Müeyyedî et-Tâcir (ö. 871/1466) hakkında bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 351; Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmî*, VI, 200-201; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 250; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 442-443.

³² Tecrîde veya el-cerîde, seri hareket etmek maksadıyla bazı ağır silahlar ve piyadelerin dâhil edilmediği süvari birliği için kullanılan bir tabirdir. Bk. Muhammed Ahmed Dühmân, *Mu'cemû'l-elfâzû't-târîhiyye fî'l-asri'l-Memlûkî*, Beyrut 1990, s. 42.

³³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 293; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 235, 236; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 436-437.

³⁴ *Neylû'l-emel*, VI, 235, 236.

³⁵ Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 238. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 437.

sırasında Şahsuvar'ın Şahbudak'ı yenilgiye uğrattığını haber alan bu nâibler görev yerlerine geri döndüler³⁶.

Bu hadisenin ardından Şahsuvar'ın Elbistan'dan ayrıldığı, onunla mücadele etmekte yetersiz kaldığı düşünülen Şahbudak'ın yerine amcası Rüstem'in Dulkadiroğulları Beyliğine tayin edildiği şeklinde ortak noktaları bulunan ancak bazı hususlarda farklılıklar arz eden birtakım bilgiler nakledilmektedir. Meselâ İbn Tağrıberdî bu ortak nokta oluşturan malumatı zikrettikten sonra Rüstem Bey'in Şahsuvarla mücadelede Şahbudak'tan daha zayıf kalacağı şeklinde bir kanaat serdederek konuyu sonlandırır³⁷. Abdülbasit el-Malatî, Halep nâibinden Şahsuvar'ın Elbistan'dan ayrıldığına dair bir bilgi geldiğini, ancak Sultan Hoşkadem'in bunu yeterli görmeyerek Şahbudak'ın yerine amcası Rüstem'i Dulkadiroğulları Beyliğine tayin ettiğini bildirir. Müellif kendi kanaatine göre de Şahbudak'ın Şahsuvarla mücadelede başarısız ve yetersiz olduğunun altını çizer³⁸. İbn İyâs ise Halep'ten gelen haberlere göre Şahsuvar'ın Elbistan halkı ona yüz vermediğinden buradan ayrıldığını ve sultanın da Şahsuvarla savaşmakta yetersiz gördüğü Şahbudak'ın yerine amcası Rüstem'i Elbistan nâibliğine tayin ettiğini belirten bir nakilde bulunur³⁹. İbn İyâs'ın rivayetinde dikkat edilmesi gereken nokta, Şahsuvar'ın Elbistan'dan ayrılmasının halktan destek görmemesine bağlanmış olmasıdır. Oysa Abdülbasit el-Malatî, zımnen, Şahsuvar'ın Memlûk sultanına hoş görünmek için Elbistan'dan çıktığını, sultanın ise bunu kabul etmeyerek onunla daha iyi mücadele edeceğini düşündüğü Rüstem'i nâib tayin ettiğini ifade etmektedir. İbn İyâs'ın rivayeti, daha önce ifade ettiğimiz Dulkadiroğulları ileri gelenlerinin Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'den, Elbistan'a bey olarak Şahsuvar'ı tayin etmesini istedikleri şeklindeki Osmanlı kaynaklarından gelen bilgilerle çelişmektedir.

Rüstem Bey'in Elbistan'a tayin edilmesi de meseleyi halletmeye yetmemiş, Şahsuvar'ın isyanı daha da yayılma istidadı göstermiştir. Memlûk kaynakları da bu duruma işaret eden bilgiler vermektedir. Nite-

³⁶ Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 63.

³⁷ Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-zâhire*, XVI, 294.

³⁸ Bk. Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emeî*, VI, 243.

³⁹ Bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 440.

kim yeğeniyle savaşa tutuşan Rüstem Bey muhtemelen zor durumda kaldığından Halep nâibi ve buradaki birliklerin onun yardımına gitmesi emredilmiştir (Rebîülâhîr 871/Kasım-Aralık 1466)⁴⁰. İbn İyâs, Şahsuvarla şer kapısının bu hadiseyle açıldığı yorumunu yapmaktadır⁴¹. Memlûk sultanı muhtemelen Rüstem Bey'in de bu meseleyi halledemeyeceği kanaatine vararak onu görevden aldı ve yerine Şahbudak'ı yeniden getirdi. Bunu bildirmek üzere de bir elçiyi Halep bölgesine yolladı (Zilhicce 871/Temmuz-Ağustos 1467)⁴². İbn İyâs bu bilgileri verdikten sonra, söz konusu elçi yoldayken, Halep'ten Şahsuvar'ın isyan ettiği ve Memlûk sultanına itaatten ayrıldığına dair bilgiler geldiğini, bunun üzerine sultanın Şam, Halep ve bölgedeki diğer nâiblere Şahsuvarla savaşmak üzere sefer emri verdiğini nakleder⁴³. Abdülbasit el-Malatî ise sadece bahsi geçen elçi yola çıktıktan sonra Suriye bölgesindeki (Bilâdü's-Şâmiyye) nâiblerin Şahsuvarla harp etmek üzere yola çıktıkları şeklinde bir bilginin geldiğini nakletmekle yetinir⁴⁴. Aynı tarihçiler 872 (1467) senesi başlarında sultanın Şahsuvarla harp etmek üzere Suriye bölgesindeki nâiblere emir verdiği şeklindeki rivayetleriyle⁴⁵ daha önce verdikleri bilgileri tekrar ederler. İbn Tağriberdî ise söz konusu tarihçilerin daha önce verdikleri bilgilere temas etmeden 872 (1467) senesi başlarında sultanın, Suriye bölgesindeki nâiblere Şahsuvarla harp etmek üzere emir verdiğini bildirmektedir⁴⁶.

Yukarıdaki rivayetlerden de anlaşıldığı gibi, Şahsuvar gittikçe güç kazanmış, hatta Memlûk Devleti'ne ait bölgelere saldırmayı düşünecek kadar kuvvetlenmiştir. Nitekim konuyla ilgili 872 (1467) senesi başlarında Halep'ten başkent Kahire'ye ulaşan haberler buna işaret etmektedir. İbn

⁴⁰ Bk. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 254; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 444.

⁴¹ *Bedâiu'z-zühûr*, II, 444.

⁴² Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 266; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 449.

⁴³ *Bedâiu'z-zühûr*, II, 449.

⁴⁴ *Neylü'l-emel*, VI, 266.

⁴⁵ Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 273; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 451. Sehâvî'nin (ö. 902/1497), Şahsuvar'ın hal tercemesinde bu konuyla alakalı verdiği bilgiler tarihlendirme açısından Abdülbasit el-Malatî ve İbn İyâs'ın rivayetiyle uyumlu gözükmektedir. Bk. *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 274.

⁴⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 300.

Tağrıberdî, Halep nâibi Yeşbek el-Becâsî'nin⁴⁷, Şahsuvar'ın itaatten ayrıldığı ve Halep bölgesine doğru harekete geçme temayülünde olduğu şeklinde bir haber yolladığını bildirmektedir. Tarihçi, bu haberi alan sultanın Halep nâibi Yeşbek el-Becâsî'ye yardım etmek üzere Trablus ve Hama nâiblerine derhal sefere çıkma emri verdiğini, bunun ardından da, ihtiyaç halinde harekete geçmesi kaydıyla beş tane binler emîri, çok sayıda daha alt rütbedeki emîr ve bin civarında sultan memlûkünden müteşekkil bir birlik (tecrîde) hazırlattığını da ilâve etmektedir (12 Muharrem 872/13 Ağustos 1467)⁴⁸. Abdülbasit el-Malatî, İbn Tağrıberdî'nin rivayetini daha kısa bir şekilde tekrarladıktan sonra, Suriye bölgesindeki nâiblere verilen sefer emriyle ilgili olarak bunun Şahsuvar'a karşı çıkarılan ilk ordu olduğu ilâvesinde bulunmaktadır⁴⁹. İbn İyâs ise yukarıdaki malumatı eklediği rivayetinde farklı bilgiler de sunmaktadır. Buna göre, Halep nâibi, bölgedeki birçok Türkmen grubunun da desteğini arkasına alan Şahsuvar'ın gücünün arttığını ve sultana ait beldelelere yöneldiğini bildirmektedir. Bu sırada çok hasta olan Sultan Hoşkadem, konuyla ilgilenememiş, ancak İkinci Devâdâr (Devâdâr Sâni)⁵⁰ Hayırbek⁵¹ sultan adına bölgedeki nâiblere Şahsuvarla savaş-

⁴⁷ Yeşbek el-Becâsî (ö. 890/1485) hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 275; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VII, 414; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 217.

⁴⁸ *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 300.

⁴⁹ Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 273.

⁵⁰ Devâdâr, önemi zamanla artan bir görevli olup, sultanın yazdığı mektup ve fermanları göndermek, ona gelen yazıları başka bazı görevliler eşliğinde sultana arz etmek, sultanla görüşmek isteyenlere gerekli izni almak ve protokolü öğretmek gibi vazifeleri üstlenirdi. Devâdârlar sultana ait vakıflara nezaret etmek görevini de yürütürlerdi. Önceleri onlar veya tabilhâne emirlerinden seçilen devâdâr, zamanla önemi artınca yüzler emirleri arasından atanmaya başlamıştır. Tabilhâne emirlerinden bir de nâibleri bulunan devâdârların zamanla sayıları artmış ve başlarındaki görevli "devâdâr kebîr" unvanını almıştır. Özellikle Türk Memlûkler döneminin sonlarında ve Çerkez Memlûkler döneminde ehemmiyeti artan devâdârlık, ilk zamanlardaki saltanat nâibliği gibi görülmeğe başlamıştır. Devâdârlık hakkında geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 58; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 19, 38, V, 462; Makrizî, *el-Hutat*, II, 222; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VII, 185; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 356-358; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, II, 519 vd.; Ayalon, "Studies...-III", s. 62-63.

⁵¹ Hayırbek el-Hâzindâr ez-Zâhiri el-Hoşkademî (ö. 879/1474) hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 208-209; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VII, 101; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 97; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb* (nşr. Abdülkadir el-Arnaûd-Mahmud el-Arnaûd), I-X, Dımaşk 1986-1993, IX, 488.

malarını emreden bir yazı yollamıştır. Ancak bölgeden konuyla ilgili gelen haberler yoğunlaştıkça sultan, Şahsuvar'a karşı ihtiyaç duyulması halinde Mısır'dan yollanacak birliğin teşkiliyle bizzat ilgilenmiştir. İbn İyâs bunun Şahsuvar'a karşı Mısır'dan yollanması kararlaştırılan ilk birlik olduğunu da eklemektedir⁵². Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu Mısır birliği sefere çıkmamıştır.

Sonuçta sultan veya onun adına hareket eden Hayırbek'in emriyle yola çıkan Suriye bölgesi orduları Şahsuvar karşısında büyük bir mağlubiyete uğramış, birçok önde gelen emîr ya öldürülmüş ya da esir edilmiştir. Bu zaferin ardından Şahsuvar, Halep civarındaki birçok yeri ele geçirmeye muvaffak olmuştur (Rebiülevvel 872/Ekim 1467)⁵³. Memlûk tarihçilerinin bu büyük mağlubiyetle ilgili yorumları kayda değerdir. Meselâ İbn Tağriberdî, bu mağlubiyetin sorumlusu olarak Şam (Dımaşk) nâibi Berdibek'in⁵⁴ görüldüğünü, onun Şahsuvarla yapılan ve komutanı olduğu savaşı, Sultan Hoşkadem'e karşı kızgınlığı ve kini sebebiyle önemsemediğini, bu yüzden ordusunun da böyle bir akıbete duçar olduğunu ifade ettikten sonra başka bazı sebeplere daha işaret etmektedir. Tarihçi, söz konusu hezimet haberi geldiği sırada Mısır'da bir başıboşluk durumunun hâkim olduğunu, emniyet ve asayişin sağlanamadığını söylemektedir. Buna sebep olarak da Hoşkadem'in vefat etmesinden sonra tahta çıkan el-Melikü'z-Zahir Seyfeddin Yelbay'ın (872/1467-1468) yetersizliğini ve devlet işlerini gerçek gücü elinde bulunduran İkinci Devâdâr Hayırbek'e terk etmek zorunda kalışını ileri sürer. Ayrıca bahsedilen bu hezimet ve merkezdeki umumî vaziyet sebebiyle halkın çobansız sürüye döndüğü tespitinde bulunur⁵⁵.

⁵² Bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 451.

⁵³ Bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 360-361; Şehâvî, *Vecîzü'l-keîâm*, II, 793; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 281-285, 287; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 460; Hamza b. Ahmed b. Ömer İbn Sibât el-Gazzî, *Sıdku'l-ahbâr-Târîhu İbn Sibât* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-II, Trablus 1993, II, 804.

⁵⁴ Berdibek el-Başmâkdâr ez-Zâhirî el-Fârisî (ö. 875/1470) hakkında bk. Nureddin Ali b. Davud b. İbrahim es-Sayrafî Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-asr* (nşr. Hasan Habeşî), Kahire 1970, s. 197-198; Şehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 6; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 425-426; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 51.

⁵⁵ *en-Nücümü'z-zâhire*, XVI, 361.

İbn İyâs bu savaşta öldürülen emirlerin birçoğunu saydıktan sonra, kendisinin sadece önde gelenlerin isimlerini verdiğini, çok sayıda askerin de katledildiğini ifade etmekte, ayrıca bunun Şahsuvar'ın Memlük ordusuna karşı kazandığı ilk zafer olduğunu da vurgulamaktadır. Daha sonra Berdibek meselesine de temas eden tarihçi, onun yenilgiden yaklaşık bir ay sonra serbest kalmasından bahsederken, İbn Tağrıberdî'nin de söylediği gibi bu emirin Sultan Hoşkadem'e olan kızgınlığı sebebiyle Şahsuvarla gizlice anlaştığını ileri sürmektedir. Memlük ordusu yenilince onun Şahsuvar'ın yanına sığındığını, Sultan Hoşkadem'in öldüğünü öğrenince Şahsuvar tarafından salıverildiğini de ilâve etmektedir⁵⁶. Berdibek daha sonra Kahire'ye dönmüş ve Kudüs'e "battal"⁵⁷ olarak gönderilmiştir⁵⁸.

Memlük tarihçilerinin işaret ettiği Şahsuvar karşısında alınan bu büyük yenilgi, Berdibek'in sultana karşı beslediği kinden kaynaklanan ihanetiyle açıklanacağı gibi, İbn Tağrıberdî'nin ayrıca vurguladığı idarî istikrarsızlığa da bağlanabilir. Zira Hoşkadem'in son dönemlerine tesadüf eden Şahsuvar isyanı meselesi, sultanın hastalığından dolayı bu konuyla yeterince ilgilenememesi sonucunda söz konusu yenilgiyi beraberinde getirmiş, daha sonra kısa süre içinde üç defa tahtın el değiştirmesiyle daha da büyümüştür. Nitekim bu duruma işaret eden İbn Tağrıberdî, 872 (1467-1468) senesinde dört sultanın hüküm sürdüğünü zikretme ihtiyacı hissetmiştir⁵⁹. Abdülbasit el-Malatî de fetret dönemi olarak nitelendirdiği bu süreçte Şahsuvar'ın daha da güçlendiğine işaret eder⁶⁰.

⁵⁶ Bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 460, 463. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 287.

⁵⁷ Battallık, Memlükler döneminde gözden düşen ya da çok yaşlanan ümeranın iktâ ve mansıpları alınarak, yüksek dereceli sivil bürokratların da görevlerinden azledilerek Kudüs gibi şehirlere gönderilmesi için kullanılan bir tabirdir. Geniş bilgi için bk. Muammer Gül, "Mısır Memlükları'nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs", *Belleten*, LXVI/246 (2002), s. 364 vd.

⁵⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-zâhire*, XVI, 365; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 293; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 463.

⁵⁹ Bk. İbn Tağrıberdî, *en-Nücmü'z-zâhire*, XVI, 395. Krş. Şihabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü'z-zamân ve vefiyyâtü'ş-şeyhûh ve'l-akrân* (nşr. Ö. Abdüsselam Tedmürî), I-III, Beyrut 1999, I, 181.

⁶⁰ *Neylü'l-emel*, VI, 313.

Nihayet el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay'ın (872-902/1468-1496) tahta çıkmasıyla durum değişmiş, yeni sultan konuyla bizzat ilgilenmeye başlamıştır. İbn İyâs'ın ifadeleriyle, Sultan Kayıtbay gittikçe büyüyen bu meseleden dolayı çok endişelenmiş, dikkatini buna yoğunlaştırmıştı. Tarihçiye göre, sultan bu isyanı Şahsuvar'a hil'at ve hediyeler göndererek de çözebilecekken, sorunu güç kullanarak halletmeyi tercih etmişti. Şahsuvar'a karşı gönderilecek güçlü bir birlik hazırlanmasını emretmiş, hatta bu ikinci tecrîdenin tespit ve tayinini bizzat üstlenmişti. Sefere katılacak olanların ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli tasarruflarda bulunan sultan, onları memnun etmek için bütün imkânları seferber etmişti. Bu birliğin başına Atabek Canbek Kulaksız'ı⁶¹ komutan olarak atamış, çeşitli rütbelerdeki birçok emîr ve büyük kısmını Hoşkadem'e mensup olanlardan (*Hoşkademîyye*) seçtiği hatırı sayılır miktarda memlûkü de emrine vermişti⁶². İbn İyâs, bu birlikte görevlendirilen memlûklerin önceki sultanlardan Hoşkadem'in satın almış olduğu ve ileride sorun çıkarmaları muhtemel olan Hoşkademîyye'den seçilmesini, Sultan Kayıtbay'ın onları devreden çıkarma arzusuna bağlar.

Şahsuvar isyanını bastırmak için gönderilmesi kararlaştırılan söz konusu birliğin sefer masrafları önemli sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Nitekim kendileri de evlâdü'n-nâstan olan Abdülbasit el-Malatî ve İbn İyâs, Sultan Kayıtbay'ın bu seferin masraflarını karşılamak için birçok devlet görevlisi ve evlâdü'n-nâsa yüklediği aşırı vergilere işaret etmektedirler. Meselâ İbn İyâs, bu birlikte görevlendirilecek askerlerin yoklamasını bizzat yürüten sultanın, evlâdü'n-nâsı söz konusu sefere katılmaya ya da bunun yerine kişi başı yüz dinar ödemeye mecbur kıldığını, diğer devlet görevlilerine de derhal ödemek üzere belirli miktarda vergiler yüklediğini ifade etmektedir. Tarihçi, bunun Kayıtbay'ın uyguladığı ilk şiddet olduğunu, daha sonra iyice artan bu zulmün haddi aştığını da eklemektedir⁶³. Gerçekten de bu birliğe ödenen sefer nafakalarına bakıldığında büyük miktarda vergi toplandığı anlaşılmaktadır.

⁶¹ Canbek Kulaksız el-Eşrefî (ö. 883/1479) hakkında bk. Şehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 55; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 222; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 150; İbnü'l-Hümî, *Havâdisü'z-zamân*, I, 227-228.

⁶² *Bedâiu'z-zühûr*, III, 7, 8. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 313.

⁶³ *Bedâiu'z-zühûr*, III, 8. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 3316, 317.

Birliğin komutanına dört bin, sefere katılan diğer “binler emîrleri”ne kişi başı üç bin, “kırklar emîrleri”ne (tabilhâne emîrleri) kişi başı beş yüz, “onlar emîrleri”ne kişi başı iki yüz ve askerlere de kişi başı yüz dinar ödeme yapılmıştı. Bununla da yetinilmemiş, birlikteki askerlere dört aylık maaşları (*câmekîyye*)⁶⁴ peşin ödenmiş, giysi istihkakları verilmiş, hepsine birer deve ihsan edilmişti⁶⁵. Bu birliğin çeşitli rütbelerden yirmi emir ve bin civarında memlûkten müteşekkil olduğu göz önüne alındığında yapılan harcamanın büyüklüğü daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu birlik 12 Şaban 872 (7 Mart 1468) tarihinde büyük bir debdebe ile Kahire’den hareket etti. Ancak sonuç büyük bir hüsrana oldu. Memlûk ordusu Şahsuvar karşısında büyük bir hezimete uğramıştı (7 Zilkâde 872/29 Mayıs 1468). Birçok nâib, emîr ve asker katledilmiş, pek çoğu yaralanmış, ordunun komutanı Atabek Canbek Kulaksız esir düşmüştü. Memlûk kaynakları bu mağlubiyetle ilgili bilgileri teferruatı ile nakletmekte, savaş sırasında öldürülen emîrlerin isimlerini ayrı ayrı saymaktadırlar. Öldürülenlerin çokluğu sebebiyle bunların ailelerinin yaşadığı üzüntüye de işaret etmektedirler. Neticede Memlûk ordusundan ele geçirdiği silah, at ve ganimetle daha da güçlenen Şahsuvar’ın Antep’e yönelerek burayı aldığı, daha sonra da yönünü Halep’e çevirdiğini eklemektedirler⁶⁶. Biz hadiseyi ayrıntılarıyla nakletmektense bunun Mısır’da meydana getirdiği etkileri, tarihçilerin yorumlarıyla birlikte zikretmeyi konumuzun sınırları bakımından daha uygun görüyoruz.

Abdülbasit el-Malatî, Dımaşk hâciblerinden⁶⁷ birisinin getirdiği bu savaşa ilgili ilk bilgi ve daha sonra gelen ayrıntılı haberleri naklettikten

⁶⁴ Câmekîyye hakkında bk. Ayalon, “The System of Payment in Mamluk Military Society”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, I (1958), s. 48 vd.; Dühmân, *Mu‘cemü’l-elfâzı’t-târîhiyye*, s. 51.

⁶⁵ Abdülbasit el-Malatî, *Neylû’l-emel*, VI, 317, 318; İbn İyâs, *Bedâiu’z-zühûr*, III, 8, 9.

⁶⁶ Bk. Abdülbasit el-Malatî, *Neylû’l-emel*, VI, 323-326, 327-328, 330; İbn İyâs, *Bedâiu’z-zühûr*, III, 12, 13.

⁶⁷ Hâciblik (*el-hucâbiyye*), Memlûkler dönemindeki önemli askerî vazifeler arasında yer almaktadır. Bu görevi yürüten “hâcib” sultanla görüşmek isteyenleri huzura çıkarmak, ümera ve askerler arasındaki ihtilafları çözmek gibi vazifeleri üstlenir, saltanat nâibinin bulunmadığı zamanlarda ona vekâlet ederdi. Yüzler emîrlerinden seçilen ve “hâcibü’l-huccâb” denilen iki başhâcib, tabilhâne emîrleri arasından tayin edilen üç de yardımcısı bulunurdu. Ayrıca Kahire dışındaki şehirlere de hâcibler tayin edilirdi. Hâciblik hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn

sonra, bunun başkentte meydana getirdiği büyük tesiri anlatmaya başlar. Buna göre, ayrıntılı bilgiler ulaştıktan sonra Kahire çalkalanmaya başlamış, halk heyecana kapılmıştır. Sultan ise çok tedirgin olmuş, ne yapacağını şaşırarak düşüncelere dalmıştır. Daha sonra kendisini toplayarak ümera ile toplantı yapmış ve bizzat kendisinin sefere çıkmayı düşündüğünü söyleyerek fikirlerini sormuştur. Bunun doğru olmayacağı kanaati oluşunca Kahire’de kalan ümera ve askerleri yeni bir sefere hazırlama gayretine girişmiştir⁶⁸.

İbn İyâs, Abdülbâsit el-Malatî’nin aktardıklarına benzer bilgileri serdettikten sonra, sultanın Mısır ordusunun Şahsuvar’a yenileceğini düşünmediğinden bu kadar şaşırdığını ve yenilgi haberini aldıktan sonra bütün işlerini bir kenara bıraktığını eklemektedir. Tarihçi, gündemi bir anda işgal eden bu rezaletin sultanın Şahsuvar’a karşı yolladığı birliklerin neticesi olduğunu söylemek suretiyle de, bize göre, bunun sorumlusunun sultanın en başta yaptığı bu işi kuvvet zoruyla çözme tercihi olduğunu ima etmektedir. Tarihçi ayrıca, Osmanlı padişahının Şahsuvar’ı desteklemek üzere bir birlik gönderdiği şeklinde halk arasında yayılan bir şayiadan da bahsetmektedir⁶⁹.

Sultan Kayıtbay, söz konusu yenilginin ardından Şahsuvar’a karşı gönderilecek yeni bir birlik teşkil etme çalışmalarına başladı. Halife, dört kadı, önde gelen ulema ve ümeranın katıldığı bir toplantı tertip ederek hazinenin bu yeni seferin masraflarını karşılayamayacak kadar zor durumda olduğunu belirten sultan, yeni vergiler koymak ve müsadereler yapmak için meşru bir zemin oluşturmaya çalıştı. Kayıtbay’ın huzurundaki bu toplantıda gerçekleşen bir hadiseyi burada zikretmek gereklidir. Bu toplantıda sultan adına söze başlayan sır kâtibi (kâtibü’s-sır)⁷⁰, âsî

Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 56-57; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 19-20, V, 450; Makrizî, *el-Huât*, II, 219-220; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, VII, 185-186; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 354-356; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, I, 388 vd.; Ayalon, “Studies...-III”, s. 60.

⁶⁸ Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû’l-emel*, VI, 327, 330.

⁶⁹ Bk. İbn İyâs, *Bedâiu’z-zühûr*, III, 12, 13. Sehâvî’nin bu mağlubiyetle ilgili olarak “Bu bütün Müslümanlara çok ağır gelen bir hezimet idi” ifadelerini kullanması da ilgi çekicidir. Bk. Sehâvî, *Veczü’l-keâm*, II, 793.

⁷⁰ Sır kâtipliği (*kitâbetü’s-sır*) sivil bürokratların üstlendiği aynı zamanda inşâ divanının başkanlığını da ifade eden önemli bir görevdir. Sır kâtipliği vazifesi Memlûkler dönemindeki en önemli görevlerdendir. Memlûk Devleti’nde el-Melikü’l-Mansur Seyfeddin Kalavun döneminde Fethuddin b. Abdüzzâhir’in inşâ divanının başına getirilmesi ile ilk defa ona sır

Şahsuvar'ın (Süvâr el-Bâğî) yaptığı saldırı ve insanları katletme gibi faaliyetleri önlemek için acilen ordu gönderilmesi gerektiğini, ancak hazinenin boş olduğunu, oysa fazladan maaş alan birçok insan ve gereksiz pek çok vakıf bulunduğunu ifade ederek, sultanın kastının bunlardan fazla olanları hazineye aktarmak olduğunu söyledi. Buradaki halife ve kadılar sultanın talebine cevaz verme temayülünde iken, toplantıya sonradan katılan Şeyhulislâm Emînüddin Yahya el-Aksarâyî⁷¹, talebi dinleyince buna şiddetle karşı çıktı. Böyle bir durumda öncelikle hazinedeki her şeyin harcanmasının gerektiğini, bunlar yeterli değilse daha sonra ümera ve ordunun mallarına, kadınların ziynet eşyasına bakılarak bundan ihtiyaç duyulan kadar kısmın alınmasının mümkün olabileceğini, bunlar da yetmezse ve bu yapılacak iş Müslümanlardan bir sıkıntının defi içinse ancak o zaman belirli şartlara müstenit olarak söz konusu vakıf mallarından harcama yapılabileceğini söyledi. Sultana hitaben Allah'ın emrinin bu olduğunu, buna uyarsa karşılığını alacağını, ancak sözüne itibar edilmezse dilediğini yapabileceğini belirtti. Kendilerinin bu hususta gerekeni yapmazlarsa Kıyamet Günü'nde hesap veremeyeceklerinden korktuğunu, sultan bu konuda yine de diretirse ulemanın burada toplanmasının bir anlamı olmayacağını da ekleyerek meclisten ayrıldı. Sultan çok hiddetlenmesine rağmen Emînüddin Yahya el-Aksarâyî'ye

kâtibi (*kâtibü's-sır*) unvanı verilmiş ve önceden vezirin emri altında bulunan inşâ divanı ayrılarak sır kâtibinin idaresindeki müstakil bir daire hâline gelmiştir. Sır kâtibinin başlıca görevleri sultana gelen her türlü yazıyı ona okumak ve onun iradesine göre verilen cevapları yazıp sultanın alâmetini de koyarak gerekli yerlere göndermek, mezalim divanına (*dîvânü'l-mezâlim*) arz edilen dava dilekçelerini okuyup gerekli hükümleri yazdırmak, diğer devlet dairelerinden gelen evrakı temize çekip sultanın mührünü koymak ve sultana gelen evrakın gerekli yerlere havalesini yapmaktır. Ayrıca posta işlerinden de birinci derecede mesuldü. Sır kâtipleri son derece güvenilir ve inşâ sanatında mahir kimselerden seçilirdi. Sır kâtipliği ile ilgili geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Omerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 36, 42, 56, 57, 60, 154; Taceddin Abdülvehhab es-Sübkî, *Müddü'n-niam ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut 1986, s. 30-31; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 97, 104-139, III, 370, IV, 19, 29, 30, 44-45, 60, 189, IX, 26-28; Makrizî, *el-Hutat*, II, 224-227; İbn Şahin ez-Zâhiri, *Zübde*, s. 99-100; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 332-343; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûn*, II, 922-927; Ahmed es-Seyyid Derrâc, "Mersûmü's-Sultan Kayıtbay el-hâs bi-küttâbi's-sır ve'l-kudât ve's-sâdir fı şehri Şevvâl 874 h.", *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmi ve'l-Türâsi'l-İslâmî*, III (1400/1980), s. 258-268; a.mlf., "Terâcimü küttâbi's-sır fi'l-asri'l-Memlûki", a. e., IV, (1401/1981), s. 315-320.

⁷¹ Şeyhulislâm Emînüddin Yahya el-Aksarâyî (ö. 880/1475) hakkında bk. Schâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 240-243; Celeleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi ahhâri Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, ts., I, 227; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 129-130; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zühûr*, III, 106, 107; İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü'z-zamân*, I, 208.

hiçbir şey söylemedi. Toplantı da sonuca ulaşmadan neticelendi. Ancak Emînüddin Yahya el-Aksarâyî'nin bu cesur ve asil davranışı asker-sivil toplumun her kesiminden büyük takdir topladı⁷². Anlaşıldığı kadarıyla Şahsuvar meselesinin bir türlü çözülememesi, Memlûk Devleti'ni siyasi ve askerî manada zor durumda bıraktığı kadar iktisadi ve toplumsal açıdan da sorunlar üretmeye başlamıştır. Nitekim kaynaklarda, bu süreçte yaşanan ve memlûklerin maaşları ödenmediği için çıkardıkları isyanlar ve yaptıkları yağmalamalar, maaşları ödemekle görevli olanların maruz kaldıkları sıkıntılar, sultanın maaşları ödeyebilmek ve yeni seferin masraflarını karşılayabilmek için gerçekleştirdiği haksız uygulamalar gibi hadiseler yer verilmektedir⁷³. Dönemin tarihçilerinin Emînüddin Yahya el-Aksarâyî'nin bu cesur çıkışını övgüler düzerek ve uzunca nakletmiş olmaları yaşanan bu ikinci tür sorunların bir yansıması kabul edilebilir.

Netice vermeyen bu toplantının ardından Şahsuvar'a karşı Mısır'dan gönderilecek ikinci birlikle ilgili hazırlıklar başladı. Önce başlarında en üst rütbeden bir emîrin bulunduğu beş yüz kişilik bir öncü birliği Halep'i muhafaza için gönderildi. Darende'nin Şahsuvar tarafından muhasara edildiği haberleri ulaştığından kış olmasına rağmen bu birlik hemen yola çıkarıldı (Rebîülevvel 873/Ekim 1468). Bunlara, esas ordu gelinceye kadar bu şehirde beklemeleri talimatı verildi⁷⁴. Darende'nin Şahsuvar tarafından muhasara edilmesi, Sultan Kayıtbay'ı çok endişelendirmişti. Öncü birliğin peşinden gönderilecek orduya büyük ehemmiyet vermeye başladı, hatta bizzat kendisi buna komuta etme niyetinde olduğunu dilendirdi. Hatîb el-Cevherî (ö. 900/1495), ümeranın buna karşı çıkarak “Şahsuvar kimdir ki sultan ona karşı savaşacak? Bir sultan ancak muadiliyle savaşmaya çıkmalıdır” şeklinde konuşmalar yaptıklarını nakletmektedir. Bu tarihçinin söz konusu rivayetinde Şahsuvar'dan bahsederken “Şahsuvâr el-Mahzûl” (perişan olasıca Şahsuvar!) şeklinde ifadeler kullandığına dikkat çekilmelidir⁷⁵. Onun bu tür ifadeleri başka yerlerde de kullandığına işaret etmeliyiz. Neticede bu öncü birlik kısmî başarılar kazandı. Dulkadir birliklerine komuta eden Şahsuvar'ın kardeşi

⁷² İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 13-15. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 327-328.

⁷³ Bk. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 331, 332, 334, 337, 344, 347, 348, 349, 353, 363; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 16-17, 20-21, 22, 23, 24, 29.

⁷⁴ Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 347; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 21.

⁷⁵ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 18.

Moğolbay ve birçok askeri katledildi. Moğolbay ve iki Dulkadiroğlu emîrinin kesilmiş başları Kahire'ye gönderildi. Bunlar Kahire'de gezdirilerek şehrin kapılarına asıldı ve günlerce teşhir edildi⁷⁶.

Bu sırada Halep'ten gelen olumsuz haberler başkentte büyük rahatsızlık doğuruyordu. Meselâ Şahsuvar'ın Şam bölgesindeki halka gönderdiği, Dulkadiroğulları yurdu ile bu bölgeler arasında ticaret yapan veya seyahat edenlerin güvenliğine yönelik mektupta⁷⁷ kendisini müstakil bir sultanmış gibi gösteren ifadeleri sultanı çok kızdırmıştı⁷⁸. Yine, Darende'nin Şahsuvar tarafından alınması ve nâibinin öldürülmesi de sultana çok ağır gelmişti⁷⁹. Hatîb el-Cevherî, Darende'nin elden çıkmasının şehir halkının Şahsuvar'a yardımıyla gerçekleştiğini nakletmekte, bu hadisenin sadece sultana değil, bunu duyan bütün Müslümanlara ağır geldiğini de eklemektedir⁸⁰. Esas birlik yola çıkmadan önce gerçekleşen bir başka hadise de Şahsuvar'ın sulh yapmak üzere Kahire'ye elçi göndermesiydi (Cemaziyelâhîr 873/Aralık 1468). Sultan bu elçinin karşılanmasını, ancak geldiği gibi geri gönderilmesini emretti⁸¹. Hatîb el-Cevherî, elçinin çirkin bir muameleye maruz bırakılmasını, tasvip eder bir şekilde nakletmekte, Şahsuvar'ı kastederek "Allah ne ona ne de gönderdiğine gün yüzü göstermesin, zaten yakın zamanda da onu perişan etti" şeklinde ifadeler kullanmaktadır⁸².

Bu gelişmeler olurken bir yandan esas ordunun teşkili ve ihtiyaçlarının karşılanması gibi faaliyetler de gerçekleştiriliyordu. Sultan Kayıtbay, ordunun başına Atabek Özbek'i⁸³ getirdi. Önde gelen emirler-

⁷⁶ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 71; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 374, 375; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 32-33.

⁷⁷ Bu mektup metni için bk. Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 29-30; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 351 d.n. 6.

⁷⁸ Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 351.

⁷⁹ Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 356.

⁸⁰ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 44.

⁸¹ Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 358.

⁸² *İnbâü'l-hesr*, s. 47.

⁸³ Özbek min Tutuh (ö. 904/1499) hakkında bk. Şehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 270-272; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 411-413; İbnü'l-Hımsî, *Havâdisü'z-zamân*, II, 74; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed İbn Tolun, *Müfâkehettü'l-hullân fî havâdisi'z-zamân* (nşr. Halil el-Mansur), Beyrut 1998, s. 178.

den bir kısmını ve birçok memlûkü emrine verdi. Önceki seferden daha büyük bir harcama yaparak ve maaş dağıtarak onları cesaretlendirmeye çalıştı⁸⁴. Neticede büyük harcamalar yapılarak hazırlanan ordu Kahire'den çıktı (Şaban 873/Şubat 1469). Bu orduya büyük önem veren sultanın geceleri gizlice ordunun komutanına uğradığı, onunla konuştuğu ve vedalaştığı nakledilmektedir⁸⁵. Ne var ki, bu sefer de büyük bir hüsrarla neticelenmiş, Mısır Memlûk ordusu Şahsuvar karşısında ikinci kez mağlubiyete uğramıştı (Zilhicce 873/Haziran 1469). Kaynaklar tafsilatlı bir şekilde bu mağlubiyeti anlatmakta, öldürülen emirlerin hemen tamamının isimlerini nakletmektedirler⁸⁶. Biz bu bilgilerden sadece Abdülbasit el-Malatî ve İbn İyâs'ın yaptığı yorumları aktarmakla yetineceğiz. Abdülbasit el-Malatî, hezimet haberinin önce halktan gizlendiğini, ancak duyulunca Kahire'nin çalkalandığını ifade etmekte, bu günlerin gerçekten korkunç zamanlar olduğu yorumunda bulunmaktadır⁸⁷. İbn İyâs ise, bu hezimet sırasında ölenlerin fazlalığı nedeniyle hepsini kaydedemediğini, ölenlerin çokluğundan neredeyse Kahire'deki her mahalleden bir ölüm ilanı yapıldığını, böyle bir yenilginin daha önce duyulmadığını söylemektedir. İnsanların Şahsuvar konusunda büyük bir endişeye kapıldığını ifade eden İbn İyâs, Timur istilâsı sırasında olduğu gibi askerlerin kalbinde korkunun yerleştiğini, hatta Şahsuvar'ın adını dahi anmaktan çekinmeye başladıklarını ilâve etmektedir⁸⁸.

Bu son yenilgi insanların zihninde büyük bir tesir meydana getirmiş, bundan sonra Şahsuvar karşısında kazanılan küçük başarılar büyük sevinçlere sebep olmuştu. Nitekim Malatya nâibinin Şahsuvar'ın birliklerinden birisini tuzağa düşürerek yenilgiye uğratması, bazı akrabalarını ve komutanlarını esir etmesi sultanı ziyadesiyle memnun etmişti. Bundan dolayı onu taltif etmiş, daha önemli bir göreve tayin etme ve büyük ihsan-

⁸⁴ Bk. Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 22, 23, 26, 46, 48, 49-50, 53, 54; Sehâvî, *Vecîzü'l-kelâm*, II, 799; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 349, 350, 357, 359-360, 361-362; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 26, 27, 28.

⁸⁵ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 57-58; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 364; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 29.

⁸⁶ Bk. Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 77-79, 80 vd.; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VI, 377 vd.; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 34-36.

⁸⁷ *Neylü'l-emel*, VI, 386.

⁸⁸ *Bedâiu'z-zühûr*, III, 36.

larda bulunma vaadinde bulunmuştu. Daha sonra da ona bir miktar para ve kıymetli hediyeler göndermişti⁸⁹. Sultanın, aralarında Şahsuvar'ın kardeşi Yahya'nın da bulunduğu bu esirleri getiren mağlup ordunun komutanı Özbek'e ve bu orduda yer alan diğer ümeraya kıymetli hil'atler ihsan ettiği de nakledilmektedir⁹⁰. Şahsuvar'ın öldürüldüğüne dair bir şayanın, daha sonra yalan olduğu ortaya çıkmasına rağmen, başkentte büyük bir heyecan meydana getirdiğine de işaret edilmelidir⁹¹. Yine, Ramazanoğulları beyinin Sis'i Şahsuvar'ın elinden alması da büyük bir memnuniyetle karşılanmış, sultan, Ramazanoğulları beyine kıymetli hil'atler yollamıştı⁹².

İlişkiler bu noktadayken, Şahsuvar'ın sükûneti temin etmek ve aradaki düşmanlığı gidermek amacıyla harekete geçtiği görülmektedir. Bu amaçla daha önceki seferde esir aldığı Canbek'i serbest bıraktı, sultanla arasında sulh tesisi için bu emîrin aracı olmasını talep etti. Daha sonra da sulhun şartlarını belirlemek üzere bir elçi yolladı. Sultan Kayıtbay hem genel olarak Şahsuvar meselesini konuşmak hem de bu elçinin kabul edilip edilmeyeceği hususunda görüşlerini almak üzere ümerayı toplantıya çağırıldı. Sonuçta elçi kabul edilmekle birlikte hediyeleri geri çevrildi. Yapılan görüşmede Şahsuvar'ın Elbistan nâibliğine tayini, Halep'te "binler emîrliği" payesi verilmesi kaydıyla Antep'i Memlûklere geri vereceği şeklindeki teklifi reddedildi. Elçi de kendisine hil'at verilmeden Şahsuvar'a gönderildi⁹³.

Barış görüşmelerinin sonuçsuz kalması, Memlûklerin Şahsuvar meselesini halletmek için büyük bir harekâta girişmesini de beraberinde getirecektir. Bu aynı zamanda Şahsuvar isyanını nihayetlendirecek ve Şahsuvar'ı elim bir sona götürecektir. Nitekim bahsi geçen meşveret toplantısından sonra Şahsuvar'a karşı Ramazan ayını müteakip Mısır'dan

⁸⁹ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 135, 145. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 394 ve d.n. 2, 400-401; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 38.

⁹⁰ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 162; Sehâvî, *Veczü'l-kelâm*, II, 810; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 411; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 43-44.

⁹¹ Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 396.

⁹² Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 403; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 41.

⁹³ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 151, 160, 163-164; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 403, 407-408, 412; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 41, 43, 44.

bir tecrîde gönderileceği, bu nedenle Şam bölgesindeki nâiblerin sefer için hazırlık yapmaları gerektiğini bildiren bir emir (mersûm) çıkarıldı⁹⁴. Şahsuvar'ın Halep ve civarına saldırmasından çekinen sultan küçük bir birliği bu şehri muhafaza için gönderdi (Muharrem 875/Temmuz 1470). Bunlara asıl ordu gelene kadar Halep'te beklemeleri emredildi⁹⁵. Hatîb el-Cevherî'nin bu öncü birliğin yola çıkışı sırasında Şahsuvar'dan bahsederken kullandığı "Allah onu perişan etsin ve Müslümanları ondan kurtarsın"⁹⁶ şeklindeki ifadelerini de burada zikretmeliyiz.

Büyük ordunun yola çıkarılmasından önce gerçekleşen birkaç hadiseye daha işaret etmek gerekir. Bunlardan biri, Şahsuvar'ın Sis'i istilâ etmesiydi⁹⁷. Sultan bu haberi ve Ayas gibi bazı şehirlerin de Şahsuvar tarafından ele geçirildiğini öğrenince çok endişelenmişti. Bundan dolayı hazırlıkları hızlandırdı⁹⁸. Bir başka hadise ise, ordunun yola çıkmasından çok kısa bir süre önce, Şahsuvar'ın ordusundan bir emîrin kaçarak Kahire'ye gelmesi ve sultanla görüşmesiydi. Hatîb el-Cevherî söz konusu emîrin sultana Şahsuvar ve ordusu ile ilgili bilgiler verdiğini söylemektedir. Buna göre, Şahsuvar zelil ve muhtaç bir vaziyette idi. Askerlerinin çoğu kaçmış, yanında kalanlar da çok zor şartlar altında olup, can korkusuna düşmüşlerdi. Tarihçi rivayetini, "Allah onları perişan etsin" ifadesiyle bitirmektedir⁹⁹.

Nihayet Şahsuvar isyanını sona erdirecek olan büyük ordu için görevlendirmeler yapıldı. Ordunun başına büyük emirlerden Devâdâr Emîr Yeşbek min¹⁰⁰ Mehdî¹⁰¹ komutan olarak tayin edilirken, çeşitli

⁹⁴ Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 408.

⁹⁵ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 192, 199-200; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 424, 427; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 52.

⁹⁶ *İnbâü'l-hesr*, s. 199.

⁹⁷ Bk. Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 436.

⁹⁸ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 193, 239; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 51, 56.

⁹⁹ *İnbâü'l-hesr*, s. 259.

¹⁰⁰ Türk Memlûkler döneminin sonlarına doğru kullanılmaya başlandığı görülen ve Çerkez Memlûkler döneminde yaygınlaşan "min" nisbesinin tam olarak neyi ifade ettiğini tespit etmek güçtür. Bununla birlikte Memlûk araştırmacılarından Ayalon, bazı örneklerden hareketle "min" nisbesi ile ilgili birtakım tahminler yapılabileceğini belirtmektedir. Bu nisbenin yapıldığı şahıs için üç ihtimal bulunduğunu ifade eden araştırmacı, özetlemek gerekirse, birincisinin memlûkü satın alan tacir, ikincisinin onu azat eden kişi olduğunu söylerken, son olarak

rütbelerde birçok emîr ve iki bin civarında asker de bu sefer için görevlendirildi. Çok büyük miktarda harcama yapılan bu sefer için çeşitli müsadereler gerçekleştirildi. Emîr Yeşbek ve ordunun her türlü ihtiyacı karşılandığı gibi onları memnun etmek için her imkân kullanıldı. Yeşbek çok geniş yetkilerle donatıldı. Şam bölgesinde, Şam ve Halep nâibi hariç bütün görevlileri azletme ve yerlerine istediği kimseleri tayin etme yetkisi tanındı. Bu amaçla üzerinde sultanın mührü bulunan beş yüz boş sayfa ve bin civarında da hil'at verildi. Ordu'nun yola çıkmadan önce konakladığı Ridâniye'ye gelen sultan burada sefere katılan ümera ile ayrı ayrı konuştu, komutan Yeşbek'i ise iki defa ziyaret ederek uzun uzun sohbet etti. Bu daha önce görülmemiş bir uygulama olduğundan sultanı ayıplayanlar da çıktı. Daha sonra, büyük zahmetlerle teşkil edilen ordu, aynı büyüklükte bir ihtişamla Kahire'den ayrıldı (Şevval 875/Nisan 1471)¹⁰². Bu noktada, Sultan Kayıtbay'ın güçlü bir ordu teşkil etmesinin yanı sıra bölgedeki Türkmenleri kendi safına çekecek tedbirler aldığına da işaret etmek gereklidir. Sultan, Türkmen beylerine bir mektup göndermiş, bu mektupta, Şahsuvar'ın himayesi altında olduğu Osmanlıların da sözünü dinlemediğini, onun sözüyle hareket ederek Memlûklere mukavemet etmemelerini istemiş, ayrıca onlara çok miktarda para da göndermişti. Kayıtbay'ın bu mektup ve yardımları Türkmenler üzerinde büyük etki yapmıştı¹⁰³. Nitekim Yeşbek, Halep'e vardığında huzuruna çıkanlar arasında Bozok ve Üçok Türkmenlerinden birçok bey de bulunuyordu. Yeşbek, karşılama merasiminden sonra yapılan toplantıda, sağ tarafına Halep nâibinin yanı sıra başta Şahbudak olmak üzere Bozok Türkmen beylerini, sol tarafına ise diğer Memlûk ümerası,

da zayıf bir ihtimalle "bin" kelimesinin tahrif edilerek "min" şekline dönüşmüş olabileceğini, ancak bu son şıkla ilgili bir örnek bulamadığını kaydetmektedir. Bk. Ayalon, "Names, Titles and 'nisbas' of the Mamlûks", *The Mamlûk Military Society*, Collected Studies, London 1979, s. 223-232.

¹⁰¹ Yeşbek min Mehdi (ö. 885/1480) hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 272-274; a.mlf., *Vecîzü'l-kelâm*, III, 914-915; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VII, 271, 274; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 170-171, 172-174, 177; İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-hullân*, s. 26.

¹⁰² Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 225, 244-245, 246, 254, 255, 256, 262, 263, 268-274; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 431, 436, 439-440; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 54, 56, 57, 59-60. Ayrıca bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 273.

¹⁰³ Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 72.

Ramazanoğlu Ömer, kardeşi Davud ve Üçok Türkmen beylerini oturtmuştu. Bu seferde kazasker olarak görevli olan İbn Ecâ'yı (ö. 881/1476) Türkmen beylerine protokolle ilgili malumat vermek üzere görevlendiren Yeşbek, ayrıca onlara getirdiği hil'atleri tevdi etmiş, "Eşrefi" adı verilen sekiz bin altını da Halep nâibi ve bahsi geçen İbn Ecâ aracılığıyla bu beylere dağıttırmıştı¹⁰⁴.

Memlûk tarihçileri bu safhadan sonra Yeşbek'in Şahsuvarla yaptığı mücadeleyi teferruatlı bir şekilde nakletmektedirler. Özellikle, bu seferde kazasker olarak görevli olan İbn Ecâ, *Târîhu Yeşbek* veya *Rihletü'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr* isimleriyle tanınan eserinde Yeşbek-Şahsuvar mücadelesinin bütün safahatını, Sehâvî'nin ifadesiyle mübalağalı bir üslupla¹⁰⁵ kaleme almıştır. İbn Ecâ'nın sadece mübalağalı bir üslup kullanmakla yetinmediğine, Şahsuvar'dan bahsettiği birçok yerde adının hemen ardından "el-adüvvü'l-mahzûl (perişan olasıca düşman)" veya "el-mahzûl" şeklinde sıfatlar eklediğine ve Hatîb el-Cevherî'yi aratmayan ağır ifadeler kullandığına da işaret etmeliyiz¹⁰⁶. Biz, bu mücadeleyi bütün ayrıntılarıyla nakletmek istemiyoruz. Konumuzun çerçevesi içinde tarihçilerin yorumlarından da hareketle Şahsuvarla ilgili olayların başkentte, bir başka ifadeyle Memlûk kamuoyunda meydana getirdiği olumlu-olumsuz tesirlerden bahsetmeyi daha uygun görüyoruz.

Ordunun yola çıkmasından sonra Kahire'ye gelen ilk haber, daha önce kısmî başarılar kazanan Malatya nâibinin, Şahsuvar tarafından öldürülmesiyle alâkalıdır. Nâibden intikam alma fırsatını kaçırmayan Şahsuvar'ın, onu bir yere hapsederek üzerine duvar ördürdüğü ve ölüme terk ettiği, bir başka rivayete göre de bir ağaca bağlayarak oklarla delik-deşik ettirdiği nakledilmektedir¹⁰⁷. Hatîb el-Cevherî bu olayla ilgili rivayetin de yine Şahsuvar için ağır ifadeler kullanmaktadır.

¹⁰⁴ Bk. Muhammed b. Mahmûd el-Halebî İbn Ecâ, *el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyîne'l-Etrâk maa Rihleti'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr li-Muhammed b. Mahmûd el-Halebî el-Mülakkab bi'bni Ecâ* (nşr. Muhammed Ahmed Dühmân), Dimaşk 1986, s. 85-86.

¹⁰⁵ Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 273.

¹⁰⁶ Bk. İbn Ecâ, *el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyîne'l-Etrâk maa Rihleti'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr*, s. 82-160.

¹⁰⁷ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 62. Krş. Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 323; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 14.

Bu menfi olaydan sonra, Yeşbek ve ordusunun kazandığı başarılarla ilgili sevindirici haberler gelmeye başlamıştır. Önce Yeşbek'in maiyetindeki bir emîrin Şahsuvar kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattığı, sonra Yeşbek tarafından Antep'in, daha sonra da Memlük ordusu saflarında savaşan Ramazanoğulları beyinin öncülüğünde Tarsus, Adana ve civarının Şahsuvar'dan geri alındığına ve Şahsuvar'ın ailesini Zamantı Kalesi'ne göndermek zorunda kaldığına dair haberler geldi (876/1471)¹⁰⁸. Hatîb el-Cevherî bu olaylarla ilgili rivayetlerinde de Şahsuvar'a karşı ağır ifadeler kullanmaktadır. Abdülbasit el-Malatî ise Yeşbek'in maiyetindeki bir emîrin Şahsuvar kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmasının sevinç yarattığına işaret etmektedir. Bu arada sıhhati şüpheli birtakım haberler de nakledilmekte ve buna dair yorumlar yapılmaktadır. Meselâ Hatîb el-Cevherî, diğer kaynaklarda tespit edemediğimiz Şahsuvar'ın başına gelen uğursuzluklarla ilgili bir rivayete yer vermektedir. Buna göre, ava çıkan Şahsuvar'ın atı tökezlemiş, yere yıkılan atın boynu kırılmış, bu sırada Şahsuvar da sol ayağından yaralanmıştı. İstirahat etmesi için çadırına götürülmüş, ancak aniden çıkan sert bir rüzgâr sebebiyle çadırı da uçmuştu¹⁰⁹. Yine, daha sonra doğru olmadığı anlaşılan, Şahsuvar'ın yenildiği ve yakalandığına dair sâlih kimselerden birinin verdiği haber de kaynaklarda yer bulabilmiştir. Abdülbasit el-Malatî, sultanın buna çok sevindiğini naklederken¹¹⁰, Hatîb el-Cevherî ise bu haberin gerçek olması için dua etmektedir¹¹¹.

Daha sonra da sevindirici haberler gelmeye devam etti. Yeşbek'in elçi olarak yolladığı bölgedeki nâiblerden birinin oğlu, Şahsuvar'ın ordusunun dağılmaya başladığını, bir kısmının Memlük ordusuna katıldığını, kendisinin de korkuya kapıldığını ve bir dağa sığındığını bildirdi. Elçi, ayrıca, Yeşbek'in onu takip hususunda izin, ordu için de nafaka talebinde bulunduğunu ilettili. Bu habere çok sevinen sultan elçiyi kıymetli hil'atlerle taltif ederken, orduya da yüz bin dinarı bulan nafaka gönderdi (Cema-

¹⁰⁸ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 323, 324-325, 328, 332-333; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 15, 16; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 62, 63.

¹⁰⁹ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 333.

¹¹⁰ *Neylü'l-emel*, VII, 21.

¹¹¹ *İnbâü'l-hesr*, s. 362.

ziyelevvel 876/Ekim 1471)¹¹². Bir ay sonra gelen bir başka haberde ise Ceyhun (Ceyhan) nehri civarında Yeşbek kuvvetleri ile Şahsuvar birlikleri arasında gerçekleşen ve Şahsuvar ordusunun ağır bir yenilgiye uğratıldığı savaştan bahsedilmekte, kardeşlerinden bazılarının Şahsuvar'ı terk ederek Memlûk ordusuna sığındığı bildirilmektedir. Şahsuvar'ın ise az sayıda adamıyla kaçtığı ve Zamantı Kalesi'ne sığındığı, kısa zaman içinde yakalanacağı da ilâve edilmektedir¹¹³. Hatîb el-Cevherî, Memlûk ordusuna dua, Şahsuvar ve kuvvetlerine beddualar ettiği bu haberle alakalı rivayetinde, olayı geniş bir şekilde nakletmektedir. Bu nakildeki bazı ayrıntılar, haberin Kahire'de meydana getirdiği büyük sevinç ve rahatlamayı anlamak bakımından zikredilmelidir. Buna göre, usul başkente gelen bu neviden mektupların sır kâtibi tarafından sultana gizlice okunması iken, sultan bütün askerler ve görevlilerin dinlemesi için açıktan okunmasını istemiştir. Mektubun muhtevasından son derece memnun olan sultan ve ümera onu getiren görevliye çok kıymetli hediyeler vermekte âdeta yarışmışlardır. Tarihçi, daha önce nakledilen Şahsuvar'ın yenildiği ve yakalandığına dair sâlih bir kimsenin verdiği habere atıfta bulunarak bu zatın keramet sahibi olduğunun böylece ortaya çıktığını, zaten sultanın da bu keramet sadedinde bildirilen haberi sır kâtibine tarihlendirerek not ettirdiğini nakleder. Hatîb el-Cevherî bu bilgiye ilâve olarak, Kahire'deki bir medresede imamlık yapan bir zatın kendisine bizzat anlattığı olağanüstü bir olaydan da bahseder. Buna göre söz konusu imam sabah namazını kıldırırken meçhul birisi yüksek sesle Şahsuvar'ın yenildiğini söyler. İmam selam verdikten sonra cemaate kendisinin duyduğu bu sesi onların da duyup duymadıklarını sorar, cemaat de olumlu cevap vererek sufi kisvesine bürünmüş bir zatın böyle bağırıldığını, daha sonra da çıkıp gittiğini söyler¹¹⁴. İbn İyâs da Kahire'ye gelen Şahsuvar ordusunun ağır bir yenilgiye uğratıldığı mezkûr haberi naklettikten sonra, sultanın çok rahatladığı ve kalbinin ferahladığını, bu

¹¹² Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 344; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 17, 19; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 64.

¹¹³ Bk. Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 363-364; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 21, 22; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 65-66.

¹¹⁴ *İnbâü'l-hesr*, s. 363, 365.

nedenle saraydan bir süreliğine ayrılp dinlenme imkânı bulduğunu ifade etmektedir¹¹⁵.

Bu haberlerin ardından, Yeşbek ordusundaki önde gelen emîrlerin seferle ilgili mütalaalarını içeren mektupla bir elçi daha geldi. Seferin genel gidişatının anlatıldığı bu mütalaalarda son olarak Adana'da ele geçirilen Şahsuvar'ın üç kardeşi ve ganimetten bahsedilmektedir. Haber Kahire'de sevinç ve memnuniyetle karşılanmıştı. Bu bilgileri nakleden Hatib el-Cevherî, bu arada Yeşbek'in yolladığı bir elçinin getirdiği mektuptan da bahseder. Buna göre, Şahsuvar sığındığı bir yerde sıkıştırılmış, ancak az sayıda adamıyla kaçmaya muvaffak olmuştur. Bu sırada Şahsuvar'ın hanımı esir alınmış, Memlûk karargâhına getirilen bu kadın kısa süre sonra ölmüştür¹¹⁶.

Daha sonra Yeşbek'in bir başka özel elçisi Kahire'ye geldi (26 Cemaziyelâhir 876/10 Aralık 1471). Büyük bir merasimle karşılanan elçi, genel durumu ve Şahsuvar'ın yakalanmasının an meselesi olduğunu anlattıktan sonra, Memlûk ordusunun önemli bir kısmının Mısır'a dönmek istediğini bildirdi. Ordunun bu arzusu ve devamında nafaka talebi Yeşbek ile maiyetindeki ümera arasında soğukluk meydana getirmişse de, daha sonra uzlaşmışlardı. Sultan bundan hoşlanmamakla birlikte belli etmedi ve elçiye kıymetli hediyeler ihsan etti. Ümera ve diğer görevliler de sultanın hısımları olan bu elçiye mübalağaya kaçan ölçüde hediyeler verdiler, hatta sır kâtibi daha da ileri giderek yüz yirmi dinar ağırlığında altınla bezeli tırazlarla süslenmiş bir hil'at ve yüz dinar para ihsanında bulundu. Bundan hoşlanan sultan sır kâtibine övgüler yağdırarak dualar etti. Yaklaşık bir buçuk ay sonra bu elçi, maiyeti ve bölgedeki nâiblere dağıtması için Yeşbek'e teslim edilmek üzere çeşitli hayvanların kürklerinden mamul yirmi yedi tane kışlık hil'at ve ordunun nafakası olarak kırk bin dinarla Halep'e uğurlandı¹¹⁷. İbn İyâs, hil'atların bir kısmının Yeşbek'e iltica eden Türkmenlere verilmek üzere gönderildiğini belirtmektedir¹¹⁸. Sultan bu maddî takviyeyi daha sonra da sürdürmüş, söz konusu hil'atlar ve

¹¹⁵ *Bedâiu'z-zühûr*, III, 66.

¹¹⁶ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 367, 377.

¹¹⁷ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 368-369, 403-404. Krş. Abdülbâsit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 22, 26.

¹¹⁸ *Bedâiu'z-zühûr*, III, 68.

nafakanın ardından çok kısa bir süre sonra özel elçileri vasıtasıyla Yeşbek komutasındaki Mısır ordusuna altmış bin dinar daha göndermiştir¹¹⁹.

Peş peşe gelen bu haberler Şahsuvar isyanının sona ermek üzere olduğunu da göstermektedir. Nitekim Yeşbek'ten gelen bir habere göre Şahsuvar emân talebinde bulunuyordu (Şevval 876/Mart 1472). Şahsuvar, kendisine emân verilmesi ve Darende'ye nâib tayin edilmesi karşılığında, annesi, oğlu ve Darende'nin anahtarlarını yollama teklifinde bulundu, ancak Yeşbek onun bizzat sultana itaatini arz etmesi gerektiğini söyleyerek bu teklifi reddetti¹²⁰. Hatib el-Cevherî, diğer kaynaklarda tespit edemediğimiz, ancak İbn Ecâ'nın verdiği bilgilere¹²¹ uygun düşen bir haber nakletmektedir. Buna göre, Şam bölgesinden gelen bir elçi, Şahsuvar'ın, kardeşi Erdivane, oğlu ve bazı akrabalarını yollayarak Yeşbek'ten emân talebinde bulunduğunu bildirmiş (Zilkâde 876/Mayıs 1472), Sultan Kayıtbay da bu konuda yetkiyi Yeşbek'e bırakmıştır¹²².

Bir ay sonra gelen bir başka elçinin bildirdiğine göre, Zamantı Kale-si'ne sığınmış bulunan Şahsuvar emân talebini tekrarlayarak Darende'nin anahtarlarını yolladı. Yeşbek gönderdiği bir emîr vasıtasıyla kaleyi teslim aldı. Şahsuvar'a da, talebi konusunda sultana danışması gerektiğini ilet-ti¹²³. Hatib el-Cevherî, Yeşbek'in Şahsuvar'a yolladığı Halepli bir görev-linin onun yanında sadece kırk kişi civarında¹²⁴ adamı kaldığı şeklinde istihbaratta bulunduğunu nakleder. Tarihçi, aynı görevlinin daha önce de Şahsuvar'a gittiğini, ancak o zamanki tespitlerine göre yanındakilerin iki bin kişi olduğunu hatırlatmak suretiyle onun düştüğü durumu zamanın bir cilvesi olarak tasvir etmekte, "Nerede o eski günler" şeklinde tercüme edilebilecek ifadeler kullanmaktadır¹²⁵.

¹¹⁹ Bk. Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 419; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 30.

¹²⁰ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 419, 430. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 30; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 69.

¹²¹ Bk. İbn Ecâ *el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyine'l-Etrâk maa Rihleti'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr*, s. 146; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 73.

¹²² Bk. Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 435.

¹²³ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 71. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emel*, VII, 34.

¹²⁴ İbn Ecâ bu sayıyı altmış olarak bildirmektedir (*el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyine'l-Etrâk maa Rihleti'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr*, s. 146). Ayrıca bk. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 74.

¹²⁵ Hatib el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 436-437.

Yanındakilerin kendisini terk etmesi sebebiyle umudunu kaybeden Şahsuvar teslim olmaktan başka çare bulamamıştır. Onun Zamantı Kalesi'nden inerek teslim olduğunu müjdelemek üzere Kahire'ye bir elçi geldi ve Yeşbek'in konuyla ilgili mektubunu sultana arz etti (Muharrem 877/Haziran 1472). Haberin doğruluğunu teyit ettiren sultan çok sevindi, elçiye kıymetli hil'atlarla taltif ederken, ümera ve devlet görevlileri de bu elçiye hediye vermekte birbirleriyle yarıştılar¹²⁶. Muhtemelen getirdiği haberin değerinin farkında olan elçi, Zamantı Kalesi'nden çıktıktan sonra on üç gün içinde Kahire'ye ulaşmıştı¹²⁷.

İbn İyâs, bu elçinin getirdiği mektubun muhtevasını, dolayısıyla da Şahsuvar'ın teslim alınması hikâyesini tafsilatlı bir şekilde aktarmaktadır. Buna göre, Şahsuvar, Yeşbek'in Zamantı Kalesi'ni şiddetli bir muhasaraya tâbi tutması ve adamlarının da kendisini terk etmesi sebebiyle teslim olmaktan başka bir çare bulamamış, Sultan Kayıtbay'ın akrabası olan Emîr Timrâz el-Eşrefi'nin¹²⁸ yanına gelmesi talebinde bulunmuştur. Kazasker İbn Ecâ'yı da yanına alan Timrâz, Şahsuvar'ın yanına gitmiş, teslim şartlarını görüşmüştür. İlk görüşmede Timrâz'ın şahsî garantisine rağmen, Şahsuvar daha önce Memlûk askerlerine yaptıklarını düşünerek katledileceği endişesiyle, Yeşbek'e teslim olmak istemediğini, hil'at giyerek sultanın huzuruna girmek istediğini bildirmiş, Timrâz bunun mümkün olmadığını söyleyince anlaşma sağlanamamıştır. Timrâz görüşmeyi Yeşbek'e aktarmış, Şahsuvar'ın taleplerine karşı çıkan Yeşbek, muhasarayı daha da şiddetlendirmiştir. Çıkış yolu bulamayan Şahsuvar, ikinci defa Timrâz'ı çağırmış, yine Kazasker İbn Ecâ ile kaleye çıkan Timrâz, Şahsuvarla uzun süre müzakerede bulunmuş, hatta bu sürenin uzaması, Memlûk ordusu saflarında onların tutuklandıkları şeklinde yorumlanmıştır. Nihayet Memlûk heyeti yanlarında Şahsuvar ve az sayıda adamıyla kaleden inerek Yeşbek'in karargâhına gitmişlerdir. Şahsuvar'ı çadırında bekleyen Yeşbek, onu iyi karşılamış, hatta hil'at ih-san etmiştir. Yeşbek, ona Şam nâibine gitmesini söylemiş, Timrâzla bir-

¹²⁶ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 72-73.

¹²⁷ Bk. Abdülbasit el-Mâlatî, *Neylül-emel*, VII, 41; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 73.

¹²⁸ Sultan Kayıtbay'ın yeğeni olan Emîr Timrâz el-Eşrefi (ö. 902/1497) hakkında bk. Şehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, III, 36-38; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 372-375; İbnü'l-Hımsî, *Havâdisi'z-zamân*, II, 13-14.

likte yanına girdiklerinde nâib ona defalarca adını sormuş, “Şahsuvar” cevabını alınca “Demek ki, ümera ve askerlerimizi katleden meşhur Şahsuvar sensin” demiş, Şahsuvar sükût ile yetinmiştir. Daha sonra, önceden hazırlattığı ve içine tasma şeklinde zincir gizlettiği hil’atı isteyen nâib, bunu Şahsuvar’a giydirmiş, bu sırada zincir de Şahsuvar’ın boynuna geçmiştir. Bunu gören Şahsuvar’ın adamları kılıçlarını çekince, nâibin önceden hazırlıklı adamları hepsini kılıçtan geçirmişlerdir. Tutuklanan Şahsuvar da bir çadıra hapsedilmiştir. Bunu gören Timrâz sözünün çiğnenmesine çok kızdıysa da, sonuç değişmemiştir. Şahsuvar’ın tutuklanmasından sonra, Yeşbek, kardeşi Şahbudak’ı hil’at vererek Elbis-tan nâbliğine tayin etmiştir¹²⁹. İbn İyâs’ın bu rivayetinde ilk defa Şahsuvar için “Allah onun perişan olmasını irade buyurdu” şeklinde bir ifade kullandığını da eklemeliyiz.

Zamantı’da bunlar olurken Kahire’de de çeşitli hazırlıklar yapılıyordu. Sultan öncelikle kadılar ve ulemadan Şahsuvar’ın durumuyla ilgili görüş talep etmiş, bunlar onun hâricî hükmünde kabul edildiği gerekçesiyle katline cevaz vermişlerdi. Daha sonra sultan, Yeşbek’in Gazze’ye girdiğini duyunca merasim hazırlıklarını başlattı, Kahire kapılarından Bâbüzüveyle ve Bâbünnasr’ın¹³⁰ beyaza boyanması ve altın işlemeli armalarla süslenmesini emretti. Kahire’nin baştanbaşa tezyini için emir verdi. Sultan en üst rütbedeki ümerayı karşılama töreni için Kahire dışına gönderdi. Devlet erkânı dört başkadı da dâhil tam kadro bu karşılama merasiminde hazır bulundu. Şahsuvar’ı görmek isteyenlerin izdihamı sebebiyle Kahire’de yol üzerindeki ev ve dükkânların kiralari da çok yüksek rakamlara ulaşmıştı. Hatta örtülerine bürünmüş genç kızlar dahi, insanları katleden, çocukları yetim bırakan ve malları yağmalayan meşhur Şahsuvar’ı görmek için caddelere çıkmışlardı¹³¹.

Nihayet beklenen an geldi. Yeşbek, Şahsuvarla birlikte Kahire’ye girdi (18 Rebîülevvel 877/24 Ağustos 1472). Şahsuvar, Yeşbek’in önünde bir atın üzerindeydi. Büyük bir sarığı ve siyah kürkten hil’atıyla uzun bir

¹²⁹ *Bedâiu’z-zühûr*, III, 73-74. Krş. Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, III, 274.

¹³⁰ Bunlar ve Kahire’nin diğer kapıları için bk. Makrizî, *el-Hulât*, I, 380 vd.

¹³¹ İbn İyâs, *Bedâiu’z-zühûr*, III, 75, 76. Krş. Abdülbasit el-Malatî, *Neylû’l-emel*, VII, 42, 43. Yeşbek ve beraberindekiler üç gün kaldıkları Dimaşk’ta da büyük merasimle karşılanmıştı. Bk. İbn İyâs, *Bedâiu’z-zühûr*, III, 75.

zincirle bağlanmış olarak seyrediyordu. “Onlar emîrleri”nden biri zincirini tutuyordu. Önlerinde Kahire valisinin yardımcılarının nezaretinde zincirle bağlı bir şekilde Şahsuvar’ın kardeşleri, akrabaları ve önde gelen ümerasından müteşekkil yirmi kişilik bir grup gidiyordu. Bunlar da sarıklı ve beyaz giysili olup beygirlere bindirilmişlerdi. Yeşbek önünde maiyeti olduğu halde Kahire’yi baştanbaşa geçti. Bütün Kahire halkı onu görmek için yollardaydı. Kadın ve erkek şarkıcılar ona yol boyunca eşlik ettiler. Dükkânların önünde sıralanmış davul ve zurnalar hiç susmuyor, sesleri Kal’atülcebel’den¹³² duyuluyordu. Bu, Kahire’nin nadir günlerinden biriydi. Zamantı’da Şahsuvar’ı teslim alan ve ona kötü muamele görmeyeceğine dair şahsî teminat veren Timrâz el-Eşrefi, sözüne itibar edilmediği için çok öfkelenmiş ve bu merasime katılmayarak¹³³ ordudan ayrı bir şekilde Kahire’ye girmişti.

Yeşbek ise bu merasimin ardından sultanın huzuruna çıktı. İzdihamdan dolayı Yeşbek ve Şahsuvarla Kal’atülcebel’in iç kısmında bir salonda görüşen sultan, Şahsuvar’ı yaptıklarından dolayı yumuşak bir dille azarladı. Şahsuvar hiç cevap vermedi. Daha sonra sultan onun Kahire valisine teslim edilmesini emretti. Vali, Şahsuvar ve daha önce hapsedilmiş olan Yahya da dâhil kardeşlerini teslim aldı. Sultandan daha önce aldığı talimat gereği, Şahsuvar’ın hil’atini çıkarttırdı, beyaz bir elbise giydirdi. Boynuna siyah ve uzun demir çubuklarla çevrili bir tasma taktı. Daha sonra kardeşleri Erdivane, Hudâdâ (Hudâdâd), Yahya ve Selman ile akrabaları ve maiyetini başları açık ve çıplak bir vaziyette develere bindirdi. Onları Bâbüzüveyle’ye kadar bu şekilde götürdü. Önlerinde münâdîler, “Sultana karşı entrika çevirenlerin cezası budur” diye bağırıyorlardı. Şahsuvar, Bâbüzüveyle’nin ortasında, Yahya onun

¹³² Kal’a veya Kal’atülcebel, Selahaddin Eyyûbi (567-589/1171-1193) tarafından inşasına başlanan, oğlu el-Melikü’l-Adil Seyfeddin (596-615/1200-1218) zamanında tamamlanan ve bu tarihten itibaren gerek Eyyûbi ve gerekse Memlûk sultanlarının ikametgâhı olarak kullanılan saray-kaledir. Selahaddin Eyyûbi’nin yeni bir başşehir kurmak amacı ile inşa ettirdiği kale, Kahire’deki Mukattam dağında bulunan bir tepenin üzerindedir. Daha geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 79-84; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, III, 368-374; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 201-207; Nasser O. Rabbat, *The Citadel of Cairo*, Leiden-New York-Köln 1995, s. 1-17, 50-282; Eymen Fuâd Seyyid, “Kahire”, *DLA*, XXIV (2001), s. 174.

¹³³ İbn Ecâ, onun hil’at giymediği ve sultanın huzurundaki toplantıya katılmadığına da işaret eder (*el-İrâk beyne’l-Memâlik ve’l-Osmâniyyîne’l-Etrâk maa Rihleti’l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr* s. 158, 159).

sağında, Erdivane solunda, Hudâdâ ise kapının iç kısmında çengellerle asıldı. Selman adlı kardeşi ise yakışıklı bir genç olduğu için halkın tezahüratı ve Yeşbek'in şefaatiyle asılmaktan kurtuldu. Geri kalanlar ise bir başka yerde tavsît edilerek¹³⁴ katledildi. Bâbüzüveyle'deki Şahsuvar ve kardeşleri ölene kadar çengellerde asılı bırakıldı. Cesetleri halkın seyretmesi için gün boyunca ve gece öylece bırakıldı. Daha sonra yıkayıp kefenlenen Şahsuvar ve kardeşleri, cenaze namazının ardından Kahire'de bir tepeye, meşhur bir türbenin yanına defnedildiler¹³⁵.

İbn İyâs'ın bu noktadan sonra söyledikleri, hem kendi bakış açısını, hem de Memlûk Devleti ve kamuoyunun Şahsuvar isyanına yaklaşımını özetler gibidir. Tarihçi, Şahsuvar'ın ölümünden sonra Kahire'deki merasim için konulan tak ve süslerin söküldüğünü, Şahsuvar fitnesinin sanki hiç olmamış gibi sona erdiğini ifade etmektedir. Oysa bu uğurda nice can ve mallar helak olmuş, ordu üç defa yenilmiş, diğer devletler nazarında sultanın itibarı ciddi bir biçimde sarsılmıştır. Hatta civarda yaşayan bedviler, Türklere saldırma ve alay etme cüretinde bulunmuşlardır. Neredeyse ülke Çerkez Memlûklerin hâkimiyetinden çıkacaktır. Şahsuvar Halep'i alabilecek kadar cesaretlenmiş, Elbistan'da adına hutbe okutup, para bastırmıştır. Allah, insanlara lütufta bulunmasa ve Şahsuvar'ı perişan etmeseydi, memleket gerçekten büyük bir felakete duçar olacaktı¹³⁶.

¹³⁴ Tavsît cezası, suçluyu kılıçla ikiye ayırmak şeklinde tarif edilmektedir. Bk. Mûna Muhammed Bedr, "el-Ukûbât ve turuku tenfizihâ min hılâli suveri'l-mahtûtâtü'l-İslâmiyye mine'l-karni's-sâbi' hatta'l-karni'l-hâdî aşera'l-Hicri (M. XIII-XVII)", *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Mısıriyye*, XLIII (2005), s. 321-322; Saïd Abdülfettah Âşûr, *el-Müctemau'l-Mısıri fi asri selâtini'l-Memâlik*, Kahire 1992, s. 111; Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993, s. 94 dn. 386.

¹³⁵ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 76-78. Krş. İbn Ecâ, *el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyine'l-Etrâk maa Rihleti'l-Emîr Yeşbek ed-Devâdâr* s. 157-160; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 274-275; a.mlf., *Vecîzü'l-kelâm*, II, 839; Abdülbâsî el-Malatî, *Neylül-emel*, VII, 43-44; İbn Sibât el-Gazzî, *Târîhu İbn Sibât*, II, 813. Hatîb el-Cevherî'nin eserinde, Yeşbek'in Kahire'ye dönüşüyle ilgili kısım eksiktir. Bk. Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 470 vd. Eserin nâşiri Hasan Habeşi de, kendisinin neşrettiği nüshanın eksik olduğuna işaret eder (Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, nâşir mukaddimesi, s. 21).

¹³⁶ *Bedâiu'z-zühûr*, III, 78. İbn İyâs, eserinin bir başka yerinde, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Memlûklere karşı düşmanca tavır takınması ve Halep'e saldırma teşebbüslerinde bulunmasının, bir açıdan Şahsuvar'ın başarılarından cesaret almasından kaynaklandığına işaret etmektedir (*Bedâiu'z-zühûr*, III, 53-54).

Şahsuvar meselesinin halledilmesi, yapılan merasim ve şenliklerden de rahatlıkla anlaşılacağı gibi, Memlûk yönetiminde ve halkta büyük bir rahatlama ve sevinç meydana getirmiştir. Tarihçiler, Sultan Kayıtbay'ın Şahsuvar'ı getiren Yeşbek'e verdiği son derece kıymetli hediyeleri ayrıntılarıyla zikretmektedirler¹³⁷. Abdülbasit el-Malatî de ayrıca, birçok şairin Yeşbek için kaleme aldıkları şiirleri ona hediye ettiklerinden bahseder¹³⁸. İbn İyâs bu şiirlerden birisini eserinde nakletmektedir¹³⁹.

Şahsuvar'ın yakalanmasından memnun oldukları hissedilen Memlûk tarihçileri, biyografisini verdikleri bölümlerden açıkça anlaşıldığı gibi bu cesur Dulkadir beyinin kahramanca mücadelesini takdir etmekten de geri kalmamışlardır. Nitekim Sehâvî, çokça Kur'ân okuması, Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutması gibi dindarlığıyla alâkalı rivayetleri naklettikten sonra, Şahsuvar'ın güzel görünüşü, saygı uyandıran bir kişi olduğunu söylemekte, önde gelen birçok Memlûk emîrinin onun öldürülmesine çok üzüldüklerini de eklemektedir¹⁴⁰. Abdülbasit el-Malatî, Şahsuvar'ı kahraman, asil, gözü pek, basiret ve irfan sahibi bir kişi şeklinde överken, cesareti, azmi ve izzeti bakımından Dulkadir beylerinin en büyüğü olduğuna da işaret eder¹⁴¹. Şahsuvar'ın asılmasından sonraki bilgi ve yorumların sahibi İbn İyâs ise, onu övmekte diğer tarihçilerle yarış halindedir. Tarihçi, Şahsuvar'da liderlik özellikleri ve haşmet bulunduğunu söylerken, onun kahraman ve cesur bir kimse olduğuna, Dulkadiroğulları ailesinin en büyük beylerinden biri olarak, ailesinden daha önce kimsenin nail olmadığı muvaffakiyetler elde ettiğine işaret etmektedir. Sehâvî'nin de temas ettiği gibi¹⁴², İbn İyâs onun bu şekilde öldürülmesinin Emîr Timrâz'a çok ağır geldiğini ve onu çok üzdüğünü, uzunca bir süre kırgınlığının devam ettiğini ifade etmektedir. Hatta Timrâz'ın yakın dostlarına, Şahsuvar'ın mezarının yanından geçerken

¹³⁷ Bk. Sehâvî, *Vecîzü'l-kelâm*, II, 839; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VII, 43-44.

¹³⁸ *Neylû'l-emel*, VII, 46.

¹³⁹ Bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 79.

¹⁴⁰ *ed-Daw'ü'l-lâmi*, III, 275.

¹⁴¹ *Neylû'l-emel*, VII, 45.

¹⁴² *Vecîzü'l-kelâm*, II, 839.

utandığını, kendisine güvenen bu beyin mağdur edilerek katledildiğini söylediği şeklinde bilgiler de aktarmaktadır¹⁴³.

Son olarak şu noktaya da işaret etmeliyiz ki, Şahsuvar isyanı, Memlûk kamuoyunda derin bir iz bırakmış, mesele halledildikten sonra da uzunca bir süre bu izin yansımaları devam etmiştir. Nitekim bu isyanın hemen ardından Akkoyunluların Memlûk bölgesine doğru harekete geçmeleri, akıllara Şahsuvar isyanını getirmiş, insanlar bu son hadiseyi zihinlerindeki tesiri devam eden Şahsuvar meselesiyle karşılaştırmaktan kendilerini alamamışlar, şairler de Akkoyunluların geri püskürtülmesinden sonra kaleme aldıkları şiirlerde Şahsuvar isyanına atıfta bulunmuşlardır¹⁴⁴. Bu hususta verilebilecek belki de en çarpıcı örnek, Şahsuvar isyanından yaklaşık yarım asır sonra İbn İyâs'ın, Memlûk Devleti'nin son sultanı el-Melikü'l-Eşref Tomanbay'ın (922-923/1516-1517) Bâbüzüveyle'de asılmasıyla ilgili sözleridir. Tarihçi, Tomanbay'ı kastederek, Şahsuvar'ın idamından sonra bu kapıda böylesine şöhrat sahibi bir kimsenin asılmadığını ifade etmektedir¹⁴⁵.

Sonuç ve Değerlendirme

Memlûk Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık iki buçuk asırlık zaman diliminde kuzey sınırında daima sorunlar yaşamıştır. Sultan Baybars'tan itibaren Türkmenleri iktâ ve emîrlik tevcihiyle buraya yerleştirmek ve ilk zamanlarda İlhanlılar ve Ermeniler, daha sonra da Osmanlılara karşı bir tampon bölge oluşturmak suretiyle bu sorunu çözme yoluna gitmiştir. Ancak bu Türkmenlerden Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları gibi grupların zamanla güçlenerek müstakil hareket etmeye çalışmaları veya Memlûk Devleti'nin genel siyasî tavrına muhalif hareketlere girişmeleri başka sorunları beraberinde getirmiştir.

Bahsi geçen bölgedeki Türkmen beyliklerini daima kendisine tâbi unsurlar olarak kabul eden Memlûk Devleti, onların müstakil veya kendi hedeflerine aykırı hareketlerine müsaade etmemiş, fırsatlar elverdiğinde bu neviden faaliyetleri en ağır biçimde cezalandırmıştır. Memlûk-

¹⁴³ *Bedâiu'z-zühûr*, III, 78.

¹⁴⁴ Bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 80, 86-87, 140.

¹⁴⁵ *Bedâiu'z-zühûr*, V, 177.

Dulkadıroğulları münasebetleri de bahsettiğimiz çerçevede geliştiğinden genelde sorunlu olmuş, özellikle burada ele aldığımız Şahsuvar Bey zamanında Osmanlı müdahalesinin de söz konusu olması yüzünden ilişkiler silahlı mücadeleye dönüşmüştür.

Bir tarafta Elbistan ve civarının atalarının mülkü ve Dulkadıroğulları halkının toprağı olduğunu düşünen Şahsuvar Bey, diğer tarafta bölgeyi ve halkını kendine tâbi unsurlar olarak telakki eden Memlûkler olunca çatışma kaçınılmaz hale gelmiştir. Ancak itibarı ve nüfuzu sarsılan Memlûkler açısından bu mücadelenin ifade ettiği anlam daha büyüktür. İbn İyâs'ın da ifade ettiği gibi, biri Şam ikisi Mısır toplam üç Memlûk ordusu Şahsuvar Bey karşısında yenilmiş, diğer devletler ve muhalif unsurlar nazarında sultanın itibarı ciddi bir biçimde sarsılmıştır. Neredeyse ülke Çerkez Memlûklerin hâkimiyetinden çıkacak duruma gelmiştir.

Memlûk devlet ricali ve kamuoyunu sarsan üç şey olmuştur. Birincisi, kendilerine tâbi bir beyliğin onlara meydan okuması, hatta üzerine yollanan orduları ağır hezimetlere uğratmasıdır. İkincisi, devletin itibarının sarsılması sebebiyle o zamanın diğer devletleri karşısında mahcup duruma düşülmesi, Mısır ve Suriye kırsalında yaşayan bedevî unsurların aşağılamalarına maruz kalınmasıdır. Üçüncüsü ise, daha önce de işaret edildiği gibi, dönemin yükselen gücü ve yeni hasım kabul edilen Osmanlıların sınırlı da olsa bu hadiseye müdahale etmesidir. Bu üç faktör, Şahsuvar Bey isyanının bir şekilde bastırılmasını, devletin bekası için elzem hale getirmiştir.

Diğer taraftan, Memlûk Devleti'nin dâhilde yaşadığı bazı sıkıntılar isyanın bastırılmasını zorlaştırmıştır. Meselâ, bu isyanın, Sultan Hoşkadem'in hasta olduğu son dönemlerine tesadüf etmesi meseleyle ciddi bir şekilde ilgilenilmesini engelleyen bir etken gibi gözükmektedir. Nitekim isyan büyüme temayülü gösterdiği sıralarda Mısır'dan gönderilmesi düşünülen ordunun sefere çıkışı iptal edilmiş, daha sonra Suriye birlikleri sefere yollanmıştır. Bu birlikler de bu sırada hasta olan sultan tarafından değil, onun adına hareket eden dönemin kudretli emîri Hayırbek'in gayretleriyle gönderilebilmiş, sonuç, iç çekişmelerin muharebe meydanına yansısıyla ağır bir mağlubiyet olmuştur. Daha sonra gelen peş peşe iktidar değişiklikleri ve memlûk gruplarının hizip mücadeleleri konuyu ikinci plana itmiştir. Nihayet Kayıtbay'ın tahta çıkmasıyla

isyani bastırmak için ciddi tedbirler alınmaya başlamıştır. Ancak sultanın otoritesini yerleştirmesinin zaman alması, teşkil ettiği birliğe devreden çıkarmayı düşündüğü Hoşkadem'e mensup memlûklerden seçim yapması ve bu sırada Şahsuvar'ın yeni katılımlarla gücünü artırması gibi etkenler Mısır'dan giden ilk ordunun da yenilmesine sebep olmuştur. Kayıtbay'ın Mısır'dan yolladığı ikinci ordu ise Şahsuvar'ın taktik manevralarına karşılık veremediği için mağlup olmuştur. Nihayet sultan, dönemin en kudretli emiri Yeşbek'i komutan tayin ettiği büyük bir ordu teşkil etmiş, Mısır'dan yola çıkan bu üçüncü ordu, bölgedeki bazı Bozok ve Üçok Türkmenlerinin de desteğini alarak meseleyi halledebilmiştir.

Memlûkleri uzunca bir süre uğraştıran Şahsuvar Bey isyanı, sadece silahlı mücadele boyutunda kalmamış, Memlûk Devleti ve kamuoyunun halet-i ruhiyesinde de derin tesirler meydana getirmiştir. Şahsuvar'ın peş peşe kazandığı başarılar, devlet yönetiminin içte ve dışta itibarını zedelerken, kamuoyunu korku ve endişeye sürüklemiştir. Memlûk askerleri ise, İbn İyâs'ın ifadesiyle korkudan neredeyse Şahsuvar'ın adını anamaz duruma gelmişlerdir. Bu olumsuz tesirlerin yanı sıra, Şahsuvar adına müspet etkilerden de bahsedilmelidir. Meselâ devlet yönetimindeki bazı yüksek rütbeli emirler, bu kahraman ve gözü pek adama saygı duymaya başlamış, hatta öldürülmesinden ciddi olarak rahatsızlık hissetmişlerdir. Halk ise Memlûk ordusuna defalarca yenilgi yaşatan Şahsuvar'ı, yakalandıktan sonra görebilmek için caddelere hücum etmiştir. İbn Ecâ ve Hatîb el-Cevherî istisna edilecek olursa dönemin tarihçileri silahlı mücadele sırasında genelde Şahsuvar'a karşı mutedil sayılabilecek bir dil kullanmışlar, vefatından sonra ise, takdir ettikleri bu cesur Türkmen beyini güzel vasıflarla niteleyerek anlatmışlardır.

Sonuç olarak şunu da ifade etmeliyiz ki, Şahsuvar Bey, dönemin güçlü devletlerinden birine meydan okuma cesaretini göstermiş dirayetli bir devlet adamıdır. Ancak, devrin güçlü ordularından birine sahip olan Memlûklere karşı, Türkmenlerin saf değiştirmesinin de etkisiyle daha fazla direnememiş, kendisi gibi hareket eden atalarıyla aynı akıbete duçar olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülbasıt el-Malatî, Zeyneddin b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî (ö. 920/1514), *Neylül'-emel fî zeyli'd-Düvel* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-IX, Beyrut 2002.
- Aktan, Ali, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 106 (1997), s. 416-451.
- Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1996.
- Âşûr, Fayed Hammâd, *el-Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'l-Memâlik ve'l-Muğûl fî'd-Davleti'l-Memlûkiyyeti'l-ülâ*, Kahire 1976.
- Âşûr, Saïd A. *el-Müctemau'l-Mısırî fî asri Selâtini'l-Memâlik*, Kahire 1992.
- Ayalon, David, "Awlâd al-Nâs", *EP*, I (1954), s. 765.
- , "Names, Titles and 'nisbas' of the Mamlûks", *The Mamlûk Military Society*, Collected Studies, London 1979, s. 189-232.
- , "Studies on the Structure of the Mamluk Army-I", *BSOAS*, XV (1953), s. 202-228; aynı makale II, *a.e.*, XV (London 1953), s. 448-476; aynı makale III, *a.e.* XVI (1954), s. 57-90.
- , "The System of Payment in Mamluk Military Society", *JE-SHO*, I (1958), s. 37-65, s. 257-295.
- Derrâc, Ahmed, "Mersûmü's-Sultan Kayıtbay el-Hâs bi-Küttâbi's-sır ve'l-kudât ve's-sâdır fî şehri Şevvâl 874 h.", *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve't-Türâsi'l-İslâmî*, III (Mekke 1400/1980), s. 257-282.
- , "Terâcimü küttâbi's-sır fî'l-asri'l-Memlûki", *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve't-Türâsi'l-İslâmî*, IV (Mekke 1401/1981), s. 315-350.
- Dühmân, Muhammed Ahmed, *Mu'cemü'l-elfâzî't-târîhiyye fî'l-asri'l-Memlûkî*, Beyrut 1990.
- Ergun, Nuray, *Aynı Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *DLA*, XXIV (2001), s. 173-175.

- Gül, Muammer, “Mısır Memlûkları’nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs”, *Belleten*, LXVI/246 (2002), s. 363-370.
- Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü’l-İslâmiyye ve’l-vezâif ale’l-âsâri’l-Arabiyye*, I-III, Kahire, ts.
- Hatîb el-Cevherî, Nureddin Ali b. Davud b. İbrahim es-Sayrafi (ö. 900/1495), *İnbâü’l-hesr bi-ebnâi’l-asr* (nşr. Hasan Habeşi), Kahire 1970.
- Holt, P. M., “Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı” (çev. Samira Kortantamer), *Belleten*, LII/202 (1988), s. 227-246.
- İbn Ecâ, Muhammed b. Mahmûd el-Halebî (ö. 881/1476), *el-İrâk beyne’l-Memâlik ve’l-Osmâniyyîne’l-Etrâk maa Rihleti’l-Emûr Yeşbek ed-Devâdâr li-Muhammed b. Mahmûd el-Halebî el-Mülakkab bi’bni Ecâ* (nşr. Muhammed Ahmed Dühmân), Dımaşk 1986.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihabeddin Ahmed b. Yahya (ö. 749/1349), *Mesâlikü’l-ebşâr fi memâliki’l-emsâr, Memâlikü Mısır ve’s-Şâm ve’l-Hicâz ve’l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed (ö. 930/1524), *Bedâiu’z-zühûr fi vekâii’d-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982-1984.
- İbn Sibât el-Gazzî, Hamza b. Ahmed b. Ömer, *Sıdku’l-ahbâr-Târîhu İbn Sibât* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-II, Trablus 1993.
- İbn Şahin ez-Zâhiri, Garsüddin Halil (ö. 873/1468), *Żubdetü Keşfi’l-memâlik ve beyânü’t-turuk ve’l-mesâlik* (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894.
- İbn Tağriberdî, Ebü’l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf (ö. 874/1469), *en-Nücümü’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, XVI (Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972.
- İbn Tolun, Şemseddin Muhammed b. Ahmed (ö. 953/1546), *Müfâkehü’l-hullân fi havâdisi’z-zamân* (nşr. Halil el-Mansur), Beyrut 1998.
- İbnü’l-Hımsî, Şihabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer (ö. 934/1528), *Havâdisü’z-zamân ve vefyâtü’s-şüyûh ve’l-akrân* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-III, Beyrut 1999.
- İbnü’l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezerâtü’z-zeheb fi ahhâbi men zeheb* (nşr. Abdülkadir el-Arnaûd-Mahmud el-Arnaûd), I-X, Dımaşk 1986-1993.

- el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'şâ fî snâati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1910-1920.
- Kanat, Cüneyt, "Memlûkler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", *III. Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu, Bildiriler*, Adana 1999, s. 423-434.
- Koprıman, Kazım Yaşar, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI (1992), s. 433-543.
- , "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, V (2002), s. 99-126.
- Kortantamer, Samira, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993.
- , "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II (1984), s. 27-45.
- el-Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali (ö. 845/1441), *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutut ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut, ts.
- Müna Muhammed Bedir, "el-Ukûbât ve turuku tenfizihâ min hılâli suveri'l-mahtûtâtî'l-İslâmiyye mine'l-karnî's-sâbi' hatta'l-karnî'l-hâdî aşera'l-Hicrî (M. XIII-XVII)", *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Mısriyye*, XLIII (2005), s. 279-350.
- Özaydın, Abdülkerim, "Abdülbâsıt el-Malatî", *DİA*, I (1988), s. 201-202.
- , "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, IV (1991), s. 275-276.
- Özbek, Süleyman, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, V (2002), s. 127-133.
- Rabbat, Nasser O., *The Citadel of Cairo*, Leiden-New York-Köln 1995.
- es-Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (ö. 902/1497), *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karnî't-tâsi'*, I-XII, Kahire, ts.
- , *Vecizü'l-kelâm fi'z-zeyl alâ Düveli'l-İslâm* (nşr. Beşşâr A. Maruf v.dğr.), I-IV, Beyrut 1995.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Evlâdü'n-Nâs", *DİA*, XI (1995), s. 525-526.
- Smith, John M. Jr., "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", *HJAS*, ILIV/2 (1984), s. 307-328.

Sümer, Faruk, “Çukurova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1963), s. 1-113.

es-Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 911/1505), *Hüsnu'l-muhâdara fî ahbârî Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire, ts.

Tansel, Selâhattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyâsî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1999.

Tekindağ, Şehabettin, “Fâtih Devrinde Osmanlı-Memlûkluk Münasebetleri”, *İÜEF Tarih Dergisi*, XXX (1976), s. 73-98.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.

———, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988.

Yiğit, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991.

Yiğit, İsmail-Mustafa Çuhadar, “İbn Tağrıberdî”, *DİA*, XX (1999), s. 385-388.

Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989.

———, “Dulkadiroğulları”, *DİA*, IX (1994), s. 553-557.

SIYASİ-KÜLTÜREL İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE TEBRİZLİ ÇİNİ USTALARIN ANADOLU YOLCULUĞU (1419-1433)

MUSTAFA ÇAĞHAN KESKİN*

Çelebi Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Bursa Yeşil Camii'nin mihrabında bulunan mütevazı sanatçı kitabesinde Tebrizli ustalara ait “*Ameli Üstadan-ı Tebrizi*” ibaresi yer almaktadır (Resim 1). Tebrizli ustaların kaç kişi oldukları, Bursa'ya ne zaman geldikleri ve burada ne kadar kaldıkları konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, dönem kaynakları ve sanat ürünleri üzerinden okumalar yaparak, Tebrizli ustaların kariyeri üzerine bazı önermelerde bulunmak mümkündür.

Yeşil Külliye'de sanatçılara ait kayıtlar incelendiğinde, Tebrizli ustalardan yalnızca, Ali ibn Hacı Ahmed¹ Tebrizi ve Muhammed el-Mecnun'un isimlerine rastlanır. Diğerlerinin isimleri bilinmemekle beraber, sayıları hakkında da bir kayıt bulunmamaktadır. Yeşil Türbe kapısındaki “...amel-i Ali ibn Hacı Ahmed Tebrizi” şeklindeki kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Tebrizli Ali ibn Hacı Ahmed grubun ahşap ustası olmalıdır¹. Camide bulunan hünkar mahfilî kemerinin iki yanındaki “amel-i Muhammed el-Mecnun” ibaresi (Resim 2), Muhammed el-Mecnun'un çini ustalarından biri olduğunu göstermektedir². Hünkar mahfilinin üzerinde, Ali

* Araş. Gör., İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE, keskinmus2@itu.edu.tr / caghankeskin@gmail.com

¹ Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-Islam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 424; Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1979, s. 394; Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 99; Ertan Daş, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007, s. 191.

² Şerare Yetkin, “Bursa Yeşil Camii'nin Hünkar Mahfilindeki Çiniden Zemin Döşemesi”, Prof. Dr. Yılmaz Öge Armağanı, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 1993, s. 97-99.

bin İlyas Ali ismi yer almaktadır. Aslen Bursalı olan ve Nakkaş Ali namıyla tanınan Ali bin İlyas Ali'nin, külliye'nin süsleme sorumlusu olduğu kabul edilmektedir³. Külliye'nin mimarı ise cami ve türbedeki kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla Hacı İvaz Paşa'dır⁴.

Yeşil Külliye'nin dekorasyonunda görev alan sanatçılar arasından yalnızca Nakkaş Ali'nin izini sürmek mümkündür. Dönem kaynakları, Ankara Savaşı'nın ardından, Timur'un ünlü din bilginlerinden Muhammed el-Cezeri'nin de aralarında bulunduğu birçok kişiyi Bursa'dan Semerkand'a götürdüğünü bildirmektedir⁵. On altıncı yüzyıl kaynaklarından *eş-Şakâiku'n-Numâniye* adlı biyografik eserde, müellif Taşköprülüzâde, Bursa'dan Semerkand'a götürülenler arasında Nakkaş Ali'nin de bulunduğunu kaydetmektedir⁶. Taşköprülüzâde'ye göre, Nakkaş Ali Semerkand'da nakkaşlık sanatını öğrenmiş, ardından Bursa'ya dönerek Anadolu'da ilk nakışlı eserleri meydana getirmiştir⁷.

Semerkand'dan döndükten sonra, Yeşil Külliye'nin süsleme sorumluluğunu üstlenen Nakkaş Ali, birlikte çalıştığı Tebrizli ustaları, beraberinde

³ Demiriz, *a.g.e.*, s. 51; Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl*, (1300-1453), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 43; Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatı'nın Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 203; Ali Alparslan, "Ali b. İlyas Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2 (1989), s. 400; Yıldray Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme*, (1300-1453), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 580.

⁴ Sönmez, *Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, s. 425; Abdülkadir Özcan, "Hacı İvaz Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14 (1996), s. 485-486; Demiriz, *a.g.e.*, s. 331.

⁵ İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt*, yay. Mehmet Karataş - Selim Kaya - Yaşar Baş, Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 2008, s. 145-146; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Fi Nevâib-i Tımûr*, (Bozkırdan Gelen Bela), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 445; İsmâuddin Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri*, *eş-Şakâiku'n-Numâniyye fi ulemâi'd-Devleti'l Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 54-59; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâci'ü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974, s. 295; el-Hüseyni, Ca'ferî bin Muhammed, *Târîh-i Kebîr*, (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk), çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 32.

⁶ Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 315.

⁷ Taşköprülüzâde bu bilgiyi çağdaşı ve Nakkaş Ali'nin torunu, dönemin ünlü şairi Lamiî Çelebi'den almış olmalıdır. Zaten, Nakkaş Ali'den Lamiî Çelebi bahsinde söz etmektedir.

getirmiş olmalıdır⁸. Yeşil Külliye dekorasyonunun ana unsurunu teşkil eden çinilerin, çağdaş Timurlu uygulamaları ile teknik ve üslupsal birlik-teliği birçok araştırmada vurgulanmaktadır⁹. Özellikle, yaygın bir Timur-lu geleneği olan renkli sır tekniğindeki çiniler¹⁰ Anadolu'da ilk defa Yeşil Külliye'de, uygulanmıştır¹¹ (Resim 3). Bu durum, Timurlu teknik ve üslu-buna hakim olan Tebrizli ustaların da, daha önce Semerkand'da bulun-duklarını düşündürmektedir.

Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan çok geniş bir bölgeyi hakimiyeti altına alan Timur'un, ele geçirdiği kentlerde bulunan birçok bilim adamı ve sanatçıyı başkenti Semerkand'a taşıdığı bilinmektedir¹². Örneğin, Şam ele geçirildikten sonra, sanatçı ve zanaatkarlar diğerlerinden ayrı tutulup, Semerkand'a gönderilmiştir. Timur'un yanında bulunan tarihçisi Nizamüddin Şâmî, Semerkand'a gönderilen sanatçılar dışındaki halkın esir alındığını bildirir¹³. Ailesiyle birlikte Şam'dan Semerkand'a gönderi-

⁸ Özbek, *a.g.e.*, s. 580.

⁹ Gülrü Necipoğlu, "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles", *Muğarnas*, s. 7 (1990), ss. 136-170; Tanju Cantay, "XV. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Görülen Timurlu Sanatı Etkileri", *Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Ankara 30 Mayıs-1 Haziran 1994), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1996, s. 103-107; Kadriye F. Vardar, *Timurlu Çini Sanatının Çağı ve Çevresi İçinde Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000; Elif Kök, *Timurlu Çağı Sanatı ve Osmanlı Mimarisi ile Bir Karşılaştırma Denemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006; Mustafa Çağhan Keskin, *Osmanlı'nın Timurlu-Türkmen Dünyasına Bakışı Ekseninde Mimari Etkilenmeler (1402-1520)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2011.

¹⁰ Bazı yayınlarda renkli sır tekniğini tanımlamak üzere "cuerda seca" terimi kullanılmıştır. Örneğin, Necipoğlu, *a.g.m.*, ss. 136-170; Renkli Sır tekniği ile ilgili detaylı bilgi için bakınız. Gönül Öney, *İslâm Mimarisinde Çini*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1987, s. 47, 62-63, 70-71.

¹¹ Yetkin, *Çini Sanatının Gelişimi*, s. 200.

¹² Thomas Lentz ve Glenn D. Lowry, *Timur and The Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles 1989, s. 27; Lisa Golombek ve Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton University Press, Princeton, 1988, s. 35-37; Robert Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Çiğdem Kafesçioğlu, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, s. 222.

¹³ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 283.

lenler arasında bulunan Arap tarihçi İbni Arabşah, Timur'un Dimaşk'tan (Şam) çeşitli meslek sahiplerini, sanatçıları, dokumacı, terzi, taş ustası, marangoz, çadır dokuyucusu, seyis, baytar miğfer yapıcısı, nakkaş, şahin eğiticisi, yay ustası, kısacası elinden herhangi bir iş gelen ne kadar insan varsa toplatıp, beylerine taksim ederek onları Semerkand'a götürmekle görevlendirdiğini aktarmaktadır¹⁴. Tebriz ele geçirildiğinde de benzer şeyler yaşanmıştır. Timurlu tarihçilerinden Şerafeddin Ali Yezdi, halkın surlar dışına çıkarılarak, isim ve aile bilgilerinin kaydedildiğini ve uzman oldukları sanat ya da zanaat dalına göre ayrılarak Semerkand'a gönderildiği bilgisini verir¹⁵. Yine Yezdi'nin bildirdiğine göre, ihtiyaca bağlı olarak, Tebriz ve Şiraz gibi büyük kentlerden sanatçıların Semerkand'a gönderilmesi, sıkça tekrarlanan bir uygulamadır¹⁶. Bu bilgiler, Tebrizli ustaların da Bursa'ya gelmeden önce, Tebriz'den Semerkand'a gönderilmiş olduğunu düşündürmektedir.

Nakkaş Ali ve Tebrizli ustaların, Semerkand'da ne kadar kaldıkları bilinmiyor, ancak Timur'un ölümünden sonra buradan ayrıldıkları kabul edilebilir. Kaynaklarda, Semerkand'da ikamet etmeye mecbur edilen insanların, Şahruh döneminden itibaren memleketlerine dönmeye başladıkları kaydedilmektedir. Yıldırım Bayezid'in yanında iken, Ankara Savaşı'nda Timurluların eline düşerek Semerkand'a götürülen Alman esir Johannes Schiltberger, Semerkand'da ikamet etmeye zorlanan insanların akıbeti hakkında ilginç bir hikaye aktarır; Timur'un 1405 yılındaki ölümünün ardından mezarından acı çığlıklar duyulur, dualar edilip kurbanlar kesilmesine rağmen çığlıklar devam eder. Bunun üzerine din adamları, Semerkand'da alıkonulan insanların serbest bırakılmasını önerir. Timur'un oğlu Şahruh da hepsini serbest bırakır. Böylece, Timur'un ruhunun huzur bulacağı umulur¹⁷. Schiltberger böylesine fantastik bir tablo çizerken, aynı dönemde Semerkand'dan ayrılarak Bursa'ya gelen İbni

¹⁴ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁵ Golombek ve Wilber, *a.g.e.*, s. 36-37.

¹⁶ Golombek ve Wilber, *a.g.e.*, s. 36-37.

¹⁷ Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427*, çev. Turgut Akpınar İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 83.

Arabşah, Timur'un ölümünden sonra, Timurlu şehzadeleri arasındaki taht mücadelesi sırasında Semerkand'a zorla getirilmiş insanların memleketlerine dönmeye karar verdiğini, kiminin fırsattan istifade ederek kaçtığını, kimininse izin alarak Semerkand'ı terk ettiğini bildirir¹⁸.

Nakkaş Ali ve Tebrizli ustalar da bu süreçte Semerkand'ı terk etmiş olmalıdır. Bursa'ya ne zaman geldikleri bilinmemekle beraber, Yeşil Külliye'nin inşası öncesinde ya da sırasında olabilir¹⁹. Bununla birlikte, Bursa'daki bazı çağdaş uygulamalar, Tebrizli ustaların Yeşil Külliye'nin tamamlanmasının ardından Bursa'dan ayrılmadıklarını göstermektedir. Taşköprülüzâde'nin Bursalı olduğu bilgisini verdiği Nakkaş Ali, zaten kendi memleketine dönüş yapmıştır. Onun, Bursa'ya yerleştiği, kendi adını taşıyan bir mescit inşa ettirdiği ve öldükten sonra buranın bahçesine

¹⁸ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 413.

¹⁹ Ankara Arslanhane Camisi'nin batı kapısında yer alan üç adet renkli sırlı çini parçası Tebrizli ustaların Bursa'ya gelmeden önce burada bulunmuş olabileceklerini düşündürmektedir. Söz konusu çinilere dikkat çeken Ali Osman Uysal, bu üç parçanın on beşinci yüzyılın ilk yarısındaki bir onarıma ait olabileceğini söylemektedir [Ali Osman Uysal, "Ankara Arslanhane Camii Üzerine Bazı Tespitler", *VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri* (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı - Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri) 30 Nisan - 02 Mayıs 1998, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1998, s. 214]. Bu durum, ilginç bir tesadüfî ortaya koymaktadır. Yeşil Külliye'nin mimarı ya da yapı sorumlusu olan Hacı İvaz Paşa, aynı dönemde Ankara'da kendi adını taşıyan bir cami inşa ettirmiştir [Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1972, s. 244; Sönmez, *Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, s. 425; Demiriz, *a.g.e.*, s. 196; Semavi Eyice, "Hacı İvaz Mescidi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14 (1996), s. 484]. Aşıkpaşazade, Osmanlı paşaları arasında çini tabaklarda ilk ziyafetin onun tarafından verildiğini belirtmektedir [Özcan, *a.g.m.*, s. 485-486]. Kendi adını taşıyan caminin de son cemaat yerinde çini kaseler bulunmaktadır. Bunlar onun çini merakının ilk örnekleri olabilir [Zeki Sönmez, "Hacı İvaz Paşa (Mimar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14 (1996), s. 486-487]. Hacı İvaz Paşa'nın söz konusu camiyi ne zaman inşa ettiği bilinmemekle birlikte, on beşinci yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. 1428 yılında vefat eden Hacı İvaz Paşa'nın, 1413'ten itibaren Bursa'da bulunduğu ve bu tarihte kenti Karamanoğullarına karşı savunduğu bilinmektedir [Özcan, *a.g.m.*, s. 485-486]. Muhtemelen, Ankara'daki camiyi de bu tarihten önce inşa ettirmiştir. Arslanhane Camisi'ndeki on beşinci yüzyıl onarımı da o tarihlerde Ankara'da bulunan Hacı İvaz Paşa tarafından yaptırılmış olabilir. Bu onarımdan kaldığı varsayılan renkli sırlı çini parçaları, Tebrizli ustaların, Yeşil Külliye'de birlikte çalıştıkları İvaz Paşa ile henüz Ankara'da buluşmuş olma ihtimalini ortaya çıkartmaktadır. Yine de, yalnızca üç parça çiniden yola çıkarak bu görüşü savunmak şimdilik mümkün değildir.

defnedildiği bilinmektedir²⁰. Tebrizli ustalar ise bir müddet daha Bursa'da kalarak yapım faaliyetlerinde görev almışlardır.

Bu faaliyetlerden biri Bursa'nın Karamanoğulları tarafından işgal edilmesi sırasında büyük hasar gören Orhan Bey İmareti'nin tamiridir. Yapının mihrap cephesinde bulunan firuze renkli altıgen çiniler Tebrizli ustaların buradaki izleri olarak kabul edilmektedir²¹. Ancak, Tebrizli ustaların, Yeşil Külliye'den sonraki en büyük işleri kuşkusuz Muradiye Külliyesi'nin çini dekorasyonu olmuştur.

Çelebi Sultan Mehmed'in 1421'deki ölümünün ardından tahta geçen II. Murad, 1424'te kendi adını taşıyan Muradiye Külliyesi'nin yapımına başlamıştır²². Muradiye Camisi ve Medresesi (Resim 4-5), Yeşil Külliye kadar gösterişli olmasa da, aynı üslup ve tekniği sürdüren çiniler ile dekore edilmiştir²³. Anlaşılan, Yeşil Külliye'de çalışmakta olan Tebrizli ustaların bir sonraki durağı Muradiye Külliyesi olmuştur. Külliyenin hiçbir yerinde bu önermeyi kesin olarak kanıtlayacak bir sanatçı kitabesi bulunmamasına rağmen, çinilerin teknik ve üslupsal sürekliliği Tebrizli ustaları işaret etmektedir. Külliye, 1426 yılında tamamlanmıştır. O halde, Tebrizli ustalar bu tarihe kadar Bursa'da çalışmış olmalıdır.

II. Murad, Muradiye Külliyesi'nin ardından, Edirne'de bir Mevlevihane inşasına başlanmasını emretmiştir. Ayverdi'nin naklettiği vakfiyeye göre, Mevlevihane, Bursa Muradiye Külliyesi'nin tamamlanmasından hemen sonra, 1427 yılında inşa edilmeye başlamıştır²⁴. Mihrabın bulunduğu kubbeli eyvan, farklı renk ve desen özellikleri gösteren çiniler ile değerlendirilmiş olsa da²⁵, renkli sır tekniğiyle yapılmış çini mihrap teknik

²⁰ Ayverdi, *a.g.e.*, s. 327; Alparslan, *a.g.m.*, s. 400.

²¹ Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s. 84-85.

²² Ayverdi, *a.g.e.*, s. 298-320; Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 85-86.

²³ Muradiye Camisi ve Medresesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Kuban, *a.g.e.*, s. 114; Demiriz, *a.g.e.*, s. 265-267; Gabriel, *a.g.e.*, s. 105-114; Ayverdi, *a.g.e.*, s. 298-327.

²⁴ Ayverdi, *a.g.e.*, s. 405-415.

²⁵ Gönül Öney, bu mavi-beyaz çinilerin Şam örnekleri ile paralellğine dikkat çekmektedir [Öney, *İslâm Mimarisinde Çini*, s. 69].

ve üslup bakımından Yeşil Cami ve Yeşil Türbe uygulamalarının bir çeşitlemesidir (Resim 6). Nitekim, çağdaş araştırmacılar, üslupsal ve teknik yakınlıktan yola çıkarak, söz konusu mihrabı, Tebrizli ustaların eseri olarak kabul etmektedir²⁶. Bu durum, Tebrizli ustaların, Bursa Muradiye Külliyesi'nin tamamlanmasından sonra Edirne'ye hareket ederek Muradiye Mevlevihanesi'nin yapımında görev aldıklarını göstermektedir.

Edirne'de Tebrizli ustaları işaret eden tek uygulama Muradiye Mevlevihanesi mihrabı değildir. Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen Şah Melek Mescidi'ne ait çiniler, özellikle de renkli sırlı çini bordürler, daha önce Süheyl Ünver'in de dikkat çektiği gibi Bursa örnekleriyle yakınlık göstermektedir (Resim 7)²⁷. Müzede sergilenen panoda görüldüğü üzere, Şah Melek Mescidi'nin iç mekanı, renkli sırlı çini bordürlerle çevrelenmiş, firuze sırlı altın çiniler ile değerlendirilmiştir. Bu kompozisyon, Yeşil Külliye ve Muradiye Külliyesi'ndeki dekorasyon anlayışının bir tekrarıdır. Şah Melek Mescidi, Muradiye Mevlevihanesi'nin hemen ardından 1429 yılında tamamlanmıştır²⁸. Muhtemelen, Tebrizli ustalar bu küçük mescidin dekorasyonunu da üstlenmiştir. Buradaki çiniler, Edirne'de Tebrizli ustalara aidiyeti tartışılabilir son izlerdir.

Şah Melek Mescidi'nin ardından, Fatih Sultan Mehmed döneminin ortalarına kadar, Üç Şerefeli Cami'nin (1437-1447) avlusundaki iki pencere alınlığı haricinde, Osmanlı mimarlığında çini dekorasyonun neredeyse ortadan kalkmış olması Tebrizli ustaların Osmanlı ülkesini terk ettiklerini düşündürmektedir. Gülru Necipoğlu, Tebrizli ustaların Edirne'de Üç Şerefeli Cami'nin avlusunda bulunan çinileri meydana getirdikten sonra İstanbul'un fethinin ardından buraya giderek Fatih Camisi'nin

²⁶ Necipoğlu, a.g.m., s. 136-137; Kuban, a.g.e., s. 112; Katharina Otto-dorn, *Türkische Keramik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957, s. 62-66; Meyer Rudolf Riefstahl, "Early Turkish Tile Revetments in Edirne", *Ars Islamica*, sy. 4 (1937), ss. 249-281; Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 232-233.

²⁷ Süheyl Ünver, "Edirne'de Şah Melek Paşa Cami'i Nakışları Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, sy. 3, ss. 27-31.

²⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 407-420; Demiriz, a.g.e., s. 507-512.

(1463-1470) avlusundaki çinileri yapmış olduklarını iddia etmektedir²⁹. Ancak, aynı topluluğun Yeşil Külliye'den Fatih Camisi'ne uzanan yarım yüzyıllık dönemde uygulama yapamayacağı açıktır. Faik Kırımlı ise Edirne Üç Şerefeli Cami ve Fatih Camisi'ndeki çinilerin *müşabih* [benzer] olduklarını ve yerli ustalar tarafından yapıldıklarını söylemektedir³⁰. Fatih Sultan Mehmed döneminin en karakteristik yapılarından olan Çinili Köşk'ün dekorasyonu ise, sultana sunulan tarihsiz bir dilekçeden anlaşıldığı kadarıyla, Horasanlı çini ustaları tarafından meydana getirilmiştir³¹. Tebrizli ustaların Anadolu'ya taşıdıkları renkli sır tekniği ise uzun yıllar sonra 1522 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından babası Yavuz Sultan Selim adına yaptırılan camide bu kez başka bir Tebrizli usta olan Habib ve ekibinin eliyle ortaya çıkar³². Bu ikinci grup Tebrizli çiniciler, 1514'te Çaldıran Savaşı'nın ardından Yavuz Sultan Selim tarafından Tebriz'den getirilmiş olmalıdır³³. Osmanlı çiniliğinin on beşinci yüzyıl panoraması, Tebrizli ustaların Bursa ve Edirne'de yaklaşık on yıl çalıştıktan sonra Osmanlı ülkesinden ayrıldıklarını göstermektedir.

Aynı yıllarda, Kütahya'daki bir uygulama, bir kez daha Tebrizli ustalara işaret etmektedir. Germiyanoglu II. Yakup Bey'in kendi adını taşıyan imaretinde bulunan türbesinde, Tebrizli ustaların Bursa ve Edirne'deki

²⁹ Necipoğlu, a.g.m., s. 137.

³⁰ Faik Kırımlı, "İstanbul Çiniliği", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 11 (1981), s. 96.

³¹ Necipoğlu, a.g.m., s. 137. Dilekçe metni için bakınız: Kırımlı, a.g.m., 97.

³² Kırımlı, a.g.m., 97; Necipoğlu, a.g.m., s. 139; Süleyman Kırımtayfı, *XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanatı Teşkilatı*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 66. Faik Kırımlı, Muhammed el-Mecnun ve Tebrizli ustaların renkli sırlı çinileri ile Tebrizli Habib ve ekibinin işleri arasındaki en önemli farkın kullandıkları hamur cinsi olduğunu belirtmektedir. On beşinci yüzyılda Muhammed el-Mecnun ve Tebrizli ustalar tarafından üretilen çinilerde kırmızı hamur kullanılırken (Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi'nde Şah Melek Mescidi'ne ait çini bordürlerde kırmızı hamur izlenebilir), on altıncı yüzyılda Habib ve ekibinin kullandığı hamur beyaz renklidir. İznik Çini Fırınları kazısında ortaya çıkan beyaz hamurlu renkli sırlı bir çini parçası (Kazı envanter no: İZN/84 BHD Kb B Rs 1) on beşinci yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir [Oktay Aslanapa-Şerare Yetkin - Ara Altun, *İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem 1981-1988*, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1989, s. 143. Ancak bu parça gerek hamur cinsi gerek bezeme üslubuyla on altıncı yüzyıl örnekleri ile benzerlik göstermektedir.

³³ Necipoğlu, a.g.m., s. 139.

işleriyle teknik ve üslupsal yakınlık gösteren çiniler bulunmaktadır. Bu durum, 1429 yılında ölen II. Yakup Bey'e ait türbenin çini dekorasyonun, aynı yıllarda Edirne'de bulundukları bilinen Tebrizli ustalara ait olduğunu düşündürmektedir. II. Yakup Bey'in lahdi (Resim 8), adeta Yeşil Türbe'deki çağdaşlarının bir çeşitlemesidir (Resim 9). Özellikle, türbe zeminindeki renkli sırlı çini bordürler³⁴, Bursa ve Edirne örneklerinin tekrarıdır (Resim 10). Örneğin, aynı bordürün çeşitlemeleri Şah Melek Mescidi'nde (Resim 11), Yeşil Cami'de yan eyvanlarda ve tabhane birimlerinde (Resim 12), Muradiye Camisi (Resim 13) ve Medresesi'nde, Yeşil Türbe'de Çelebi Sultan Mehmed'in lahdinin oturduğu platformda ve Daye Hatun lahdi (Resim 14) üzerinde izlenebilir. Nitekim, çağdaş araştırmacılar da çiniler arasındaki teknik birlikteliğe dikkat çekmektedir³⁵. Öyle ki, bu birlikten yola çıkarak, erken dönem Osmanlı renkli sır tekniğindeki çinilerin de Kütahya'daki atölyelerde imal edilmiş olabileceği dahi ileri sürülmüştür³⁶. Ancak, gerçekten Kütahya'da üretilmiş olsalardı, çinilerin yalnızca II. Yakup Bey Türbesi ile sınırlı kalmayarak, Germiyanoglu mimarisinde belirgin bir gelenek oluşturması beklenirdi. Germiyanoglu mimarisi içinde öncülü ya da ardılı bulunmayan bu uygulama, Kütahya'da yerleşik bir atölyeden ziyade, Bursa ve Edirne'de çalışan Tebrizli ustaları işaret etmektedir. Özellikle, türbe zeminindeki renkli sırlı çinilerin, bu tekniği Anadolu'ya ilk kez getiren Tebrizli ustaların ayırt edici özelliği olduğu kabul edilebilir. O halde, tartışılması gereken bu çinilerin Tebrizli ustalara aidiyeti değil, II. Yakup Bey Türbesi'ne nasıl geldiğidir. Bunu anlamak için Germiyanoglu-Osmanlı ilişkilerini incelemek gerekir.

³⁴ Ali Osman Uysal, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 134; Ara Altun, *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi*, "Bir Deneme", İstanbul 1981, s. 294.

³⁵ Yetkin, *Çini Sanatının Gelişimi*, s. 139; Öney, *Beylikler Devri Sanatı*, s. 40; Belgin Demirsar Arlı ve Ara Altun, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini-Osmanlı Dönemi*, Kale Grubu, İstanbul 2008, s. 45; Oktay Aslanapa, *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1949, s. 47.

³⁶ Oktay Aslanapa, "Kütahya Çiniciliğinin Tarihçesi", *İktisadi Yönü ile Kütahya*, Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara, 1968, s. 141; Aslanapa, *Kütahya Çinileri*, s. 47.

Birbirlerinin komşusu olmanın yanı sıra, akrabalık bağları vesilesiyle de sürekli ilişki içinde olan Osmanlılar ile Germiyanogulları, II. Yakup Bey döneminde Karamanogulları'na karşı ittifak kurarak iyice yakınlaşmıştır. Yıldırım Bayezid tarafından beyliği elinden alınan II. Yakup Bey, Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden bağımsızlığını kazanmış olsa da, tekrar Osmanlıların siyasi hakimiyetini kabul etmiş; Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad da onun Kütahya ve çevresindeki yönetimine müdahalede bulunmamışlardır³⁷. Osmanlılar ile Germiyanogulları arasındaki siyasi ilişki, II. Yakup Bey İmaretî'nin ünlü vakfiyesinde özellikle vurgulanmıştır. Girişte bulunan 1414 tarihli uzun vakfiyede, Karamanogulları'nın Kütahya'yı işgal ettiği, ancak Çelebi Sultan Mehmed'in burayı kurtararak II. Yakup Bey'e geri verdiği ve böylece işgal nedeniyle iki buçuk yıl kapalı kalan imaretin tekrar işlemeye başladığı belirtilerek, Osmanlı Sultanı için dua edilmektedir³⁸.

Osmanlılara siyasi bağlılığını ve şükran dileklerini söz konusu vakfiye vasıtasıyla açıkça ilan eden II. Yakup Bey, Çelebi Sultan Mehmed'in ölümünden sonra da Osmanlılarla iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Osmanlı tarihçileri, II. Murad'ın, 'Şah Ana' şeklinde hitap ettiği II. Yakup Bey'in eşinin, sultanın İsfendiyaroğlu'nun kızı ile evlenmesi sırasında dünürçülük görevini üstlendiğini ve düğün boyunca Bursa'da konuk edildiğini kaydetmektedir³⁹. II. Yakup Bey'in kendisi de, 1428 yılında Osmanlı ülkesini ziyaret etmiştir. Osmanlı tarihçilerinin özellikle değindiği bu ziyarette, önce Bursa'ya giden II. Yakup Bey, halk tarafından karşılanmış ve bir süre burada kalmıştır. Ardından, II. Murad'la görüşmek üzere Edirne'ye hareket etmiş ve sultan tarafından en üst düzeyde ağırlandmıştır. Bu ziyaretin Osmanlı tarihçilerinin ilgisini cezp etmesinin başlıca sebebi kuşkusuz

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 48-51.

³⁸ Uysal, *a.g.e.*, s. 136; Altun, *a.g.e.*, s. 295-297; Mustafa Çetin Varlık, *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 147-149.

³⁹ Aşık Paşazade, *Osmanogullarının Tarihi*, Tevârih-i Al-i Osmân, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2010; s. 389; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâci'ü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, c. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 142.

erkek evladı yani veliahtı bulunmayan II. Yakup Bey'in topraklarını II. Murad'a vasiyet etmesidir⁴⁰.

Siyasi tarih açısından pek önemli olmasa da, dönemin tarihçilerinin aktardığı başka bir detay, II. Yakup Bey'in ziyaretini Tebrizli ustalar açısından önemli kılar. Osmanlı tarihçileri, II. Yakup Bey'in Bursa'da kaldığı süre içinde Osmanlı Sultanlarının türbelerini ziyaret ettiğini özellikle bildirmektedir⁴¹. II. Yakup Bey'in ziyaret ettiği yerler arasında kuşkusuz kendisine olan bağlılığını vakfiyesine yazdıracak kadar önemsedığı Çelebi Sultan Mehmed'in Yeşil Türbesi de bulunmaktadır. Yeşil Türbe'yi ziyaret ettiği sırada Yeşil Cami'ye de uğramış olduğu varsayılabilir. Mimariye ilgisi olsun ya da olmasın, II. Yakup Bey'in Yeşil Külliye'deki yoğun çini dekorasyondan etkilenmemiş olması düşük bir ihtimaldir. Zaten, Yeşil Külliye, özellikle de Yeşil Türbe, böyle bir etki uyandırmaya yönelik bir uygulamadır. Devasa boyutları ve ithal dekorasyonu ile kendinden önceki sultan türbelerinden ayrılan Yeşil Türbe, ancak Timur'un Semerkand'da bulunan görkemli mezar anıtı *Gur-i Emir* ile karşılaştırılabilir. Bu iddialı yapı, Çelebi Sultan Mehmed'in kendini atalarından daha büyük bir sultan olarak konumlandığını değil, ancak böyle bir türbede yatan Timur gibi kudretli bir hükümdar olarak gördüğünü ilan eder. Doğrusu, Yeşil Türbe, Ankara Savaşı felaketinin atlatıldığını bildiren açık bir gösteri, bir meydan okumadır⁴². Çağdaş Arap düşünür İbn Haldun'un belirttiği gibi, dönemin yaygın anlayışına göre devlete ait binaların ve anıtların ihtişamı hükümdarın gücünü yansıtmaktadır⁴³. Savaşın ve takip eden fetret döneminin ardından henüz toparlanmış olan devletin böylesine ağır bir ekonomik yükün altına girmesi ancak bu anlayışın ürünü olabilir.

⁴⁰ Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, haz. Mehmet Altay Köymen, c. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 94-95; Aşık Paşazade, *a.g.e.*, s. 389; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, c. 2, s. 166-167.

⁴¹ Neşri, *a.g.e.*, s. 94-95; Aşık Paşazade, *a.g.e.*, s. 389; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, c. 2, s. 166-167; İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, s. 340-341.

⁴² Stefanos Yerasimos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 168; Ayverdi, *a.g.e.*, s. 50.

⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2011, s. 402.

II. Yakup Bey, Tebrizli ustaların dekore ettiği Yeşil Türbe gibi Osmanlı yapılarından etkilenmiş olmalıdır. Tebrizli ustaların, II. Yakup Bey'in ziyareti sırasında Edirne'de bulunuyor olması, bir karşılaşmayı akla getirmektedir. II. Yakup Bey belki devam eden bir şantiyeyi, bu Muradiye Mevlevihanesi olabilir, belki de Tebrizli ustaların atölyesini ziyaret etmiştir⁴⁴. Kesin bir kanıt olmasa da, türbesindeki çiniler, II. Yakup Bey'in Tebrizli ustalarla bir şekilde ilişki kurduğunu düşündürmektedir. II. Yakup Bey, Tebrizli ustaları Kütahya'ya davet etmiş ya da bu çiniler Tebrizli ustaların Edirne veya Bursa'daki atölyelerinde üretilip gönderilmiş olabilir. 1429 yılında tamamlanan Şah Melek Mescidi'nin ardından, Osmanlı topraklarında onlara bağlanabilecek bir çini uygulaması bulunmaması Tebrizli ustaların aynı yıl vefat eden II. Yakup Bey'in türbesini dekore etmek amacıyla Kütahya'ya gitmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Tebrizli ustalar, muhtemelen II. Yakup Bey'in ölümünden sonra Kütahya'ya ulaşmıştır. Ücretleri imaretin vakfı ya da ülkesini kendisine bırakan Yakup Bey'e karşı vefa gösterisi olarak bizzat II. Murad tarafından karşılanmıştır. Bu noktada, Edirne'deki işlerini tamamlayan Tebrizli ustaların bizzat II. Murad tarafından Kütahya'ya gitmelerine izin verildiği kabul edilebilir.

II. Yakup Bey'in türbesi dışında, Tebrizli ustaların üslup ve tekniğini sergileyen başka bir çini uygulamanın bulunmuyor olması, onların Kütahya'da uzun süre kalmayarak kentten ayrıldıklarını göstermektedir.

1433 yılında, Karamanoğulları Beyliği'nin başkenti Larende'de (Karaman) ortaya çıkan bir uygulama, Tebrizli ustaların Kütahya'dan ayrıldıktan sonra, buraya geldiklerini düşündürmektedir. Bu tarihte, Osmanlıların Anadolu'daki en büyük siyasi rakibi Karamanoğulları'nın beyi II.

⁴⁴ Mevlana ve Mevlevilik üzerine en önemli çağdaş kaynaklardan olan *Menakbû'l Arifin* adlı eserde, Ulu Arif Çelebi'nin ziyaretinin ardından Germiyanoglu I. Yakup Bey'in Mevleviliği kabul ettiğini bildirmektedir [Ahmed Eflâki, *Ariflerin Menakabeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006, s. 687-688]. Germiyanoglu ailesi üyeleri bu tarihten itibaren tarıkata bağlı kalmışlardır. Hatta, II. Yakup Bey'in babası Süleyman Şah, Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in kızı Mutahhare Hatun ile evlenerek akrabalık ilişkisi kurmuştur [Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 47]. Bu durum, II. Yakup Bey'in Edirne'deki Mevlevihane'yi ziyaret etmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

İbrahim, kendi ismini taşıyan prestij yapısı İbrahim Bey İmareti'ni inşa ettirmiştir⁴⁵. İmaretin en dikkat çekici unsuru, günümüzde Çinili Köşk'te sergilenen renkli sır tekniğindeki mihrabıdır (Resim 15). Anadolu Selçuklu çini geleneğini sürdüren Karamanoğlu dönemi mimarisi için bir ilk olmasının yanı sıra Yeşil Cami, Yeşil Türbe ve Muradiye Mevlevihanesi mihrapları dışında, Anadolu'da renkli sır tekniğindeki tek örnektir. Mihrap kompozisyonunu meydana getiren çiniler üslup bakımından da Edirne ve Bursa örneklerinin özelliklerini tekrarlamaktadır⁴⁶. Mihrabın bulunduğu eyvanın da, Bursa ve Edirne'deki uygulamalara benzer şekilde belirli bir yüksekliğe kadar altın firuze çiniler ile değerlendirilmiş olduğu bilinmektedir⁴⁷.

Anadolu'da ilk defa Edirne, Bursa ve Kütahya'da, Tebrizli sanatçılar tarafından uygulanan renkli sır tekniğinin, aynı yıllarda Larende'de ortaya çıkması elbette tesadüf değildir. Komşu beylikler olan Karamanoğulları ve Osmanlılar, Anadolu hakimiyeti için on dördüncü yüzyıldan itibaren rekabet içinde olmuşlardır. Aralarındaki rekabet siyasetle sınırlı kalmamış, mimariye de yansımıştır. Bu dönemde inşa edilen Karamanoğlu yapıları, bu rekabetin izlerini taşımaktadır⁴⁸. II. Murad'ın inşa ettirdiği yapıların kitabelerine cevap veren iddialı kitabesinin yanında, çağdaş Osmanlı uygulamalarıyla kıyaslanabilecek gösterişli mihrabıyla II. İbrahim Bey İmareti, Osmanlılar ile Karamanoğulları arasındaki mimari rekabetin özel bir örneğidir. Mimari rekabeti elbette, baninin

⁴⁵ Ernst Diez - Oktay Aslanapa - Mahmut Koman, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950, s. 67-81; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Abideleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 405-452; Ali Gülcan, *Karamanoğlu II. İbrahim Bey ve İmareti Tarihçesi*, Doğu Matbaası, Karaman 1983; Osman Nuri Dülgerler, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 140-144.

⁴⁶ Yılmaz Önge, "Türk Çinicilik Sanatının Enteresan Örneklerinden İbrahim Bey İmareti (Zaviyesi)'nin Mihrabı", *Arkitekt*, sy. 322 (1966), ss.70-73; Yetkin, *Çini Sanatının Gelişimi*, s. 132.

⁴⁷ Yetkin, *Çini Sanatının Gelişimi*, s. 132.

⁴⁸ Dülgerler, *a.g.e.*, s. 344.

tercihleri belirlemektedir. Bu bağlamda, renkli sır tekniğindeki mihrabın, İbrahim Bey'in özel isteğinin ürünü olarak görmek gerekir.

Renkli sır tekniğinin, İbrahim Bey'in imaretinde yerel sanatçılar tarafından uygulanmış olmadığı açıktır. Gelenekten bağımsız şekilde tek defaya özgü olarak ortaya çıkan bu uygulama, bir sanatçı ithalatını işaret etmektedir. Ancak, bu dönemde Karamanoğlu yapılarında çalışmak üzere renkli sır tekniğinin yaygın bir gelenek olduğu Timurлу arazisinden (İran ve Orta Asya) herhangi bir sanatçı akışının gerçekleştiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Nitekim, yalnızca bu yapıda çalışmak üzere Anadolu dışından sanatçı davet edilmiş olması ihtimali düşüktür. İbrahim Bey'in pratik çözümü, II. Yakup Bey'in türbesini dekore ettikten sonra bölgeyi terk eden Tebrizli ustaların davet edilmesi olmalıdır. Zaten, gerek siyasi gerek de akrabalık ilişkilerinden dolayı çok kez Osmanlı ülkesinde bulunmuş olan İbrahim Bey, Tebrizli ustaların işlerini yakından tanımaktadır.

Şehzadeliği döneminde, 1420-1424 yılları arasında, iki kez Osmanlılara sığınmak zorunda kalan İbrahim Bey, II. Murad'ın kardeşi ile evlenerek Osmanlı hanedanına damat olmuştur⁴⁹. 1424 yılında, Osmanlıların yardımıyla Karamanoğlu Beyliği yönetimini ele geçirmiş, ancak bundan sonra siyaset değiştirerek, Osmanlıları karşısına almıştır⁵⁰. Uzun zaman Osmanlı ülkesinde kalan İbrahim Bey, kuşkusuz Osmanlı mimari ortamına aşinaydı. Bu noktada, onun Osmanlı ülkesinde bulunduğu sırada, Yeşil Külliye inşaatının devam ediyor olması özellikle dikkat çekicidir. Hanedanın damadı olarak ağırlanan İbrahim Bey'in Yeşil Külliye şantiyesini en azından bir kere olsun gördüğünü kabul etmek herhalde yanlış olmaz. Buradan hareketle, İbrahim Bey'in, Anadolu için bir yenilik ifade eden çini dekorasyonu ile Osmanlıları siyasi ve ekonomik gücünü görsel biçimde ortaya koyan Yeşil Külliye gibi iddialı bir mimari uygulamadan etki-

⁴⁹ Çağatay Uluçay, İbrahim Bey ile evlenen sultan için İlaldı Hatun ismini vermektedir [M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 13].

⁵⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 20-23.

lenmiş olduğu ve zamanı geldiğinde Tebrizli ustaları davet ettiği varsayılabilir.

İbrahim Bey İmareti mihrabının Tebrizli ustalar tarafından yapıldığını açık şekilde savunan Yılmaz Önge, mihrabın bizzat II. Murad tarafından hediye edilmiş ve Osmanlı topraklarındaki fırınlarda üretilmiş olabileceğini ileri sürmektedir⁵¹. Oysa ki, tarihi kayıtlar, mihrabın yapıldığı sırada Osmanlılar ile Karamanoğulları arasında önemli siyasi gerginliklerin varlığını haber vermektedir⁵². Bu durumda, II. Murad'ın böyle bir jest yapmış olma olasılığı düşüktür. Edirne'den ayrıldıktan sonra, Kütahya'ya geçen ve Osmanlı arazisindeki son uygulamalarını yapan Tebrizli ustalar, İbrahim Bey'in daveti üzerine Larende'ye geçmiş olmalıdır.

İbrahim Bey İmareti'nin çini dekorasyonu, Anadolu'da Tebrizli ustaların üslup ve tekniğini sergileyen son uygulamadır. Bu durum, Tebrizli ustaların İbrahim Bey İmareti'ndeki işlerini bitirdikten sonra memleketlerine dönmek üzere Anadolu'yu terk ettiklerini düşündürmektedir.

Yalnızca Yeşil Külliye'de çalıştıkları, buradaki sanatçı kitabeleriyle kesinleşen Tebrizli ustalar hakkında mutlak yargılara ulaşmak mümkün değildir. Ancak, onların üslup ve tekniğini sergileyen çini örnekleri, kronolojik tutarlılık sergileyen bir rotayı ortaya çıkarmaktadır. Oluşan rota, kronolojik tutarlılığının yanı sıra, siyasi tarih araştırmalarına dayalı sosyo-kültürel bir arka-plan ile de bağdaşmaktadır. Sonuçta ortaya çıkan tablonun, sanat ürünleri ve tarihi veriler ile bağdaşan anlamlı bir bütün teşkil ettiği görülmektedir. Oluşan tabloya göre; Tebrizli ustalar, Timur tarafından Tebriz'den Semerkand'a götürülmüş, burada çeşitli yapılarda çalışmış, Timur'un 1405 tarihindeki ölümünün ardından Nakkaş Ali ile birlikte Bursa'ya gelmişlerdir. Bursa'da kaldıkları süre içinde, 1419-1424 tarihleri arasında Yeşil Külliye, Orhan Bey İmareti ve 1424-1426 tarihleri arasında Muradiye Külliyesi'nde çalışmışlardır. Daha sonra, Edirne'ye giderek 1427 yılında inşa edilen Muradiye Mevlevihanesi ve 1429 tarihli

⁵¹ Önge, a.g.m., s. 70-73.

⁵² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 23-30.

Şah Melek Mescidi'nde görev almışlardır. Edirne'den sonra Kütahya'ya geçerek 1429 tarihinde ölen Germiyanoglu II. Yakup Bey Türbesi'nin dekorasyonunu üstlenmiş, ardından 1433 yılında Karamanoglu İbrahim Bey'in daveti üzerine Larende'ye giderek Anadolu'daki son eserlerini meydana getirmişlerdir. Sonunda, dört kentte, yedi ayrı şantiyede, 14 yıldan fazla süren Anadolu kariyerinin ardından, Tebrizli ustalar memleketleri Tebriz'e dönmüştür.

Tebrizli ustaların yolculuğu, bani tercihlerinin ve siyasi ilişkilerin sanat üretimi üzerinde ne derece etkili olduğunu gösteren önemli bir örnektir. Tebrizli ustaların rotasını büyük ölçüde on beşinci yüzyıl siyasi ve kültürel ilişkilerinin şekillendirdiği görülmektedir. Birbirleriyle sürekli çatışan farklı idari yapılanmalara ayrılmış olsa da, Orta Asya'dan Balkanlara kadar uzanan kesintisiz Türk hakimiyeti, Semerkand da ortaya çıkan bir sanat ürünün aynı eller tarafından Edirne'de de uygulanabilirliğini sağlamıştır. Bu bağlamda, on beşinci yüzyılda Orta Asya'dan Balkanlara uzanan coğrafyanın, siyasal olmasa da kültürel ve sanatsal bir sürekliliğe sahip olduğu ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.
- Alparslan, Ali, "Ali b. İlyas Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2 (1989), s. 400.
- Altun, Ara, *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi*, "Bir Deneme", İstanbul 1981.
- Aslanapa, Oktay, *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1949.
- Aslanapa, Oktay, "Kütahya Çiniliğinin Tarihçesi", *İktisadi Yönü ile Kütahya*, Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara, 1968.
- Aslanapa, Oktay – Yetkin, Şerare – Altun, Ara, *İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem 1981-1988*, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1989.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

- Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi, Tevârih-i Al-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkube Yayınları, İstanbul 2010.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1972.
- Baykal, Kâzım, *Bursa ve Anıtları*, Hakimiyet Tesisleri, Bursa 1993.
- Cantay, Tanju, "XV. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Görülen Timurlu Sanatı Etkileri", *Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Ankara 30 Mayıs-1 Haziran 1994), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1996, s. 103-107.
- Daş, Ertan, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, Gökkube Yayınları, İstanbul 2007.
- Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1979.
- Demirsar Arlı, Belgin - Altun, Ara, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini-Osmanlı Dönemi*, Kale Grubu, İstanbul 2008.
- Diez, Ernst - Aslanapa, Oktay - Koman, Mahmut, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950.
- Dülgerler, Osman Nuri, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- el-Hüseynî, Ca'ferî bin Muhammed, *Târîh-i Kebîr*, (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk), çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Eyice, Semavi, "Hacı İvaz Mescidi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14 (1996), s. 484.
- Gabriel, Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Golombek, Lisa ve Wilber, Donald, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton University Press, Princeton, 1988.
- Goodwin, Godfrey, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.

- Gülcan, Ali, *Karamanoğlu II. İbrahim Bey ve İmareti Tarihçesi*, Doğu Matbaası, Karaman 1983.
- Hillenbrand, Robert, *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Çiğdem Kafesçioğlu, Homer Kitabevi, İstanbul 2005.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, c. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Fî Nevâib-i Tîmûr*, (Bozkırdan Gelen Bela), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2011.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*, yay. Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş, Bitlis Eğitim Ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Keskin, Mustafa Çağhan, *Osmanlı'nın Timurlu-Türkmen Dünyasına Bakışı Ekseninde Mimari Etkilenmeler (1402-1520)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Kırımlı, Faik, "İstanbul Çiniciliği", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sy. 11 (1981), ss. 95-110.
- Kırımtayınf, Süleyman, *XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanatı Teşkilatı*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kütabeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Abideleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1967.
- Kök, Elif, *Timurlu Çağı Sanatı ve Osmanlı Mimarisi ile Bir Karşılaştırma Denemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007.
- Lentz, Thomas ve Lowry, Glenn D., *Timur and The Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles 1989.
- Mayer, Leo Aryeh, *Islamic Architects and Their Works*, A. Kundig, Cenevre 1956.
- Neşrî, Mehmed, *Neşrî Tarihi*, haz. Mehmet Altay Köymen, c. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Necipoğlu, Gülru, "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth-Century Ceramic Tiles", *Muqamas*, sy. 7 (1990), ss. 136-170.
- Nizamüddin Şami, *Şafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Otto-Dorn, Katharina, *Türkische Keramik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.
- Öney, Gönül, *İslâm Mimarîsinde Çini*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1987.
- Öney, Gönül, *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl*, (1300-1453), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Öney, Gönül, *Ankara Arslanhane Camii*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Önge, Yılmaz, "Türk Çinicilik Sanatının Enteresan Örneklerinden İbrahim Bey İmareti (Zaviyesi)nin Mihrabı", *Arkitekt*, sy. 322 (1966), ss.70-73.
- Özbek, Yıldray, *Osmanlı Beyliği Mimarîsinde Taş Süsleme*, (1300-1453), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Özcan, Abdülkadir, "Hacı İvaz Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14 (1996), s. 485-486.
- Riefstahl, Meyer Rudolf, "Early Turkish Tile Revetments in Edirne", *Ars Islamica*, sy. 4 (1937), ss. 249-281.

- Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427*, çev. Turgut Akpınar İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Sönmez, Zeki, “Hacı İvaz Paşa (Mimari)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14 (1996), s. 486-487.
- Şikari, *Karamanname (Zamanın Kahramanı Karamanlilerin Tarihi)*, haz. Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu, Karaman Belediyesi-Karaman Valiliği, Karaman 2011.
- Taşköprülüzâde, İsmâuddin Ebu'l-Hayr Ahmet Efendi, *Osmanlı Bilginleri, eş-Şakâiku'n-Numâniyye fi ulemâi'd-Devleti'l Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Uysal, Ali Osman, “Ankara Arslanhane Camii Üzerine Bazı Tespitler”, *VII. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri* (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı – Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri) 30 Nisan – 02 Mayıs 1998, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1998.
- Uysal, Ali Osman, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Ünver, Süheyl, *Edirne Murâdiye Câmi'i*, Tege Laboratuvarı Yayınları, İstanbul 1952.
- Ünver, Süheyl, “Edirne’de Şah Melek Paşa Camii Nakışları Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 3 (1956), ss. 27-31.
- Vardar, Kadriye F., *Timurlu Çini Sanatının Çağı ve Çevresi İçinde Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

- Varlık, Mustafa Çetin, *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- Yerasimos, Stefanos, *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Yetkin, Şerare, “Bursa Yeşil Camii’nin Hünkar Mahfilindeki Çiniden Zemin Döşemesi”, *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 1993, s. 97-99.
- Yetkin, Şerare, *Anadolu’da Türk Çini Sanatı’nın Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

Resim 1 - Yeşil Cami mihrabında Tebrizli Ustaların sanatçı kitabesi - M. Ç. KESKİN

Resim 2 - Hünkâr mahfilinde Muhammed el-Mecnun'a ait sanatçı kitabesi - M. Ç. KESKİN

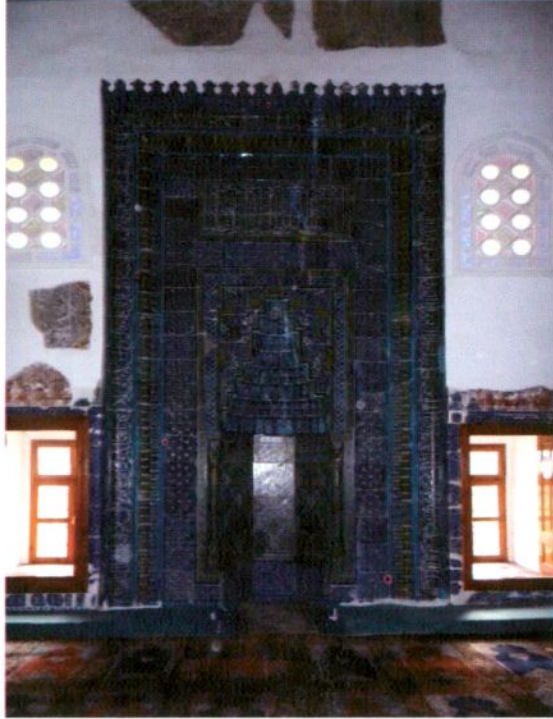
Resim 3 – Yeşil Türbe mihrabı – A. MANSOURİ

Resim 4 – Bursa Muradiye Camisi iç mekan – A. MANSOURİ

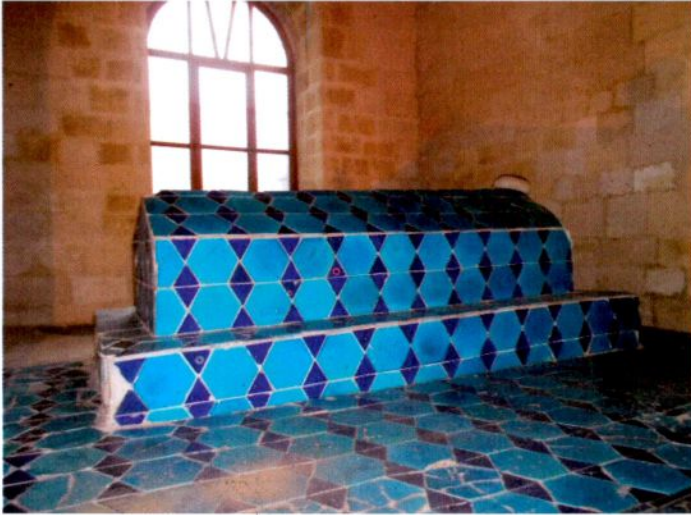
Resim 5 – Bursa Muradiye Medresesi iç mekan – A. MANSOURİ

Resim 6 – Edirne Muradiye Mevlevihanesi (Camisi) mihrabı – M. Ç. KESKİN

Resim 7 –Şah Melek Mescidi çinileri (Edirne Türk-İslam Eserleri Müzesi) – M. Ç.
KESKİN

Resim 8 – II. Yakup Bey Türbesi – E. YETİŞ

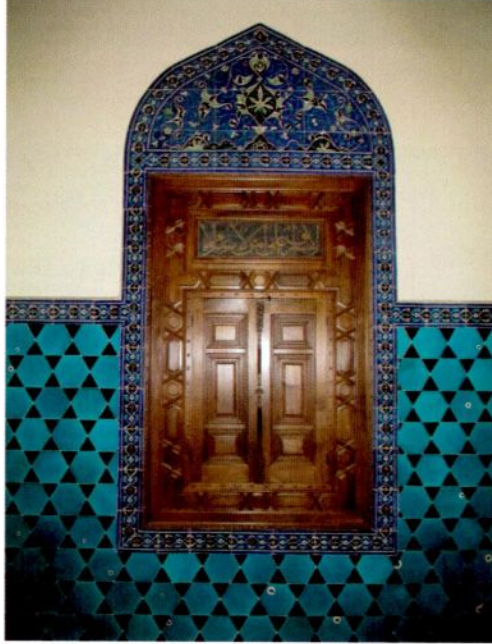
Resim 9 – Yeşil Türbe’de hanedan üyelerine ait sandukalar – M. Ç. KESKİN

Resim 10 – Yakup Bey Türbesi’nde cuerda seca bordür – E. YETİŞ

Resim 11 – Şah Melek Mescidi çini bordür (Edirne Türk-İslam Eserleri Müzesi) –
M. Ç. KESKİN

Resim 12 – Yeşil Cami Tabhane birimi çini bordür – M. Ç. KESKİN

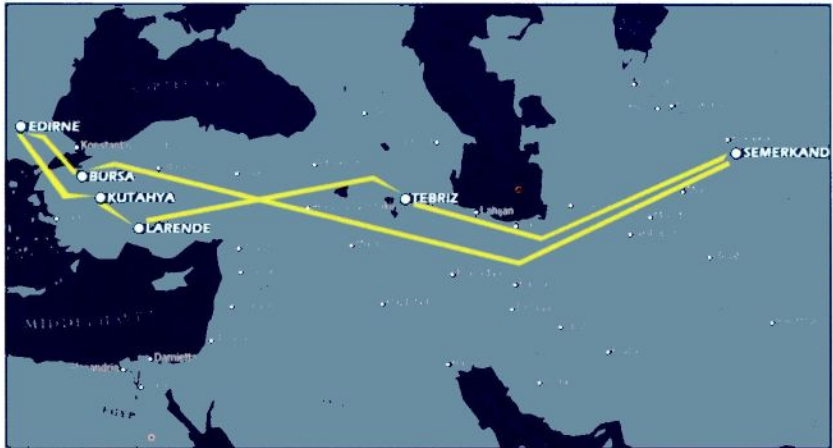
Resim 13 – Bursa Muradiye Camisi çini bordür – M. Ç. KESKİN

Resim 14 – Daye Hatun lahdi üzerinde çini bordür (Yeşil Türbe) – M. Ç. KESKİN

Resim 15 – Karaman İbrahim Bey İmareti Mihrabı (Çinili Köşk) – M. Ç. KESKİN

Harita 1 – Tebrizli Ustaların rotası (Tebriiz-Semerikand-Bursa-Edirne-Kütahya-Larende-Tebriiz)

ŞAM VALİSİ EMİRÜ'L-HAC SÜLEYMAN PAŞA'NIN MUHALLEFÂTI (1743-1744)

TAHİR SEVİNÇ*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde vefat eden görevliye ait mal ve eşyanın tümü devlet tarafından “muhallefât” olarak kabul edilmekte¹, kişinin “muhallefâtı” içerisinde bulunan her şey tespit edildikten sonra, hükümet adına el konulmaktaydı². Kişinin “muhallefâtında” yer alan bütün mal varlığına el konulma işlemine müsadere denilmekteydi³. Müsadere uygulamasında ölen görevlinin vefatıyla beraber mallarının tespiti için⁴ merkezden bir mübaşirle beraber bölgedeki vali ve kadılar görevlendirilmekte, ölen görevliye ait “muhallefâtın” tespiti bunlar tarafından yapılmaktaydı⁵.

Tarih boyunca Doğu ve Batı dünyasında çeşitli cezalara çarptırılan devlet görevlilerinin mal varlığına el konulmuştur. Müsadere uygulaması, İslâm öncesinde olduğu kadar, Türk ve İslâm devletlerinde ve Osmanlı Devleti'nde de söz konusu olmuştur⁶. Osmanlı Devleti'nde Fatih döneminden (1451-1481) itibaren devşirme kökenli bütün devlet adamlarına uygulanırken, Kanuni döneminde (1520-1566) ilmiye sınıfı haricinde

* Dr, Yalova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Yalova/TÜRKİYE

¹ Tahsin Özcan, “Muhallefat”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 406; Mehmet Zeki Pakalın, “Muhallefat”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993, s. 564.

² İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 360; Von Klaus Röhrborn, “Konfiskation und intermedia Gewalten im Osmanischen Reich”, *Der Islam*, 55, Hamburg 1978, s. 347; Pakalın, a.g.m., s. 624-25.

³ Cengiz Tomar, “Müsadere”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 65.

⁴ Klaus Röhrborn, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsadere ve Mutavassıt Güçler”, *Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 15-20 Ekim 1973, İstanbul 1979, s. 256.

⁵ Özcan, a.g.m., s. 406-7.

⁶ Feda Şâmil Arık, “Türkiye Selçuklu Devleti'nde Müsadere” *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler III. Türk Tarihi*, 23-28 Eylül 1985 I, İstanbul 1985, s. 47-48.

bütün yönetici sınıf mensupları için geçerli hale gelmiştir⁷. XVII. yüzyılda ilmiye adamlarında bazılarının servetleri de müsadere edilmiş, reâyanın servetinin müsaderesi söz konusu olmamakla beraber, varisi bulunmayan halktan kişilerin varlığı devlet hazinesine alınmıştır. Bu yüzyılın sonlarından itibaren halkın arasından sivrilerek belli bir nüfuz ve güce ulaşmış bulunan “ayanların” serveti müsadere edilmeye başlanmıştır. Ayrıca artan savaşlarla birlikte kıymetli madenlerin darlığı, yönetici zümrelerinin servet biriktirme alışkanlığının artması, devletin nakit para sıkıntısı çekmesine yol açmıştır. XVIII. yüzyılda da nakit kaynak temini için müsadere sistemi merkezde ve taşrada sadrazam ve vali gibi bütün devlet adamlarını kapsayacak şekilde yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir⁸.

Şam Valisi ve Emirü'l-Hac olan Süleyman Paşa oldukça tecrübeli bir görevli olup 1725 yılında Cerde Başbuğu ve Trablusşam Mutasarrıflığı, 1727 (1139 CA)'de Raka Mutasarrıflığı, 1728 Ağustosunda (1140 Muharremi) vezaret rütbesi ile Sayda Valiliği görevlerinde bulunmuş, 1733'de Şam Valisi olmuştu⁹. Bu görevde iken, vefat eden Van Valisi İbrahim Paşa'nın Şam'da bulunan yirmi dört çadır ve üç direkli otağı ile develerini İstanbul'a getirmesi için görevlendirilmişti¹⁰. Otak ve çadırları develere yükledikten sonra güvenilir ve iş bilir adamlarla birlikte İstanbul'a göndermesi hususunda ona emir verilmişti¹¹.

1738'de bu görevinden azledilerek Mısır Valiliği'ne getirilmiş¹²; ancak Mısır'daki kötü yönetimi sebebi ile halkın tepkisi ile karşılaştığından

⁷ Sevgi Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, *Gazi Üni. Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/1-2, Ankara 2008, s. 389.

⁸ Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 6-13. Bu konuda ayrıca bk. Hüseyin Esen, “İslam Hukuku Açısından Müsadere” *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, İzmir 2002, s. 192.

⁹ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani Yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, III, haz. Ali Aktan-Abdülkadir Yuvalı-Metin Hülâgü, III, İstanbul 1996, s. 88. Başka bir kayıta Süleyman Paşa'nın 14 Ocak 1734'de Şam Valisi olduğu kayıttır. Bk. Ali Karaca, “Azîmzâdeler”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 350.

¹⁰ BOA, *Cevdet Maliye*, 29420, 20 L 1150 (10 Şubat 1738).

¹¹ Şam Valisi ve Emirü'l-Hac Süleyman Paşa'ya gönderilen 27 Şaban 1151/ 10 Aralık 1738 tarihli hüküm için bk. BOA, *Cevdet Dahiliye*, 14012.

¹² Süreyya, *a.g.e.*, s. 88.

görevinden alınarak Hanyunus'ta ikametine karar verilmiş¹³, 1741'de ise ikinci defa Şam Valiliği kendisine tevcih edilmişti¹⁴. Hacı kabilelerinin en büyüğü olan “Şam Mahmeli” Şam yolunu takip ederek Mekke'ye ulaştığından, Şam valileri aynı zamanda Emirü'l-Haclık göreviyle¹⁵, her yıl hacı adaylarını karşılamak, onların yol boyunca bütün ihtiyaç ve güvenliklerini sağlamakla da vazifeli idiler¹⁶. Süleyman Paşa, hacıların güvenlik ve ihtiyaçlarını yerine getirmek üzere başta Şam Eyaleti'nde bulunan kapı halkı ve 1500 levent askerini teçhiz ederken, Sayda Beylerbeyi İbrahim Paşa ve bu eyaletin mutasarrıfları 500 süvari, Cebel-i Aclun ve Cebel-i Leccun sancakları mutasarrıfı 300 asker, Nablus ve Gazze sancaklarının mütesellimleri, alay beyleri, züema ve tımarlı askerleri, Şam Urban Şeyhi Araplar ve tebasından “yarar ve müstevfi adamlar”, Kudüs ve Şam sancakları mütesellimleri yeterli sayıda asker ile ona yardımcı olmak üzere görevlendirilmişlerdi. Bütün bu askerler Şam'dan itibaren yol boyunca hacıların güvenliğini ve zahire ihtiyacını gidermek üzere Müzeyrib Sahrası'nda toplanmışlardı. Burada askerlerin yönetim ve idaresinden Cerde Başbuğu sorumlu tutulup, Trablusşam Valisi, Cerde Başbuğu olarak tayin edilmişti¹⁷. Bu askerlerin teçhizatlarıyla düzene konulması, gerekli zahireyi yanlarına almalarının sağlanması ve hepsinden önce bu sahradan hareketle Cerde Başbuğunun emrinde yer almaları için mer-

¹³ Vak'anüvis Subhi Mehmet Efendi, *Subhî Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Mesut Aydınar, İstanbul 2007, s. 528-29. Süleyman Paşa Mısır Valiliği'nden azlinden sonra zimmetinde bulunanları Gürcü Süleyman Ağa'ya teslim etmişti. Bk. TS. MAD, 4984, 29 Z 1153 (17 Mart 1741).

¹⁴ Süreyya, a.g.e., s. 88.

¹⁵ Midhat Sertoğlu, “Emirü'l-Hac”, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 98; Osmanlı Devleti idaresinde Şam Eyaleti ve emir-i haclık için ayrıca bk. R.Hartman, “Şam”, *İA*, XI, İstanbul 1970, s. 306.

¹⁶ A. J. Wensinck, “Hacc”, *İA*, V/1, Eskişehir 2001, s. 12. Emirü'l-Haccın görev ve yetkileri için ayrıca bk. A. J. Wensinck, “Emirülhacc”, *İA*, IV, Eskişehir 2001, s. 263. Emir-i hac Surre-i hümayun ve hacıların ihtiyaç ve güvenlikleri sağlamakla ilgili vazifesi için ayrıca bk. Abdul-Karim Rafeg, “Le mahmal en route pour La Mecque”, *Damas (Miroir Brise D'un Orient Arabe)*, 65, Paris 1993, s. 53-54.

¹⁷ Trablus-ı Şam Valisi ve Cerde Başbuğu Vezir Mustafa Paşa'ya gönderilen Evasat-ı Receb 1156 (31 Ağustos-9 Eylül 1743) tarihli hüküm bk. BOA, MD, 150, h. 341, s. 94-95.

kezden Divan-ı hümayun kapıcıbaşlarından biri mübaşir olarak görevlendirilmiştir¹⁸.

Süleyman Paşa Emirü'l-Haclık görevini yürütürken, Şam Eyaleti'ne tabi Sayda Mukataası mülhakatından olan Taberiye'de¹⁹ yaşayıp kendisine bağlı adamlarıyla yol kesen Zâhir Ömer adlı asiyei tedip etme vazifesi de kendisine verilmişti. Kendisine bağlı adamlarıyla Akka, Yafa, Beyrut ve Sayda'yı ele geçiren Zâhir Ömer²⁰, Taberiye'ye girerek buradaki kaleyi ele geçirmiş, Hayfa Limanı'nın 2 km kuzeydoğusuna yeni bir yerleşim merkezi kurduktan sonra halkı burada iskan ettirmişti. Bunun da ötesinde "Hayfa el-cedide" denilen bu yeni merkezin etrafına surlarla yuvarlak kuleler yaptırıp içlerine toplar yerleştirdikten sonra limanı da kontrol altına alarak Nablus tarafından gelen bir baskının önüne geçmek istemişti²¹. Bu asinin üstesinden gelmek ve kalenin tekrar elde edilmesi için Mirü'l-Hac Süleyman Paşa züema ve tımar askeri ve Şam Eyaleti'nin ordusu ile bu işle vazifeli kılınmış²², Trablusşam Valisi Mustafa Paşa'nın kethüdası da onunla beraber görevlendirilmişti²³. Taberiye Kalesi'nin bu asiden alınması için hükümet merkezden silah ve mühimmat konusunda destek vermişti. Bu meselenin halledilmesi için Tophane-i âmireden 5 havan topu, 5 top arabası ve 5 top kundağı ile beraber 1000 humbara

¹⁸ "Dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından olup iş bu sene-i mübâreke de Cerde askerine mübaşir ta'yin olunan dâme mecdûhuya gönderilen Evâsıt-ı Receb 1156 (31 Ağustos-9 Eylül 1743) tarihli hüküm" bk. BOA, MD, 150, h. 342, s. 95.

¹⁹ Filistin'in kuzeydoğusundaki Taberiye Gölü'nün batı kıyısında bulunan şehir Kudüs'e 161, Şam'a ise 137 km uzaklıkta bulunmaktaydı. Bk. Cengiz Tomar, "Taberiye", DİA, XXXIX, İstanbul 2010, s. 323-24.

²⁰ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbar*, Yay.Mücteba İlgürel, İstanbul 1978, s. 324.

²¹ Alex Carmel, *Geshichte Haifas in der Türkischen Zeit 1516-1918*, Wiesbaden 1975, s. 33; Mustafa L. Bilge, "Hayfa", DİA, XVII, İstanbul 1998, s. 42. Ömer Zahir'in Taberiye kentini ele geçirip Hayfa kentini finansal merkez haline getirmek için yaptığı çalışma ve düzenlemeler için ayrıca bk. Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973, s. 83-84. Zahir Ömer'in Hayfa kentine yaptığı göç ve yerleşimler için ayrıca bk. Thomas Philip, "Social Structure and Political Power in Acre in the 18th Century", *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, 1992 Stuttgart, s. 97, 99.

²² Şam Valisi ve Miri Hac Vezir Süleyman Paşa'ya gönderilen Evâhir-i R 1156 (14-22 Haziran 1743) tarihli hüküm. Bk. BOA, MD, 150, h.130, s. 38.

²³ Trablusşam Valisi Vezir Mustafa Paşa'ya gönderilen Evâhir-i R 1156 (14-22 Haziran 1743) tarihli hüküm. Bk. BOA, MD, 150, h. 131, s. 39.

danesi temininden başka, bu mühimmat ve teçhizatın masrafı ve nakli için de 3756,5 kuruş nakit olarak Hazine-i âmireden çıkarılarak Süleyman Paşa'nın kethüdasına teslim edilmişti. İstanbul'dan temin edilen toplar ve cephanе mühimmatı ile beraber²⁴, dört humbaracı ve üç lağımcı da Hayfa İskelesi'ne gönderilmişti²⁵. Kalenin geri alınması için ayrıca Şam Kalesi'nden de cephanе takviyesi yapılmıştı. Ancak 8 Receb 1156/28 Ağustos 1743 tarihinde Süleyman Paşa Taberiye Kalesi'ni kuşattığı sırada eceli ile vefat etmişti²⁶. Bunun üzerine Hayfa İskelesi'nde bulunan top ve cephanenin Şam Kalesi'ne gönderilmesine karar verilmiş, bu iş için de yeni Şam Valisi ve Mirü'l-Hac Esat Paşa ile Mirahur-ı sani Vekili Numan Bey vazifeli kılınmışlardı²⁷.

Süleyman Paşa yedi yıl gibi uzun bir süre Şam Valiliği ve Mirü'l-Haclık görevini yürütmüş oldukça tecrübeli bir yönetici olarak sure-i hümayûnla beraber hacı adaylarının güven içinde kutsal topraklara ulaşmasını ve hac farızasını yerine getirmelerini sağladığı gibi²⁸, Şam'da bir medrese, mektep ve Han; Lazkiye'de ise bir cami ve medrese yaptırmış hayır ve hasenat sahibi bir devlet adamı idi²⁹. O, Şam Valisi olarak Şam'dan Beyrut'a kadar oldukça geniş bir alan üzerinde idari olduğu kadar ekonomik tasarrufa sahip olmuş idi³⁰. Şam Valiliği ve Emirü'l-Haclık görevini yerine getirirken, bu kurumun kendisine sunduğu

²⁴ BOA, *Cevdet Askeriye*, 33507; *Cevdet Askeriye*, 48730, 27 Şaban 1157 (1 Eylül 1744).

²⁵ BOA, *MD*, 150, h.130, s. 38, Evahir-i R 1156 (14-22 Haziran 1743).

²⁶ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12552, s. 2. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Zahir Ömer'in katli ve bu meselenin halli için bk.Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, Matbay-ı Amire 1288, s. 124-26.

²⁷ “Şam Valisi ve Mir-i Hâc Esat Paşa'ya ve kapıcıbaşlarından Küçük Mir-âhur Vekili Numan'a ve Şam Kalesi Dizdarlarına hüküm ki: Der-saâdetimden İskele-i Hayfa'ya irsâl olunan toplar ile mühimmât Taberiye Kalesi'ne hin-i azimette müteveffâ-yı müşârün-ileyh maiyyetine intihâb ve hesâb-ı iktizâsı Şam Kalesi mevcudundan bazı top ve mühimmâtlar ahz ve intihâb olunmuşsa bir danesi zinhâr ve zinhâr zâyî ve telef olunmamak şartı ile cümlesi Şam Kalesi'ne nakl ve mahalline vâzî ve kabzına me'mur olana teslim...” bk. BOA, *Cevdet Askeriye*, 48730, 23 Receb 1156 (12 Eylül 1743).

²⁸ Özen Tok, “XVII. Yüzyılda Haremeyn'in İdaresi ve İaâşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü”, *Türkler*, IX, Ankara 2002, s. 939.

²⁹ Süreyya, *a.g.e.*, s. 88.

³⁰ Abdul-Karim Rafeq, “The Province of Damascus in the Seventeenth Century: Provincial Challenge to Ottoman Authority”, *Tax Farm Register of Damascus Province in the Seventeenth Century (Archival and Historical Studies)*, Tokyo 2006, s. 17.

imkanlar neticesinde son derece zengin ve varlıklı bir yönetici haline gelmişti. Hükümet onun vefatından sonra, gerek boşta kalan bu mühim makamın işlemlerini sağlamak ve gerekse hac işlerinde kullanılmak üzere onun şahsına ve makamına ait para, eşya ve emlakinin tespitine ve devlet adına müsadereesine karar vermiştir³¹.

Esasen onun zenginliğinin kaynağı, işgal ettiği ve devlet adına kullandığı Şam Valiliği ve Emirü'l-Haclık makamına ait idi. Şam hazinesi devlet için özellikle önemli bir gelir ve zenginlik kaynağı idi³². Bu makama ait zenginlik, devletin o mevkideki görevlinin kullanımına sunduğu alanı ifade etmekteydi³³. Bu zenginliğin tekrar Şam Valiliği ve Emirü'l-Haclık hizmetine sunulması için devletin yüzyıllar içerisinde kanun ve düstur olarak belirleyip geliştirdiği müsadere yöntemine baş vurulmuştur³⁴.

AZMZÂDE SÜLEYMAN PAŞA'NIN MALLARININ MÜSADERESİ

Süleyman Paşa'nın 28 Ağustos 1743 tarihinde vefat haberi aynı gün Şam'a ulaşmıştı. Bunun üzerine konağında bulunan hazine odası ve diğer yerler güvenlik altına alınmak maksadıyla başta Şam Defterdarı olmak üzere, şehrin önde gelen ulema ve ayarı tarafından kapatıldıktan sonra mühürlenmişti³⁵. Bu işlemden sonra Süleyman Paşa'nın "muhallefatı" ile ilgili özel bilgilerin hükümete bildirilmesi amacıyla onun çukadarı İstanbul'a gönderilmişti. Ancak görevli çukadar yolda hastalanmış ve

³¹ Şam Emirü'l-Hacları önemli bir mevkide bulunmalarından dolayı, aşırı derecede bir zenginliğe ulaştıklarından, bu durum bazen asıl vazifelerini yapmayıp, mal kaygısına düşmelerine, hacılardan para toplama gibi usulsüz davranışlarının ortaya çıkması nedeniyle görevden alınmalarına ve sahip olduklarının devlet adına el konulmasına yol açmıştır. 1134/1722 yılında bu tür faaliyetlerinden dolayı görevden alınan Emirü'l-Hac için Bk. Raşid Mehmet Efendi, *Tarih-i Raşid*, V, s. 410-411, İSAM 002998K-03.GNL.

³² Karl K. Barbir, "One Marker of Ottomanism: Confiscation of Ottoman Officials' Estates", *International Journal of Turkish Studies*, XIII/1-2, Wisconsin 2007, s. 136.

³³ Tuncay Ögün, "Müsadere", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 67.

³⁴ Ünal, a.g.m., s. 9. Müsaderenin tarihi bir geçmiş olarak Selçuklular ve Eyyûbiler devletlerinde müsadere uygulamaları için bk. Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti (569-589/1174-1193)*, İstanbul 1983, s. 190-192; Ank, a.g.m., s. 47-64.

³⁵ BOA, *D.BŞM-MHF.d.*, 12552, s. 2

İstanbul'a ulaşamamıştı. Onun sahip olduğu bilgiler hükümet açısından önemli olduğundan, elindeki evrakla beraber bir an önce İstanbul'a ulaştırılması görevi, Eylül 1743'de Divan-ı hümayun kapıcı-başlarından Mirahur-ı sani vekili Numan Bey'e verilmişti³⁶.

Numan Bey, aynı zamanda Süleyman Paşa'nın Şam'da bulunan mal ve emlakının tespit ve müsaderesiyle de görevlendirilmişti. O, bu yeni görevle birlikte yola çıkmış ve bir süre sonra Şam'a varmıştı. Şam'a vardığında Süleyman Paşa'nın "muhallefatının" tahkiki ve tespiti için hemen göreve başlamıştı. Kendisine verilen bu görevi yerine getirirken, Şam Valisi Esat Paşa, Şam ulemasından Mustafa Ali, Şam Defterdarı Fethi Efendi ve Şam Kadısı ona yardımcı olmuşlardı³⁷.

Azmzâde Süleyman Paşa'nın vefatı ile Şam Valiliği ve Emirü'l-Haclık görevi de boşa çıkmıştı. Bu önemli görevin yerine getirilmesinin yanı sıra, vefat eden valiye ait "muhallefatın" tespiti ve müsaderesi için yeni Şam Valisi'nin atanması gerekmişti. Bu görevi layıkıyla yapabilecek birinin seçilmesi gerektiği üzerinde durulmuştu. Akla gelen ilk isim merhumun amcazâdesi Hama Mutasarrıfı Esad Paşa olmuştu. Esad Paşa'nın babası İsmail Paşa da bu görevi başarı ile yürütmüş, hatta onun zamanında bu aile Şam Valiliği ile beraber Emirü'l-Haclık vazifesini de üzerine almıştı³⁸. 19 Eylül 1743'de Hama Mutasarrıfı Esat Paşa'ya vezaret rütbesiyle Şam Valiliği ve Emirü'l-Hac görevi de tevcih edildi³⁹. Esat

³⁶ "Dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından olub hâlâ Şam-ı şerife memur küçük mîr-âhur vekili olan Numan dâme mecduhuya hüküm ki: Sâbık Şam Valisi müteveffâ Süleyman Paşa'nın baş çukadarı bazı evrâk ile Âstâne-i saâdetime gelirken esna-yı râhta hastalanıp kaldığı, ihtiyâr olup; lâkin çukadar-ı merkum müteveffâ-yı müşârün-ileyhin cümle umuruna vâkıf olduğundan nâşi, bazı suâl ve cevap için bulunması muktezi olmağla imdi çukadar-ı merkum her kangı menzilde bulunur ise yanında olan evrâk ve mektûbu ahz ve kendü adamıyla bu tarafa muacellen irsâl bâbında..." bk. BOA, MD, 150, h.385, s. 104, Evâhir-i B 1156 (10-19 Eylül 1743).

³⁷ BOA, D.BŞM-MHF.d, 12552, s. 6.

³⁸ Philip K. Hitti, *History of Syria (Including Lebanon and Palestina)*, London, 1951, s. 665. Esat Paşa'nın Şam Valiliği ve Emir-i haclığa getirilişi ile ilgili ayrıca bk. Muhammed Kürt Ali, *Hutatü's-Şam*, V, Dimaşk (Şam) 1925, s. 293. Azmzâde ailesinin Suriye Şam Valiliği ve Emirü'l-Haclık görevi için bk. Karaca, a.g.m., s. 350.

³⁹ "Bu emr-i azimîn rû'yet-i itmâmı levazım-i mühimmâtıyla edâ vü temşiyeti husûsu sâhib-i liyâkatin gerdân-i dikkat ü ihtimâm ve uhde-i hamîyyet ü ikdâmına ta'lîk u tefvîz olunmak mühim ve muktezi olub ve müteveffâ-yı müşârün-ileyhin birâderzadesi olmak hase-

Paşa'nın bu göreve getirildiği haberi, merhum Süleyman Paşa'nın "muhallefatinın" tespiti ve müsaderesi ile görevli Numan Bey tarafından kendisine ulaştırıldı⁴⁰. O, Numan Bey'in getirdiği bu emirle yeni görevine başladığı gibi, eski valinin müsadere işlemlerinde de Numan Bey'e yardımcı olmakla vazifelendirilmişti⁴¹.

Numan Bey, Şam'a vardığında yeni Şam Valisi ve eyaletin ileri gelen diğer görevlileri ile beraber merhum Süleyman Paşa'nın "muhallefatinın"

biyle pederi merhûm İsmail Paşa'nın ve badehü ammisi müşârûn-ileyhin müddet-i medîde emânet-i Hâc ile evkat gûzar oldukları hinde sıgar-ı sininden berû hidmet-i merkume ile me'lûf ve dakâyık-ı umûruna kamil-i şu'ur u vukuf ile mevsûf olan mir-i mirân-ı kirâmıda Hama Mutasarrıfı Esad Paşa'nın müstevcibü'l-menkabata irsen ve iktisaben liyâkat u istihkâkı melhuz olmakla ..." bk. Subhi Mehmet Efendi, *a.g.e.*, s. 788-89. Esad Paşa'nın Şam Valiliği için ayrıca bk. Barbir, *a.g.m.*, s. 143.

⁴⁰ "Ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olub hâlâ rütbe-i ilâ-yı vezâret ve Kudüs-ü şerîf ve Nablus sancaklarıyla Şam Eyaleti ve Mir-i Hâclık kendiye ihsân ve tevcih olunan vezirim Esat Paşa'ya hüküm ki: Şam Valisi ve Mir-i Hâc olan Azmzâde Süleyman Paşa'nın dâr-ül-beka olduğu haberi bu defa Der-saadetim'e i'lâm ve inhâ' olub ve emâret-i cümleye tevakuf-u âlem devlet-i âliyyemin âzım umûr ve icâbı olmağla, sen ki, vezir-i müşârûn-ileyhsin bu hıdmet-i celilenin idâre ve rüviyetine iftuhâr ki, i'timâd-ı mülûk-ânem der-kârlık olmağın niş-i şerîf sadır olan hatt-ı hümayûnum mücibince sana rütbe-yi vâlâ-yı vezâret ile eda ve terfi ve mülhakatıyla Şam Eyaleti ve Mir-i hâclıg dahi sana inâyet ve tevcihim hüsrev-ânem olub, bu sene-yi mübâreke de amel-i müteveffâ-yı müşârûn-ileyh ma'sar-ı Hâc için verilen tertibat sana revâ-i ihsânım olmağla ısdâr olunan ahkâm-ı şerifle mübâşir ta'yin olunan dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından mir-âhûr-ı sani vekili Numan dâme mecdühü ile irsâl olunup lâkin yine vakt ve zaman hesabıyla mukaddem ma'lûmun olub lazım-ı hâc acilen tertip ve tanzim ikmâli için iş bu emr-i şerîfim ısdâr ve gönderilmiştir.", bk. BOA, MD, 150, h.446, s. 116-17, Evâhir-i B 1156 (10-19 Eylül 1743). Bir başka kaynak da onun 13 Ekim 1756'de göreve başladığını belirtir. Bk. Henri Laoust, *Les Gouverneurs de Damas (Les Mamlouks et Les Premiers Ottomans)*, Damas (Şam) 1952, s. 218.

⁴¹ "Ber-vech-i mâlikâne mutasarrıf olub hâlâ rütbe-i ilâ-yı vezâret ve Kudüs-i Şerîf ve Nablus sancaklarıyla Şam Eyaleti ve Mir-i Hâclık kendiye ihsân ve tevcih olunan vezirim Esat Paşa'ya hüküm ki: ... İmdi Şam'a varıp Hâc-ı mücellâ sana ihsân ve tevcih-i hümayûnum olduğu ecilden ol mahalden kalkub bir kadem-i akdem menâzil olan Şam-ı Şerîfe varub tervic-i muharrer amel ve hareket, vakur-ı Hacc-ı şerîfe rüviyet ve dikkat ve zamaniyla hüccâc-ı Müslimini alub mahbûben bil-selâm gönderub-getürmeğe bezl-i kudret eylemen için iş bu emr-i şerîfim ısdâr ve zamaniyla irsâl olunmuştur. İmdi umûr-ı Hacc-ı şerîf devlet-i âliyyemin âzım umûrundan olmağla bilâ-tevakkuf olduğun mahalden hareket ve bir kadem-i evvel Şam-ı şerîfe vusûl ve müsâraat ve sana red ve ihsânım olduğu üzere masârif-i hac için müteveffâ-yı müşârûn-ileyhe verilen umûr-ı hacca mahsûs vâridâtı kabz ve teslim idub, tarîk-i hac için müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin hâzır ve âmâde eylediği devâbb ve mevâşi ve mühimmât-ı sâireyi dâhî mâliyye ahkâmı mücibince miri için zabt ve girifte me'mûr mübâşir ma'rifetiyle değer bahasıyla iştırâ ve semenleri mübâşir-i mûmâ-ileyhe bilâ-noksan eda eyleyib..." bk. BOA, MD, 150, h. 447, s. 117, Evahir-i B 1156 (10-19 Eylül 1743).

tespiti için çok yönlü olarak çalışmaya başladı. Bu konudaki çalışmalar; merhum valinin eşyası ve nakit parasının müsaderesi, alacaklarının tahsili, borçlarının ödenmesi şeklinde gerçekleştirilirken, geride kalan aile efradı ve maiyetinin geçimlerinin temin edilmesi de bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Eşyasının Tespiti

Müsadere uygulaması, Osmanlı hükümeti tarafından merkezden yürütülüp denetlendiğinden⁴², ölen kişinin menkul ve gayri menkul mallarının tespiti ve müsaderesi için İstanbul'dan bir mübaşir görevlendirilmekte, görevli mübaşir gelinceye kadar ölenin bütün malları güvenlik altına alınmaktaydı⁴³. Azimzâde Süleyman Paşa'nın "muhallefâtının" tespiti için görevlendirilen Mübaşir Numan Bey'in Şam'a varmasının beklenmesi gerekmişti. O, gelişine kadar eşyasının bulunduğu konaktaki hazine odası ile harem odaları emniyet altına alınmak maksadıyla bütün kapılar mühürlenmişti. Ancak bu sırada merhum valinin dört eşi, çocuklarından oluşan aile üyeleri ve cariyeleri boş durmamış, mühürlü odalara girip onun değerli eşyalarının önemli bir kısmını gizlice almışlardı⁴⁴.

Numan Bey Şam'a vardığında Şam Eyaleti'nin ileri gelen diğer idarecileriyle merhum valinin "muhallefâtının" belirlenmesi için oldukça hassas ve titiz bir şekilde çalışarak, valinin konağını incelemeye başlamıştı. İlk iş olarak konakta bulunan odalar görev ve hizmet esasına göre tespit

⁴² Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyasetin Kallı*, Ankara 1963, s. 158.

⁴³ Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, İzmir 2007, s. 145. Müsadereden önce alınan güvenlik tedbirleri için bk. Mehmet Karataş, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *OTAM*, XIX, Ankara 2006, s. 225.

⁴⁴ "Der devlet-i mekinet arz-ı dâi-i kimesne budur ki, sâbık Şam Valisi Âzmâde Süleyman Paşa'nın emvâl ve eşyası, taraf-ı mirî için kabzına me'mûr olan dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından Mir-âhûr-ı sâni vekili Numan Beg kulları bundan esbâk merhûm müşârün-ileyhin eşyasının tahrîr eyledikte zevcet-ı erbaası hanımlar, ümm-ül-veled ve sair cariyelerin benimdir diyu iddiâ' eyledikleri nisvâna mahsûs hil'at ve mücevherât ve sairlerin iki defa devlet-i âliyyeye irsâl eyledikte mezkurâtın eşyay-ı mezkurâları âstane-i âliyyeye irsâl oluna diyu fermân-ı âli sâdr olmağın, mezburât, emr-i âliyyeye itâat ve inkıyâd idib..." BOA, *D.BŞM*, 3573/55, 4 Ra 1157 (17 Nisan 1744).

edilmişti. Görevliler konak içerisinde büyük bir harem ile bunun kuzeyinde küçük bir harem bulunduğunu ortaya koydular. Yapılan inceleme ve çalışmalar neticesinde harem dışında; kuzeyde yer alan matbah ve odalar, haremın şark tarafındaki odalar, haremın ocaklı odaları, haremın içinde ise hazine odası, matbah, kiler büyük haremde kapı kenarında bulunan odalar ile Harem Ağası Amber ve cariyelerin kaldığı odaların bulunduğunu belirlemişlerdi. Bu odalarda bulunan bütün eşya “muhallefât defterine” kaydedilmiştir⁴⁵.

Tablo 1: Süleyman Paşa'nın Konak Odalarında Tespit Edilen Eşyası⁴⁶:

Haremın Kuzeyinde Bulunan Konak Odalarındaki Mevcut Eşya			
Eşyanın Cinsi	Sayısı	Eşyanın cinsi	Sayısı
Köhne Selanik Örmesi	3	Köhne Kaputlu Kıbrısı	1
Müstamel Kadife Yastık	32	Minder	12
Köhne Köşe Yastığı	8	Pirinç Şamdan ve Masa	1
Yemenî Şilte	4	Abdest leğeni ve ibrik	1
Havahı Mak'ad	1	Yemenî Pencere Perdesi	5
Şarşaf	2	Müstamel Kırmızı çuka	10
Haremın Kuzey Kaidesinde Bulunan Eşyalar			
Köhne Kadife Yastık	10	Köhne Çuka Mak'ad	3
Minder	3	Köhne Selanik Keçesi	1
Haremın Şark Tarafındaki Konağın Kapılı Odalarındaki Eşya			
Mushaf-ı Şerif	1	Bağlı Kabzalı nacak	1
Köhne Selanik Keçesi	1	Endâm aynası	1
Köhne Kalıçe	2	Kumaş sofa	14
Minder	4	Mısırkâri kırmızı peşkir	2
Kadife Yastık	9	Kaba basma sofa	3

⁴⁵ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12552, s. 2-6.

⁴⁶ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12552, s. 2

Kırmızı çuka	3	Döşek	5
Kıbriskârî mak'ad	3	Vasat ve sagîr şilte	12
Simli Gul-ab-dân	1	Pirinç şamdan	3
Billur Şamdan	1	Leğen ibrik	1
Minekârî leğen	1	Kadife Yastık	11
Kalıçe örme müstamel	1	Minder	3
Haremin Ocaklı Odalarında Mevcut Bulunan Eşya			
İstanbul Dibâsı Yastık	36	Sagîr dibâ perde	2
Müstamel Sagîr Köşe Yastık	6	Sagîr fagfûrî şerbet tepsisi ve kase	11
Kenarı zer-bâb ortası Acemkârî mak'ad	7	Endâm perdesi	3
Beyaz kalemkârî mak'ad	2	Sim tas	5
Beyaz mak'ad	6	Sim müceverdan ve gül-âb-dân	2
İşleme sözlü cedid mak'ad	3	Sim fincan takımı	1
Beyaz seccade	1	Sim sagîr maşrapa	1
Harem şamdanı	1	Simli Mağrûbî gül-âb-dân	1
Havlu	2	Fıstıkî müceverdan	2
Kalemkârî yorgan	1	Yemenî yorgan	1
Haskârî örme	1	Taş yastığı	1
Hindkârî iskemle	1	Hindkârî mukallem	1
Haremin Kapı Kenarında ve Şark Odasında ve Harem-i Kebirde Matbah Cariyelerinin Odasında Bulunan Eşya			
Kebir Lengeri	3	Şam alacası amberi	3
Güğüm	1	Hamam sileceği	5
Sarı Leğen	1	Şam alacası köhne pamuk	3
Çorba tası	5	Şam alacası müstamel entarî	1
Yemeklik tas ve kayık	3	Hatâyî entarî	3
Sade tencere vasat ve sagîr	52	Çiçekli keremsut entarî	2
Tencere ve tabak	2	Malda kaftan	5

Kalay sahan sagır	2	Alaca kutnî entari	10
Sahan kayığı	20	Beyaz sade	1
Fagfûrî fincan	15	Hâre kaftan	1
Köhne yastık	10	Çentiyan	1
Döşek	7	Gevazathî Hatâyî entari	1
Yorgan	5	Hâre cübbe	1
Pirinç şamdan	1	Şam alacası entari	3
Kebir Lengeri	3		
Harem-i Kebirde Bulunan Kilerdeki Eşya			
Kebir ve sagır tencere	8	Fagfûrî kebir tabak	13
Sade sahan kayık	18	Bakır sahan	1
Mangal	2	Bakır şikest leğen	1
Gügüm	1	Fagfûrî Vasat kase	5
Haremin Kuzey Tarafındaki Matbahta Bulunan Eşya			
Mangal Sagır	1	Sagır leğen	1
Kazgan sagır	1	Çorba tası	1
Tencere	11	Sagır vasat tepsi	1
Tava	2	Tencere kapağı	5
Kefkir	1	Sahan kapağı	3
Abdest leğeni	1	Tencere lengeri	18

Bu odalarda bulunan eşyanın tespitinden sonra merhumun ailesi, hizmetli ve cariyeleri tarafından alıkonulan eşyanın belirlenmesi amacıyla harekete geçilmiştir. Yapılan titiz araştırmalar sonucunda merhum valinin aile üyeleri ile cariyelerinin hazine ve harem odalarından bir çok değerli mücevherat ve ziynet eşyasını aldıkları bilgisine ulaşılmıştı. Bu kişilerde bulunan eşyalara hükümet adına el koymak üzere harekete geçilmiş, 22 Muharrem 1157/7 Mart 1744 tarihinde yapılan sorgu ve

araştırmalar neticesinde bu kişilerin kimlikleriyle beraber aldıkları eşya ortaya çıkarılmıştır⁴⁷.

Soruşturmalar neticesinde, merhum valinin zevcesi Rahime Hanım harem odalarından çok sayıda altın ve ziynet eşyasını aldığı, bir diğer zevcesi Bedia Hanım'ın da haremde mühürlü halde bulunan kendi odasına girip bir çok ziynet eşyasını aldıktan sonra merhum valinin amcası İsmail Paşa'nın evine sakladığı, hazine odasından çıkardığı çok sayıda altını ise Tavaşi adlı adamı ile Seyyid Hüseyin adlı tanıdığının evine göndermiş olduğu belirlenmişti. Merhumun evlatlarından Malik Hanım'ın da harem odalarından çıkardığı çok sayıda ziynet eşyasını Mustafa Sekil adlı bir tanıdığına emanet ettiği bilgisine ulaşılmıştı⁴⁸.

Merhum Süleyman Paşa'nın eşlerinden Bedia Hanım'ın Halime adlı Habeşi cariyesi, hazine odasının camlarında yer alan demirleri genişletmek suretiyle içeri girmiş, değerli gördüğü altın ve mücevheratı almıştı. Bu durum merhumun bir diğer eşi Rahime Hanımın Kardeşi Mehmet'in şikayeti ile ortaya çıkmıştı⁴⁹. Merhumun Hatice adlı cariyesi ise harem odalarından bir çok ziynet eşyasını almıştı. Merhumun bir diğer cariyesi Habeşi Zühre de haremnden çıkardığı mücevheratı Süleyman ve Şeyh Yasin'in kardeşi Abdülkadir'in cariyesine emanet etmişti. Merhum valinin diğer bir cariyesi Fatma harem odalarından çıkardığı değerli eşyaları Şam Saraçbaşı'nın eşi Raziye'nin evine, cariyelerden Ayşe ise haremnden aldığı ziynet eşyasını Mahmut adlı tanıdığının evine saklamıştı. Bu bilgilerin tespitinden sonra kimliği belirlenmiş kişilerde bulunan kıymetli eşya ve mücevherata hükümet adına el konulduktan sonra, Şam Valisi Esat Paşa'nın huzurunda kurulan ve merhumun zevce-leri ile Kethüdası Musa Ağanın hazır bulunduğu şer'i mecliste cins, çeşit

⁴⁷ BOA, *D.BŞM-MHF.d.*, 12552, s. 2. Turgutlu Voyvodasının 1791'deki konak ve konak-taki muhallefâtın müsaderesi için bk. Cahit Telci, "Turgutlu Voyvodası Seyfi-zade Es-seyyid Halil Ağa'nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1, İzmir 2007, s. 175-76. XIX. yüzyıl başlarında Antakya'nın önde gelen eşrafından Hacı Ebubekir Ağa'nın muhallefâtından aile üyeleri tarafından çıkarılan para için ayrıca bkz. Ali Fuat Örenç, "XIX. Yüzyıl Başlarında Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihine Dair Bir Kaynak: Civelek Hacı Ebubekir Ağa'nın Muhallefatı", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Elazığ 2006, s. 59.

⁴⁸ BOA, *D.BŞM*, 2741-A, s. 2-3.

⁴⁹ BOA, *D.BŞM*, 2741-A, s. 2, 22 Muharrem 1157 (7 Mart 1744).

ve ağırlığı ile deftere kaydedilmiştir⁵⁰. Bu defter başta Mübaşir Numan Bey ve Şam Valisi ile Şam ulemasından Mustafa Ali, Şam Defterdarı Fethi Efendi, merhum valinin kethüdası Musa Ağa, Selam Ağası Hasan Ağa ve daha birçok görevli tarafından imzalanarak mühürlendikten sonra İstanbul'a gönderilmiştir⁵¹.

Tablo 2: Süleyman Paşa'nın Aile Üyeleri ve Cariyelerinin Alıkoyduğu Mücevherat ve Eşya⁵².

Habeşi Cariye'nin Aldığı Eşya (Adet/çift)			
Altın halhâl (100 miskal ⁵³)	1 (çift)	On sekiz fındık neferli ve dört büyük altın sırlı gerdan (32 miskal)	1
Altın bilezik (58 miskal)	1 (çift)	Lâ İlâhe İlallâh Yazılı gerdanlık (32 miskal)	1
Altın Gerdanlık (29 Miskal)	1	Bilancı taşlı kuşak (63 miskal)	1
Altın kuşak (42 miskal)	1	Fal taşlı cerde elmalı sim kuşak	1
Beş kat altın haşhâş (58 miskal)	1	On iki sagır taşlı minekârî altın bilezik	1
Yedi kat altın haşhâş (96) miskal	1	Sagır yeşil taşlı yüzük	1
Sekiz ayaklı altın küpe (2,5 miskal)	1 (çift)		

⁵⁰ BOA, *D.BŞM*, 3581/47, 22 CA 1157 (3 Temmuz 1744); *D.BŞM*, 3582/18, 19, 20, 28 CA 1157 (9 Temmuz 1744); *D.BŞM*, 2741-A, s. 2-3.

⁵¹ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12552, s. 6.

⁵² BOA, BOA, *D.BŞM*, 2741-A, s. 2-3, 15 Safer 1157 (30 Mart 1744).

⁵³ Osmanlı Devleti'nde altın ve değerli taşları ölçmek için miskal kullanılmakta idi. Şam miskalinin değeri 4,62 gram iken, Anadolu'da kullanılan miskalin değeri 4,81 gram idi. Walter Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", Çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1989/V, İstanbul 1990, s. 5-6.

Zevcesi Rahime Hanımın Aldığı Eşya (Adet/çifti)			
Macârî altın	4	Altın bilezik (107 miskal)	1 (çift)
Mısır altını	3	Altın saat	2
Tunus altını	1	Ezilmiş altın saat	1
Konstantin altını	1	Beş kat altın bilezik (38 miskal)	1 (çift)
Macar ikilik	1	Üç kat incili altın bilezik (26,5 miskal)	1 (çift)
Fındık nesnelı altın	35	Altın kuşak (62,5 miskal)	1
İncili bayağı taşlı	1	Yeşil taşlı ğarada boğumlu hançer	1
Acem dibâsına kaplı samur kürk	1	Minekârî kabızalı hançer	1
Fındıklı külçe kaplı samur kürk	1	Üç Macar altını birleşmeli mücevherât	4
Acem kadifesi kaplı kakım kürk	1	Yaldızlı altın	273
Kakma kürk	1	Fındık altın	26
Acem dibâsına kaplı cübbe kakma kürk	1		
Habeşi Cariye Zühre'nin Alkoyduğu Eşya (Adet/çifti)			
Altın bilezik (77 miskal)	1 (çifti)	Tunus altını	24
Yaldızlı altın	797	Macarî altın	2
Altın (6 miskal)	1	Mahbûb altın	3
Beş kat altın haşhâş (48 miskal)	1	Fındıklı ve zinciri altın	67
On dokuz (zer-i mahbûb nısfıyesiy-le dizili inci askı (16 miskal)	1	Beş kat altın bilezik (33 miskal)	1 (çift)
Yirmi zer-i mahbûbnısfıyeli askı (19,5 miskal)	1	Yirmi sekiz fındık ve bir eski altınlı incili gerdâne (42 miskal)	1

Yirmi iki zer-i mahlûbunısfıyeli inci gerdâne (22,5 miskal)	1	Zincirli, mahlûb ve yaldızlı altın	630
Fatma Cariyenin Aldığı Eşya (Adet/çift)			
Mahlûb Mısır ve zincirli altın	47	Pirinç kapan saati	1
Sade incili gerdâne (14 miskal)	1	Sagîr mercan teşbih	1
On kat altın bilezik (51 miskal)	1 (çift)	Sagîr sim maşa	1
İnci askı (11,5 miskal)	1	Sâgîr nacak güşâ (8 dirhem)	1
Taşlı Harda ve yakutlu toka (11 miskal)	1		
Merhumun Zevcesi Bedia Hanımın Aldığı Eşya (Adet/Çift)			
Fındıklı, zincirli ve yaldızlı altın	639	Riyal	1
Seksen sâgîryakutlu ve zümrütlü kuşak	1	Elmas taşlı saat ve altın zincir	1
Balık dişi kabzalı simli hançer	1	On sagîr yakutlu ve zümrütlü akd (38 miskal)	1
Şamkârisimli nacak	1	İnci askı (2 miskal)	1
Beş kat altın bilezik	1 (çift)	Altın halhâl (67 miskal)	1 (çift)
Vâfir zincirli, fındık, yaldızlı ve Macar altını	964	Yakut taşlı inci gerdâne	1
Boncuk fındık altını	216	Sagîr altın yüzük	1
Tuğralı altın	122		
Merhumun kızı Malik Hanım'ın aldığı eşya (Adet/Çift)			
Macârîve İstanbul altınlı inci gerdâne (77 miskal)	1	Altın halhâl (98 miskal)	1
Yirmi sagîr incili yedi kat altın haşhâş (96 miskal)	1	Altın kuşak (110 miskal)	1

Vafir beş kat altın haşhâş (94 miskal)	1	Altın kemer	1
Altın bilezik (63 miskal)	1 (çift)	Elli sagîr elmaslı kırık bilezik	1
Harda taşlı altın sorguç (19 miskal)	1	Elmas taşlı alâ kuşak	1
Zevcesi Şerife Fatma Hanımın Alıkoyduğu Eşya (Adet/Çift)			
İkişer yakut elmas ve zümrütlü altın kuşak	1	Sade sîm kutu	1
Elmas teras sîm kuşak (73 miskal)	1	İnci dibekli kırmızı kın	1
Altın kuşak (104) miskal	1	Fındık ve kebîr yaldızlı altın	2
Altın gerdâne (38 miskal)	1	Mahlutâsagîr incili bilezik	1 (çift)
Altın bilezik (47 miskal)	1 (çift)	Kırık altın bilezik (37 miskal)	1 (çift)
Sekiz kat altın bilezik (36 miskal)	1 (çift)	Bilezik tamiri için altın çu- buk (18 miskal)	1
On ikişer yakutlu inci küpe	1 (çift)	Harda inci	1
İki sagîryakutlu ve lal taşlı inci gerdane	1	Turuncu şala kakma kürk	1
Sagîr birer elmaslı ve üç yüz zer-i mahbûb nisfiyesiyle incili gerdâne	2	İşleme mor benli samur kürk	1
On beş kat altın haşhâş (104 miskal)	1	Süt mavi Hatâyî kaplı kürk	1
On sagîr elmaslı altın bilezik	1 (çift)	Telli baş atması	3
Üç ayaklısagîr küpe	1 (çift)	Turuncu şal işleme kuşak	1
Buzlu elmas yüzük	1	Çiçekli Keremsud kuşak	1
Firuze taşlı yüzük	1	Süzmeli sarı kuşak	1
Sarı yakut yüzük	1	Çeşitli siyah sof	1
Yeşil sagîr yüzük	2	Seksen elmaslı ve on iki sagîr incili şimşir	1

Cariye Ayşe'nin alıkoyduğu eşya (Adet/çift)			
İki zümrüt taşlı altın kuşak (40 miskal)	1	Mahbûb Mısır altını ve zincir	45
Elmas taşlı sim kuşak (47 dirhem)	1	Üç ayaklı zümrüt küpe	1 (çift)
Altı kat altın bilezik (82 miskal)	1 (çifti)	Sagır firûze yüzük	2
Altın ve sade incili gerdâne (14 miskal)	1	Sagır akça lal yüzük	1
On dört yakut ve otuz üç sırça taşlı gerdâne	1		

Ölen kişinin “muhallefatında” yer alan eşya ve para devlet hazinesi için mali kaynak olarak görüldüğünden⁵⁴, İstanbul’a getirtilerek gerektiğinde padişaha takdim edilir ve Enderun Hazinesi’ne konulurdu⁵⁵. Yerleşik olan bu kural sebebiyle Süleyman Paşa’nın “muhallefatında” bulunan eşyanın bir kısmı Mübaşir Numan Bey ve diğer görevliler tarafından deftere kaydedildikten sonra, İstanbul’a götürülmek üzere 2 Safer 1157/ 17 Mart 1744 tarihinde Hassa Silahşör Mustafa Bey’e teslim edilmiştir⁵⁶. Silahşör Mustafa Bey kendisine teslim edilen eşyayı İstanbul’a getirmiştir. Bunlar arasında bulunan bir kısım mutfak eşyasını 30 Mayıs 1744’de Enderun-ı hümayun çukadarına teslim ederken⁵⁷, diğer eşyaları 3 CA 1157/ 14 Haziran 1744 tarihinde Enderun Hazinesi’ne konulmak üzere görevlilere vermiştir⁵⁸.

⁵⁴ M. Cavit Baysun, “Müsâdere”, *İA*, VIII, İstanbul 1960, s. 669-70; Röhrborn, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsâdere”, s. 254-58. Devletin mali kaynak ve politik bir kontrol sistemi olarak kullandığı müsâdere sistemi için ayrıca bk. Barbir, a.g.m., s. 143.

⁵⁵ Arzu Tozduman Terzi, “Osmanlı Hazinesi”, *Türkler*, X, Ankara 2002, s. 893-94. Osmanlı Devleti’nde Enderun Hazinesi’nin işlevi ve müsâdere edilen eşyaların bu hazineye konulması için bkz. Cengiz Orhonlu, “Hazine”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 131; Mumcu, a.g.e., s. 158.

⁵⁶ BOA, *D.BŞM*, 2761, s. 2-3.

⁵⁷ BOA, *D.BŞM*, 3577/112, 17 R 115 (30 Mayıs 1744).

⁵⁸ BOA, *D.BŞM*, 2761, s. 2-3.

Tablo 3: Silahşör Mustafa Bey Tarafından İstanbul'a getirilen Bazı Eşyalar⁵⁹:

Enderun Çukadarına Teslim Edilen Mutfak Eşyası			
Eşyanın cinsi	Sayısı	Eşyanın cinsi	Sayısı
Kebîr fagfûrî kavanoz	2	Beyaz münakkaş kebir tabak	5
Vasat Fagfûrî kavanoz	2	Vasat münakkaş tabak	10
Sagîr fagfûrî kavanoz	7	Vasat lâcivert tabak	20
Lâcivert tabak	7	Vasat münakkaş tabak	5
Beyaz vasat tabak	10	Kebîr münakkaş kase	10
Beyaz kase	5	Eski maden kayık	1
Kebîr lâcivert kase	3	Eski maden sagîr kase ve kayık	2
Vasat lâcivert kase	10	Kayık	1
Sagîr lâcivert kase	7	Kase ve kayık	4
Vasat beyaz kase	10	Çurdan	2
Minekârî tepsi	1	Derûnu yaldızlı beyaz sagîr kase	4
Minekârî tepsinin tabakları	9	Kebîr beyaz derûnî tabak	4
Revânî tepsi	1	Minekârî leğen ve ibrik	2
Revânî tepsisinin tabakları	1		
Enderun Hazinesine Konulmak Üzere Teslim Edilen Eşya			
Eşyanın cinsi	Sayısı	Eşyanın cinsi	Sayısı
Mushaf-ı şerîf ve sancak	1	Gül yakut yüzük	1
Merhûmun sagîr mührü	1	Zümrüt yüzük	4
Elmas yüzük	1	Tahtta lâ'l yüzük	1
Buzlu elmas yüzük	1	Fîrûze yüzük	3
Kırmızı yakut yüzük	12	Sedef yüzük	1
Acemkârî yakut inci sim yüzük	3	İstiğfâr yazılı sim hatim	1

⁵⁹ BOA, *D.BŞM*, 2761, s. 2-3; *D.BŞM*, 3577/112, 17 R 115 (30 Mayıs 1744).

Sarı yakut yüzük	4	İbrahim ismi ile aynı hâtim	1
Zümrüt, yakut ve altınla bezeli çelenk	1	Aynı hâtim	1
Dört yakut ve dört elmas ve on iki incili	1	Sade elmaslı yüzük	3
Beş ayaklı kebir ortasında ufak elmas taşlı küpe	1 çift	Üç sagır incili küpe	1 çift
Bir ayak habbe zümrüt ve yüz sagır elmaslı küpe	1 çift	Sagır inci tespih	3
Yedişer ayak ufak elmas küpe	1 çift	İncili üç kat altın bilezik	1 çift
Kabzası yeşim, tepesinde bir kıta yakut incisi, balık dişli bıçak	1	Dane sagır inci	16
Sagır elmaslı altın saat	1	İnci (66 miskal)	66
Biri altın, biri yakut yaldızlı sim basma saat	2	İnci torba (58 miskal)	3
Altın saat	2	Vasat inci danesi	120
Tepesinde bir topaç taş, ortasında kırmızı kadife kabızalı hançer	1	Yirmi bir sagır elmaslı ve bir mavi yakutlu öd kutusu	1
Yeşim uç	1	Yirmi beş incili miftâh	1
Kırmızı kabızalı hançer	1	Bir hâc miftâhı	1
Balık dişli bıçak	1	Atik miftâh	1
Altınlı mühür	1	Mercan danesi	60
İncili yazma	1	Bağlı kabızalı simli bıçak	1
İnci (558 miskal)	5	Sade bıçak kabzası	4
Öd (dirhem)	5460	Simli balık dili kabza ve bıçak	1
Senk (28 miskal)	9	Sim tabanlı kaşık	6
İnci hurdası (miskal)	21	Sim kebir ve sagır buhur-dan	7

Sim kale tasması	1	Sim makas	1
Sim divân	1	Sim kabızalı şamdan	2
Sim baklava tepsisi	1	Buhûr-dân ve gül-âb-dân sim ve fagfûrî	4
Sim fincan zarfı	39	Sim matara	1
Sim kahve tepsisi	3	Sim maşrapa	1
Sim tuzluk	1	Minekârî sim kuşak	1
Sim çiftkârî kahve tepsisi	1	Minekârî sim kuşak	1
Sim çavuş cepkenliği	1	Sim sagîr tas	1
Sim çavuş yirmi baş yakutlu	1	Sim tabak	1
Sim tabak	4	Sim kuşak	1
Sim sagîr tas	1	Simli çavuş çevgen	9
Sim buhur-dân ve gül-âb-dân	2	Simli şatır kuşağı ve zincir	4
Sim fincan zarfı	1	Sim zincir baş şatır kuşağı	4
Sim fagfûrî gül-âb-dân	1	Balık dişi kabızalı kılıç	1
Simli fagfûrî buhur-dân ve gül-âb-dân	2	Simli Mısırkârî kılıç	1
Sim yıldızlı kebir raht ve başlık	1	Yeşil çelik kabızalı sim kılıç	1
Ortası kebir yıldızlı sim ke- mer raht ve başlık	1	Sim kemer	4
Sim kebir yıldızlı kemer raht ve başlık	1	Kemerleri yıldızlı nuhâs	8
Sim kebir yıldızlı kemer raht ve başlık	1	Sim kaftan	9
Kenarı sim kaplı kemer raht ve başlık	1	Sim vasat yıldızlı kemer raht ve başlık	1
Sim vasat yıldızlı kemer raht ve başlık	1	Sim vasat yıldızlı kemer raht ve başlık	1
Sim kebir sarı raht ve başlık	1	Sim vasat yıldızlı kemer raht ve başlık	1

Sim sagır sarı raht ve başlık	1	Sim vasat yıldızlı kemer raht ve başlık	1
Yıldızlı sim sarı raht başlık döşeme	1	Sim vasat yıldızlı kemer raht ve başlık	1
Sim yıldızlı kısarak rahtı ve başlık	6	Sim vasat yıldızlı kemer raht ve başlık	1
Sim beyaz raht ve başlık	1	Kebîr sarı sim raht başlıklı döşeme	1
Sagır yıldızlı raht ve başlık	1	Sarıca nuhâs çıpkun rahtı (600 dirhem ⁶⁰)	1
Mor kadife üzerine sim kaplı sagır kesme	9	Sim sarı raht (500 dirhem)	1
Mor kadife üzerine sim kaplı sagır kesme	1	Sim kemer raht (350 dirhem)	1
Kahverengi çuka üzerine üç güllü işleme kebîr kesme	1	Sim kemer raht (850 dirhem)	1
Kırmızı çuka üzerine üç güllü işleme kebîr kesme	1	Sim kemer raht ve başlık	4
Beyaz diba üzerine üç güllü işleme müstamel kesme	1	Kırmızı kadife zerine sagır gül ile kebîr kesme	1
Simli çuka eğer	1	Beyaz som Şam kesmesi	2
At hotozu	9	Kutnî çuka üzerine sırça işleme üç güllü kesme	1
Kırmızı çuka üzerine sim kahveli gaşiye	1	Kırmızı çuka üzerine sırça işleme üç güllü kesme	1
Kahverengi çuka üzerine sim kırbalı sagır kesme	1	Kırmızı çuka üzerine sırça som işleme müstamel kesme	1
Sureti mavi üzerine işleme kesme	1	Teneke kutu içinde destar	2
Elvan baş sagır destar	4	Bendi destar	44

⁶⁰ Şam'da mücevherat ölçü birimi olarak kullanılan bir dirhemin ağırlığı yaklaşık 3,086 gram olarak verilmiştir. Bk. Hinz, a.g.m., s. 5.

Telli destar	8	On beş iğneli destar	20
Kabusa destar	7	Vasat destar	65
Nekkale destar	35	Destar müteârif	1003
Şal donluk	2	Elvan baş kebir destar	6
Urfa şalı	34	Çakmaklı yirmi dört iğneli destar	24
Kemberbend	23	Şal topnuş	8
Çavuş kuşak	2	Şal bohça	9
Sureti işleme elvan şal	18	Çiçekli donluk	2
Şal	31	Şal makramesi	3
Muhtasar hâttı	12	Şal Temur	1
Sade kadife elvan	68	Beldar	169
Beyaz dürba	18	Telli beldar	2
Sureti alaca	23	Şal nabat	125
Abdullâh hâttı	98	Telli el Hint kemeri	1
Kutnî Hintkârî beyaz bez	1	Kehab kutnî	9
Beyaz Hint bezi	18,5	Beyaz bez on top donluk	20
Çiçekli keremsut	39	Alaca donluk	5
Kalemkârî yorgan yüzü	8	Peştamal kutnî	8
Kalemkârî yastık yüzü	6	Haşmet hattı	42
Beyaz dülbent	1	Malda alaca	61
Kakhî kutnî	5	Kutnî Lahorî	5
Kalemkârî pencere perdesi	9	Boylu bez	25
Sarı Bengali	2	Hamdi alaca	16
Kaba Hint bezi	9	Çiçekli malda	12
Beyaz Pencap halı	1	Telli sureti alaca	1
Gergeran kase	7	Hassa sagır	1
Gergeran fincan zarfı	2	Hassa	1
Gergeran bardak	3	Fitilli çiçekli beyaz bez	3
Sakızkârî bayrak	4	Mermer hassa	1
Müstamel telli bayrak	1	Mardinkârî sancak cedid	1

Süleyman Paşa'ya vefatından evvel hacılara masraf edilmek üzere 64.137 kuruş gönderilmişti⁶¹. Vefatından sonra ona gönderilen bu paranın hac işlerinde kullanılması için onun müsadere edilen eşyasından bir kısmının satılmasına karar verilmişti⁶². Ancak hacıların dönüşüne hayli vakit bulunduğundan satılması halinde, satıştan zarar edileceğinden şimdilik vazgeçilmiştir. Eşyaların satışı 1744 yılında surre-i hümayun kafilesine masraf edilmek üzere hac dönüşüne bırakılmıştır. Hac dönüşü vakti geldiğinde merhum valinin eşyasının değerini tespit etmek amacıyla Mübaşir Numan, Şam Defterdarı, Şam Kadısı Mevlana Seyyit Ahmet Efendi, Şam Hazinedarı Asım Efendi, Kalem Erbabı Mustafa Efendi, ayandan Mehmet Emin Efendi görevlendirilmişlerdi. Bu görevliler yaptıkları tespit neticesinde merhumun mevcut eşyasının 62.086,5 kuruş değerinde olduğunu belirlemişlerdi. Bu para hac masrafları için devlet hazinesine teslim edilmiştir⁶³.

Altınların Müsaderesi

Süleyman Paşa'nın "muhallefâtının", görevliler tarafından tespitten sonra kayıt altına alınmaktaydı⁶⁴. Ölen kişinin işgal ettiği makama ait zenginliğin tamamen ortaya konulması, araştırmanın son derece dikkatle yapılmasına bağlıydı. Bu nedenle bu konuda bilgisi olanların ifadelerine baş vurmak, öteden beri görevlilerin uyguladığı bir yöntem idi⁶⁵. Bilgisine baş vurulan kişiler çoğunlukla aile yakınlarından oluşmakta, gerektiğinde bunlar sorguya çekilmekteydi⁶⁶. Süleyman Paşa'nın "muhallefâtı" içerisinde bulunan mal ve eşyanın tespiti için ifadesine baş vurulan kişiler onun eşleri, çocukları ve cariyelerinden oluşmuştur. Ona ait mal ve paranın nerede saklı olduğu, bu kişilerin sorgulanmaları ve gönüllü

⁶¹ BOA, *D.BŞM-MHF*, 35/61, 14 L 1156 (1 Aralık 1743).

⁶² "Mütevellâ-yı müşârûn-ileyhe virilen tertibat ve rû'yet-i umûr-ı Hacca mahsus olan varidat müşârûn-ileyhe reddi ihsan ve tarik-i Beyt-i şerif için müşârûn-ileyhin hazır u âmade eylediği devvâb u mevâşî ve mühimmât-ı saire dahi maliye ahkâmı mucibince mîrî için kabzına me'mûr mübaşir ma'rifetiyle canib-i mîrîden değer bahalarıyla furuht olunmak üzere isdar-ı emr-i şerif olundu." Bk.Subhi Mehmet Efendi, *a.g.e.*, s. 788-89.

⁶³ BOA, *D.BŞM-MHF*, 35/61, 14 L 1156 (1 Aralık 1743).

⁶⁴ Osmanlı Devleti'nde müsadere uygulamasının çerçevesi için bk. Tuncay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 372.

⁶⁵ Ünal, *a.g.m.*, s. 10.

⁶⁶ Mumcu, *a.g.e.*, s. 157.

yardımları sonucunda ortaya çıkmıştır. Yapılan sorgulamalar neticesinde merhum valinin servetinin önemli kısmının çeşitli cinsteki altınlardan oluştuğu öğrenilmiştir. Süleyman Paşa, Emirü'l-Hac görevinde bulunduğu sırada Haremeyn bölgesi ile sürekli irtibat halinde olmuş ve bu bölgede ticaretle uğraşmıştı. Kendi adına ticaret yapması için de bazı kişilere ödünç para vererek ortaklıklar kurmuştu. Merhum vali ticaret sayesinde Osmanlı coğrafyasının her bölgesine ait çok çeşitli altınları biriktirme imkanına sahip olmuştu. Ancak on yedinci yüzyıldan bu yana devlet sürekli nakit para sıkıntısı çektiğinden yaygın olarak müsadere yöntemine başvurması nedeniyle⁶⁷ Süleyman Paşa altınlarını konağında yer alan harem odalarındaki gizli bölmelere saklamıştı. Bu altınların ortaya çıkarılması için onun konağında yer alan harem odalarında çok detaylı aramalar yapılmıştır. Aramalar neticesinde harem odaları çok hasar görmüş ve aramaların bitiminden sonra, odaların zarar gören kısımları tamir ve onarımdan geçirilmiştir⁶⁸.

Süleyman Paşa'nın "muhalefatında" yer alan altınların tespiti için Mübaşir Numan Bey, Şam Defterdarı Es-seyyid Fethi, Hassa Silahşor Mustafa Bey, Şam-ı Şerifte "me'zûn bi-l-ibkâ" büyük ilim adamı İmamîzâde Hamit Efendi ile şehrin ileri gelen nakîb, hatîb, müderris ve ocak ağaları ile şehir ayanı bizzat görev almışlardır. Bu görevliler, merhum valinin harem odalarında yer alan altınlarını tespit etmek üzere birden fazla arama yapmışlardır. 19 Aralık 1743 tarihinde başlatılan arama ve tespitler 7 Mart 1744 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihler arasında merhumun aile yakınlarının verdiği bilgiler doğrultusunda harem odalarında, mutfak ve kilerde önceden hazırlanmış gizli bölümlerde koli, sandık ve çömlekler içerisine gizlenmiş "yaldızlı", "zincirli", "tuğralı", "fındık", "Macârî ve Cedid Astane" gibi çok sayıda ve çeşitte altın bulunmuştur. Bulunan altınlar görevliler tarafından kayıt altına alınmıştır⁶⁹.

⁶⁷ Ünal, a.g.m., s. 15.

⁶⁸ BOA, *D.BŞM*, 2690, s. 2.

⁶⁹ BOA, *D.BŞM-MHF*, 35/66, 3 Za 1156 (19 Aralık 1743).

Tablo 4 : Süleyman Paşa'nın Harem Odalarında Bulunan Altınlar⁷⁰.

3 Za 1156/ 19 Aralık 1743'de I.Defa Tespit Edilen		1 Z 1156/16 Ocak 1744'de Tespit Edilen	
Altın Çeşidi	Sayısı (Adet)	Altın Çeşidi	Sayısı (Adet)
Yaldızlı	3022	Frengî	32.932,5
Zincirli	28.566,5	Zer-i Mahbûb	36.000
Fındık	24.284	Cedid Âstâne	44.276,5
Tuğralı	11.08	Macarî	2958
Beyaz akçe	7353 (kuruş)	Envai cins	1905
3 Za 1156/ 19 Aralık 1743'de II. Defa Tespit Edilen		Zincirli	24.425
Yaldızlı	1407	Tuğralı	10675
Zincirli	50.342	Acem altını	25
Fındık	869	22 M 1157/ 7 Mart 1744'de Tespit Edilen	
Tuğralı	5585	Zincirli	14587
15 Za 1156/ 31 Aralık 1743'de Tespit Edilen		Yaldızlı	5781
Yaldızlı	6085	Fındık	612
Fındık	19.422,5	Tuğralı	5606
Macarî	1593	Konstantinî	19
18 Za 1156/ 3 Ocak 1744'de Tespit Edilen		Tunus	9
Zincirli	22801	Macarî	29
Tuğralı	816		

⁷⁰ Bu tarihte yapılan keşifle ele geçirilen altınların değeri 153.197 kuruş ve 70 parayı bulmuştur. Bk. BOA, *D.BŞM-MHF*, 35/72, 1 Z 1156 (16 Ocak 1744); *D.BŞM-MHF*, 39/9, 17 CA 1157 (28 Haziran 1744); *MAD*, 9962, s. 8.

Görevliler tarafından müsadere edilen altınlar her ne kadar nakit para işlevini görse de, envai cinsten olduğundan, bunların birim olarak ve toplam değeri hesaplanarak deftere kaydedilmiştir. Bu amaçla 7 CA 1157/ 18 Haziran 1744 tarihinde Süleyman Paşa'nın "muhallefatında" bulunan envai çeşit ve cinsteki altının değeri toplam olarak hesaplandıktan sonra kayıt altına alınmıştır⁷¹.

Tablo 6: Süleyman Paşa'ya Ait Altınların Cinsi, Çeşidi, Sayısı ve Parasal Değeri⁷²:

Altının Cinsi	Sayısı (adet)	Birim Değeri (kuruş)	Toplam Değeri (Kuruş)
Cedid Âsitâne altın	25962	3,6	95164
Zincirli altın	38173	2,7	104975,5
Tuğralı altın	13106	2,6	34403 (ve 10 para)
Frengi altın	5871	3,7	21197
İstanbulî	19	3,5	66,5
Ters altın	9	3,2	29 (ve 10 para)
Mahalli altın	29	3,6	106
Toplam			255.972

Kayıt altına alınan altınlar, Şam Hazinesine ait 180.000 kuruş ile beraber İstanbul'a nakledilmesi düşünülmüştür. Bu işle Hassa Silahşor Cerrah Paşa-zade Mustafa Bey görevlendirilmiştir⁷³. Harem odalarının gizli bölmelerinde ele geçirilen altınlar 17 Muharrem ve 20 Rebiyülevvel 1157/ 2 Mart ve 3 Mayıs 1744 tarihlerinde defteri ile beraber Mustafa beye teslim edilmiştir⁷⁴. Silahşor Mustafa'ya kendisine teslim edilen para ve altınları maiyetinde bulunan adamlarla İstanbul'a getirirken vakit kay-

⁷¹ BOA, D.BŞM-MHF, 36/4.

⁷² BOA, D.BŞM-MHF, 36/4.

⁷³ Şam Hazinesini İstanbul'a nakli için Silahşor Mustafa'nın görevlendirilmesi için bk. BOA, A.E I.Mahmut, 19146.

⁷⁴ BOA, D.BŞM-MHF, 35/82, 17 M 1157 (2 Mart 1744); D.BŞM, 2754, s. 2.

betmemeleri, yol boyunca görevlerinin başından ayrılmamaları ve teslim etmekle sorumlu oldukları hazineyi eksiksiz bir biçimde Hazine-i âmire yetkililerine teslim etmeleri konusunda tembihte bulunulmuştur⁷⁵.

Tablo 7: İstanbul'a Gönderilmek Üzere Silahşör Mustafa Bey'e Teslim Edilen Altınlar⁷⁶.

17 M 1157/ 2 Mart 1744'de Teslim Edilen		20 RA 1157/3 Mayıs 1744'de Teslim Edilen	
Altının Cinsi	Sayısı (adet)	Altının Cinsi	Sayısı (adet)
Zincirli	48.801	Zincirli	14.587
Zincirli ve Mahbûb	26.708	Yaldızlı	5781
Fındık	25.153	Fındık	612
Tuğralı	16.882	Tuğralı	5606
Yaldızlı	10.514	Konstantini	19
Fındık	19.422,5	Tunus	9
Macarî	1593	Macarî	29
		Nakit (kuruş)	180.000

Mübaşir Numan Bey, merhum valinin hareminde gizlenmiş nakit para ve eşyası konusunda bilgisi bulunan kayınbiraderi, diğer tanıdıkları ve ortaklığı bulunan kişilerin bilgisine de müracaat etmiştir. Bu kişilerden alınan bilgiler hususunda Numan Bey'e yardımcı olunması için Şam Vali-

⁷⁵ "Hassa Silahşörlenden olub Şam'dan gelecek hazine-i hümayunumu Âstane-i Saâdete isâle mübaşir tayin olunan Cerrah Paşa-zâde Mustafa zide mecdühüya hüküm ki: sen ki, mûmâ-ileyhsin maiyyetinde olan etbâ'n ve adamların ve bi'l-cümle heyet-i mecmûa tarîk-i halelden kemâl ve dikkat ve dairenden olanlardan bir ferdin bir hatve mahâll-i âhere gitmelerine ruhsât ve cevâzdan ittika iderek ... Bir an mukaddem Âstane-i Saâdetime vürüd ve doğru bâb-ı hümayunuma vusûl bulmak ile Hazine-i Hümayunuma isâl ve teslim..." bk. BOA, MD, 150, h.1031, s. 291, Evail-i CA 1157 (12-21 Haziran 1744). Şam'dan gelecek hazinenin İstanbul'a nakli için Silahşör Cerrah Paşa-zâde Mustafa'ya gönderilen Evahir-i R 1157 (3-11 Haziran 1744) tarihli hüküm için ayrıca bk. BOA, MD, 150, h.1020, s. 287.

⁷⁶ BOA, D.BŞM-MHF, 35/82, 17 M 1157 (2 Mart 1744); D.BŞM, 2754, s. 2.

si ve Şam Kadısı görevlendirilmiştir⁷⁷. Bu amaçla Şam Valisi ve Mirü'l-Hac Esat Paşa, Hassa Silahşor Mustafa Bey, Hama ve Humus'a görevli Mübaşir İsmail Bey, merhum valinin aile yakınlarını sorguya çekmişlerdir. Sorgulamalar neticesinde merhum valinin kayını Seyyit Mehmet ile Dülgerci Derioğlu Mehmet, Seyyit Süleyman ve Miftahoglu Hacı Beşir adlı şahısların Süleyman Paşa'nın hissedarı ve ortakları olduğu anlaşılmıştır. Bunların sorgulanmalarının devamı için İstanbul'a getirilmelerine karar verilmiştir. Bu dört kişinin, İstanbul'a ulaştırılması görevi de Şam Hazinesini İstanbul'a nakletmekle vazifeli Hassa Silahşor Mübaşir Mustafa'ya verilmiştir. Ancak o, bu görevden henüz haberdar olmadığından Şam Hazinesini alarak şehirden çıkmıştı. Bu durum üzerine Hama ve Humus'ta görevli Mübaşir İsmail'e bu işle vazifeli kılınmıştır. Mübaşir İsmail'e, bunları yakaladıktan sonra İstanbul'a getirmesi, firar etme ihtimalleri nedeniyle de dikkat olması hususunda tembihte bulunulmuştur⁷⁸.

Zahirenin Müsaderesi

Şam Valisi, Emirü'l-Hac göreviyle Şam'dan başlayıp Mekke'ye kadar devam eden güzergahta hacı adaylarının her türlü ihtiyacını görmekle vazifeli idi. Hac yolu üzerinde bulunan kalelere zahire temini ve hacıların zahire ihtiyaçlarını gidermek onun başlıca vazifelerinden idi. Azmzâde Süleyman Paşa, görevde iken bu amaçla Hac yolu üzerinde bulunan Ebyâr el-Ganem, Uhaydar, Tebük, Zatü'l-Hac, Muazzama, Cuveyniye, Maan, Uneyze ve Katran kalelerine zahire istihdam etmişti. Onun vefatından sonra Hac işlerini düzene koymak ve ondan kalan kaynak tespitinde bulunmak üzere yeni Vali Esad Paşa, harekete geçmişti. Yeni vali, bu kalelerde bulunan zahire ve eşyanın miktarını tespitten sonra, parasal değerlerini hesaplayıp kayıt altına alarak defterini de merkeze göndermiştir⁷⁹.

⁷⁷ BOA, *Cevdet Maliye*, 25634.

⁷⁸ Şam Valisi ve Miri Hac Esat Paşa, Hama ve Humus taraflarında zimmi haslar tahsiline mübaşir tayin olunan İsmail'e gönderilen Evahir-i RA 1157 (4-13 Mayıs 1744) tarihli hüküm için bk. BOA, *Cevdet Dahiliye*, 9963.

⁷⁹ BOA, *D.BŞM*, 3582/95, 7 CA 1157 (16 Haziran 1744).

Tablo 8: Süleyman Paşa'nın Hac Yolundaki Kalelere İstihdam Ettiği Zahire ve Diğer Şeyler⁸⁰.

Zahirenin Bulunduğu Kale	Zahire veya eşya türü	Zahire veya Eşya Miktarı (yük)⁸¹.	Parasal Değeri (kuruş)
Ebyâr el-Ganem	Arpa	40	680
Ebyâr el-Ganem	Sabun	16	270
Ebyâr el-Ganem	Pirinç ve bulgur	8	214
Uhaydar	Pirinç	2	52
Uhaydar	Semen (tere yağı)	2	100
Uhaydar	Katran	1	20
Uhaydar	Kilim	75 (adet)	30
Tebük	Peksimet	26	436
Tebük	Pirinç ve bulgur	12	236,6
Tebük	Peksimet	1	17
Tebük	Semen	2	100
Zatü'l-Hac	Arpa	95	764
Muazzama	Arpa	45	405
Cuveyniye	Arpa	56	448
Maan	Arpa	190	1140
Maan	Pirinç	4	40
Maan	Nal çivisi	1 (denk)	20
Maan	Sabun	24 (denk)	168
Uneyze	Arpa	22	132
Katran	Sabun ve arpa	17	60
Katran	Atik harar	257 (adet)	100

⁸⁰ BOA, *D.BŞM*, 3582/95.

⁸¹ Bir normal hayvan yükünün ağırlığı 162,144 kg olarak değerlendirilmiştir. Bk. Hinz, a.g.m., s. 44.

Katran	Köhne çadır	20 (adet)	60
Katran	Deve Hurcu	112 (adet)	15
Katran	Köhne bakır	63 (kıyye)	100
Katran	Kırmızı çul	1 adet	15
Katran	Pirinç ve tereyağı	3	75
Katran	Sabun	1	5
Toplam Değeri		5845,5 kuruş	

Şam Valisi Şam'dan Beyrut'a kadar oldukça geniş bir alanı idare etmekte ve bu alan üzerinde özellikle hac işlerini yürütmek için idari olduğu kadar ekonomik tasarrufa sahip bulunmaktaydı⁸². Bu görevde bulunan valiler Şam Eyaleti'nde bulunan mukataa ve çeşitli yerlerin gelirlerini de iltizam olarak aldıklarından varlıklı yöneticiler haline gelmişlerdi⁸³. İltizam usulü ile verilen mukataaların yıllık gelir miktarı mali birimler tarafından hesaplanır ve hazine defterlerine kaydedilirdi⁸⁴. Süleyman Paşa 1733 yılında Emirü'l-Hac ve Şam Valisi olduğu zaman Trablusşam Mukataası kendisine tahsis edilmişti. Bu mukataaya ait gelirin tahsil zamanı geldiğinden merkezden Divan kapıcıbaşlarından Abdülbaki Ağa mübaşir olarak görevlendirilmişti. Tahsil edilecek paranın 80.517 kuruş olduğunu hesaplamış ve paranın tahsilinde Trablusşam Valisi İbrahim Paşa ile kaza meclisindeki ihtiyarlar yardımcı olmuşlardı⁸⁵. Süleyman Paşa'nın sağlığında iken Şam'ın etrafındaki köyleri iltizama alan kişilerden bazılarının zimmetinde mahsulattan tahsil edilmemiş olanlar vardı. Gerekli tahsilatın yapılması için köylerin isimleriyle beraber tahsil

⁸² Şimşizi Yusuhisa, "Practices of Tax Farming under the Ottoman Empire in Damascus Province", *Tax Farm Register of Damascus Province in the Seventeenth Century (Archival and Historical Studies)*, Tokyo 2006, s. 28; Rafeq, "The Province of Damascus in the Seventeenth Century", s. 17.

⁸³ İltizam mukataaların müteşebbisler eliyle bir bedel karşılığı işletilmesi idi. Osmanlı Devleti'nde iltizam sistemi hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 122.

⁸⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 101.

⁸⁵ Trablusşam Valisi İbrahim Paşa'ya gönderilen 12 N 1146/ 16 Şubat 1734 tarihli hüküm için bk. *Cevdet Maliye*, 20058.

edilmemiş mahsulatın cinsi ve miktarı belirlenerek Esat Paşa'ya bildirilmiştir⁸⁶.

Tablo 9: Şam Etrafındaki Köylerden İltizama Ait Tahsil Edilmeyen Zahire⁸⁷.

Şam Tarafındaki Köylerin Mahsullerinden Bakaya Kalan						
Zahire Tahsil Edilecek Köy	Tahsil Edilen Zahire ve miktarı (Girâra) ⁸⁸			Bakaya kalan zahire ve miktarı (Girâra)		
	Buğday	Arpa	Pamuk	Buğday	Arpa	Pamuk
Bakran ⁸⁹	20	61,5		62	6,5	
Muhsin ve Benhanid				1	1	
Cebel-i Hasan Mervan				3,5	20	
Türkmen Telciyet ⁹⁰	40	20		115	46	
Osman				22,5	9	9
Cibbin ⁹¹				43	30	
El-bahran					10	
Sükeyk ve Barkiyat					27	
Şemiskîn ⁹²	8,5			90	26	

⁸⁶ BOA, *D.BŞM*, 2672, s. 2.

⁸⁷ BOA, *D.BŞM*, 2672, s. 2.

⁸⁸ Şam'da tahıl ölçümünde kullanılan ve bir hacim ölçüsü olarak kullanılan girâranın anlamı çuvaldır. 12 *keyl* ya da 72 Şam *mudd*'undan oluşan bu ölçü birimi yaklaşık 204,5 kilogram (buğday) idi. Bk. Hinz, a.g.m., s. 46.

⁸⁹ Bu köyden tahsil edilen arpa ve buğday merhum Süleyman Paşa'nın Vekil-i Harcı Mehmet tarafından tahsil edilmiştir. Bk. BOA, *D.BŞM*, 2672.

⁹⁰ BOA, *D.BŞM*, 2672, s. 2.

⁹¹ Bu köy Arâ'is Mezrası'nda bulunmaktaydı. Bk. 942/1535 tarihli tahrir defterinden köyün tabi olduğu yer için bk. BOA, *401 Numaralı Şam Livası Mufasssal Tahrir Defteri (942/1535)*, Dizin ve Trankiripsiyon, I, Ankara 2011, s. 384

⁹² 942/1535 tarihli tahrir defterine göre bu köy Beni-Mâlik Nahiyesine tabi bulunmaktaydı. Bk. BOA, *401 Numaralı Şam Livası Mufasssal Tahrir Defteri*, s. 402.

Setmin				139	80	20
Nâsır				14	20	5
Mualla				8,5	100	
Batiha⁹³	90	100				
Fak	20	30		90	80	
Veydi	12,5	19,5	10			
Ahali-yi Kariyeti'l-Deyr⁹⁴				24,5		
Kariyeti'd-Deyl-i Enfasıl⁹⁵				19	42	
Aclun Sancağındaki Köylerin Mahsullerinden Baki Kalan						
Muradi'serriye ve Uyûn	10,5	10		70	42	
Muhti				22,5	10	
Belkıs				25		15
Metdah				15	1	4
Kefer-Bil				10	10	
Kefer-Avat				15	15	
Taha El Abid⁹⁶	50					
Şam Çiftlikleri				254 ve 8 kile	128 ve 0,5 kile	
Şam Ambarında Mevcut bulunan				83		

⁹³ Bu köyden tahsil edilen arpa ve buğdayı Süleyman Paşa askerine tahsis kalmıştı. Bk. BOA, *D.BŞM*, 2672, s. 2. 942/1535 tarihli tahrir defterinden köyün tabi olduğu yer için bk. BOA, *401 Numaralı Şâm Livası Mufasssal Tahrir Defteri*, s. 283.

⁹⁴ Bu karye İklim-i Zebib Nâhiyesine tabi idi. Bk. BOA, *401 Numaralı Şâm Livası Mufasssal Tahrir Defteri*, s. 270.

⁹⁵ Bu köy ahalisinin zimmetinde 1151/1739 yılından tahsil edilmemiş 19 girâre buğday ile 42 girâre arpa bulunmaktaydı. Bk. *Cevdet .Maliye*, 20058.

⁹⁶ Taha El Said adlı şahıs üzerindeki 50 harar arpayı Aclun ve Naclun sancaklarına getirecek yetkililere teslim etmişti. Bk. BOA, *D.BŞM*, 2672, s. 2, 1156.

Diğer Görevlilerden Yapılan Müsadereler

Şam Valisinin vefatından sonra onun Hazinesdarı Muhammed Bey de 1156 Ramazanında/ 1743 Ekiminde vefat etmişti⁹⁷. Merhum hazinedarın sahip olduğu eşyanın müsaderesi de Süleyman Paşa'ya uygulanan müsadere kapsamına alınmıştır⁹⁸. Ona ait eşya sayımdan sonra kayıt altına alınmıştır. Bu müsadereden de Mübaşir Numan Bey sorumlu tutulurken, merhum hazinedarın sahip olduğu eşya Şam Valisi Esad Paşa ve eski valinin oğlu Ahmet Bey tarafından Sultan Çarşısı'nda satılarak, bedelleri ile beraber deftere kaydedilmiştir⁹⁹.

Tablo 10: Hazinedar Muhammet Beyin Satılan Eşyası ve Bedelleri¹⁰⁰:

Satılan eşyanın cinsi	Sayısı (Adet)	Bedeli (kuruş)	Satılan eşyanın cinsi	Sayısı (adet)	Bedeli (kuruş)
Şam asası	1	15	Güş kırbalı piştov	1	16
Meşin Kakma köhne kürk	1	20	Boy tufengi köhne	2	10
Köhne sof kürk	1	2	Güş kırbalı eğer	1	18
Köhne halka kürk	1	70	Mızrak	1	2
Samur köhne boy kürkü	1	80	Piştov ve kutur	1	15
Köhne kürk	1	15	Saz Mısıri rikab	1	7
Köhne cübbe	1	7	Destar mütearif	60	300
Köhne sansar kürk	1	20	Tercan kehab yaldızı	2	4
Cübbe kakma kürk	1	5	Lâcivert kuşak	1	4

⁹⁷ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12558, s. 2.

⁹⁸ “... Hala Şam Valisi devletli, saâdetli Esat Paşa Hâcc-ı saâdet-i minhâc ile teşrif buyurdıklarından beru, gerek Süleyman Paşa ve merhûmun emlâk ve husûsu ve gerek zahmından uhtesinde olan emvâl ve husûslar için beher yevm olan müzâkere ve mücâdele ve muâraza kabil-i tahrir olunup...” bkz. BOA, *D.BŞM*, 3574/8, 11 Ra 1157 (24 Nisan 1744).

⁹⁹ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12558, s. 2.

¹⁰⁰ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12558, s. 2

Sarı Fransız çukası	5 zıra	6	Peştamal	1	4
İşleme kuşak	1	20	Bez top	1	4
Köhne kebud	1	20	Lâcivert müstamel şal	1	4
Muhlu sof kürk	1	7	Arka şalı müstamel	5	80
Kutuz teşen	1	8	Destar	10	70
Köhne şalı kürk kabı	1	6	Bez gömlek	2	8
Nafer kürk	1	25	Sade Yemenî	5	3
Kırmızı çuka Niş	2	18	Lâcivert pamuk	1	8
Köhne sof Niş	1	6	Beldar	6	90
Köhne Bulgarlık malı çuka	1	10	Lâcivert kutnî	1	4
Kakma kürk	1	30	Sim çavuş kuşağı	1	9
Şam işi zincir ve bıçak	1	25	Devat ve aba harcı	1	9
Kılıç	2	30	Lâcivert kutnî	11	66
Simli yastık ve vezin	1	20	Keremsud yeni	1	8
Hadri raht	1	70	Taraklı kutnî	4	40
Vâfir haydari raht	1	60	Sade kutnî	5	50
Pamuk hadri köhne	8	20	Ham sof donluk	1	13
Atlas kantan	1	6	Fitilli bez	2	8
Keremsud Şamî	1	4	Biçkili bez	1	3
Hara Kaftan	1	4	Bend-i kebir destar	4	48
Beldarî kaftan köhne	1	9	Atlas parça ve hare	2	12
El kaftan müstamel	1	6	Alaca Şamî ve keremsut	3	15
Hamza kuşağı köhne	1	7	Kadife parça	1	2
Şam kesmesi köhne	1	75	Tüfenk köhne	3	24
Güşa kakma rikab	1	10	Piştov	1	10
Nakit olarak Toplam		331 kuruş	Toplam		1793 kuruş
Genel Toplam			2124 kuruş		

Merhum valinin harem ağası ve cariyeleri de müsadereye uğrayan kişiler arasında idi. Cariyelerden Habeşi Zühre Süleyman Paşa'nın aynı zamanda harem hazinedarıydı. Merhum valinin haremindeki eşya ve malları müsadere edilirken, Habeşi Zühre ile beraber kalan cariyelerden Acem Fatma'ya ait olup haremın kuzeyinde bulunan odalardaki eşyalar da müsadere edilmiştir. Merhum valinin Harem Ağası Amber'in kendi odasındaki eşyalar da müsadere edilmiştir¹⁰¹. Şam Valisi Esat Paşa'nın huzurunda Mübaşir Numan Bey, Şam Defterdarı Fethi Bey¹⁰², Gedikli Züemma Kuşçu Mehmet Ağa, Şam Kapı Kethüdası Mustafa Ağa, Selam Ağası Hasan Ağa ve diğer görevliler Habeşi Zühre, Acem Fatma ve diğer cariyelere ait eşyaların 7792 kuruşluk değerinin bulunduğunu hesaplayarak kayıt altına almışlardı¹⁰³.

Tablo 11: Harem Ağası ve Cariyelerin Müsadere Edilen Eşya¹⁰⁴:

Harem Ağası Amber'in Odasında Mevcut Bulunan			
Eşyanın Cinsi	Sayısı	Eşyanın cinsi	Sayısı
Kadife Yastık	9	El çuka ferace	1
Köhne Kırmızı çuka mak'ad	3	Attarî elvan	5
Minder	3	Hamam havlusu	1

¹⁰¹ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12552, s. 2, 6.

¹⁰² Şam Defterdarı Fethi Bey, Süleyman Paşa'nın vefatından sonra meydana gelen boşluktan istifade edip Şam kadısı ve diğer idareciler üzerine kurduğu baskı ile zenginleştiği gibi, Şam Eyaleti'nde kanun ve asayiş bozduğunu, yeni vali Esat Paşa'nın durumu merkeze bildirmesi üzerine, cezalandırılmak üzere görevden alınarak İstanbul'a gönderilmesi için bir mübaşir görevlendirilmiştir. Bk. İzzi Efendi Süleyman Bin Halil, *İzzî Tarihi*, Ali Emiri Kütüphanesi Tarih, nr.414, H.1168, s. vr. 62b-63a.

¹⁰³ “Hala Şam Valisi Esat Paşa hazretlerinin huzur-ı dailerinde akd olunan meclis-i şer'i şerifte sâbık Şam Valisi Mir-i Hac Âzîm-zâde Süleyman Paşa'nın emvâl ve eşyası taraf-ı mirîye zabt ve kabzına me'mûr olan dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından ve hassa silahşörlere mir-âhûr-ı sâni vekili Numan dâme mecduhu mahzûrunda takrîr-i kelim idip merhûm müşârûn-ileyhin zevcât ve cariyelerinin eşyalarının ve bahaları takdir ve Âstane-i sâadet tarafına irsâl olunan üç kıta fiyat defteri mûcibince...” BOA, *D.BŞM*, 3582/20, 28 CA 1157 (9Temmuz 1744).

¹⁰⁴ BOA, *D.BŞM-MHF.d*, 12552, s. 2

Boylu tüfenk	1	Köhne kalıçe seccade	1
		Döşek	5
Harem Hazinedarı Habeşi Zühre ve Acem Fatma adlı Cariyelerin Eşyası			
Eşyanın Cinsi	Sayısı	Eşyanın cinsi	Sayısı
Mushaf-ı şerif	1	Sim sagır kuşak (10 dirhem)	1
Altın tel bilezik (28 miskal)	1 çift	İki nısfiyeli yeşim sim kuşak	1
Altın tel bilezik (41 miskal)	1 çift	Çiftkârî sim kuşak (30 dirhem)	1
Beş kat altın askı (48 miskal)	1	Sim kuşak (14 dirhem)	1
Sekiz ayaklı inci küpe	1 çift	İnci kuşak	1
Beş ayaklı haremi küpe	1 çift	Fagfûrî vasat ve sagır kase ve tabak	60
Fagfûrî vasat kase	36	Müstamel kadife yastık	12
Fagfûrî sagır kase	8	Çuka mak'ad	3
Fagfûrî fincan	28	Minder	3
Selanik keçesi	1	Yemenî baş yastığı	4
Zeruhan perde	1	Simli fagfûrî buhurdan	1
Hind basması perde	1	Sakal tarağı	2
Sade baş yemenisi	1	Bakır tas	3
Fes	2	İhrâm ehrâmı	1
Hamaskârî peşkir	1	Şal çistân	2
Kalemkârî yorgan	4	Beyaz bez sade	4
Hamam havlusu	3	Beyaz keremsut entari	2
Mısır makramesi	1 çift	İç zübunu	7
Kutni çistân	2	Atlas entari	1
Hamam peştamalı	4	gömlek	4
Havlu	2	Beyaz fitilli entari	

Zeruhan bağçe	1	Şal entari	3
Mavi hare müstamel cübbe	1	Lâcivert kutnî entari	1
El telli Hatâyî Hindistan	1	Beyaz telli Hatâyî entari	1
Mor hare ferace	2	Cepkenli keremsut entari	1
Gevazath telli Hatâyî entari	2	Yeşil telli Hatâyî entari	1
Telli yeşil keremsud kaftan	1	Turuncu Hatâyî kaftan	1
Refak	3	Zerli kaftan	1
Telli baş yemenisi	3	Kırmızı Hatâyî çistân	1
Hint basması peştamal	1	Telli elvan Hatâyî entari	5
Havlu makrame	1	El diba çistân	1
Mısır peşkiri	1 çift	Acem dibâsı yeşil entari	1
Kırmızı kutnî entari	1	Telli şal müstamel kaftan	1
Mavi mor telli Hatâyî kaftan	2	Siyah telli Hatâyî kaftan	1
Sarı diba kaftan	1	Alaca köhne kaftan	1
Mısır peştimali	1 çift	Yemek kaşığı	10
Billur kase sagîr	1		

BORÇLARININ ÖDENMESİ VE ALACAKLARININ TAHSİLİ

Vefat eden görevlinin terekesi hazırlanırken, borç ve alacaklarının hesaplanması önemli yer tutmaktaydı. Bu anlamda görevliler bir yandan ölen kişinin alacaklarını tespit ve tahsile çalışırken, diğer yandan İslam hukukunun temel bir kaidesi olarak ölenin borçlarını sahiplerine iade ederlerdi¹⁰⁵. Süleyman Paşa, Emirü'l-Hac görevini yürütürken Şam esnafı ile sürekli alış-veriş halinde olmuştur. Onun, vefatından önce 16 Safer- 30 CA 1156/ 11 Nisan-22 Temmuz 1743 tarihleri arasında bazı alışverişlerde bulunarak yiyecek ve eşya satın aldığı; ancak bunlar için

¹⁰⁵ Yavuz Cezar, “Bir Ayanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Öğlu Hüseyin, Müsadere Olayı ve Terekesinin İncelenmesi”, *Belleten*, 41/161, Ankara 1977, s. 45.

Şam esnafına borcunu ödemediği görevliler tarafından tespit edilmiştir. Yapılan müsadere işlemleri sırasında ölen kişinin varsa borcu ve ödenecek miktar tespit edildiğinden¹⁰⁶, bu konuda görevli Numan Bey'e, Süleyman Paşa'nın terekesinden kalan para ile Şam esnafının borcunu ödemesi için emir verilmiştir. Numan Bey, esnafın görüşüne ve Şam Kadısı'nın kayıt altına aldığı "hüccet-i şer'i-yeye" baş vurarak Süleyman Paşa'nın esnafa 7.139 kuruş borcu olduğunu tespit etmiştir. Bu borç, onun müsaderesinden kalan paradan esnafa dağıtılmak suretiyle ödenmiştir¹⁰⁷.

Azmzâde Süleyman Paşa'nın nakit parası fazla olduğundan, müsadere-
renin oldukça kapsamlı ve dikkat isteyen bir hassasiyette yapılması
hükümet tarafından üzerinde durulan bir husus olmuştur. Numan Bey,
Süleyman Paşa'nın mevcut para ve eşyasını defalarca sayıp deftere kay-
dettikten sonra defterini İstanbul'a göndermişti. Ancak bazı kişilerden
alınan bilgiler doğrultusunda, onun mal ve parasının gizlenmiş olmasının
yanısıra, hizmetli ve çalışanları ile diğer görevlilerin zimmetinde hayli
alacağı tespit edilmişti. Bu tespit üzerine farklı kişilerin zimmetinde bulu-
nan bütün alacaklarının incelendikten sonra ortaya konulması, bu in-
celemenin Hac mevsiminin bitimine kadar sona erdirilmesi hususunda
emir verilmiştir. Eşya ve emlakının ortaya çıkarılması ve değerlerinin
tespiti için Mübaşir Numan Bey görevlendirilirken, Bunların değer tespiti
yapmalarından sonra eşya ve parasının kayıtlı olduğu "muhâllefât defte-
ri"¹⁰⁸ ile beraber İstanbul'a göndermeleri emredilmişti. O, bu işleri
yürütürken Şam Valisi, defterdarı ve kadısı, yeniçeri zabiti, ayan ve vi-
layetin diğer zabitleri de kendisine yardımcı olmuşlardı¹⁰⁹.

Merhum valinin aile üyeleri ile yerine vekaleten bakan görevlilerde
bulunan mal ve parası da Numan bey tarafından tahrir edildikten sonra

¹⁰⁶ Özcan, a.g.m., s. 407.

¹⁰⁷ BOA, D.BŞM, 3574/59, 15 RA 1157 (28 Nisan 1744).

¹⁰⁸ Ölen görevlinin muhallelâtının tahrir edildiği deftere muhallelât veya tereke defteri denilmekteydi. Bu defter muhallelât memuru veya kadı tarafından tutulurdu. Muhallelât defteri için bk. Mehmet Zeki Pakalın, "Muhallelât Defteri", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993, s. 564.

¹⁰⁹ Şam Valisi ve Miri Hac Vezir Esat Paşa'ya gönderilen Evası-ı M 1157 (5-15 Mart 1744) tarihli hüküm için bk. *Cevdet Maliye*, 21780.

defteri ile beraber İstanbul'a gönderilmişti¹¹⁰. Buna rağmen müsadere işlemleri Vali Esat Paşa tarafından devam ettirilmiş, devam eden bu işlemlere ait hazine defterinin İstanbul'a getirilmesi hususunda emir verilmişti¹¹¹. Süleyman Paşa'nın mal ve değerli eşyalarının kayıtlı bulunduğu defter İstanbul'a gönderildiğinde, yetkililer tarafından incelenmeye alınmıştı. Defter üzerinde yapılan inceleme neticesinde çok sayıda "zimmi hassı" ve kendi el yazısı ile tuttuğu özel bir defterin varlığı tespit edilmiş, bu defterin merhumun haremünde olduğu bilgisine ulaşılmıştı. Bunun üzerine Süleyman Paşa'nın Konak Hazinesi Köle Süleyman, Şam Kadısı ve Mübaşir Numan Bey tarafından sorgulanmıştı. Sorgulamadan sonra Süleyman Paşa'nın Harem Hazinesi Habeşi Zühre adlı cariyeden bu defter talep edilmiş, o da yerini göstermiştir. Defterin incelenmesi neticesinde, "zimmi haslardan" tahsili gereken para için Numan Bey'e emir verilmiş, Süleyman Paşa'nın kendi eli ile tuttuğu bu defter tekrar incelenmek üzere İstanbul'a gönderilmişti¹¹².

Bu defterin incelenmesi neticesinde çeşitli kişi ve grupların zimmetinde tahsil edilenlerin haricinde, merhum valiye ait bazı görevlilerden "zimmet" ve "makbuzât" adı altında alacaklarının bulunduğu tespit edilmişti. Zimmetinde para bulunanların merhum Süleyman Paşa ile olan ilişkileri, kimlikleri ve zimmetlerindeki paranın miktarı belirlendikten sonra, 30 CA 1157/ 11 Temmuz 1744 tarihinde alacakların tahsili için işlem başlatılmıştı¹¹³.

Mübaşir Numan Bey, Şam Valisi Esat Paşa ve diğer görevliler adı geçen hazine defterini inceledikten sonra Süleyman Paşa'nın ticaretle uğraştığını ve ortaklık kurduğu kişileri tespit etmişlerdi. Merhum vali ortaklık kurduğu kişilere ticaret yapması için borç vermişti. Görevlilerin tespitine göre Mekke'de ticaret yapması için Halil Mir-oğlu Hacı İsmail adlı bir bezirgan ve Medine'de kendi adına alış-veriş yapması için (ber vech-i mudaraba) Bengalli Hacı Abdülkadir adlı diğer bir bezirgana

¹¹⁰ BOA, *D.BŞM*, 3581/44, 47, 22 CA 1157 (3 Temmuz 1744).

¹¹¹ Dergâh-ı âli kapıcıbaşı ve hassa silahşörlere Numan Bey'e gönderilen 7 CA 1157 (18 Haziran 1744) tarihli hüküm bk. BOA, *D.BŞM*, 3579/89.

¹¹² Şam Kadısı ve Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından olup bu hususlara memur kılınan Numan Bey'e gönderilen 15 Za 1156 (31 Aralık 1743) tarihli hüküm için bk. *Cevdet Maliye*, 26064.

¹¹³ BOA, *D.BŞM*, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744).

yüklü miktarda para vermişti¹¹⁴. Ayrıca hazine defterinde kayıtlı “temessükler” incelediğinde merhum valinin hesabının Hacı İsmail adlı kişinin hesabı ile birleşik olduğu, Mekke bezirganlarından Hacı Ahmet ile Abdül-aziz Ebul Haşim’in zimmetinde valiye ait oldukça fazla miktarda para bulunduğu ortaya çıkmıştı¹¹⁵. Adı geçen bezirganların zimmetinde bulunan paranın tahsili için Cidde Valisi Ebubekir Paşa görevlendirilmişti¹¹⁶. Bu bezirganlardan Abdül-aziz Ebul-Haşim’den alınacak para Seyyid Hasan adlı şahsın yardımıyla tahsil edilirken, Hacı Abdülkadir’in Bengal’e firar ettiği ve ondan alınacak paranın tahsilinin imkansız hale geldiği belirlenmişti. Zimmetlerinde toplam otuz bin riyal bulunan Seyyit Mehmet Bin Ali, Es-seyyid Yahya İbn-i Mahmut Ramazan ve Es-seyyid Mahmut Bin Halil de devamlı olarak Mekke’de ikamet ettiklerinden bu para onlardan tahsil edilememiştir¹¹⁷.

Zimmetinde alacak bulunan görevlilerden bir kısmı da uzak eyaletlere firar ederken, bir kısmının da İstanbul’da ikamet ettiği tespit edilmişti. Hille’den borç toplamakla görevli Elhac Abdüllatif bin Elhac Kasım topladığı parayı görevlilere teslim etmeden Yemen’e, diğer bir görevli Süleyman Kadı da bilinmeyen bir yere firar ederek izlerini kaybettirmişlerdi¹¹⁸.

Köy ve şehirlerde sakin bulunan Arap ve Türkmen aşiretleri ile bir kısım gayr-ı Müslim’in zimmetinde hayli alacak tespit edilmişti. İsim ve kimlikleri belirlenen kişilerin zimmetinde bulunan para miktarı da ortaya konulmuştur. Kimlikleri belirlenen görevliler hükümet adına gerekli parayı (makbûzat) toplamakla görevlendirilmişlerdi. Ancak bu kişiler topladıkları parayı zimmetlerine geçirmişlerdi. Trablusşam Bahçesinin kethüdası Musa Bin Muhammed, Hama’da Türkmen aşireti mensubu Musa Bey, Hille Kazazı Elhac Abdüllatif İbn-i Elhac Kasım, eski Gazze Mütesellimi Muhammed Telli Bey, Süleyman Kadı, Balbek Zabiti İbn-i Herkoş, Bakaya Cizyecisi Feyyaz Bey hükümet ve vali adına tahsil ettikle-

¹¹⁴ Hacı Abdülkadir’in ticaret amacıyla Cidde’de bulunduğu sırada 10 S 1150/9 Haziran 1737’de Azim-zade Süleyman Paşa’ya temin ettiği eşyalar için bk. *TS. MAD*, 9512, s. 1

¹¹⁵ BOA, *D.BŞM*, 2753, s. 2, Evasıt-ı Ra 1157/24 Nisan-3 Mayıs 1744.

¹¹⁶ BOA, *Ceddet Maliye*, 5224, Evasıt-ı Za 1156 (27 Aralık 1743-5 Ocak 1744).

¹¹⁷ BOA, *D.BŞM*, 3582/92.

¹¹⁸ BOA, *D.BŞM*, 3582/92.

ri parayı yetkililere teslim etmemişlerdi. Şam'da bulunan köy ahalisi, Hudeydiye Urbanı ve Hama'da sakin Balbek Türkmenleri de zimmetlerinde alacak bulunan gruplar arasında idi¹¹⁹.

Bazı görevlilerden zimmetlerinde bulunan para tahsil edilemediğinden aile üyelerini rehin olarak bırakmışlar, bir kısım görevliler de cezalandırılmışlardı. Bunlardan Mustafa Reşdan, zimmetindeki parayı ödeyemediği için kardeşini rehin olarak bırakmış, kardeşi beş ay hapis yatmıştı. O, zimmetinde bulunan parayı merhum valinin vefatından ancak üç ay önce ödeyerek kardeşini hapisten kurtarabilmişti. Sabık Gazze Mutesellimi Mehmet Telli Bey ise iflas ettiği için borcunu ödeyememiş ve Şam Kalesi'ne hapsedilmişti. Bakaya hazinesini toplamakla görevli Feyyaz Bey de topladığı parayı Şam Valisinin vefatından önce teslim ederek bir "temesük" almıştı¹²⁰.

Bir kısım esnafın zimmetinde bulunan paranın tahsilinde uygulanacak rayiç fiyat konusunda ihtilaf çıkmıştı. Bunlardan Şam sabuncularından tahsil edilecek bedel için Şam'daki rayiç bedel uygulaması esas alınmış, sabun bahası olarak 18.290 kuruş tahsil edilecekken, bundan vazgeçilerek İstanbul'daki rayiç fiyat üzerinden hesap yapılarak 17.680 kuruş tutan miktarın tahsiline karar verilmişti¹²¹.

Süleyman Paşa'nın hazinedarının "muhaliefatından" olup tahsil edilen eşya bedeli ve daha bir çok zimmet bedelinin tahsiliyle görevli Şam Valisi Esat Paşa ile merhumun zevcesi Rahime Hanımın kardeşi Seyyid Muhammed'in zimmetinde binlerce zincirli altın tespit edilmişti. Seyyid Muhammed'in zimmetinde bulunan altınlar, merhum valinin zevcesi Rahime Hanım'ın ihbarıyla ortaya çıkmış, altınların sayısı ve parasal değeri belirlenmişti¹²². Yapılan incelemeler neticesinde Süleyman Paşa hayatta iken oğlu Ahmet Bey, üçte bir oranında (50.000 kuruş) ödeme yaparak Hama Hac Reisinden iki adet has bahçe satın almıştı. Ancak daha sonra satıştan vaz geçtiği için bu para hac reisinin zimmetinde

¹¹⁹ BOA, *D.BŞM*, 2753, s. 2; *D.BŞM*, 3582/96; *D.BŞM*, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744).

¹²⁰ BOA, *D.BŞM*, 3582/92.

¹²¹ BOA, *D.BŞM*, 3582/92.

¹²² BOA, *D.BŞM*, 2753, s. 2.

kalmıştı. Paranın tahsilinden sonra Mübaşir Numan Bey'e teslim edilmesi için Trablusşam Valisi Mustafa Paşa görevlendirilmişti¹²³.

Merhum valinin kethüdasının zimmetinde bulunan bir kısım paranın tahsili için de merkezden bir mübaşir görevlendirilirken¹²⁴, görevliler tarafından Sayda'da yaşayan Dürzilerden tahsil edilmemiş cizye gelirleri olduğu tespit edilmişti¹²⁵. Bu bakayanın tahsili için eski sadrazam olup Sayda Valisi Ahmet Paşa ile Sayda'da "bakaya-yı emval" tahsiliyle görevli Kapıcıbaşı Kuşçu Mehmet vazifeli kılınmışlardı. Ayrıca Sayda'da Dürzi Şeyhi Nasır'ın zimmetinde para bulunduğu tespit edilmişti. Tahsil için şeyhten bir senet alınırken, tahsil edilen bütün paranın Mübaşir Kuşçu Mehmet'e teslim edilmesi ve İstanbul'a gönderilmesi hususunda emir verilmişti¹²⁶.

Tablo 12: Süleyman Paşa'ya Çeşitli Kişilerin Zimmetinde Bulunan Para¹²⁷.

Zimmetinde Para bulunan	Para Miktarı (kuruş)	Zimmetinde Para Bulunan	Para miktar (kuruş)
Esat Paşa'nın eşya satışından üzerinde Bulunan	14.256,5	Mustafa Reşdan	4000
Mehmet Bin Mustafa	3155	Muhammet Bin Kamil El-Havrani	40
Trablusşam Bahçe Kethüdası Mustafa ¹²⁸	147,5	El-Şeyh İbrahim ve Ahmet Abdi	521

¹²³ BOA, D.BŞM, 3582/35, 29 CA 1157 (10 Temmuz 1744).

¹²⁴ Merhum Süleyman Paşa'ya ait olup kethüdasının zimmetinde bulunan 1757,5 kuruşun tahsili ve İstanbul'a getirilmesi amacıyla bir mübaşirin görevlendirilmesi için bkz. BOA, *Cevdet Askeriye*, 33507.

¹²⁵ Suriye'de Osmanlı idaresi ile beraber Şam'daki idari taksimat ve iktisadi yapılanma için bk. H. Lammens, "Suriye", *İA*, XI, İstanbul 1970, s. 60-61.

¹²⁶ Sabık sadrazam olup Sayda Valisi olan Ahmet Paşa ve Divan-ı hümayun gediklilerin olup "emval-ı bakaya" tahsiline me'mûr Kuşçu Mehmet'e gönderilen 29 Z 1156/ 13 Şubat 1744 tarihli hüküm bk. BOA, *MAD*, 9962, s. 8.

¹²⁷ BOA, D.BŞM, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744); *D.BŞM*, 2753, 2.

Hama'da iskan edilen Türkmen aşireti mensubu Musa Bey ¹²⁹	11.000	Mihail Numa Vekil-i Nasara-yı Şam	3028
Elhac Abdüllatif bin Elhac Kasım Kazaz-ı Hille-i Şam	1600	Ton Karyesi'nden Şeyh Ahmet Hammel	200
Musa Çakmakçı zimmi (sim safi 1200 dirhem)	210	Süleyman bin Abdullah	114
Tüccar	9000	Elhac Mehmet İbni Hacı Yusuf Yağlıkçı ¹³⁰	2000
Hasan İbn-i Es-seyyid Hüseyin	2800	Mehmet Efendi Ümera-zâde Şam-ı sabık	4500
Halil Bölükbaşı Hazine-i Perakende	338 ve 1 rub	Abdurahman Efendi ümera-zâde	600
Abdülaziz, Salih ve diğer Gazze Urbanı'nda bulunanlar	370	Şeyh Hasan Zayi	200
Ganem Memun, diğer Mezid ve Gazze Urbanında bulunanlar	500	Seyyid Muhammet Tencan Karye-i Fener Ahalisinden	7085
Beracesen bin Rüşvet	150	Murad Ağa	500
Halef bin Mehmet El-kays	65	Feyyaz Bey Bakaya Hazinesinden	1000
Sabık Gazze Mütesellimi Mehmet Telli	200	Sabık Sancaktar Halil	375
Süleyman Kadı	216	Mustafa Ali ¹³¹	320

¹²⁸ Trablus Kadısı gönderdiği i'lâmla hala bu paranın tahsilinin mümkün olmadığı bildirilmiştir. Bk. BOA, *D.BŞM*, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744).

¹²⁹ Hama'da sakin bulunan Türkmenler bu parayı 1153/1740 yılında ödediklerini iddia etmişlerdir. Bk. BOA, *D.BŞM*, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744).

¹³⁰ Elhac Mehmet'in İstanbul'da ikamet ettiği tespit edilmiştir. Bk. BOA, *D.BŞM*, 3582/92.

¹³¹ Zimmetinde dört adet deve ücreti veya bedeli bulunan bu kişi, üzerindeki parayı Şam Valisine teslim etmiştir. Bk. BOA, *D.BŞM*, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744).

İbrahim kuyumcu ¹³²	87,5	Seyyid Mehmet Şaki	24000
İsmail Bedran ¹³³	1613,5	Mütesellim Ali Ağa	600
Yayha Ağa ¹³⁴	450	Lemi veled-i Savaş Mi-mar ¹³⁵	1000
İsmail Ağa miri-zade	92.269,5	Karye-i Haşmeş Ahalisi ¹³⁶	633
Sabık Gazze ve Remle Mütesellimi Telli Mehmet Ağa	3322 ve 2 selase	Karye-i Mazamir Ahalisi ¹³⁷	2555
El-Hac Mehmet El-Kaban	4090	Şeyh Ahmet Horanî	390
Hama'ya iskan edilen Türkmen aşireti	610	Ahmet Bey Bakayî	350
Hama mukataasına tabi Meşayih-i Karyetül Garbî	450	Süleyman Bey	1072
Şeyh Meraî ve Hadeydiye Urbânı	900	Abdul-aziz Ebul-Haşim	2200
Seyyid Ahmet bin Seyyit Ali	10000 (riyal)	Sabuncu esnafından sabun bahası	18290

¹³² Elinde 500 dirhem *sâfi sîmin* (gümüş) *makbûzâtı* (toplanacak borç) bulunmaktaydı. Bk. BOA, D.BŞM, 3582/92.

¹³³ Yakalanması ve elindeki paranın tahsili mümkün olmamıştır. Bk. BOA, D.BŞM, 3582/92.

¹³⁴ Ölümünden sonra bu para onun zimmetinde kalmıştır. Bk. BOA, D.BŞM, 3582/92.

¹³⁵ Şam Valisinin vefatından önce zimmetindeki parayı teslim ederek “temesük” almıştır. Bk. BOA, D.BŞM, 3582/92.

¹³⁶ Balbek Nahiyesi'ne tabi olan bu köy ahalisinin zimmetinde bulunan parayı Taşra'da zaim olan Mir Harkoş, 1150/1737 ve 1155/1742 yıllarında bu köye gelerek ahalinin mal ve eşyasına zorla el koyduklarından halkın durumu perakende ve perişan olduğu ve tahsilatın yapılamayacağı tespit edilmiştir. Bk. BOA, D.BŞM, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744). Halkın bu duruma düşmesine sebep olan kişilerin zimmetinde bulunan eşyanın tahsili ve tekrar bu köy ahalisine iadesi için Şam Valisi ve Miri Hac Esat Paşa ve Trablus-ı Şam Valisi'ne gönderilen Evail-i Safer 1157/16-25 Mart 1744 tarihli hüküm için bk. BOA, MD, 150, h.836, s. 230.

¹³⁷ Bu paranın karye ahalisi tarafından Şam Hazinesine teslimi için ferman yazılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744).

El-Seyyid Yahya İbn-i Seyyit Mahmut Ramazan	10000 (riyal)	Mehmet Kethüda Bin Huzur Mahalli	230
El-Seyyid Mahmut Halil	10000 (riyal)	Mehmet Emin ibn-i İasir	5400
Hasan Çelebi	12350	Seyyit Hasan ibn-i Seyyit Hüseyin	3900
11-20 RA 1157'de İstanbul'a Gönderilen Deftere Göre Merhum Süleyman Paşa'nın Alacakları			
HacıAbdülkadir'e bervech-i mudaraba	55000	Seyyid İbrahim ¹³⁸	1100
Mir Hüseyin bin Harkoş	5000	Şam Valisi Esat Paşa'dan (merhum valinin kassam defterinden)	2123
Mustafa Kebisi	3360	Şam Valisi Esat Paşa'dan (Merhum valinin çadır bahası)	640
Deli Hasan	2100	Şam Valisi Esat Paşa'dan (Horat Ahalisinden zimmet)	3350
		Rahime Hanımın kardeşi Mehmet'in zimmetinde bulunan 6000 zincirli altın bahası	16.500
Toplam	418.667 kuruş , 2 sülüs ve 1 rub		

Yukarıda hesabı çıkarılan paranın 231.410,5 kuruş ve 1 rubu Mübaşir Numan Bey'de, 36.514 kuruş ve 1 rubu Şam Valisi Esat Paşa'da, 26.000 kuruşu İstanbul'da ikamet edenlerde, 2555 kuruş Şam Hazinesinde, 30000 riyalı Mekke'de bulunanların zimmetinde, 31.187,5 kuruş Bengal'e firar eden Elhac Abdulkadiri'n zimmetinde ve ferman-i ali

¹³⁸ İsmi geçen Mustafa Kebisi, Deli Hasan ve Seyyid İbrahim'den yapılacak para tahsili Şam Valisi Esat Paşa'dan alınan üç adet *temesükat* (borç senedi) ile yapılmıştır. Bk. BOA, D.BŞM, 3582/92.

üzerine tahsil olacak olan 6000 kuruş olarak hesap edilmişti¹³⁹. Hesabı yapılan para Şam Hazinesine ve İstanbul'a gönderilirken, 60.000 kuruş (72 yük akçe) Hac güzergahında yolların güvenliği ile vazifeli piyade ve süvari leventlere ulufe, bahşiş ve yiyecek bedeli olarak tahsis edilmişti¹⁴⁰.

MUHALLEFÂTININ HAZIRLANIŞINDA YAPILAN MASRAFLAR

Süleyman Paşa'nın "muhallefâtını" hazırlamakla görevli Mübaşir Numan Bey, nakit para ve değerli eşya ile bunların kayıtlı olduğu "muhallefât defterlerinin" güvenli bir şekilde taşınması için çuval, torba, keçe, urgan ve sicim gibi malzeme satın almıştır. Müsadere edilen değerli eşya ve para, torba ve çuvalara konulduktan sonra, ağız urgan ve sicimle bağlanarak hamallar tarafından, ücret mukabilinde tutulan at ve develere yüklendikten sonra İstanbul'a gönderilmiştir¹⁴¹. Bu defterleri İstanbul'a götürmekle çukadarlar görevlendirilmiş, bunlara harcırah ödenmiştir. Görevliler tarafından Süleyman Paşa'nın nakit parasını tespit için konak ve haremın çeşitli bölümleri aranmış, aramalar sırasında gizli bölümler içerisinde onun hayli altın parasına rastlanmıştır. Başka gizli bölümlerin olup-olmadığını anlamak için sık ve detaylı yapılan aramalar neticesinde merhum valinin konak ve haremin hayli zarar görmüştü. Bu nedenle konak ve haremın zarar gören kısımları tamirden geçirilmiş, tamirde çalışan ırgatlara ödenen ücret ile tamir masrafları da "muhallefat masraflarına" dahil edilmiştir. Yapılan bütün masraflar, Numan Bey tarafından 1 R 1157/ 14 Mayıs 1744 tarihinden itibaren kayıt altına alarak defter haline getirilmiştir¹⁴².

¹³⁹ BOA, *D.BŞM*, 3582/92, 30 CA 1157 (11 Temmuz 1744).

¹⁴⁰ BOA, *D.BŞM-MHF*, 36/13, 28 CA 1157 (9 Temmuz 1744).

¹⁴¹ Şam Hazinesini İstanbul'a nakletmek üzere kullanılan bagirler için ödenen için bk. A.E. I. Mahmud, 19146. Osmanlı Devleti'nde haberleşme ve taşımacılıkta atın kullanımı için bk. Yusuf Halaçoğlu, "AT", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 30. Uzun süren yolculuk ve taşımacılığa dayanaklı olan devletin Osmanlı Devleti'nde taşımacılıktaki önemi için bk. Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Deve", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 225.

¹⁴² BOA, *D.BŞM*, 2690, s. 2.

Tablo 13: Müsadere için Yapılan Masraflar¹⁴³:

Hazine Koymak için Gönderilen Malzeme ve Tutarı		
Masrafın cinsi	Sayısı	Tutarı (Akçe)
Menzil bargiri ve ücreti	6	40800
Harcırah		26400
Hazine taşımak için semer	6	2880
Torba	24	1440
Keçe	2	300
Urgan ve ince sicim (kınab)		1440
Çember kolan	6	800
Meşin keçe	1	2160
Muhallefât Defterinin İrsali için harcırah		18000
Boşnak Mustafa'ya verilen		18000
Silahşör Mustafa'ya Hazine Koymak için Gönderilen Malzeme ve Tutarı		
Semer	7	3360
Torba	28	1680
Torba	2,5	360
Urgan ve ince sicim		1680
Meşin Kese		2760
Çember kolan	7	925
Çukadara verilen harcırah		18000
Silahşör Mustafa'ya İkinci Defa Gönderilen Malzeme ve Tutarı		
Semer	17	8160
Hurç	14	24360
Meşin kese		1560

¹⁴³ BOA, *D.BŞM*, 2690, s. 2.

Muşamma (top)	29,5	8850
Kilim ve keçe		6300
Çember kolan	17	2250
Urgan ve ince sicim		4300
Hazine koymak için deve heybesi	3	2100
Osman çukadara harcırah		18000
Yükleme ve akam ücreti		13200
Divan ve tuğ yükleme ücreti		7800
Süleyman Paşa'nın konağının tamiri		52378
Toplam	367.640 akçe (3138 kuruş ve 2 para)	

Azmzâde Süleyman Paşa'nın vefat haberinin gelmesinden sonra onun mal ve eşyasını taşımak üzere hayvanlar kullanılmıştı. Eşyalar hayvanlarla taşınırken hizmette ve muhafaza görevinde bulunanların başta yiyecek ve içecek olmak üzere her türlü ihtiyacı Şam Kadısı tarafından 2510 kuruş 1 rub masraf edilmek suretiyle karşılanmıştı. 22 Şaban- 4 Ramazan 1156/11 Ekim-22 Ekim 1743 tarihleri arasında müsaderede kullanılan hayvanların hizmet ve muhafazasında yer alan görevlilerinin 13 günlük yiyecek ihtiyaçları Şam Kadısı tarafından karşılanmış, yapılan masraf hesaplanarak deftere kaydedilmiştir¹⁴⁴.

¹⁴⁴ BOA, *D.BŞM*, 2690, s. 3.

Tablo 14: Müsaderenin Nakil ve Muhafazasında Bulunanlara Yiyecek Masrafı¹⁴⁵.

Yiyeceğin Cinsi	Birim Fiyatı (para)	Miktarı (kıyye) ¹⁴⁶	Toplam Tutarı (para)
Ekmek	3	1319,5	3918
Et	12	660	7920
Pirinç	6	660	3960
Sade yağ	26	165	4290
Toplam	-	-	20128 (503 kuruş ve 8 para)

AİLESİNİN GEÇİMİNİN SAĞLANMASI

Vefat eden görevlilerin mal varlığının tamamına yetkililer tarafından el konulmazdı. Ölen kişinin geride kalan aile üyelerine geçinebileceği kadar tahsisat yapıldığı gibi, gerektiğinde maaş da bağlanmakta¹⁴⁷, böylece varisler arasında meydana gelecek problemler önceden çözümlenmiş olmaktaydı¹⁴⁸. Süleyman Paşa'nın vefatından sonra onun "muhallefâtının" ortaya çıkarılmasında aile üyeleri yetkililere her türlü imkan ve kolaylığı sağlamışlardı. Özellikle merhumun üzerindeki miri emlakın tahriri konusunda Numan Bey'e, merhum valinin oğlu Ahmet Bey yardımcı olmuş, görevli mübaşir iki defa tahrirde bulunularak emlak tespiti yapmıştı¹⁴⁹. Süleyman Paşa'nın vefatından sonra ikinci eşi ve diğer aile bireyleri geçimleri için hükümete baş vurarak merhumun başka

¹⁴⁵ BOA, D.BŞM, 2690, s. 3.

¹⁴⁶ *Okka* olarak da isimlendirilen *kıyye*, 1,2828 kg ağırlığında bir Osmanlı ağırlık birimidir. Bk. Hinz, a.g.m., s. 30.

¹⁴⁷ Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", s. 373; Ünal, a.g.m., s. 9.

¹⁴⁸ Cezar, a.g.m., s. 47.

¹⁴⁹ "Süleyman Paşa merhûmun oğlu Ahmet Beg kullarına inayet ricâsıyla mâdde-i emlak için iki kîta taraf-ı kullarından tahrir olunan kaime-i çaker-ânem mazmûnu muhât-ı ilm-i âlem arâ-yı veliyy-ün niamları buyruldukda ol bâbda emr-i fermân sultanımındır." Bk. BOA, D.BŞM, 3574/52, 14 RA 1157 (27 Nisan 1744).

müsadere edilecek değerli emlak ve eşyasının kalmadığı ricası üzerine, Numan Bey'e müsadereyi sonlandırması hususunda hükümet tarafından emir verilmişti¹⁵⁰.

Merhum valinin mal, emlak, ve parasının müsaderesinin bitiminden sonra altmış kişiden fazla eş, evlat, maiyetindeki hizmetli ve cariyelerin geçinecek her hangi bir maaş ve tahsisatlarının bulunmadığı tespit edilmişti. Bunun üzerine bazı kişilerin zimmetinde ortaya çıkan paradan bir kısmı geçimleri için onlara tahsis edilirken, onun vakfiyesinin dışında bulunan emlakinden bir kısmının da satışa sunulduğu değerinde evlatları tarafından satın alınmasına müsaade edilmiştir¹⁵¹. Ayrıca kendi şahsi eşyaları onlara teslim edilirken, Süleyman Paşa'nın özel hanesinde el konulan eşyanın da kendilerine bırakılması hususunda Şam Valisi Esat Paşa'ya bir mektup yazılmıştı. Bu eşyanın merhumun oğlu Said Ahmet Bey'e teslimi için de iki arzuhal yazılmıştır¹⁵².

¹⁵⁰ "Der devlet-i mekine arz-ı dâi-i kimesne budur ki, sâbık Şam Valisi Azmzâde Süleyman Paşa'nın emvâl ve eşyası, taraf-ı mirî için kabzına me'mûr olan dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından mîr-âhûr-ı sâni vekili Numan Beg kulları bundan esbak merhûm müşârûn-ileyhin eşyasının tahrîr eyledikte zevcât-ı erbaası hanımlar, ümm-i veled ve sair cariyelerin benimdir diyü iddia eyledikleri nisvâna mahsûs hil'at ve mücevherât ve sâirlerin iki defa devlet-i âliyyeye irsal eyledikte mezkûratın eşyay-ı mezkûraları Âstâne-i âliyyeye irsâl oluna diyü fermân-ı âli sadr olmağın, mezbûrat, emr-i âliyyeye itâat ve inkıyâd idib; lâkin irsâli fermân olunan eşya-yı mücevherden merhûmun alakası olmayub, devlet-i âliyye tarafına irsâl olunursa bizim her vechle bizim ism-i mal ıtlak olunur bir hanem kalmayub, beynel ale-l-sefil ve zelil ve leyli âşîyân ihtiyacımız zâhir olup, bilcümle ahâlî-yi beldenin ma'lûmu olmağla, merhamet ricâsıyla bi-l-tarik la-mahzar arızaları mücibince bu dâilerinden dahi arz-ı iltimâs itmele-riyle..." BOA, *D.BŞM*, 3573/55, 4 Ra 1157 (17 Nisan 1744).

¹⁵¹ "Şam Valisi müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin altmış neferden mütecâviz iyâl, evlâd ve etbâ'nın medâr-ı mâişeti olmamağla hâllerine merhameten müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin evlâd ve iyâli ismi ile bazı kimesneler zimmetlerinde ber-mücib temessük zuhûr iden akçeler itmâm-ı taraflarına in'âm ve meblağ-ı mezbûr ile evkaftan gayrı zabt olunan emlâk aslından iştirâ olunduğu baha ile tarafından iştirâ olunmak üzere müsaade ve zevcini eyyâm olduğu hâllerinin kendülere müteallik zabt olunan eşya redd ve ihsân buyrulması hâlâ Şam Valisi ve Mirü'l-Hac Vezir-i Mükerrrem İzzetli Esat Paşa hazretleri bir kıt'a mektubu ile iltimâs ve müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin oğlu Said Ahmed ismi ile olan imkânı ve eşyay-ı sâiresi hususunda iki kıt'a arzuhal istîrâm ider." Bk. BOA, *Cevdet Maliye*, 4042. Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait mal ve paranın, İslam hukukunun temel kuralı olarak müsadere kapsamına sokulmaması hususu için bk. Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere", s. 375.

¹⁵² BOA, *Cevdet Maliye*, 4042. Onlara ait özel eşyaların kendilerine teslimi ve zimmetlerinde unutulmuş elmas bir küpenin İstanbul'a gönderilmesi ile ilgili Şam Valisi Esat Paşa ve

SONUÇ

Azmzâde Süleyman Paşa Şam Valiliği ve Emirü'l-Hac görevini başarı ile idare etmiştir. O, Emirü'l-Hac görevini yerine getirirken Mekke ve Medine'de ticari etkinliğini artırmış, kurmuş olduğu ticari ilişkiler sayesinde bir çok emlak ile beraber çok değişik cinslerde altın ile ziynet eşyasından oluşan büyük bir servete sahip olmuştur. 1743 yılında vefatından sonra onun "muhallefâtının" tespiti ve görevliler tarafından el konulması sürecinde son derece titiz hareket edilmiştir. Ancak servetinin büyüklüğü yanında, mal ve parasının aile üyeleri ile diğer şahısların zimmetinde dağınık halde bulunması, "muhallefâtının" tespit sürecini uzatmıştır. Merhum valinin "muhallefatını" tespit için birden fazla tahrirde bulunulmuştur. Süreç merkezden gönderilen Numan Bey tarafından bizzat yürütülmüş, Emirü'l-Hac Esad Paşa ile Şam Eyaleti'nin bütün yerel yöneticileri yardımcı olmuşlardır. Bu kişiler tarafından yapılan çalışmalarla Süleyman Paşa'nın bütün mal ve emlakının tespitinden sonra, onun konağında bulunan haremindeki altın ve mücevheratı ile her türlü eşyasına el konulmuştur. Haremi dışında ona ait olup farklı şahısların zimmetinde bulunan alacakları tahsil edilirken, borçları da ödenmiştir. Süleyman Paşa'ya ait her türlü müsadere uygulaması "muhallefât" defterlerine kaydedilirken, eşya ve parası bu defteriyle beraber İstanbul'a gönderilerek Enderun Hazinesine konulmuş, ailesine de geçinebileceği kadar para ve emlak tahsisatı yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

a- Defterler

- 1- Baş Muhasebe Defteri (D.BŞM): 2741-A, 2753, 2754, 2761, 2672, 2690
- 2- Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Defteri (D.BŞM-MHF.d): 12552, 12558

- 3- Maliyeden Müdevver Defter (MAD): 9962
- 4- Mühimme Defteri (MD): 150
- 5- Topkapı Sarayı Maliyeden Müdevver Defterler (TS. MAD): 4984, 9512

b- Belgeler:

- Ali Emiri I.Mahmud (A.E. I.Mahmud): 319, 19146
- Cevdet Askeriye (C AS): 33507, 48730
- Cevdet Dahiliye (C DH): 9963, 14012
- Cevdet Maliye (C ML): 4042, 5224, 20058, 21780, 25634, 26064, 29420, 33507,

c- Dosya Tasnifi Belgeler:

- 1- Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D.BŞM): 3573/55, 3574/8, 3574/52, 3574/59, 3577/112, 3579/89, 3581/44, 3581/47, 3582/18, 3582/19, 3582/20, 3582/35, 3582/95, 3582/92, 3582/96
- 2- Bab-ı Defteri Muhallefat Halifesi Kalemi (D.BŞM-MHF): 35/61, 35/72, 35/66, 35/82, 36/4, 36/13, 39/9,

2- Tarihi Kaynaklar

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, İSAM O38382-01, Matbay-ı Amire (İstanbul) 1288.
- Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbar*, İSAM 000752N, Yay. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, III, Haz. Ali Aktan-Abdülkadir Yuvalı-Metin Hülâgü, III, İstanbul 1996.
- Muhammed Kürt Ali, *Hıtatü's-Şam*, V, Dımaşk (Şam) 1925.
- Raşid Mehmet Efendi, *Tarih-i Raşid*, V-VI, İSAM 002998K-03 GNL.
- Vak'anüvis Subhi Mehmet Efendi, *Subhî Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Mesut Aydın, İstanbul 2007.

İzzî Efendi Süleyman Bin Halil, *İzzî Tarihi*, Ali Emiri Kütüphanesi Tarih, nr.414, H.1168.

3- Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyılmaz, Sevgi Gül, “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, *Gazi Üni. Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/1-2, Ankara 2008, s. 389-420.

Anık, Ferdâ Şamil, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Müsâdere”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul*, 23-28 Eylül 1985, I, İstanbul 1985, s. 47-64.

Barbir, Karl K., “One Marker of Ottomanism: Confiscation of Ottoman Officials’ Estates”, *International Journal of Turkish Studies*, XIII/1-2, 2007 Wisconsin, s. 135-145.

Baysun, M. Cavit, “Müsâdere”, *İA*, VIII, İstanbul 1960, s. 669-70.

Bilge, Mustafa L., “Hayfa”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 41-43.

Carmel, Alex, *Geshichte Haifas in Der Türkischen Zeit 1516-1918*, Wiesbaden 1975.

Cesar, Yavuz, “Bir Ayanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin, Müsadere Olayı ve Terekesinin İncelenmesi”, *Belleten*, 41/161, Ankara 1977, s. 45.

Cohen, Amnon, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973.

Esen, Hüseyin, “İslam Hukuku Açısından Müsâdere” *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, İzmir 2002, s. 191-225.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

Halaçoğlu, Yusuf, “AT”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, 28-31.

Hartman, R., “Şam”, *İA*, XI, İstanbul 1970, s. 298-310.

Hinz, Walter, “İslam’da Ölçü Sistemleri”, Çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1989/5, İstanbul 1990, s. 1-82.

Hitti, Philip K., *History of Syria (Including Lebanon and Palestina)*, London, 1951.

- Karataş, Mehmet, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *OTAM*, XIX, Ankara 2006, s. 219-37.
- Karaca, Ali, "Azımlâdeler", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 350.
- Lammens, H., "Suriye", *İA*, XI, İstanbul 1970, s. 60-61.
- Laoust, Henri, *Les Gouverneurs de Damas (Les Mamlouks et Les Premiers Ottomans)*, Damas (Şam) 1952.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.
- Orhonlu, Cengiz, "Hazine", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 130-33.
- Öğün, Tuncay, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 371-83.
- , "Müsadere", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 67-68.
- Önkâl-Bozkurt, Ahmet-Nebi, "Deve", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 222-26.
- Örenç, Ali Fuat, "XIX. Yüzyıl Başlarında Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihine Dair Bir Kaynak: Civelek Hacı Ebubekir Ağa'nın Muhallefatı", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Elazığ 2006, s. 51-90.
- Özcan, Tahsin, "Muhallefat", *DİA*, XXXII, İstanbul 2005, s. 406-407.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993.
- Philip, Thomas, "Social Structure and Political Power in Acre in the 18th Century", *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, 1992 Stuttgart, s. 97, 91-108.
- Rafeg, Abdul-Karim, "Le mahmal en route pour La Mecque", *Damas (Miroir Brise D'un Orient Arabe)*, 65, Paris 1993, s. 49-57.
- , "The Province of Damascus in the Seventeenth Century: Provincial Challenge to Ottoman Authority", *Tax Farm Register of Damascus Province in the Seventeenth Century (Archival and Historical Studies)*, Tokyo 2006, s. 15-22.
- Röhrborn, Klaus, "Osmanlı İmparatorluğunda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 15-20 Ekim 1973, İstanbul 1979, s. 256.

- , “Konfiskation und intermedia Gewalten im Osmanischen Reich”, *Der Islam*, 55, Hamburg 1978.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti (569-589/1174-1193)*, İstanbul 1983.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.
- Terzi, Arzu Tozduman, “Osmanlı Hazineleleri”, *Türkler*, X, Ankara 2002, s. 893-901.
- Telci, Cahit, “Turgutlu Voyvodası Seyfi-zade Es-seyyid Halil Ağa’nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1, İzmir 2007, s. 173-216.
- Tok, Özen, “XVII. Yüzyılda Haremeyn’in İdaresi ve İaeşesinde Mısır Beylerbeyliği’nin Rolü”, *Türkler*, IX, Ankara 2002, s. 936-42.
- Tomar, Cengiz, “Müsâdere”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 65-67.
- , “Taberiye”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 323-24.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988.
- Ünal, Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti’nde Müsadere”, *Osmanlı Devri Üzerine Makale-Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 9.
- Wensinck, A. J., “Hacc”, *İA*, V/1, Eskişehir 2001, s. 12-18.
- , “Emirülhacc”, *İA*, IV, Eskişehir 2001, s. 263.
- Yusuhisa, Shımuza, “Practices of Tax Farming under the Ottoman Empire in Damascus Province”, *Tax Farm Register of Damascus Province in the Seventeenth Century (Archival and Historical Studies)*, Tokyo 2006, s. 23-51.

ERZURUM GÜMRÜĞÜ'NÜN TEŞEKKÜLÜ VE TEKÂMÜLÜ (XVI-XVII. YÜZYILLAR)

BİLGEHAN PAMUK*

Giriş

Anadolu'nun en eski ve en büyük şehirlerinden birisi olan Erzurum; Fırat Nehri'nin yukarı havzasında geniş bir ovanın kenarında, Palandöken Dağı'nın eteğinde meyilli bir satıh üzerine tesis edilmişti. Erzurum'un Anadolu ile Kafkaslar, İran ve Trans - Kafkasya'nın bağlantısı konumunda bulunması, tarihi süreç içerisinde pek çok devlet gibi Osmanlıların da ilgisini çekti. XV. yüzyılda Anadolu'ya büyük ölçüde hâkim olan Osmanlılar, *İpek Yolu*'nun kuzey güzergâhını denetimleri altına almak için teşebbüse geçtiler. 1461 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nu ve 1473'de Akkoyunluları devre dışı bıraktıktan sonra Erzurum'a doğru ilerleyerek *İpek Yolu* üzerindeki nüfuzlarını artırdılar. Buna karşılık Safevîler; İran, Irak ve Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Anadolu'ya doğru genişlediler¹. XVI. yüzyılın başlarında Safevîleri mağlup eden Osmanlılar, doğuda yayılmacı bir siyaset takip ettiler. Bu ilerlemenin sonucunda 24 Ekim 1517 ile Ekim 1518 tarihleri arasında Erzurum, Osmanlı hâkimiyetine alındı². Bölgedeki çatışmalar o denli etkiliydi ki 1520 yılında Erzurum; "*hâli ve harab olmağın timara virülmeyüb dâhil-i muhasebe değildir*" şeklinde tarif edilmişti³.

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Gaziantep/TÜRKİYE.

¹ "... Şah İsmail'in sit u savleti bir dereceye vardı ki "Acaba vilâyet-i Rûm'a bugün mi gelir ki veyahûd yarına veya obir güne mi kalır ki?" hâvfiyle tereddüd iderlerdi....", Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitabü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, c. I/II Kısım, (Haz. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül - İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri 1997, s. 935.

² Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1999, s. 45.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA.) *Tahrir Defteri* (bundan sonra TD.) 387, v. 436-439.

Erzurum, 1535 yılında Bayburt ve Kemah sancaklarından müteşekkil bir beylerbeylik olarak ihdas edildi⁴. Ancak Safevîler ile Gürcü Beyleri, başta Erzurum olmak üzere diğer stratejik merkezlere aralıksız saldırılarda bulundular⁵. Gerek Gürcüler, gerekse Safevîler açısından batı ile olan münasebetlerinde Erzurum, önemli bir kavşaktı. Gürcüler, Tiflis - Erzurum - Trabzon ile Tiflis - Erzurum - Halep istikametindeki *İpek Yolu* ticaretinden ciddi kazançlar elde etmekteydiler⁶. Keza Safevîler de Batılı ülkeler ile ticarî ilişkilerinde Tebriz-Erzurum hattını yoğun bir şekilde kullanmaktaydılar. Bu sebepten her iki kesim, Osmanlı hâkimiyetine şiddetle karşı çıktılar.

Osmanlı yönetimi doğudaki sınırlarının güvenliği için Erzurum'un müstahkem konuma gelmesine özen gösterdi. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Doğu'da yeni yapılanma içerisinde olan Osmanlılar, muhtemel bir Safevî saldırısının ana hedeflerinden olan Erzurum üzerinde durdular⁷. 1540 yılına ait resmî kayıtlarda, Erzurum'un imar ve iskânına çalışıldığı anlaşılmaktadır⁸. Özellikle Anadolu'ya giriş yapan kervanlar, Diyarbakır - Halep ya da Bursa - (Erzurum) - Tebriz yolunu takip ettiklerinden⁹ transit ticaretle uğraşan tüccarın Erzurum'da güvenli bir ortamda

⁴ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri*, s. 87-88.

⁵ "... şehri-i mezkûr serhâdde olmağla Kızılbaş ve Gürci fetretinden ahalişi perakende olub nice zaman hali ve harab kalub ...", *BOA TD. 205*, s. 15; *BOA. TD. 199*, s. 3.

⁶ Manana Sanadze - Tamaz Beradze, "The Great Silk Road and Georgia", *1st International Silk Road Symposium 25-27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004, s. 188; Liana Beriashvili "The Role of Georgia in "Great Silk Road's" Trade and Caravan Movements", *1st International Silk Road Symposium 25-27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004, s. 77.

⁷ *BOA. Mühimme Defteri* (bundan sonra *MM.*) 29, s. 32,35,211; *BOA. MM. 30*, s. 38, 51, 228, 312, 593, 663; *BOA. BOA. MM. 31*, s.254, 467, 714, 736; Selanikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I (971-1003/1563-1595)*, (Haz. Mehmet İpsirli), Ankara 1999, s. 117.

⁸ *BOA. TD. 205*, s. 15; *BOA. TD. 199*, s. 3-10; Dünder Aydın, "Erzurum Şehrini Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmar, İskân ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi I/1*, Erzurum 1970, s. 110.

⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994, s. 63-65; Halil İnalcık, "Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 209; Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L' Empire Ottoman (XIVe - XVIe Siècle)* Ankara 1991, s. 59-60, 291, 330-331.

kalmaları için Veziriazam Rüstem Paşa tarafından, 1555 - 1560 yılları arasında müstahkem bir kervansaray yaptırılmıştı¹⁰.

Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü

Osmanlı Devleti'nde gümrük, iki devlet arasındaki sınırdan başka, kara ile deniz arasındaki ayrımı ifade etmekteydi. Bu sınır veya ayrımı geçen, yani karadan gelip deniz yolu ile giden ve denizden gelip karaya çıkan mal, hemen her yerde gümrüğe tabiiydi. Ayrıca şehir ve bölgeler arasındaki ticaretten de gümrük alınırdı¹¹.

Osmanlı idaresi altında Erzurum gümrüğünün ne zaman faaliyete geçtiği konusunda kaynaklarda kesin bir bilgi olmamakla birlikte XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrükle ilgili verilere rastlanmaktadır. 8 Mart 1574 tarihli belgede, Erzincan gümrük mukataası, Erzurum defterdarlığına ilhak edilmişti¹². Yaklaşık bir yıl sonra 1575'de ipek için Erzurum'dan gümrük vergisi tahsil edilmemesi istenmişti¹³. 1577'de Erzincan gümrük yetkilileri, gümrük vergisinin son üç aydan beri Erzurum'da alındığından dolayı zarara uğradıklarından yakınmışlardı. Bu durum üzerine mağduriyeti gidermek için gümrük vergisinin Erzincan'dan alınmasına karar verilerek sorun çözüldü¹⁴. Ancak bu tarihlerde Erzincan gümrüğü hakkında herhangi bir bilgi yoktur¹⁵. Netice itibariyle Erzurum'daki gümrük, tıpkı Paşa Sarayı gibi iskânın yetersiz ve güvenliğin tam olarak sağlanamadığı tarihlerde şehirde değildi. Ancak daha sonra, muhtemelen XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Erzurum'daydı.

¹⁰ Hamza Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara 1989, s. 193.

¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA XIV*, s. 263.

¹² BOA. MM. 23, s. 311.

¹³ BOA. MM. 23, s. 3.

¹⁴ "Erzurum beylerbeyine hükm ki sâbık Erzurum beylerbeyisi mektub gönderüb Erzincan gümrük mukata'asının üç aydan berü yolların kapalı olmasından işlemediği ve gümrük emini ile mübaşirleri gelüb fetihten berü gümrük Erzincandan alınmakta iken halen Erzurumda alınmasından mu'attal kaldığı 'arzını ricâ ettiklerini yazdığından kâdimden olduğu gibi aldurub mâl-ı mirîyi zarardan korunması", BOA. MM. 30, s. 237.

¹⁵ *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi* (bundan sonra *TKGMA.*) TD. 361, v.5.

Osmanlı yönetimi ticaretin kontrol altına alınarak vergilendirilmesinde önemli rolü olan gümrük bölgelerini birer mali birim olarak organize ederlerdi. Bu bağlamda Erzurum gümrüğü, teşekkül olunduktan sonra transit ticaretin daha kontrollü ve verimli işletilmesine çalışıldı¹⁶. Yeni yapılanma faaliyetleri kapsamında bir taraftan ticarî potansiyel artırılırken, diğer taraftan da ticarî bakımdan stratejik yerler kontrol altına alındı. Bu yaklaşım içerisinde, XVI. yüzyılın sonlarına doğru İran'da ortaya çıkan iç karışıklıklar, Osmanlılar açısından bulunmaz bir fırsat oldu. Osmanlı idaresi, 1578 ile 1590 yılları arasında uluslararası ticaretinin de önemli merkezlerinden Gürcistan, Şirvan, Luristan ve Tebriz'i ele geçirdi¹⁷. Barışın tesisinden bir yıl sonra, faal bir şekilde işleyen Erzurum gümrüğünün 9 550 akçe geliri vardı¹⁸.

Osmanlı idaresi, kendi topraklarında gerçekleştirilen *İpek Yolu* ticareti kapsamında elde edilen kazançları vergilendirerek hem hazine-yi hümâyunun hem de taşra yönetimlerinin ihtiyaçlarını karşılardı¹⁹. Bu anlamda Osmanlıların tutumu hakkında özellikle gümrüğe ait kayıtlardan fikir elde etmek mümkündür. Resmî kayıtlarda ipekten alınan gümrük vergisi, *Hârir-i Gümrük* ya da *Mizân-ı Hârir* olarak yer almaktadır. Gümrüğe gelen veya nakledilen her türlü mal ve ticarî eşyadan "*Amediye*" vergisi alınırdı. Eğer gelen mal ve ticarî eşya, Erzurum'da tüketilmeyerek başka bir mahalle sevk edilecek olursa "*Reftiye*" vergisi ödenir; Erzurum'da değerlendirilecekse "*Masdariyye*" vergisi verilirdi. Yabancı bir memleketten gelip de Erzurum'da sarf olunmayan malın başka bir yabancı memlekete sevk edilmesi durumunda ise "*Mürüriye*" vergisi tahsil olunurdu²⁰.

¹⁶ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s. 264-265.

¹⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 83-209; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) İstanbul 1990, s. 346-352.

¹⁸ *TKGMA. TD. 361*, v.5.

¹⁹ Robert Mantran "XVI. ve XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", *Belleten*, Cilt. LII, sayı. 201, Ankara 1987, s. 1437.

²⁰ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kâvâidi I*, İstanbul 1328, s. 54-55; Mehmet Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 197-198; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi II*, İstanbul 1999, s. 583-586; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s. 400-401; Ziya Karamürsel, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s. 191; Neşe Erim, *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul

Uluslararası ticaret kapsamında, gümrüğe ait kayıtlardan, Erzurum'daki ithal mallarla ilgili bilgi elde etmek de mümkündür. Buna göre; *ipek, kara kumaş, kadife, kemha, darayı, dülbend, hind elbiseleri, halı, keçe, post, samur, vaşak, nâfe-i kurd, telâtin, sâhtiyan, darçın, karanfil, şeker, fülful, ravend, çub-i çini, cevzi, çivid ve pamuk* gibi mamullerin ithal olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca *çuka ve boga* gibi kumaş ve bezden oluşan mallarla *kahve ve şeker* gibi tüketim mallarının Halep ve Şam'dan getirilmesi de ilgi çekici bir durumdur²¹.

Erzurum transit ticaret kapsamında sürekli mal akışı olduğu gibi, haliyle buradan da mal çıkışı gerçekleşmiştir. Erzurum'dan ihraç olunan mallar arasında; *papuç, çizme, bez ve sabun* gibi mamullerin olduğu belirlenmiştir²². Bununla birlikte, bilhassa İran'a giden tüccarın gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay gibi madenlerden imal edilen malları götürmeleri kesinlikle yasaklanmıştır²³. Ancak talimatlara rağmen Erzurum üzerinden gizli yollarla madeni eşyalar, İran'a götürülmüştür²⁴. Zaman zaman Osmanlı idaresi, bizzat bu mesele üzerinde hassasiyetle durmuştur. Erzurum gümrük eminine İran'a giden tacirlerin gümüş para ve malzeme götürmemeleri için net bir şekilde emir verilmiştir²⁵. Osmanlı yönetiminin madeni eşyaların ihracını engellemesinin temelinde yatan etmen ülkede sınırlı miktarda madenlerin olmasıydı.

1984, s. 76-78, 134; Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı - İran Ticaret", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri (İstanbul 21-25 Ağustos)*, Ankara 1990, s. 571.

²¹ BOA. TD. 752, s. 6-8; Jean Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron Daubonne Qu'il a farten Turquie en Perse et aux. Indes I*, Paris 1676, s. 19; Joseph P. De Tournefort *A Voyage into Levant II*, London 1718, s. 195-196.

²² Hans George Majer, *Das Osmanische Registerburch der Beschwerden (Şikayet Defteri)*, Von Jahre 1675 Österreichische National Bibliothek cod. mixt. 638 Wien 1984, s. 132b.

²³ BOA. MM. 5, 481; BOA. MM. 7, 113,705; BOA. MM. 30, 38; BOA. MM. 39, 128; "... siz ki vezir-i müşârinileyhsin ve kadı ve gümrükçisin badeleyem Erzurum tarafından 'Acem diyarına riyâl kuruş ile sim evani ve küllâb geçirmek için muhkem yasag ve tenbih eyleyüb", BOA. MM. 99, s. 126.

²⁴ BOA.MM. 21, s. 216.

²⁵ "Erzurum valisi Vezir Ali Paşaya ve kâdısına ve gümrükçüsüne hükm ki hâla darbhâne-i 'amirede kal' için ziyâde sim iştirâsı lâzım gelmekle indî siz ki vezir-i müşârin-ileyhsin ve kadı ve gümrükçisin bade'l-yem Erzurum tarafından Acem diyarına riyâl kuruş ile sim evani ve küllâb geçirmek için muhkem yasag ve tenbih eyleyüb", BOA. MM. 99, s. 126.

Gümrüğün İşletimi

Osmanlı idaresi; özellikle büyük orduların teşkili, idamesi ve uzak mesafeli savaşlardaki yüksek maliyeti nedeniyle muazzam miktarlarda nakit paraya ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş hazineye ait önemli gelir kaynakları mukataa olarak tanımlanmıştır²⁶. Mukataa, hazineye gelir temin eden bir müesseseydi. Konusu; maden ocağı, tuzla, darphâne, dalyan gibi gerçek bir işletmenin tasarruf hakkı veya gümrük, ispençe gibi bazı resim ve vergilerin tahsili olabilirdi.

Hazinenin gelir kalemlerinden ibaret olan bazı mukataalar, muayyen zamanlarda artırma ile satılırdı. Mukataaları, devlet muhasebesi dilinde, tahvil denen, umumiyetle üç yıllık bir süre ile işletmek ve istismar etmek hakkını alan kimselere âmil veya mültezim denir, tahvil aynı zamanda mukataaya zikredilen süre içinde tasarrufu da ifade ederdi²⁷.

Osmanlılar, gelir kaynaklarına ait vergilendirme prensibini temelde iki usul çerçevesinde gerçekleştirmişlerdi. Hemen her devlette görüldüğü üzere maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılabildiği gibi özel müteşebbislere belirli şartlar dâhilinde vergi toplama işi devredilebilmişti²⁸. **Mali ihtiyaçlar** açısından vazgeçilmez bir metot olarak benzeri iktisadî şartlar içindeki bütün devletlerde az veya çok değişik şekilleri ile uygulanan iltizam usulü²⁹, **Osmanlı Devleti**'nde de kuruluşu takip eden yüzyıl içinde ortaya çıktı.

²⁶ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1993, s. 127.

²⁷ Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası cilt. XXIII, sayı. 1-2*, İstanbul 1962-1963, s. 146.

²⁸ Mehmet Genç, "İltizam", *DİA XXII*, s. 154.

²⁹ Lüzum kökünden türeyen iltizam sözlükte; "gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma" gibi anlamlara gelmekteydi. Terim olarak ise özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine almasıydı. Hazinenin gelir kaynaklarından olan mukataaları, devlet muhasebesi dilinde tahvil denilen umumiyetle üç yıllık bir süre ile işletmek ve istismar etmek hakkını satın alan kimselere âmil veya mültezim denirdi. Sahillioğlu, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", s. 146.

İltizam uygulaması, timar sistemi ile bir bütünü meydana getirerek birbirini tamamladığı gibi aynı zamanda çatışan iki temel unsur olarak yan yana var oldu. İltizam usulünün oluşmasındaki temel faktör, devletin artan mas-raflarını karşılamak gayesiyle vergi haklarını süratle nakdî mekanizmasının içine katmak zaruretiydi³⁰.

Osmanlı yönetimi, bilhassa Doğu bölgelerindeki mukataa gelirlerini, doğrudan hazineye dâhil etmek yerine, *adem-i merkeziyetçi* bir tutum izleyerek mevcut masraflara tahsis etmiş ve böylelikle de muhtemel bir para sıkıntısının olmasını engellemeye çalışmıştı³¹. Tîmâr sisteminin haricinde kalan bilhassa merkezdeki askerî görevliler, maaşlarının karşılanmasının için kendi bölgelerindeki mukataaları iltizam usulüyle değerlendirerek mevcut masraflarını karşılayabilmişlerdi³².

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Erzurum gümrük mukataası, kimi zaman emanet (*ber vech-i emânet*) kimi zaman da iltizam (*ber vech-i iltizâm*) olarak işletilirdi. XVII. yüzyılda değişen koşullar çerçevesinde, Erzurum gümrük mukataası genelde iltizam olarak tahsis edilirdi. Osmanlı Devleti'nin iktisadî anlayışı doğrultusunda genelde iltizama verilse de bu emanet olarak verilmediği anlamına gelmemektedir.

Gümrük Tarifesi

Osmanlı gümrük rejimi, vergilendirme prensibi olarak (*ad valorem*)'i yani malın değerine oranlayarak vergi miktarını belirleyen sistemi benimsemişti³³. Bu anlayış doğrultusunda genellikle devlet görevlisi veya gümrük mültezimi tarafından tespit edilen kıymet üzerinden (*ad valorem*) tahsilât gerçekleşirdi³⁴. Ancak uygulamada karşılaşılan zorluklar nedeniyle vergi oranlarının her mala tekabül eden fiili miktarları, her gümrük

³⁰ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 102.

³¹ Halil İnalcık - Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1994, s. 65.

³² Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", s. 100.

³³ Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", s. 200.

³⁴ Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt. II, sayı.8, İstanbul 1968, s. 53.

bölgesinde belirli periyotlarla ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen *spesifik* tarifelere göre tahsil edilirdi³⁵.

Osmanlı gümrük rejimi anlayışı doğrultusunda *ad valorem* olarak belirlenen Erzurum gümrüğünde, vergi oranlarının her mala tekabül eden fiili miktarları, kendi mıntukasında ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen *spesifik* tarifelere göre tahsil edildiği görülmektedir. Nitekim Acem'den gelen her bir batman³⁶ harîrden³⁷ yani yaklaşık olarak yedi yüz seksen üç kg. ipekten birer riyâlî kuruş³⁸ (1 riyâlî kuruş 80 akçe)³⁹; kadife, kemha⁴⁰, darayî⁴¹, dülbend ve sâ'ir Hind kumâşlarından başlangıçta yirmide bir alınırken, daha sonra at yükü⁴² hesabına göre yirmi iki hasene⁴³ (3 960 akçe)⁴⁴ alınmıştı. Aynı şekilde İran üzerinden Erzurum'a gelen halı, keçe, post,

³⁵ M. Kütükoğlu, "Gümrük", s. 263.

³⁶ 1650 yılında bir batman 7,83 kg. karşılık gelmekteydi., Cengiz Kallek, "Batman", (Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (bundan sonra DİA) V, s. 200.

³⁷ "Acemden gelen hârîr yükleri vezn olunub her bir batman hârîrden birer kuruş-ı riyâlî³⁷ resm-i gümrük alındığı üzere ol-vechle alınmak ferman olındı", BOA. TD. 752, s. 6.

³⁸ Osmanlı piyasasında iki tür kuruş tedavüldeydi. Tam veya tamam kuruş da denilen riyâlî kuruş İspanya'ya ait olup kamil kuruş denilen *esedî kuruş* ise Hollanda'nındı., Nezihi Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 344-345.

³⁹ "guruş-ı kâmil seksanar akçaya cârî olduğu" idi. BOA. TD. 752, s. 9.

⁴⁰ "Çözüğü ve atkısı ipek, üst sıra atkısından ayrıca altın alaşımli gümüş veya doğrudan doğruya gümüşlü kılardan dokunmuş ipekli kumaş", Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 352.

⁴¹ "Bir cins ipekli kumaş", M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s.345.

⁴² "1 at yükü 162.144 kg.", Halil İncalcık, "Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Bloomington 1987, s. 434.

⁴³ Osmanlı altın parası olan sikke-i hasenenin kaç akçeye karşılık geldiği hususunda, Ö. L. Barkan, 1626-1629 yıllarında 1 altının 180 akçeye; M. Kütükoğlu, 1627'de 180 akçe; Ş. Pamuk, 1628'de 210 akçe; N. Aykut, 1628'de 180-200 akçeye ve Said Öztürk, 1628'de 120 akçeye tekabül ettiğini ifade etmişlerdi., Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV/135, Ankara 1970, s.577; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s.33; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s.150; Nezihi Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", s. 358; Said Öztürk, *Askeri Kassam Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1995, s. 242.

⁴⁴ Bir altının akçe karşılığı hususunda farklı görüşler olmakla birlikte 180 sayısı esas alınmıştır.

samur, sahtiyan⁴⁵, attâr ürünlerinden darçın, karanfil, şeker fülül, râvend⁴⁶, çûb-ı çînî⁴⁷, cevz-i bevvâ⁴⁸ ile hırdavatın her yirmi kuruşundan bir kuruşunun gümrüğe verilmesi uygun görülmüştü.

Acem'den gelen a'lâ çividin⁴⁹ her bir batmanından seksen sekiz akçe ve ednâsından altmış dört akçe ve pamuğun her bir yükünden bir kâmil kuruş (70 akçe)⁵⁰ vergi alınmasının yanı sıra Bitlis ve muhtelif diyârdan gelen mazi⁵¹ yüklerinin her bir yükünden kırk akçe tahsil edilmesine hüküm verilmişti.

Gümrüğe Bağlı Mukataalar

Osmanlı Maliyesi tarafından coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş, hazineye ait önemli gelir kaynağı olarak tanımlanan mukataa⁵², malî yapısı içerisinde tek bir kalemden oluşabildiği gibi, birden fazla kalemden de meydana gelebilmekteydi⁵³. Her gümrük merkezi, kendi dairesi içindeki şehir ve merkezlerde yer alan *ihtisâb*, *damga*, *beytül-mâl* vb. gibi çoğunluğu nakdi olan birtakım gelir kalemleri ile bir arada, müstakil vergi birimi anlamında birer “mukataa” teşkil etmekteydi. Hemen hemen hiçbir yerde ve hiçbir zaman timar ve zeamet olarak tahsis edilmeden, doğrudan doğruya merkezi devlet hazinesinin nakdi gelirleri arasında yer alırdı⁵⁴.

⁴⁵ “Terbiye edilmiş keçi derisi veya dana gönü”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 359.

⁴⁶ “Müşhil ve midevi olarak basur tedavisinde kullanılan bir kök”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 359.

⁴⁷ “Kaynatılmış suyu veya dövülmüş tozu mayasıl vs. hastalıklarda kullanılan bir madde”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 345.

⁴⁸ “Küçük Hindistan cevizi”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 344.

⁴⁹ “Hindistan'dan gelen bir tür boya”, Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 182-183.

⁵⁰ Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA XXVI*, s. 458.

⁵¹ “Ak meşenin üzerinde hasıl olan bir ur olup debbağlık, boyacılık ve tıpta kullanılan bir madde”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 355.

⁵² Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 3.

⁵³ Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Darbhâne Mukataaları”, s. 148.

⁵⁴ Genç, “Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi”, s. 200.

Erzurum gümrüğü, her gümrük merkezi gibi kendi dairesi içinde yer alan gelir kalemleri ile bir arada müstakil bir vergi birimi mukataa durumundaydı. Gümrük; *Ihtisâb, Kassâbiyye, Darphâne, Boyahâne, Beytü'l-mâl-ı Âmme ve Hâssa, Maden-i Ardanuç* gibi kendisine bağlı ikinci derece mukataalardan meydana gelmişti⁵⁵.

Gümrüğe tabi ihtisab mukataası ile ilgili olarak “*Acemden gelen ipek yükleri açılıb Erzurum bazarında satılursa ihtisâb eminleri üzerine varub vezn itdirüb her bir batman hâiriden buçuk kuruş mirî için resm-i mizân-ı ihtisâbiye alındığı üzre dahi ol-minval üzre alınmak ferman olındığı*”⁵⁶ tarifesi tespit edilmişti. Bu tarife göre; 7,83 kg. ipek için 40 akçe ihtisab vergisi ödenirdi.

“*Acemden gelen ipek yükleri vezn olunub gümrüğü alındıktan sonra her bir batman hâiriden mirî için rûb kuruş resm-i kassabiye alındığı üzre ol-vechle alınmak ferman olındı*” ifadesinde açıkça belirtildiği üzere 7,83 kg. ipek için 20 akçe kassabiye adı altında vergi de verilirdi⁵⁷.

Gümrüğün Gelişimi

XVII. yüzyıldaki Osmanlı-Safevî mücadelesinin en önemli nedenlerinden *ipek*⁵⁸, Erzurum gümrüğünün hayatî gelir kaynağıydı. *İpek Yolu*, batı dünyasının ihtiyaç duyduğu ipeği elde etmek için Orta Asya'nın büyük çöllerinden, yüksek dağlarından ve uçsuz bucaksız bozkırlarından geçerek, doğuya yönelen kervanlarının taşıdıkları ipekten dolayı, isimlendirdikleri ticaret yoludur. Başlangıçta Çin'den Akdeniz'e kara ve deniz olmak üzere genelde iki koldan ulaşan *İpek Yolu*, zamana ve şartlara bağlı olarak sonradan açılan ikinci derecedeki yollarla ticarî bir yol şebekesi haline geldi. Batı Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan 6.400 km. uzunluğundaki *İpek Yolu*'nun en eski güzergâhları Çin'den başlayarak Afganistan ve İran üzerinden Akdeniz'e ve buradan batılı ülkelere ulaşırdı⁵⁹.

⁵⁵ B. Pamuk, *XVII. Yüzyılda Erzurum Şehri*, s. 200.

⁵⁶ BOA. TD. 752, s. 7.

⁵⁷ BOA. TD. 752, s. 8.

⁵⁸ Halil İnalcık, “The Ottoman Economic Mind and Aspect of the Ottoman Economy”, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy Collected Studies*, London 1978, s. 213-214.

⁵⁹ Hans Wilhelm Haussing, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Karayerli), İstanbul 2000, s. 92-100; Albert Howe Lybyer, “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”,

Bursa ve Halep gibi ticaret merkezlerine karşı, İzmir'in ön plana çıkmasıyla tüccar taifesi,⁶⁰ Tebriz - Erzurum hattından ilerleyen Tokat - Ankara - Afyon - İzmir güzergâhını tercih etti⁶¹. Uzun mesafeli bir yol olmasına karşılık, uluslararası ticaret yapan tüccarın, bu yolu tercih etmesinde İzmir'in cazibesinin yanı sıra diğer güzergâhlara göre daha güvenli ve daha düşük gümrük vergisi alınmasının etkili olduğu söylenebilirdi. Tebriz - Erzurum - İzmir istikametindeki ticaretin canlı bir şekilde devam etmesi, elbette Erzurum'daki ticarî potansiyeli olumlu yönde etkilemiştir.

Doğudan gelen kervanların uğrak noktasındaki Erzurum, Osmanlı - Safevî mücadelesinden olumsuz etkilense de ticaretin devam ettiği gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır. Osmanlılar açısından kıymetli bir gelir kaynağı olan ipek, dolayısıyla *İpek Yolu*'nun kontrolü için Safevîler ile mücadele, 1639 yılında imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması*'na kadar aralıksız sürdü⁶².

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İstanbul ve İzmir'den sonra üçüncü büyük gümrüğü, şehrin kuzey kesimindeki Gürcü-kapı varoşundaydı⁶³. Günümüzde ise Yeğen-ağa mahallesinde Gümrük Camii'nin karşısındaki Gümrük otelinin yanında bulunan yapı, oldukça yıpranmış bir durumdadır.

18 Ekim 1601 ile 17 Eylül 1602 tarihleri arasında Erzurum gümrüğünün geliri 2 822 460 akçe idi⁶⁴. 1603'de Şah Abbas'ın Osmanlı

(Çev. Necmi Ülker), *Tarih İncelemeleri Dergisi III*, İzmir 1987, s. 141-157; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA XXII*, s. 369-372; Anna A. Ierusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler III*, Ankara 2002, s. 243-244; Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", (Çev. Mehmet Tezcan), *Türkler III*, Ankara 2002, s. 224-225.

⁶⁰ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (Çev. Ayşen Anadol - Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1995, s. 44-47; Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem 1998, s. 115-116.

⁶¹ İnalcık - Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 245.

⁶² Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 21; Feridun Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Cilt I, İstanbul 1994, s. 47-49.

⁶³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, s. 214.

⁶⁴ BOA. Maliyeden Müdevver Defter (bundan sonra MAD.) 5568, s. 258-260.

topraklarına ani tecavüzü ile savaş çıktı⁶⁵. Savaşın patlak vermesiyle Erzurum'daki ticaretin nasıl etkilendiği hususunda tatminkâr bir bilgi yoktur. 1603 yılına ait Erzurum eyâletinin muhasebe kayıtlarında gümrük mukataasının dört aylık geliri; 34 812 akçeydi⁶⁶. Osmanlılar, saldırı karşısında hemen toparlandılar ve gerekli tedbirleri aldılar. Bu arada Erzurum'daki mukataa gelirlerinde kayda değer bir düşüş görülmektedir. Durumun vahameti karşısında öncelikli olarak mukataalar teftiş edildi. İltizam olarak tahsis edilen gümrük, emanet olarak verildi⁶⁷.

Devlet, bilhassa doğu bölgelerindeki mukataa gelirlerini doğrudan hazineye dâhil etmek yerine, *adem-i merkezîyetçi* bir tutum izleyerek mevcut masraflara tahsis etti. Böylelikle muhtemel bir para sıkıntısı engellendi⁶⁸. Timar sisteminin haricinde kalan ve özellikle merkezde bulunan askerî görevlilerin maaşları, kendi bölgelerindeki mukataalardan karşılandı⁶⁹. Genelde iltizama verilen Erzurum gümrük mukataası, şehirdeki askerî personelin maaşlarına ayrıldı⁷⁰. Safevîlere karşı tedbirler alınmasına rağmen beklenmedik savaş ciddi anlamda buhranlara neden oldu. Öyle ki mukataa gelirlerindeki düşüşten ötürü askerlerin maaşları ödenemedi⁷¹.

Safevîlerle savaş, zaman içerisinde Erzurum'daki ticareti olumsuz yönde etkiledi. Daha savaşın ilk yıllarında gümrük gelirleri azaldı. Ancak ilerleyen zaman içerisinde alınan tedbirler sayesinde mukataa gelirlerinde sürekli bir artış yaşandı. 1606'da 2 600 000 akçe, 1607'de % 28'lik artışla 3 333 333 akçe, 1608'de % 20'lik artışla 4 000 000 akçe ve 1609'da ise %

⁶⁵ Par K. Kostaneants, "Erzeroum Ou Topographie De La Haute Armenie-De Hakoub Karnets: (XVII. Siecle)", *Journal Asiatique* tome XIII, Paris 1919, s.301; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri*, s. 264.

⁶⁶ BOA. MAD. 5568, s. 265-266.

⁶⁷ BOA. Kamil Kâşîci Ahkam Defteri (bundan sonra KKA.) 70, s. 663.

⁶⁸ İnalcık - Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 65.

⁶⁹ Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", s. 100.

⁷⁰ BOA. Bâb-ı Defteri Erzurum Hazinesi Dosya Kısmı (bundan sonra D. BŞM. ERH. Dos.) 1-2, 1-8, 1-9, 1-10, 1-11; D. ERH. Dos. 2-1, 2-2, 2-3, 2-5; BOA. MM. 84, s.21; BOA. Bâb-ı Defteri Erzurum Gümrüğü Dosya (bundan sonra D. BŞM. ERG. Dos.) 1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-9, 1-10, 1-12, 1-13, 1-14, 1-17, 1-20; BOA. Ali Emiri (bundan sonra AE.) IV. Murad 131; BOA. MAD. 9829; s.32; BOA. MAD. 3458, s.11; BOA. MAD. 2765, s. 212.

⁷¹ ".... mevâcib için Erzuruma gelen Ahışa kulu ikide birde cemiyet idüb defterdâr üzerine gultıvı ve hücum idüb hilâf idüb inzâ' eyledikleri i'lâm olundu", BOA. KKA. 70, s. 663.

12,5'lik yükselişle 4 500 000 akçe gelir elde edildi. 17 Kasım 1609 ile 11 Mart 1610 arasındaki dört ayda gümrük mukataasının geliri, 12 400 akçeydi⁷².

XVII. yüzyılda ipekli dokuma sanayinin gelişimiyle İngiltere, Fransa, Hollanda ve Venedik gibi devletler, ihtiyaç duydukları ipeği genelde Osmanlı pazarlarından karşılardı. Bu uluslararası ticaret, özellikle Osmanlı hazinesi için ciddi bir gelir kaynağı teşkil ettiğinden, ticaretin aksamadan devam etmesine özen gösterilirdi. Ancak *İpek Yolu* üzerindeki giderek artan Osmanlı nüfuzu, Safevîler nezdinde memnuniyetsizlikle karşılandı⁷³.

İpek Yolu ticaretinde eskisi kadar etkin olamayan Safevîler, I. Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde bu görüntüyü değiştirmek için harekete geçtiler. Şah Abbas, öncelikli olarak kaybettikleri ticarî merkezleri yeniden elde etmeyi amaçladı. Bu amaçla Tebriz'i ele geçirdi. Abbas, bununla da yetinmeyerek ilk defa çok cüretkâr bir girişimde bulundu. Osmanlıları *İpek Yolu* ticaretinden men etmek amacıyla, güzergâhı değiştirerek alternatif ticaret yolları oluşturdu⁷⁴.

1608 - 1611 yılları arasında mukataa için senelik 4 000 000, üç yıl için 12 000 000 akçe ödemeyi taahhüt eden emin, iltizam hakkını aldı⁷⁵. Savaşın sonlarına doğru 1611'de gümrüğün geliri 4 500 000 akçe⁷⁶ ve 1612'de 5 000 000 akçeye ulaştı⁷⁷.

Üç yıl süren Osmanlı - Safevî barışı, Şah Abbas'ın taahhüt ettiği 200 yük ipeği vermemesi üzerine sona erdi⁷⁸. 1615 yılında savaşın tekrar

⁷² BOA. Kamil Kepeci Ruznamçe Defteri (bundan sonra KKR.) 1898, s. 4-12.

⁷³ Halil İncalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten* XV/ 60, Ankara 1951, s. 664-675; İncalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspect of the Ottoman Economy", s. 213-214.

⁷⁴ R. W. Ferrier, "An English View Of Persian Trade in 1618, *Journal of Economic and Social History of the Orient*", 18, 1975, s.182-197; Faruk Sümer, "Abbas I", *DİA* I, İstanbul 1988, s. 19.

⁷⁵ BOA. MAD. 5568, s. 203-210.

⁷⁶ BOA. MAD. 5568, s. 190.

⁷⁷ Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁷⁸ Mustafa Naima Efendi, *Naima Tarihi II*, İstanbul 1280, s. 136.

başlaması ile Erzurum ve havalisi yine çatışma sahası içerisinde kaldı. Mukataanın savaştan önce yani 1614'de 4 500 000 akçe yıllık geliri vardı⁷⁹. Ancak savaş süresince ne kadar geliri olduğu hususunda bir bilgi yoktur. Bununla birlikte 18 Mart - 12 Temmuz 1617 arasında yaklaşık dört ayda gümrüğün geliri 1 534 792 akçeydi⁸⁰. 1619'da barış tesis edilmiş olsa bile gümrük, savaştan önceki potansiyeline ulaşamadı. Şah Abbas'ın ipek yolu güzergâhını değiştirme gayretleri, Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. Hatta devrin önemli ticaret merkezlerinden Halep'te dahi bu kriz hatırı sayılır ölçüde hissedildi⁸¹. Osmanlı ekonomisinde yaşanan ticarî durgunluğun Erzurum'a da yansıdığı gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1621 yılında gümrüğün 4 400 000 akçe geliri olduğu görülmektedir⁸².

XVII. yüzyılın ilk yarısında Sultan II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesiyle birlikte Anadolu'da meydana gelen kargaşa, Erzurum eyâletinde büyük bir galeyana dönüştü. 1621 - 1628 yılları arasında Abaza Mehmed Paşa'nın liderliğindeki isyan, merkezî otoritenin güçlü olmaması ve Safevîler ile olan mücadeleden dolayı çözümlenemedi. Sultan II. Osman'ın intikamını alma düşüncesinde olan Abaza Mehmed Paşa üzerine ordular sevk edildi ve bir ara affedilerek yeniden beylerbeyi olarak Osmanlı idarî kadrosuna dâhil edildiyse de kısa süre içerisinde ikinci defa isyan etti. İlki kadar taraftar toplanamayan isyanda, Osmanlı idaresi, Abaza meselesini kesin olarak çözmek üzere Veziriazam Hüsrev Paşa'yı görevlendirdi. Vakit kaybetmeksizin harekete geçen Hüsrev Paşa, 1628'de şehri dört bir taraftan kuşattı. Hazırlıksız yakalanan Abaza Mehmed Paşa, kuşatmadan kurtulamayacağını anladı ve Erzurum kalesini veziriazama teslim etti. Böylece uzun yıllar devam eden isyan sona erdirildi⁸³. Mehmed Paşa ayaklanma sırasında gümrük mukataasını

⁷⁹ Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁸⁰ BOA. MAD. 7343, s. 10-25.

⁸¹ Bruce Master, "Aleppo: Ottoman Empire's Caravan City", *The Ottoman City between East and West*, Cambridge 1999, s. 32.

⁸² Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁸³ BOA. Bâb-ı Âsâfî Ruûs Kalemî (bundan sonra A.RSK) 1498, s. 31; Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi, *Sahâifü'l-Ahbâr II*, İstanbul 1285, s. 665; Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi, *Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) II*, (Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s. 773-875.

doğrudan kendi kontrolü altına alması muhtemeldir. Nitekim 1622 ile 1628 tarihleri arasındaki hazine kayıtlarında gümrük mukataasıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1628 yılında isyanı sona erdiren Osmanlı hükümetinin işi bitmemiş ve Veziriazam Hüsrev Paşa, Erzurum'da birtakım düzenlemelere giderek gümrükle ilgilenmişti⁸⁴. Hüsrev Paşa tarafından tertip edilen kanunnâmeyle eski düzen yeniden tatbik edilmişti⁸⁵. Yeni uygulamaları takiben 1629'da gümrüğü işletmesi için Halep'ten Sanos Çelebi davet edilmişti⁸⁶. 19 Ekim 1629 ile 6 Ocak 1630 tarihleri arasındaki 2 - 3 aylık bir süre zarfında muka-taanın geliri; 1 062 150 akçeye yükselmişti. Yıllık gelir ise 3 600 000 akçe olarak kaydedilmişti⁸⁷.

Mültezim Sanos, mukataanın gelirini yaklaşık % 100 arttırdı. Uzun zaman süren savaşların sona ermesi ile birlikte ortaya çıkan huzur ortamını değerlendiren ve ikili ilişkileri kuvvetli olan Sanos, iltizam olarak tasarruf ettiği gümrüğün bağlı mukataalarla⁸⁸ birlikte, 1631'de yıllık geliri 80 000 kuruş / 8 000 000 akçeydi⁸⁹. Sanos, 1632 ile 1636 yılları arasında senelik 80 000 kuruş / 8 000 000 akçeye mukataanın iltizam hakkını yeniden elde etti⁹⁰. Sanos'un tasarrufunda olan gümrük, Osmanlı idaresi için en kritik anlarda çok önemli fonksiyonları yerine getirdi. Keza, Revan seferi esnasında askerin maaşları ve muhtelif masraflar için mukataadan istifade edildi⁹¹.

⁸⁴ BOA. MAD. 752, s. 6-7.

⁸⁵ *Vezir-i a'zam ve sadr'ul-ekrem Hazret-i Hüsrev Paşa edâme'llahü teâlâ iclâlehü bin otuz sekiz senesinde gümrük-i harîr ve ihtisâb-ı Erzurum ve tamgâ-yı siyah ve sâ'ir rûsûmât min-ba'd bu vecihler alınsun deyü ta'yîn ve tahsis buyurup tuğrâ-yı hümayûn ile Erzurum çarşısına vaz' eyledikleri kanunnâmedir*, BOA. MAD. 752, s. 6-7.

⁸⁶ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 153-154.

⁸⁷ BOA. KKR. 1926, s. 5-10; Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁸⁸ İhtisâb, Kassâbiye, Darphâne, Boyahâne, Beytü'l-mâl-ı 'amme ve hassa, Ardanuç madeni idi.

⁸⁹ BOA. AE. IV. Murad 131.

⁹⁰ BOA. MAD. 9829, s. 12, 14, 123, 125; BOA. MAD. 7382, s. 6-35; BOA. MAD. 4383, s. 26, 114, 160; BOA. MAD. 3779; s. 1-2; BOA. AE. IV. Murad, 304.

⁹¹ BOA. MAD. 3458, s. 11, 17, 43.

XVII. asırda Erzurum Şehri'ndeki gümrükten elde edilen gelirlerden ticaretin ne denli canlı cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Mevkisinin yanı sıra kervanlar için güvenli olmasından dolayı transit ticaret ile uğraşan tüccar, Erzurum'a gelmeyi tercih etmişti. 1632 yılında bir ticaret kervanıyla gelen Tavernier, tüccarın gümrükte oldukça sıkı bir denetimden geçtiğine ve onlara karşı adaletli davranıldığına dikkat çekmektedir⁹². Gümrük işlemleri sırasında tüccarın mağdur edilmemesine özen gösterildi⁹³. Tüccar ve bazirganlar, genellikle transit ticaretin yoğun olarak devam ettiği şehir dışındaki mahallelerde kaldılar. 1642 yılında bazirganların ikametleri için Ali Paşa mahallesinde 31 hâne tahsis edilmişti⁹⁴. Erzurum'un ticarî hayatını yakından bilen Evliya Çelebi, Arabistan (Arab), İran (Acem), Hindistan (Hind), Sind, Çin, Hıta ve Hoten (Doğu Türkistan)'den gelen bazirganların, Gürcü-kapı mahallesinde kaldıklarına işaret etmişti⁹⁵.

1638 yılında Erzurum gümrüğünün tahsisi noktasında ilginç gelişmeler yaşandı. Gerçi Bağdat seferinde gümrük mukataası Sanos'a yılda 8 000 000 akçeye tahvil oldu. Ancak gümrüğün gelir durumu dikkat çektiğinden olsa gerek Muharrem Bey, hazineye müracaat ederek daha yüksek bir teklif ile mukataanın tasarruf hakkını almayı çalıştı⁹⁶. Gerçi iltizam sisteminde mültezimlerin aşırı kâr elde etmemeleri noktasında bu tarzda uygulamalar olası bir durumdu⁹⁷.

Muharrem Bey, Sanos zamanında geliri olağanüstü artan gümrüğün, iltizam hakkının kendisine verildiği takdirde yılda 9 600 000 akçe ödeyeceğini taahhüt etti. Bu teklife karşı Sanos'un da farklı bir rakam önermemesi üzerine Osmanlı hazinesi, Muharrem Bey'in teklifi kendisi

⁹² Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, s. 19.

⁹³ BOA. MM. 7, s. 928.

⁹⁴ "Erzurum kal'asının hâricinde olan mahallâtta bazı kimesneler kendüler sâkin oldukları evlerinden gayri bazirgana kiraya verdikleri hânelerden mahallere ta'yîn olan hânenen başka hâne başına yigirmişer akça avânz virmek üzere deftere şerh virildiği avânz mübaşiri avânz cem' ildikçe ma'an cem' ildi", BOA. MAD. 5152, s. 53.

⁹⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, (Haz. Zekeriyya Kurşun, Seyyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul 1999, s. 108.

⁹⁶ BOA. MAD. 2841, s. 73.

⁹⁷ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003, s. 3.

açısından uygun bularak mültezimlik hakkını verdi⁹⁸. Özellikle Bağdat seferinin masraflardan ötürü para ihtiyacı had safhaya ulaşmıştı. Bu nedenle en küçük fırsatlar dahi göz ardı edilmedi.

Muharrem Bey, dört ay boyunca ödemeyi taahhüt ettiği meblağdan, hazineye bir akçe dahi vermedi. Bunun üzerine 27 Kasım 1638'de mukataa, Muharrem Bey'den alınarak geçici bir süre için defterdarın idaresine bırakıldı⁹⁹. İltizam olarak verilinceye kadar mukataanın bütün işleri bizzat defterdar tarafından yürütüldü¹⁰⁰. Bu süre içerisinde 21 Temmuz - 23 Eylül 1639'da mukataanın geliri; 48 159,5 kuruş / 4 815 950 akçeydi¹⁰¹. Bağdat seferinde de gümrük mukataasından yararlanıldı. *İntihâ-yi serhâdd-ı Acem*'den Bayezid, Şosik, Makü, Koniye, Ahıska, Hirtus, Magazberd ve Kars kalelerinin maaş, zahire ve mühimmat gibi çeşitli masraflar karşılandı¹⁰².

1643 yılında gümrük mukataasının mültezimi, Bedros'du¹⁰³. 1644'deki "*sıvış yılında*"¹⁰⁴ mukataa, defterdar ile şehir halkından birisinin idaresine verildi¹⁰⁵. Hazinesinin sıkıntı yaşadığı hatta veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın katledilmesine sebep olan buhranda¹⁰⁶, gümrük mukataasının 10 Mayıs 1644 ile 7 Şubat 1645 tarihleri arasındaki geliri, 16 421 kuruş / 1 313 807 akçeydi¹⁰⁷. 1645'de mukataanın iltizam hakkını yine Bedros elde etti¹⁰⁸ ve 1645 - 1647'yi ihtiva eden üç sene süresince

⁹⁸ Muharrem Bey, 7 Temmuz 1638 yılında mültezim olmuştur, *BOA. MAD. 2841*, s. 73.

⁹⁹ *BOA. MAD. 2841*, s. 143.

¹⁰⁰ *BOA. MAD. 2841*, s. 145, 148, 151.

¹⁰¹ *BOA. MAD. 420*, s. 2-22.

¹⁰² *BOA. MAD. 3443*, s. 38, 47, 63-64, 68, 72, 75, 173, 186, 205, 223; *BOA. MAD. 2841*, s. 89, 94, 114.

¹⁰³ *BOA. MAD. 2475*, s. 5.

¹⁰⁴ Ay takvimi (Hicrî) ile güneş takvimi (Miladî) arasındaki 11 günlük farkın 33 yıl sonunda hazinenin maaş ödemeleri için fazladan bir yıla karşılaştığında o yıla verilen isimdir., Halil Sahillioğlu "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt. XXVII, s. 1-2, İstanbul 1969, s. 75-81.

¹⁰⁵ *BOA. MAD. 2475*, s. 36.

¹⁰⁶ Sahillioğlu, "Sıvış Yılı", s. 93.

¹⁰⁷ *BOA. MAD. 16104*, s. 1-6.

¹⁰⁸ *BOA. MAD. 2475*, s. 233.

mukataanın mültezimiydi. Gümrük ve bağlı mukataalar¹⁰⁹ için peşin 40 000 kuruş / 3 200 000 akçe, senede 92 250 kuruş / 7 380 000 akçe ödedi¹¹⁰. 14 Haziran 1647'de 10 000 kuruş peşinat ödeyen İbrahim mültezimliği elde etti¹¹¹.

1644 yılındaki sıvış yılı krizinde hazine, mukataalar üzerinde birtakım yeni düzenlemeler yaparak yıllık gelirlerini artırdı. Nitekim yeni uygulama ile 1645'de Erzurum gümrük mukataasının yıllık geliri % 15 arttı. Ancak bu durum akçe bazında değerlendirildiğinde daha farklı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. 1631 ile 1635 yılları arasında bir kuruşun 100 akçe, 1636 ile 1638 arasında 120 akçe ve 1645'de ise 80 akçe olduğu göz önüne alındığında mukataa gelirinin akçe bazında düşmüştür. Girit seferine kadar mukataanın gerek akçe ve gerekse kuruş bazındaki gelirinde fazla bir değişiklik olmadı. Ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısında müttelik devletlerle yapılan savaşlarda hazine; Erzurum gümrük mukataasında birtakım ayarlamalarda bulunarak yıllık geliri artırdı.

Sultan İbrahim'in tahttan indirilerek yerine Sultan IV. Mehmed'in tahta çıktığı bunalımlı devrede, 25 Ekim 1648 ile 20 Mart 1649 tarihleri arasındaki beş ayda gümrük mukataasının geliri 33 868 kuruştur¹¹². 1650 ile 1652 tarihlerinde yıllık geliri 92 250 kuruş olan mukataanın mültezimliği için Bedros ile İbrahim arasında kıyasıya bir mücadele yaşandı¹¹³. 22 Temmuz 1652'de 20 000 kuruş peşinat ödeyen İbrahim, rekabetten galip çıktı¹¹⁴. Gerçi İbrahim'in üstün taraf olarak ayrılmasında Bedros'un son zamanlarda yaptığı hareketlerin etkisi fazlaydı. Gümrük malını zarara uğratması, tüccar taifesinin serzenişleri, askerin maaşları için tahsis edilen meblağları zamanında ödemesi ve gümrük görevlilerinin tahsisatını vermemesi, gümrüğü deruhte etme şansını ortadan kaldırdı¹¹⁵.

¹⁰⁹ Kassâbiye, İhtisab, Boyahâne, Beytü'l-mal'ı amme ve hassa, Pençik ve Ardanuç madeni bağlı mukataalardı.

¹¹⁰ BOA. MAD. 2765, s. 40-41, 43, 74-75, 121, 146.

¹¹¹ BOA. MAD. 4402, s. 97.

¹¹² BOA. MAD. 16097, s. 1-9.

¹¹³ BOA. KKA. 72, s.287; BOA. MAD. 2737, s. 23, 130.

¹¹⁴ BOA. MAD. 2737, s. 142.

¹¹⁵ "... mal-ı mukata'aya kesr tertib idikten gayri tüccâr tâifesine dahi ziyâde ta'addi eyleyüb ve serhadd-ı mânsûredeki berât ile kıl'a neferâtının müstehak oldukları ulûfelerin edâ eylemedükden gayri

1667 yılında Girit seferiyle meşgul olduğu sıralarda mukataa; peşinatı 32 000 kuruş olup senelik 96 094 kuruşa iltizama verildi¹¹⁶. Savaşın devam ettiği, 1667 ile 1668'de mukataa, 96 094 kuruşa mevcut mültezimin uhdesindeydi¹¹⁷. 1669 ile 1670'de ise mukataanın geliri % 15'lik bir düşüşle 81 300 kuruş / 9 756 000 akçeye geriledi¹¹⁸.

Hem Lehistan hem de Avusturya ile savaşın sürdüğü 1672 ile 1673 yıllarında senelik 96 094 kuruş / 11 526 480 akçe geliri olan mukataa, mültezim tarafından işletildi¹¹⁹. Savaşın devam ettiği ve sefer masrafları için paraya ihtiyacın olduğu 1674 ile 1677 tarihleri arasında mukataanın senelik geliri 96 094 kuruş / 11 526 480 akçe olup Hasan Ağa'nın idaresindeydi¹²⁰.

Gümrük mukataasının Hasan Ağa'ya tahvil olduğu 1677 sıvış yılıydı. Sorunun yaşandığı sırada hazinenin 637 206 348 akçe masrafı olmasına karşılık, 612 528 960 akçe geliri vardı¹²¹. Açığı kapatmak için ülkedeki bütün kaynaklar seferber edildi. Erzurum gümrük mukataası da aynı anlayış içerisinde değerlendirildi. Nitekim mukataa akçe bazındaki en yüksek gelirine ulaştı.

Avusturya'ya harp ilan edilmesi ve 1683'de Viyana'daki muvaffakiyet-sizliğin faturası Osmanlılar için ağırdı. Başarısızlıktan cesaret alan batılı devletlerin ittifakı karşısında zor durumda kalan Osmanlılar, sefer ve askeri harcamaların giderek artması neticesinde ortaya çıkan nakit ihtiyacını vergi kaynaklarından azami ölçüde yararlanarak gidermeye çalışmışlardı. Bu sıkıntılı süreç içerisinde gümrük mukataasının 1688 ile 1690 yıllarına ait gelirleri bütün tafsilatı ile ayrı ayrı hesaplandı. 1688'de

vazîfehórân ve du'agûyan ve küttâb ve hüddâm mevâcibleri edâ eylemediklerinden ma'ada irsâliye malından teslim eylemekte ihmâl eyleyüb...", BOA. MAD. 2737, s. 142.

¹¹⁶ BOA. MAD. 2742, s. 116.

¹¹⁷ "... Cezîre-yi Giritde ordu ve hümayûnuna 'arzuhâl idüb bin yetmiş sekiz senesine mahsûb olmak üzere Erzurum gümrüğü ve tevâbi' mukata'ası olu-geldüğü üzere kendîye deruhle olunub...", BOA. MAD. 2742, s. 179.

¹¹⁸ BOA. İbnü'l-Emin Maliye (bundan sonra İEM.) 517.

¹¹⁹ BOA. AE. IV. Mehmed, 3151.

¹²⁰ BOA. MAD. 657, s. 176-177.

¹²¹ Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", s. 93.

97 471,5 kuruş, 1689'da 91 280 kuruş ve 1690'da ise 115 341,5 kuruş mukataanın yıllık geliri vardı¹²². Mukataa, kuruş bazındaki en yüksek gelirine ulaştı.

1691'de Sultan II. Ahmed'in tahta çıktığında hazine darlık içerisindeydi. Öyle ki askerın cülus bahşışı dahi ödenemedi. Ülke genelindeki buhran, Erzurum'da da hissedildi. Hatta görevli askerlerin 45 965 kuruş / 7 754 000 akçe tutarındaki cülus bahşışı ödenmedi. Gümrük mukataasının geliri; 95 094 kuruş / 11 411 280 akçe olup mültezimin tasarrufundaydı¹²³.

Gümrük Emını

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gümrük emınlarının özellikle iltizam sistemi içerisindeki dinî kimliklerine bakıldığında Müslümanların sayıca fazla olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin sayısında ise azalma söz konusu olmuştur¹²⁴. Bu kanaati Erzurum gümrüğü içinde söylemek mümkündür.

Erzurum gümrük emınları, şehir yaşantısında dikkat çekici bir konuma sahiplerdi. 1629 yılında Sanos Çelebi, Halep'ten gelerek Erzurum gümrük mültezimi oldu¹²⁵. Padişahın iltifatına nail olan Sanos, şehirde büyük bir nüfuz kazandı. 1631 ile 1638 yılları arasında gümrük mukataaları Sanos tarafından işletildi¹²⁶. Uzun yıllar mukataaları idare eden Sanos, şehrin önde gelen zenginlerindendi. Öyle ki, şehir merkezinde eski bir kilise olan fakat zaman içerisinde ev haline gelen binayı satın alarak kilise haline getirdi¹²⁷. Bu da göstermektedir ki Sanos'un yadsınamayacak bir nüfuzu vardı.

¹²² BOA. D. ERH. Dos. 2-1.

¹²³ BOA. AE. II. Süleyman 2758; BOA. AE. II. Süleyman, 677.

¹²⁴ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 18.

¹²⁵ Kostaneants, "Erzeroum Ou Topographie", s. 199.

¹²⁶ BOA. MAD. 9829, s. 12, 14, 123, 125; BOA. MAD. 7382, s. 6-35; BOA. MAD. 4383, s. 26, 114, 160; BOA. MAD. 3779; s. 1-2; BOA. AE. IV. Murad, 304. 1631 yılında gümrüğün ve tevabii mukataaların iltizam hakkını yıllık geliri 80 000 kuruşa almıştı. BOA. AE. IV. Murad 131.

¹²⁷ Kostaneants, "Erzeroum Ou Topographie", s. 201-202.

Gümrük eminleri, Erzurum kalesindeki yeniçerilerin ellerindeki paraları değerlendirirlerdi¹²⁸. Yeniçeriler esnaf olarak faaliyet göstermelerinin yanı sıra gümrük eminine borç para vererek transit ticaret oluşması için gerekli krediyi sağlamışlardı¹²⁹. Ticaretle uğraşan askerler ile tüccar sınıfı arasında zaman zaman anlaşmazlıklar da çıkmıştı. Transit ticaretle uğraşan yerli tüccar(beratlı tüccar), padişah tarafından kendilerine ferman verildiği iddiasıyla gümrük vergisini ödememişti. Hatta Hâce Nariki adındaki zimmî, Erzurum beylerbeyi Nasuh Paşa'nın kâtibi olduğu iddiasıyla on yük kumaşın gümrük vergisini vermemişti.

Görünüşte mesele askerî sınıftan olanlarla ilgili gözükmemektedir. Ancak Erzurum kalesi muhafızlarına ocaklık olarak tahsis edilen gümrüğün zarar etmesi üzerine sorun, Divân-ı hümayun'a taşınmıştı. Hükümet, "*kanûn-ı kadim*" üzere tüccar taaifesinin vergi ödemesine karar vermişti¹³⁰. 1692'de yeniçeriler, tütünün ihtisab vergisini ödememişlerdi. Bu duruma Erzurum kalesi gönüllüleri itiraz etmişlerdi. Ocaklık olarak tahsis olunan ihtisab mukataasının zarara uğramasından dolayı gönüllüler, hükümete müracaat etmişlerdi. Yapılan tahkikat neticesinde yeniçerilerin vergiyi ödemelerine karar verilmişti¹³¹.

Sonuç

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı idaresine giren Erzurum, terk edilmiş ve harap bir halde iken yeni yönetimin gayretleri neticesinde imar ve iskân edilmişti. Özellikle doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde yolların kavşağı konumunda olmasından ötürü XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir gelişme göstermişti. Erzurum'daki potansiyel ile birlikte ticaretin kontrol altına alınarak vergilendirilmesinde önemli rolü olan gümrük, mali bir birim olarak organize edildi. Nitekim XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrük faal bir şekilde işlemekteydi.

Erzurum gümrüğü, teşekkül olunduktan sonra transit ticaretin daha kontrollü ve verimli işletilmesine çalışıldı. Uluslararası ticaret kapsa-

¹²⁸ BOA. KKA. 70, s. 663.

¹²⁹ BOA. KKA. 70, s. 70.

¹³⁰ BOA. MAD. 5712, s. 91; Beratlı (Yerli) ve Müstemin (Yabancı) tüccarlar için bkz. Musa Çadırıcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 7.

¹³¹ BOA. AE. II. Ahmed 244.

mında, gümrüğe ait kayıtlardan, *ipek, kara kumaş, kadife, kemha, darayi, dülbend, hind elbiseleri, halı, keçe, post, samur, vaşak, nâfe-i kurd, telâtin, sāhtiyan, darçın, karanfil, şeker, fülful, ravend, çub-i çini, cevzi, çivîd ve pamuk* gibi mamullerin ithal edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca *çuka ve boga* gibi kumaş ve bezden oluşan mallarla *kahve ve şeker* gibi tüketim mallarının Halep ve Şam'dan getirilmiştir. Transit ticaret kapsamında Erzurum'dan ihraç olunan mallar arasında; *papuç, çizme, bez ve sabun* gibi mamullerin olduğu belirlenmiştir. Bu arada İran'a giden tüccarın gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay gibi madenlerden imal edilen malları götürmeleri kesinlikle yasaklanmıştır.

Coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş, hazineye ait önemli gelir kaynağı olarak tanımlanan birimler mukataa olarak tanımlanmıştır. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarına doğru mukataa olan Erzurum gümrüğü, kimi zaman emanet (*ber vech-i emânet*) kimi zaman da iltizam (*ber vech-i iltizâm*) olarak işletilirdi. Değişen koşullar çerçevesinde, Erzurum gümrük mukataası genelde iltizam olarak tahsis edilmişti. İltizam sistemi içerisinde gümrüğü deruhte edenlerin dinî kimliklerine bakıldığında Müslümanların sayıca fazla olduğu görülmektedir.

Osmanlı gümrük rejimi anlayışı doğrultusunda *ad valorem* olarak belirlenen Erzurum gümrüğünde, vergi oranlarının her mala tekabül eden fiili miktarları, kendi mıntkasında ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen *spesifik* tarifelere göre belirlenmişti.

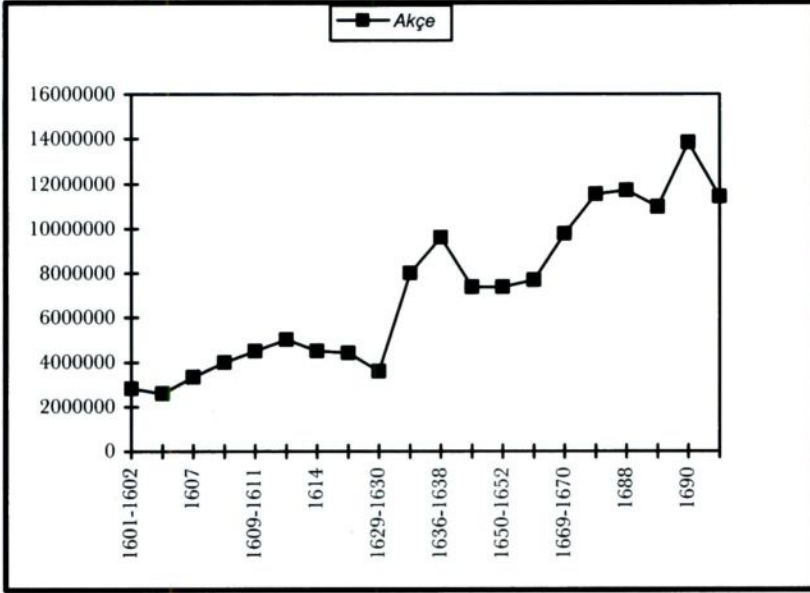
XVI. yüzyılın sonlarına doğru faaliyete geçen Erzurum gümrüğü, kısa zamanda adında söz ettirmiştir. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İstanbul ve İzmir'den sonra üçüncü büyük gümrüğü konumuna gelen Erzurum, ticaretin ne denli canlı cereyan ettiği gümrük gelirlerinden anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın başlarında 2 882 460 akçe geliri olan gümrük, yüzyılın sonlarında 11 411 280 akçelik bir gelire ulaşmıştı. Dikkati çeken bir nokta ise XVII. yüzyılın ilk yarısında Şah Abbas'ın Osmanlı topraklarına ani saldırısı ile başlayan savaşa rağmen doğudan gelen kervanların uğrak noktasındaki Erzurum'da ticaretin devam ettiği gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresinin özellikle XVII. yüzyıldaki sefer ve askeri harcamaların artışı ile ortaya çıkan nakit ihtiyacını gidermeye çalıştığı ve zaman zaman ciddi rekabetlerin yaşandığı vergi kaynaklarından birisi de Erzurum gümrüğüdür.

Tablo 1. XVII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü'nün Gelir Durumu¹³²

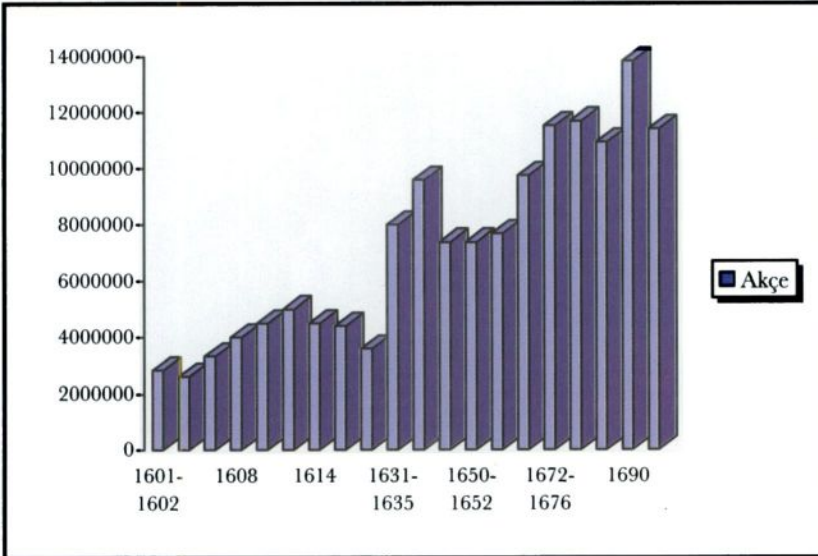
Yıllar	Akçe	Yıllar	Akçe
1601-02	2 822 460	1645	7 380 000
1606	2 600 000	1646	7 380 000
1607	3 333 333	1647	7 380 000
1608	4 000 000	1650	7 380 000
1609	4 500 000	1651	7 380 000
1611	4 500 000	1652	7 380 000
1612	5 000 000	1667	7 687 520
1614	4 500 000	1668	7 687 520
1621	4 400 000	1669	9 756 000
1629	3 600 000	1670	9 756 000
1630	3 600 000	1672	11 526 480
1631	8 000 000	1673	11 526 480
1632	8 000 000	1674	11 526 480
1633	8 000 000	1675	11 526 480
1634	8 000 000	1676	11 526 480
1635	8 000 000	1688	11 696 580
1636	9 600 000	1689	10 953 600
1637	9 600 000	1690	13 840 980
1638	9 600 000	1691	11 411 280

¹³² BOA. MAD. 5568, s. 258-260; BOA. MAD. 5568, s. 265-266; BOA. KKA.70, s. 663; BOA. KKR. 1898, s. 4-12; BOA. MAD. 5568, s. 203-210; BOA. MAD. 5568, s. 190; BOA. MAD. 7343, s. 10-25; BOA. KKR. 1926, s. 5-10; BOA. AE. IV. Murad 131; BOA. MAD. 9829, s. 12, 14, 123, 125; BOA. MAD. 7382, s. 6-35; BOA. MAD. 4383, s. 26, 114, 160; BOA. MAD. 3779, s. 1-2; BOA. AE. IV. Murad, 304; BOA. MAD. 2841, s. 73; BOA. MAD. 420, s. 2-22; BOA. MAD. 16104, s. 1-6; BOA. MAD. 2765, s. 40-41, 43, 74-75, 121, 146; BOA. MAD. 16097, s. 1-9; BOA. MAD. 2742, s. 116; BOA. MAD. 2742, s. 119; BOA. IEM. 517; BOA. MAD. 657, s. 176-177; BOA. D.BŞM. ERH. Dos. 2-1; BOA. AE. II. Süleyman 2758; BOA. AE. II. Süleyman, 677; Erim, Erzurum Gümrüğü, s. 20.

Grafik 1. XVII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü'nün Gelir Durumu

Grafik 2. XVII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü'nün Gelir Durumu

Fotoğraf 1. Erzurum Gümrüğü'nün Görünümü (XIX. Yüzyılda)¹³³

Fotoğraf 2. Erzurum Gümrüğü'nün Görünümü (Günümüzde)

¹³³ Erol Kılıç, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum*, İstanbul 1998, Resim. 58.

MİR'ÂTÜ'L-EBDÂN Fİ TEŞRÎH-İ A'ZÂ'L-İNSÂN'DA YER ALAN ANATOMİ TERİMLERİ ÜZERİNE BİR ÖN ÇALIŞMA: "BİRİNCİ KISIM: OSTEOLOJİ HAKKINDA"

AHMET ACIDUMAN** - BERNA ARDA***

Âyine-i zürefâ, Şânîzâde Atâullah Mehmed Efendi'nin (1771-1826) (Şekil 1), 1169 Şevval'inde [Haziran/Temmuz 1756] ulema yoluna kavuşan, 1200 Muharrem'inde [Kasım/Aralık 1785] Galata Kazasıyla, 1202 Şaban'ında [Mayıs/Haziran 1788] Mekke Pâyesiyle Orduyu Humâyûn Kadılığına ulaşan ve 1206 [1791/1792] yılında Medine-i Münevvere mevleviyetiyle mevâliler arasında tanındıktan sonra azledilerek ahirete göç eden Şânîzâde Sâdık Efendi'nin oğlu olduğunu bildirmektedir.¹ Mehmed Atâullah Efendi 1200 Muharremi'nde [Kasım/Aralık 1785] ilmiye yoluna girmiş, 1231 Cumâda-el-âhire'sinde [Nisan/Mayıs 1816] Havâss-ı refi'a [Eyüp] Kazasına ulaşmış, 1237 Muharremi'nde [Eylül/Ekim 1821] Mekke-i Mükerreme payesiyle akranları arasında kiskanılan bir kişi olmuştur.² 1235 [1819/1820] yılında merhum vakanüvis Âsım Efendi'ye halef olmuş ve o sırada evkaf müfettişliği ile şereflendirilmişse de, yine *Âyine-i zürefâ*'ya göre, bazı kıskanç, kötülüğü adet edinenlerin fesadıyla 1241 Safer'inde [Eylül/Ekim 1825] vakanüvislikten azledilmiş, 1242 yılı olayında şanına uygun olmayacak bir suçlamayla dile düşerek, Tire kazasına sürülerek uzaklaştırılmıştır.³

* Bu makale, 11-15 Ekim 2011 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği" kongresinde, yazarlarca, aynı başlıkla sunulan ve özeti kongre bildiri kitabında yer alan sözlü bildiriye dayanmaktadır.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, aciduman@medicine.ankara.edu.tr

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, berna.arda@medicine.ankara.edu.tr

¹ Cemâleddin, *Âyine-i-zürefâ (Âsâr-ı mu'âsirinden Osmanlı Târîh ve Müverrihleri)*, İkdâm Matbaası, Dersa'âdet, 1314, s. 67.

² Cemâleddin, *a.g.e.*, s. 67.

³ Cemâleddin, *a.g.e.*, ss. 67-68.

Ünver,⁴ Şânîzâde'nin *Miyârü'l-etibbâ*'nın girişinde yazdıklarından yola çıkarak, onun Süleymaniye tıp medresesini bitirdiğini yazmaktadır. Ünver'in⁵ yanı sıra Uzluk⁶ da, bu öğrenimi sırasında Hekimbaşı Numan Efendi'den ders aldığını bildirmektedir. Şehsuvaroğlu⁷ Şânîzâde'nin hekimlik yaptığını *Şânîzâde Târîhi*'ne dayanarak söylemektedir. *Şânîzâde Târîhi*'nde⁸ bu konuyla ilgili olarak şunlar yazmaktadır:

“...‘ilm-i tıbb ile Hakîr’in münâsebetim takribiyle, ol esnâda ahvâl-i merzâya [hastaların durumlarına] vukûf-ı tâmm [noksansız vakıf] ve i‘dâdına ittâlâ-ı temâmî [noksan tamamlamayla ilgili hazırlıktan tam haberli olduğu] zâhir [belli] olan etubbâdan [tabiplerden] mesmû‘um [duyulmuş] olduğu üzere yigirmi sekiz muharemi evâ‘ilinde Rûm ve Ermenî ve Frenk tâ‘ifelerinin mat‘ûn [tâ‘ûna/vebâya tutulmuş] olanlara mahsûs haste-hânelerinde aluşar yedişer sekizerden ziyâde mat‘ûn bulunmadığı ve anların dahî ekserisi kurtulub şifâ bulduğu mervî [rivâyet olunan] idi ve bu karîne ile ehl-i İslâmdan mat‘ûn ve fevt olanların nedreti bi‘l-mukâyese bilinür idi ammâ mukaddemâ ma‘âzallahi Te‘âlâ ‘aded-i haddi⁹ mechûl derecesine vardığından mâ‘adâ mat‘ûn olanlardan şifâ bulmuş âdem nâdir ve vâhid min elf müddet-i medîde esîr-i firâş olduktan sonra mevtten halâs olanlarda dahî birer gûne ‘illet-i ebediyye kaldığı cümleye zâhirdir hattâ ba‘de-zemân¹⁰ ‘abd-i Hakîre tedbîr u devâ içün gelen merzâya [hastalara] ve emrâz-ı rediyye [kötü hastalıklara] ve ‘ilel-i ‘asabiyye ve âkile [sinir ve yenirce hastalıklarına] ve kurûh-i mütemâdiye ve seyyâleye [süregen ve

⁴ A. Süheyl Ünver, “Şânîzâde Ataullah Efendi: Tıbbî Eserleri,” *Dirim*, XXII/8 (1947), s. 233.

⁵ Ünver, *a.g.e.*, s. 233.

⁶ M. F. Nafiz [Uzluk], “Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şânîzâde Tabib Ata [1],” *Dirim*, XI/5 (1936), s. 145.

⁷ Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Hekim Şânîzâde Ataullah Efendi Biyografisi ve Eserleri,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XIV/3 (1951), s. 485.

⁸ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ‘ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, cildü’s-sânî, Trabzonlu Bakırcıbaşı Mehmed Efendi-zâde Süleymân Efendi Matba‘ası, yayın yeri -, 1290; Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ‘ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821) 1*, neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.

⁹ Yılmaz’ın hazırladığı metinde “‘add ü haddi” olarak geçmektedir. Yılmaz, s. 599, dip not 7’de “‘add ü haddi A : ‘aded-i haddi M2” olarak açıklama vermektedir.

¹⁰ Yılmaz’ın hazırladığı metinde “ba‘de-zemânin” (s. 599) olarak geçmektedir.

akıntılı yaralara] mübtelâ ricâl ü nisâya [erkeklerle ve kadınlara] kânûn-ı etbba mücebince [tabiplerin kanunu gereğince], sebeb-i marazları [hastalıklarının sebepleri] su'âl olundukca, ekseri yirmi yedi senesi tâ'ûnundan kaldığını muhbir u mukırr [haber veren ve doğru söyleyen] olurlar idi..”¹¹

Charles Bossut'un (1730-1814) *Cours Complet de Mathematiques* adlı eserinden çevirdiği *Hesap* kitabının önsözünde yazdıklarına dayanarak, Şânîzâde'nin Sultan III. Selim'in 1794/95'de yeniden düzenlediği Mühendishane'de okuduğunu ve mühendis olduğunu da bildiren Uzlu;¹² yine aynı kitabın önsözüne dayanarak Şânîzâde'nin mühendishane'de önce İtalyanca ve sonra da Fransızca öğrendiğini bildirmektedir.¹³ *Usûl-ı 'ilm-i hesâb* adlı kitabın önsözünde Şânîzâde bu konuda şunları söylemektedir:

“...bu kem-ter [hakir] 'ibâd [kullar] Şânî-zâde Mehmed 'Atâ-ullah bendelerinin tahsîl-i 'ulûm-ı garîbe [evvelce görülmemiş ilimleri öğrenme] ve itlâ'ı sanâyi'-i 'acîbe [tuhaf sanatları bildirme] husûsunda tabî'i olan arzu ve iştiyâkıma [şevklenmeme] tâziyâne'i [sebebi] zevk u şevk olub husûsâ fûnûn-ı şettâ [çeşitli fenler/bilimler] ile mâl-â-mâl [dopdolu] olan lisân-ı Frânsaviyyenin tahsiline vech-i sühûlet [kolaylık sebebi] ve külli i'ânet [çok yardımcı] olmak için hâlâ mühendis-hâne'i 'âmire'i şâhânelerinde mu'allim-i lisân-ı mezbûr üstâd-ı hüner-i dildem Yahyâ efendî kulları ile mukaddemâ [önce] zebân-ı İtalyâniyyenin [İtalyan dilinin] müzâkeresine [çalışmasına] meşgûl olduğumuz evânda [zamanında] tercemesine bezl-i makdûr [elden geldiği kadar] eyledigim kitâb-ı nâ-yâbın [benzeri olmaz] işbu Usûl-ı 'İlm-i Hesâbı terceme ve itmâm [tamamlama] ve lisân-ı Fransâviyyenin müzâkere ve

¹¹ Şânî-zâde *Şânî-zâde Târîhi*, cildü's-sânî, s. 163-164; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi* (1223-1237 /1808-1821) 1, ss. 599-600.

¹² Feridun Nafiz Uzlu, 14 Mart 1951 Tıp Bayramı Dolayısıyla Şânî Zade Mehmet Atıullah, Örnek Matbaası, Ankara, 1951, s. 4.

¹³ Feridun Nafiz Uzlu, “İlk Açılan Tıbbiyemiz-Şânîzade'nin Anatomi Kitabı,” *Ankara Tıp Fakültesi Mecmuası*, XX/4 (1967), s. 675.

tahsiline dahi devâm ve ihtimâm olunmak [özenle çalışmak] için
‘alâ hâlihi [olduğu gibi] terk olunmuş idi...”¹⁴

Fransızca bildiğinin bir başka kanıtını ise Zülfikar¹⁵ *Şânîzâde Târîhi*’nde yer alan bir açıklamaya dayandırarak sunmaktadır. *Şânîzâde Târîhi*’nde “İcmâl-i musâlaha-i Cezayir bâ-Felemenk [Cezayir ile Felemenk uzlaşmasının özet]” başlıklı bölümün sonunda yer alan cümle şöyledir: “*bu husûs cây-gîr-i zamîr-i Hakîr [Hakirin gönlünde yerleşmiş] ve şâyeste-i kayd u tahrîr [kayda ve yazmaya uygun] olub lakin*¹⁶ *başka tarîkle [yolla] zafer miyesser olamadığından Frengî mazbatalarından tefakkud u sayd olunarak [arayıp avlanarak] ‘amel-i ‘âcizânemle terceme ve bu mahalle kayd olundu.*”¹⁷

Uzluk,¹⁸ *Şânîzâde*’nin Rumca biliyor olabileceğini de *Şânîzâde Târîhi*’nde yer alan ve Yunan isyanı sırasında dağıtılan Rumca ilanları kendi kalemıyla Türkçeye çevirerek kaydettiği bilgisine dayandırmakta olup, bu durum *Şânîzâde Târîhi*’nde¹⁹ şu sözlerle yer almaktadır:

“..binâ’en ‘aleyh kağıd-ı mezbûr [adı geçen kağıt] ki cemî‘ el-sine-i Efrenciyyeye [bütün Frenk dillerine] nakl ile Avrupa’da ma’lûm u meşhûrdur kalem-i müverrih-i nâ-tüvân [zayıf] ile dahi bilâ-ziyâde ve lâ-noksân [fazlasız ve noksansız] terceme olunarak eğer münâfi-yi âdâb-ı makâm tasavvur olunur ise de nümûne-i keyfiyyet-i fesâd-ı zemân olduğu cihetle ihvân-ı dinimiz olan ehl-i imâna vaktiyle bu dahi bir nev‘ mucib-i intibâh u yakazân olduğu şıkka na-

¹⁴ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Usûl-ı ‘ilm-i hesâb*, National Bibliothek, Wien, [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Kütüphanesi’nde bulunan fotoğraf baskısı].

¹⁵ Mükerrerem Bedizel Zülfikar, “Tabip Şânî-zâde Mehmed Atâullah: Hayatı ve Eserleri,” Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*. Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, s. 19.

¹⁶ “lakin” kelimesi Osmanlıca baskıda bulunmamaktadır.

¹⁷ Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, cild-i sâni, s. 277; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821)* 1, s. 726.

¹⁸ Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 5.

¹⁹ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, cildü’s-sâlis, basıldığı matbaa-, yayın yeri -, 1291; Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821)* 2, neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.

zaran bu mahalle kaydı tercih u istihsân olundu [tercih olundu ve beğenildi]...”²⁰

Şânîzâde'nin Tire'ye sürülmesi ve ölümü ile ilgili olarak *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Târîhi*'nde bilgiler bulunmaktadır. “Nefy-i Bektâşîyân” başlıklı bölümde Yeniçeriler sebebiyle Bektaşî şeyhleri ve yoksullarından bazılarının sürgüne gönderildikleri ve vak'anüvis Şânîzâde Atâ Efendi'nin de bunların arasında olduğu yazılıdır:

“...bunlardan kapan veznedârı ‘Azîz Efendi ile zahîre veznedârı ‘Ârif Efendi dahi birer mahalle nefy olundılar [sürüldüler] buna dâ’ir ‘arz olunan takrîre yazılan hatt-ı hümayunun zeylinde [ekinde] Bektâşîlerin pek meşhûrlarından Vak'anüvis Şânîzâde ‘Atâ Efendi'nin “Tire”ye ve Cağalazâde hâcegândan Tâhir Beğ'in Hâdim'e nefylerine irâde-i müstakille sudûriyle [müstakil ferman çıkmasıyla] derhâl mûmâileyhümâ [adı geçenler] mübâşîrlere terfikan tagrib kılındılar [uzaklaştırıldılar]...”²¹

Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Şânîzâde'nin sürgününün nedenini, Şânîzâde'nin zamanın İbn Sinâ'sı derecesinde donanımlı, ilim yolunda olmasıyla birlikte bazı yabancı dilleri bilen, âlim tabiatlı bir kişi olması nedeniyle hekimbaşılık makamı için kendisini rakip görenlerin çekememezliği olduğu şeklinde yorumlamaktadır:

“...takrîrde Şânîzâde ile Tâhir Beğ'in isimleri olmadığı hâlde kariha-i şâhânenen zuhûrına sebep Şânîzâde ol vaktin İbn Sinâ'sı makâmında ma'mûrû'l-cevânib ve tarîk-i ilmiyyede bulunmasıyla berâber ba'zı el sine-i ecnebiyyeyi ‘ârif hekim-meşreb olduğu hâlde Bektâşîlik nâmıyla azl ü nefy ü tardı hekimbaşılık mesnedine [makamına] olan liyâkatını istirkâb idenlerin [rakip görenlerin, çekemeyenlerin] eser-i si'âyeti [dedikodu eseri] olduğu vâreste-i kayd-ı irtiyâbdır [şüphelenme kaydından ilişkisizdir] kaldı ki Şânîzâde'nin münferiden [tek başına] nefyinden [sürülmesinden] açığa çıkacak

²⁰ Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, cildü's-sâlis, s. 166; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi* (1223-1237 /1808-1821) 2, s. 1037.

²¹ Ahmed Lûtfî Efendi, *Târîh-i Lûtfî*, cild-i evvel, Matba'a-i 'Âmire, 1290, s. 168; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yeni yazıya aktaran: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 123.

‘illet-i rekâbetin [rekabet sebebinin] setri [gizlenmesi] Tâhir Beğ’e bâ’is-i müşâreket [ortaklık sebebi] olmuştur dinilebilir....”²²

Sicill-i Osmânî’de²³ Tire’ye gönderildikten bir süre sonra, Şânîzâde’nin geri dönmesi için haber gitmiş ise de orada “inşikâk-ı kalb”den (kalp çatlaması) vefat eylediği yazılıdır.

Uzluk²⁴ ve Ünver’in²⁵ de bildirdiği gibi, *Sicill-i Osmani*’de Şânîzâde’nin “âlim ve fâzıl, inşâyâ (güzel nesir yazmaya) ve eş’âr inşâdına kâdir (şür söylemeye gücü yeter), fenn-i tıbbda ve tarihde mâhir (usta) olup, teşrih, hesâb, hey’et (astronomi), resim ve mûsikîye dahi âşinâ”;²⁶ *Âyine-i zürefâ*’da bunlara ek olarak “üstâd-âne tanbur çaldığı, pek bî-nazîr (eşsiz) saat yaptığı, musavvirlikde (ressamlıkta) Bihzâd ve gâyet tîz-dest sayyâd (eli çabuk avcı)”²⁷ olduğu yazılıdır.

Adıvar²⁸ Şânîzâde’nin eski tıpla yeni tıp arasındaki zincirin bir halkasını oluşturmaktan daha fazla bir şey yaparak, doğrudan doğruya yeni tıbbâ geçtiğini ve Şânîzâde’nin yalnız bir hekim olmayıp, ansiklopedik bir bilgin olduğunu vurgulamaktadır. Gerçekten de Şânîzâde tıp dışında tarih, askerlik, aritmetik, geometri, edebiyat ve coğrafya alanlarında da eserler vermiştir.²⁹

Şânîzâde’nin bir hekim olarak en önemli eseri, İbn Sînâ’nın ünlü eseri *el-Kânûn fi’t-tıbb* gibi, beş kitap halinde hazırlanmış olan *Hamse-i*

²² Ahmed Lûtfi Efendi, *Târîh-i Lûtfî*, s. 168; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak’aniwîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, s. 123.

²³ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkîre-i meşâhîr-i Osmâniyye*, üçüncü cild, Dârü’t-Tıbbâ’atı’l-Âmire (Matba’a-i Âmire), 1311, s. 479; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmani 1*, yayına hazırlayan: Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 336.

²⁴ M. F. Nafiz [Uzluk], “Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şânîzade Tabib Ata [2],” *Dirim* XI/6 (1936), s. 182.

²⁵ Ünver, *a.g.e.*, s. 233.

²⁶ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhûd*, ss. 479-480; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmani*, s. 336.

²⁷ Cemâleddin, *a.g.e.*, s. 68.

²⁸ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, 6. bs., ss. 214, 217.

²⁹ Adıvar, *a.g.e.*, s. 214; Şehsuvaroğlu, “Hekim Şânîzade Ataullah”, ss. 493-495; Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 17-18.

Şânîzâde'dir.³⁰ Bu eserin kısımları şunlardır: *Mir'atü'l-ebdân fi teşrîh-i a'zâi'l-insân*; *Usûlü't-tabî'a*; *Miyârü'l-etibbâ*; *Kânûnü'l-cerrâhîn*; *Mizânü'l-edviye*.³¹

Mir'atü'l-ebdân fi teşrîh-i a'zâi'l-insân

Şânîzâde Anton Baron von Stoerck (1731-1803)'in *Medizinisch Praktischer Unterricht für die Feld und Landwundaerzte der Österreichischen Staaten* (Wien 1776) adlı kitabını, Bartolomeo Battisti tarafından yapılan *Istruzione medico-pratica ad uso dei chirurgi civil e militari* (Venezia 1778) isimli İtalyanca çevirisinden Türkçeye tercüme etmiş ve *Mi'yârü'l-etibbâ* adını vermiştir.³² Atâullah Efendi, *Şânîzâde Târîhi*'nde "Arz-ı müverrih-i nâ-tüvân Kitâb-ı Mir'atü'l-ebdân [Zayıf tarihçinin Bedenlerin Aynası Kitabını arzı]" başlığı ile yazdığı bölümde *Mir'atü'l-ebdân*'ı yazma nedenini açıklamakta, bunu yaparken, hamsesinin ilk eseri olan *Miyârü'l-etibbâ* hakkında da bilgi vermektedir.³³ Oldukça ağır bir dille yazılmış olan bu bölüm Uzluk tarafından sadeleştirerek sunulmuştur:

"Bundan önce Dürri-zade Abdullah Efendi'nin ilk Şeyhülislâmlığı ve Ahmed Paşa-zade Ali Bey'in Silâhtarlığı zamanında terceme ve telif olunan Miyârü'l-etibbâ, Padişahın huzuruna takdim edilmek üzere Şeyhülislâm vasıtasıyla sunulmuştu. Dürri-zade ile çocukluğumuzdan beri mevcut dostluk ve arkadaşlık haklarına riayet etmeyerek Mektupcuları efendinin kıskançlığı yüzünden kitap uzun müddet orada bir köşeye atıldı. Ben ara sıra kitabın ne olduğunu ve eğer kendi taraflarından takdim edilmesi külfetli ise tekrar bana geri verilmesini istedim. Nihayet arzusuzca Silâhtar Ali Bey tarafından göndermeğe mecbur oldular, ondan sonra ne olduğu bence bilinmeyip yalnız şu kadar var ki sessiz sedasız unutuldu; bu işin o sırada hekim başı olan Mustafa Mesud Efendi'nin arzu etmemesinden ileri geldiğini sanıyorum. Ümitsiz bir durumdayken yeni tıbbî anlatan bu tercememin iyice anlaşılabilmesi için yeni usulden bir anatomi kitabını yazmaya ka-

³⁰ [Uzluk], "Basma İlk Türk Tıp Kitabı [1]", s. 144; Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 9.

³¹ Uzluk, *14 Mart 1951*, ss. 10-14; Şehsuvaroğlu, "Hekim Şânîzade Ataullah," ss. 490-492.

³² Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 7; Şehsuvaroğlu, "Hekim Şânîzade Ataullah," s. 490-491.

³³ Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, cild-i sâni, ss. 335-337; Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi* (1223-1237 /1808-1821) 2, ss. 783-786.

rar verdim. Bir taraftan Eyüp'teki hâkimlik vazifesini yapıyor fırsat buldukça da anatomi kitabını yazmaya uğraşıyordum. Eyüp'teki müddet sona erince Haremeyn müfettişi olduğum için Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa vasıtasıyla anatomi kitabını Padişahın yüksek katına sundum. Onun ön sözünde Miyârü'l-etubbâ'yı bundan önce takdim ettiğimi ifade eyledim. Resimli olan anatomiye, Miyâr tercemesini ilim ve marifeti seven Sultan Mahmut takdir ederek kitapların Matbaayı Âmire denilen Devlet Matbaasında basılmasına ve benim tarafımdan tashihine bakılmasına Hattı Hümayun denilen Padişah emri yazıldı..."³⁴

Mir'âtü'l-ebdân'ın girişinde, daha önce çevirdiği *Mi'yârü'l-etibbâ*'nın anlaşılabilmesi için yeni anatomiye kesin olarak bilmek gerektiğinden bu anatomi kitabını yazdığını anlatan Şânizâde, Avrupalı hekimlerin, Türk hekimleri arasında yeni anatomiye bilen olmadığını söylediğini, ama padişaha sunduğu bu eserin Türk hekimlerinin yeni tıbbı da, yeni anatomiye de bildiğini gösterdiğini ve Avrupalı hekimlerin bu iddialarının yersiz ve dayanaksız olduğunu bildirmekte ve eseri 1231 [1816] yılında bitirdiğini yazmaktadır.³⁵

Fizyoloji hakkındaki *Usûlü't-tabî'a*'nın da eklenmesiyle, bu üç kitabın düzeltmelerinin Şânizâde Ataulah Mehmed Efendi tarafından yapılarak, Matbaa-i Âmire'de basılmasına onay çıkması³⁶ üzerine, 1235 yılının Recep [Nisan/Mayıs 1820] ayında tamamlanan ve cilde yollanan eser,³⁷ 1235 yılı Zilkade ayının ortasına doğru [Ağustos 1820] ciltli bir şekilde satışa sunulmuştur.³⁸

Mir'âtü'l-ebdân fî teşrîh-i a'zâi'l-insân 131 sahife metin, 80 sahife levhaların açıklaması ve 56 sahife de şekiller (resimler) olmak üzere 267 sahifedir. Eser, ilki ostâlocyâ (osteoloji) ikincisi ise sarkolocyâ (sarkoloji)

³⁴ Uzluk, 14 Mart 1951, ss. 8-9.

³⁵ Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Mir'âtü'l-ebdân fî teşrîh-i a'zâi'l-insân*, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1235, ss. 2-3.

³⁶ Uzluk, 14 Mart 1951, s. 9; Şehsuvaroğlu, "Hekim Şânizade Ataullah," s. 491.

³⁷ Aykut Kazancıgil, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, s. 19.

³⁸ Uzluk, 14 Mart 1951, s. 9.

olmak üzere iki ana bölümden oluşmuştur.³⁹ Şânîzâde'nin kitabında yer alan resimler Bartholomeo Eustachio [1514-1574], Clapton Havers [1657-1702], R. Drake [?-1708], Raymond Vieussens [1635-1715], Joseph-Guichard Duvarney [1648-1730], Bernard Siegfried Albinus [1697-1770], Albrecht von Haller [1708-1777] gibi yazarların eserlerinden alınmış olup, bu yazarların yalnızca soyadları Osmanlıca olarak yazılmıştır.⁴⁰ Eserde yer alan anatomik resimler bakır levhalar üzerine hakkedilerek gravür tarzında basılmışlardır. 5., 6., 7. ve 56. levhaların sol alt köşelerinde okunan “amel-i Agob Erzurûmî” kaydı, büyük olasılıkla klişeleri yapan ustanın ismidir.⁴¹

Gereç ve yöntem

Mir'âtü'l-ebdân fî teşrîh-i a'zâ'l-insân adlı eserin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesinde bulunan basılı bir nüshası incelenmiştir. Kitabın ilk ana bölümü olan “osteoloji” ele alınarak,⁴² ilgili konular ve bunlara ait resimlerin alt yazılarının Osmanlıcadan Latin harflerine çevriyazısı yapılmıştır. Bundan sonra çevriyazısı yapılan metinler incelenmiş; kitabın girişinde ve osteoloji bölümünde yer alan konular ile anatomik terimler saptanarak, bunlar hakkında yorumlar yapılmıştır. Yazıda yer alan resimler de aynı eserden alınmıştır. Alıntılarda yer alan [...] içerisindeki rakamlar, alıntının yapıldığı sayfaları gösterirken, üstte yazan rakamlar da (1...) satır numarasını göstermektedir.

Bulgular

1. Şânîzâde eserin osteoloji ile ilgili bahsinin birinci ana bölümünde kemikleri önce genel özellikleri ile ele almaktadır. Kemiklerin şekilleri ve hacimleri, kemiklerin parçaları, kemiklerin çıkıntıları, kemiklerde yer alan çukurlar, kemiklere destek olan yapılar, kemiklerin iç yapısı, kemiğin cev-

³⁹ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*.

⁴⁰ Uzluk, 14 Mart 1951, s. 10; Zülfikar, a.g.e., s. 39.

⁴¹ Zülfikar, a.g.e., s. 39.

⁴² Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 5-35.

heri, kemiğin boşlukları, iliğin anatomisi, eklemler, kemiğin birleşmesi başlıkları altında oldukça ayrıntılı olarak bilgiler vermektedir.⁴³

2. İkinci ana bölümde ise kemikleri özel olarak ele almakta ve ilk olarak kafa kemiklerini söz konusu etmektedir. Birinci alt bölümün ilk başlığı ise kafatası kemiklerinin anatomisidir. Frontal kemik, paryetal kemikler, oksipital kemik, temporal kemikler, sfenoid kemik, kafatasının sütürleri, etmoid kemik bu bölümde ve her birisi kendi başlıkları altında ele alınıp açıklandıktan sonra, birinci alt bölümün ikinci başlığı olarak yüz kemikleri ele alınmıştır. Burun kemikleri, lakrimal kemikler, üst çene kemikleri, yanak kemikleri, konkalar, damak kemiği, saban kemiği, alt çene kemiği anlatılmıştır. Dişler ve hiyoid kemik de bu bölümde ele alınmıştır.⁴⁴

3. İkinci ana bölümün ikinci başlığı omurga kemiği başlığı altında ele alınmıştır. Önce sırt kemiği ele alınarak genel bilgi verilmiş, daha sonra boyun omurları, sırt omurları, bel omurları, kuyruk sokumu ve kuyruk kemiği hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümün ikinci başlığı göğüs kemikleri olup, göğüs kemiği ve kaburgalar bu bölümde açıklanmıştır. Üçüncü alt başlık ise pelvisi oluşturan kemiklerdir. İleum, ischium ve pubis kemikleri ayrı başlıklar altında incelenmiştir.⁴⁵

4. İkinci ana bölümün üçüncü alt başlığı taraf kemikleri ile ilgilidir. Bu bölümde ele alınan birinci başlık üst taraf kemiklerini açıklamakta, ikinci başlık ise alt taraf kemiklerini oldukça ayrıntılı olarak sunmaktadır.⁴⁶

Şânizâde Ataullah Mehmed Efendi'nin osteoloji hakkında yazdığı bölümde yer alan anatomik terimler incelendiğinde şu bulgularla karşılaşmıştır:

1. Şânizâde, anatomik terimin Arapçasını kullandıktan sonra, Türkçesini de vermektedir. Bazı durumlarda bunun tersi de olmaktadır. Eğer

⁴³ Şâni-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 5-11.

⁴⁴ Şâni-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 11-24.

⁴⁵ Şâni-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 24-29.

⁴⁶ Şâni-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 29-34.

Türkçe bir karşılık vermiyorsa, o terimin açıklamasını yapmaktadır. Kemiğin çukurluklarının anlatıldığı bölümde bu açıklananlar oldukça iyi bir şekilde gözlenmektedir:

¹⁷**fi tak'irâti'l-'izâm**

¹⁸**tak'irât-i 'izâm kemiklerin** zâhirlerinde müşâhede olunan **çökündileri** ve **çukurluklarıdır** • ve bunlar iki ¹⁹nev' olub biri dimâğ ve göz ve ilik ve emsâli gibi yumuşak eczâyı ihtivâ' itmişdir ve biri icine âhir kemiğin ²⁰muhaddebi girmiş çukurluklar gibi ecsâm-i sulbeyi hâvidir • ve bu ikinci nev' tak'irât dahı iki kısım ²¹olub bir kısmı derin ve bir kısmı sığdır • **derin olana tak'ir-i 'amîk** [profundus] ve **sığ olana tak'ir-i gayr-i 'amîk** ²²dirler ki bunlar cüzv'ice muka'ardılar fıkra ta'bir olunan mühre kemiklerinde olanlar gibi • ve yumuşak eczâyı ²³ihtivâ' iden sâlifü'z-zikr tak'irât şekl ve hey'et ve sigar ve vus'at ve sâ'ir cihetlerle birbirlerine mugâyir ²⁴olduklarından anlar bir kaç nev' i'tibâr olunmuşlardır ki ber-vech-i âtî zikr olunurlar • **hufre** [fossa] bir çukurlığa dirler ki ²⁵anın dibi ağzından ziyâde tar ola • **ceyb** [sinus] bir çukura dinür ki hufrenin 'aksine dibi ağzından vus'atlu ola • ²⁶**nukre** mutlakâ küçük çukura dirler • **müverreb** bir veterin yâhûd 'adalenin mürûriçün olan büyük olukluktur • ²⁷**mi'zâbe** tamarlar yâhûd sinirler mürûr itmek için olan olucaktır • **mu-ka'are** içinde başka 'uzv ²⁸girmek için olan büyük çukurdur • **sukbe** [foramen] bir taraftan olbir tarafa mürûr iden delikdir • **'ûc ve mu'avvece** [contortus] birbirlerine ²⁹girişüb tolaşarak devr iden çukurluklara dinür ve bunların ba'zısına **halezûnî** dirler ve kulak sadefe ³⁰sinde olduğu gibi • **mecrâ** masura tarzında olan ince tarikdir ve bunun pek incesine **menfez** tesmiye ³¹iderler • ve borî tarzında geniş mecrâyâ **mevrid** ta'bir iderler • fûrce ve şikâf yarık resminde olan aralığa dirler [7].⁴⁷

2. Özel olarak kemiklerin anlatıldığı bölümlerde, Şânîzâde, başlangıçta kemiğin Arapça ismini vermekte, sonra Latincesini ve Türkçesini de sunmaktadır. Pek çok kemikte bu yöntemi izlemiştir. Buna örnek olarak temporal kemik verilebilir. Kemiğin isminin Latincesini verirken, isim tamlamasını Arapça-Latince olarak yapmaktadır:

⁴⁷ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-'ebdân*, s. 7.

¹⁶**fi teşrîh-i ‘azmeyni’s-sudgiyyeyn**

¹⁷‘azm-i sudg ma’nâsına ba’zların **‘azm-i temporâli** ta’bîr itdikleri **şakak kemiği** başın yan tarafında ¹⁸esfel-i vasatında vâki’dir • ve ilerü tarafından **‘azm-i vecene** ta’bîr olunan **yanak kemikleri**yle ve **‘azm-i mahrûti** ile ¹⁹ve gerü tarafından ‘azm-i kafâ ile ve yukarı tarafından ‘azm-i cidârî ile muttasıl olmuşdur...[14].”⁴⁸

3. Şânîzâde, kemik isimlerinde Arapça, Türkçe, Latince terimler kullanırken, kemiklerde yer alan bölgelerin adlandırılmasında hemen hemen hiç Türkçe terim kullanmamış, bu anatomik bölgeleri Arapça isimlerle ya da isim tamlamaları ile tanımlamaya çalışmıştır. Aşağıda paryetal kemiklerin anlatıldığı bölümde bunun bir örneği görülmektedir:

²⁵**fi teşrîh-i ‘azmeyni’l-cidâriyyeyn**

²⁶cidârî ve ba’zların yine ma’nâyı mezkûr üzere bâryatâli tesmiye eyledikleri iki ‘aded murabba’ü’ş-şekle ²⁷karib kıhf kıt’aları başın yukarısında ve iki câniblerinde iki divâr mânendi vâki’ olmuşlardır • ²⁸ve ‘azmeyn-i mezkûreyn yukarı taraflarında birbirleriyle muttasıl ve müttehidler olub aşağı taraflarında şakak kemikleriyle ²⁹ve ‘azm-i mahrûti ile muttasıl olmuşlardır • ve ilerü taraflarında ‘azm-i iklîli ile ve gerü taraflarında dimâğçeyi ³⁰ihâta iden ‘azm-i kafâ ile müttehid olmuşlardır • bu cüdrânî nâm kemiklerin vech-i mezkûr üzre **dörder dıl’ı** [margo] ³¹ve **dörder zâviyesi** [angulus] olmağla **her bir kenârına yanındaki kıt’a ile olan derzinin ismi virilmiştir** • imdi ³²derz-i sehmi [sutura sagittalis] tarafındaki kenârına **dıl’-ı sehmi** [margo sagittalis] dirler ve **dıl’-ı ‘âlî** dahı dirler • ve bu kıyâs üzere aşağıki ³³kenârına **dıl’-ı sudgi** [margo squamosus] dirler • bu ilerüki kenârına **dıl’-ı iklîli** [margo frontalis] dirler • ve gerüki kenârına **dıl’-ı kafavi** [margo occipitalis] ³⁵dirler ve **dıl’-ı lâmi** dahı dirler • ve ‘azm-i mezbûrun zâviyeleri dahı dıl’ları mûcibince tesmiye olunmuşlar ³⁵olmağla ilerüdeki iki güşelerinden yukaruda vâki’ olan güşesine **zâviye’-i mukaddime’-i ‘ulyâ** [angulus frontalis] [12] ¹ve aşağıdaki güşesine **zâviye’-i mukaddime’-i suflâ** [angulus sphenoidalis] dirler • ve şakaklar taraflarında vâki’ gerüki güşelerinden ²yukaruki güşeye **zâviye’-i mu’ahhara’-i ‘ulyâ** [angulus occipita-

⁴⁸ Şânî-zâde, *Mir’âtü’l-ebdân*, s. 14.

lis] ve aşağıki gûşeye **zâviye'-i mu'ahhara'-i suflâ** [angulus mas-toideus] dirler...[13] (Şekil 2).⁴⁹

4. Az sayıda olmakla birlikte bazı durumlarda isimlendirme hem Arapça isim tamlaması ile hem de Latince/Yunanca-Arapça isim tamlaması ya da terim kullanarak yapılmıştır. Bunun örneklerinden birisi oksipital kemiğin ve femurun anlatıldığı bölümlerde görülmektedir: “*‘azm-i kafâ mahrûtiyyü’ş-şekl bir büyük zâ’ide’i mümtedde ile nihâyet bulur ki 2ana re’s-i bâzilarî ta’bîr iderler ki re’s-i kâ’idevî demekdir...*[14]”⁵⁰

“...üçüncü ve dördüncü zâ’idelere hadebetân-i 3müdiretân dirler • ve birine **hadebe’-i müdire’-i kebîre** birine **hadebe’-i müdire’-i sagîre** dirler • ve ba’zlar bunlara **ism-i 4Yûnânîleri** üzre **trohânter** ta’bîr idüb birine **trohânter-i kebîr** ve birine **trohânter-i sagîr** dirler • ve trohânter-i 5kebîr taraf-ı vahşide trohânter-i sagîr taraf-ı inside ve trohânter-i kebîrden biraz aşağırak yerde vâki’ 6olmuştur • ve trohânter-i kebîr ile ‘unk-ı fahzın arasında nukre ta’bîr olunur bir çukur vardır...[33]”⁵¹

5. Bazı terimler metin içerisinde bulunmazken, ilgili şeklin alt yazılarında terimlerle karşılaşılmaktadır. Alın kemiğinin alt yazılarında bunun örnekleri bulunmaktadır:

“beşinci levha

ilerü tarafdan nazar olunmuş ‘azm-i cebhe ya’ni ‘azm-i ikilî resmidir ve anda ceyb nâm iki büyük cevfler açılmışlardır.

ب ب **tak’ir-i sudgî** [facies temporalis] ta’bîr olunur yukarıdan aşağıya doğru iner **şakak çukurlukları**

ا ا göz kuyruklarında vâki’ **nütû’-i vahş’i’-i medâr-i ‘ayn** [processus zygomaticus] nâm çıkındılar

د د göz punarlarında vâki’ **nütû’-i insî’-i medâr-i ‘ayn** [pars nasalis] nâm çıkındılar

ر ر **tak’ir-i hâcibî** [facies orbitalis] nâm çukurluklardır ki anlarda ba’zan sukbe’-i hâcibiyye ta’bîr olunur delikler bulunurlar

⁴⁹ Şâni-zâde, *Mir’âtü’l-ebdân*, ss. 12-13.

⁵⁰ Şâni-zâde, *Mir’âtü’l-ebdân*, s. 14.

⁵¹ Şâni-zâde, *Mir’âtü’l-ebdân*, s. 33.

س س **ceyb-i cebhî** [sinus frontalis] ve **ceyb-i hâcibî** [sinus frontalis] ta'bir olunur mücevvefler ki kemiğin iki levhleri beynindedirler

ص ص mezkûr ceyblere geçürülmüş ve ceybin burun deliğiyle ta'allukı mecrâsından zuhûr itmiş birer mildir

ط iki ceybler beyninde anları birbirlerinden fasl ve fark iden fâsıladır

ع 'azm-i cebhenin ya'nî alın kemiğinin nütuvv-i enfi ve kezâlik şevk-i enfi ta'bir olunur çıkındısı ki iki burun kemiklerinin kâ'idelerine tayanmıştır [5] (Şekil 3).⁵²

6. Bazı Avrupalı yazarların adıyla anılan anatomi terimlerine şakak kemikleri ile ilgili bölümde rastlanmaktadır:

“...üçüncü mecrâ ağızdan kulağın keffî'i tablına giden mecrâyı ³³müşterekdir ve buna **mecrâyı Ostâk** dirler ki aşağıda 'adalât-ı galsamede tafsîl olunur • dördüncü ³⁴mecrâyı mecrâyı beyne'l-haleme ve'l-ibre dirler zîrâ halemî ve dahî ibrevî nâm nütû'ların arasında vâkî' olmuştur ve 'asab-ı ³⁵semm'in kısm-ı sulbi bu mecrâdan çıkmıştır • ve mecrâyı mezkûrî **Fâlobî nâm tabîb** ta'yîn ve keşf itmiş [14] 'olduğundan ana **memerr-i Fâlobî** dahî dirler...[15]”⁵³

Tartışma

Şânîzâde Atâullah Mehmed Efendi *Hamse-i Şânîzâde* adlı eseriyle Türk tıp eğitimi tarihinin öncü isimlerinden birisi olmuştur. Tıp tarihçisi Şehsuvaroğlu⁵⁴ Türkiye'deki anatomi öğrenimini tarihsel süreçte dört döneme ayırırken, bunlardan ikincisine Şânîzâde dönemi (1816-1827) adını vermektedir. Ünlü anatomist Zeren⁵⁵ ise, Türk anatomi terimlerinin dil bakımından günümüze kadar geçirdiği aşamaları ilki Fatih Külliyesi'nin 1453 yılında açılışına kadar, bu tarihten 1933 yılı Üniversite refor-

⁵² Şânî-zâde, *Mîr'âtü'l-ebdân*, levha açıklamaları s. 5.

⁵³ Şânî-zâde, *Mîr'âtü'l-ebdân*, ss. 14-15.

⁵⁴ Bedîi N. Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi Öğretimine Dair,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/1 (1952), s. 365.

⁵⁵ Zeki Zeren, “İbn Sînâ'nın Türk Anatomi Terimleri Üzerine Tesiri,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/2 (1952), s. 587.

muna kadar ve 1933'ten sonraki dönem olmak üzere üçe ayırmaktadır. 1453 öncesi dönemde zamanın bilim dilinin Arapça olması nedeniyle, yazarların eserlerini Arapça yazdığı, Türkçe yazarların da anatomi terimlerinin çoğunu Arapça kullanıp Türkçelerini de vermeye çalıştıkları gibi bu terimlerin çoğunu Türkçe kullanmaya çalışanlar olduğunu da bildirmektedir.⁵⁶ Şehsuvaroğlu⁵⁷ tarafından anatomi öğretiminde “medrese dönemi” olarak adlandırılan birinci dönemde, Şirvanlı Şemseddin İtâkî tarafından 1632 yılında anatomi üzerine yazılmış *Teşrihü'l-ebdân ve tercemân-ı kabâle'i feylesüfân*⁵⁸ adlı resimli Türkçe eser önemlidir.⁵⁹ Kâhya'nın⁶⁰ yaptığı araştırmalar, eserde yer alan resimlerin bir kısmının Ahmed ibn Mansûr'un *Teşrih-i ebdân*'ında yer alan resimlerle benzerlik gösterirken, bazı resimlerin de Andreas Vesalius'un *De Humani Corporis Fabrica*'sından alındığını ortaya koymuştur. Kâhya,⁶¹ bu eserde yer alan anatomi terimleri üzerinde de incelemelerde bulunmuştur. Eserde yer alan anatomik terimler Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunancadır. Arapça terimler yoğunken, Yunanca terimler çok az olup, Türkçe terimler genellikle Arapça ve Farsça terimlerin yanında verilmiştir. Bazı Arapça ve Farsça terimlerde Türkçe tamlama ve çoğul eklerinin kullanıldığı görülmektedir.⁶² Zeren⁶³ de XV. yüzyıldan sonra eser yazan Türk hekimlerinin çoğunluğunun Türkçe metin yazmayı seçmekle birlikte, hemen hepsinin Arapça anatomik terimleri kullandıklarını, ya metin sonunda ya da metin içerisinde Arapça terimlerin karşısına uygun gördükleri Türkçe karşılıklarını yazdıklarını, Şemseddin İtâkî'nin de benzer şekilde Arapça terimlerin karşısına Türkçe karşılıklarını yazdığını bildirmektedir. Şemseddin İtâkî'nin eserinin kafa kemikleri anatomisi ile ilgili bölümler-

⁵⁶ Zeren, “İbn Sînâ”, s. 587.

⁵⁷ Şehsuvaroğlu, “Bizde anatomi,” s. 367.

⁵⁸ Esin Kâhya, *Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1996, s. 3.

⁵⁹ Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 367-368.

⁶⁰ Kâhya, *Şemseddin-i İtâkî*, s. 7.

⁶¹ Esin Kâhya, “İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri.” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, ss. 233-270.

⁶² Kâhya, “İki Osmanlıca metinden,” s. 234.

⁶³ Zeren, “İbn Sînâ,” s. 588.

rinde yer alan terimler⁶⁴ ile Şânîzâde'nin aynı konuda verdiği terimlerin⁶⁵ karşılaştırıldığı bir tablo aşağıda sunulmaktadır (Tablo 1). İtâkî'nin kafa kemikleri ve ek yerleri hakkında verdiği terimler oldukça genel ve az sayıda olup, Şânîzâde'nin aynı konudaki bölümünde bu terimlere karşılık gelenler bu tabloda verilmiştir. Bununla birlikte İtâkî'de bulunmayan ve Şânîzâde'de yer alan kafa kemiklerindeki yapılarla ilgili ayrıntılı terimler tablonun dışında bırakılmışlardır.

Bianchi 1821 yılında yaptığı değerlendirmede, Şânîzâde'nin basılı kitabındaki teknik terimlerin çoğunluğunun Arapçadan alınmakla birlikte, bazı durumlarda ve özellikle anatomide Şânîzâde'nin metindeki Yunanca ve Latince terimleri çevirerek aynen koruduğunu belirtmektedir.⁶⁶ Zeren⁶⁷ de Şânîzâde'nin eserinde “burun, göz, dudak, alt çene, baldır, ayak, kol, kuyruk sokumu, baş, beyin, tarak kemikleri, kulak” gibi Türkçe kelimelerden başka “periton, mesarika, diyafragma, plevra, kolon, aort, parotid, temporal, sinovya, kilus” gibi uluslararası ortak kullanılan greko-latin terimlerin bulunduğunu bildirmektedir. İncelememizin bulguları da Şânîzâde'nin Türkçe, Arapça, Latince ve Yunanca anatomik terimleri karma olarak osteoloji bölümünde kullandığını ortaya koymaktadır.

Anatomi öğretiminin üçüncü devri olan 1827-1839 arası Tıbhâne-i Âmire döneminde ise anatomi öğretimi ikinci sınıfta yapılırken, *Kânûn*'un şerhi ve iskelet çalışmalarının yanı sıra Avrupa'dan getirilen planşlar ve modeller üzerinde de çalışılmaktaydı.⁶⁸ 14 Mart 1827'de Tıbhâne-i Âmire'nin açılışı yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin yeni bir tıp okulunun açılması için Sultan II. Mahmut'a sunduğu 26 Cemâziyülevvel 1242 [26 Aralık 1826]⁶⁹ tarihli

⁶⁴ Kâhya, *Şemseddîn-i İtâkî*, tıpkıyazım ss. 48-51.

⁶⁵ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, s. 11-24.

⁶⁶ Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı*, ss. 16-17.

⁶⁷ Zeki Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946, s. 5; Zeren, “İbn Sînâ”, s. 588.

⁶⁸ Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 372-373.

⁶⁹ 26 Cemâziyülevvel 1242 tarihi alıntının yapıldığı kaynaktaki 23 Aralık 1826 olarak Miladi takvime çevrilmiş olmakla birlikte, adı geçen bu tarih TTK Web sitesinde yer alan Tarih Çevirme Kılavuzu tarafından 26 Aralık 1826 olarak hesaplanmaktadır.

yazıda, okulda görev alacak “muallim”lerden birisinin “yabancı dil öğrenmekte yetenekli olan öğrencilere kitaplarda çizili olan anatomi şekillerini ve tıp eğitiminin başlangıç derslerini yabancı dil ile öğreteceği” bildirilmiştir.⁷⁰ Tıbhâne-i Âmire’deki derslere yardımcı olmak üzere Nisan 1829 tarihinde Paris’ten getirilen Fransızca ders kitapları arasında 6 adet resimli anatomi kitabı da bulunmaktaydı.⁷¹ 1833 yılında Tıbhâne-i Âmire’de sınıf-ı evvel’in açılmasıyla eğitim yeniden düzenlenirken, anatominin sınıf-ı sâni’de öğretilmesine karar verilmiştir.⁷²

1839’da eğitim ve öğretime başlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’nin başına Dr. Bernard ve anatomi öğretimi için Dr. Spitzer getirilmiştir.⁷³ Kuruluşundan başlayarak okulun eğitim ve öğretim dili Fransızca iken, 1870 yılında Türkçe eğitim ve öğretim yapılmasına karar verilmiştir.⁷⁴ Kazancıgil, Şânizâde’nin önemli bir yanının zaten dilimizde mevcut olan eski tıp terimlerini yeni kavramlara göre değerlendirmesi, eksiklikleri için yeni terimler türetmesi olduğunu söylemektedir.⁷⁵ Şânizâde’nin bu çalışmaları Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’nin 1873’de hazırladığı *Lügât-ı tıbb*’a temel oluşturmuştur. 1839-1870 yılları arasında tıp eğitiminin Fransızca olması terimler bakımından Türkçeyi kısırlaştırdığından, eğitim dili yeniden Türkçe olunca, Şânizâde’nin bu kavramları içeren kitapları önemli bir kaynak olmuştur.⁷⁶ Gerçekten de Uludağ⁷⁷ tıp dilinin Türkçeleşmesi serüvenini anlatırken şu satırları yazmaktadır:

⁷⁰ Adnan Ataç, “14 Mart 1827 de açılan tıp okulunun açılışı ile ilgili dört belge,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* II-III (1996/97), ss. 246, 253.

⁷¹ Ayten Altuntaş, “Tıbhane’de eğitim,” Hüsrev Hatemi, Ayten Altuntaş, *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, CSA Global Publishing, İstanbul, 2005, s. 63.

⁷² Ayten Altuntaş, “Tıbhane’de Eğitim,” s. 63.

⁷³ Zeren, “İbn Sinâ,” s. 588; Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 374.

⁷⁴ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri,” *Dirim*, LII/1-2 (1977), ss. 65-66.

⁷⁵ Adıvar, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁶ Adıvar, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁷ Osman Şevki Uludağ, “Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [1],” *Dirim* X/1-2 (1935), ss. 72-74; Osman Şevki Uludağ, “Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [2],” *Dirim* X/3 (1935), ss. 106-108.

“...Cemiyeti Tıbbiyei Osmaniye, düşünüb taşındıktan sonra Nistîn’in Fransızca söz bitüğini (lügât) Türkçeye çevirmek düşüncesi üstünde durdular ve bu bitikten hemen bir tane elde ederek parçaladılar, bu parçaları da aralarında paylaştılar. Birlik üyeleri bir yandan da buldukları ıstılahları kullanarak yeni yeni çevirmelere başvurdular. Fakat ıstılah işi kolayca ilerlemiyordu. İş gittikçe güçleşiyordu. İşin çetin yanı ile karşılaşmışlardı. Sağa sola koştular, işlerine yarayacak örnek bulamadılar ve en sonra Sinâ’nın *Kanun*’unu, Zehravi’nin *et-Tasrif*’ini, Razi’nin *[el-]Havi*’sini ele aldılar, bunları gözden geçirdiler. Gördükleri işe yarar lafları aldılar, bunların da yetmediğini ve eski Arab bitüklerinin de eksik olduğunu görünce şaşaladılar. Çünkü ellerine aldıkları Arab bitükleri son kurunların ileri hekimliğine pek yabancı idi ve onların üstünde işlenmemişti. *Bunları görünce Şânizade Ataullahın yazdığı Miratülebdan fi teşrihi âzâilinsan adlı bitüğe koştular.*⁷⁸ *Bunu ötekilerden üstün görerek ona bağlandılar.* Sonra da Mısırdaki basılan yeni Arabca bitükleri gözden geçirmek istediler...”⁷⁹

1290 [1874] yılında Dr. Hristo Stambolski’nin *Miftâh-ı teşrih-Anatominin Anahtar*ı adlı anatomi atlası anatomi öğretimi açısından önemli noktalardan birisi olmuştur.⁸⁰ Bu eserde yer alan 112 adet renkli anatomik planş Fransa’da basılmış olup, bu resimler Paris Tıp Fakültesi Anatomi Profesörü Dr. Masse’in *Atlas d’Anatomie Descriptive* adlı Fransızca Anatomi Atlas’ından alınmıştır.⁸¹ Bu eserin en önemli özelliklerinden birisi, eserin sonunda yer alan “Lügât-i teşrih” adlı anatomi sözlüğüdür.⁸² 93 sayfa olan bu sözlük “Lügât-i teşrihiyye Türkiye-Fransaviyye” başlığı ile Türkçe-Fransızca olarak düzenlenmiştir. Anatomik terimlerin Arapçası, bazılarında yanı sıra Türkçesi de verilirken, hepsinin Fransızca karşılıkları

⁷⁸ Uludağ, “Tıbbiyede dersler [1],” s. 74.

⁷⁹ Uludağ, “Tıbbiyede dersler [2],” s. 106.

⁸⁰ Şehsuvaroğlu, “Bizde anatomi,” s. 380; Bedii N. Şehsuvaroğlu, “Anatomi Tarihçemiz ve Dr. Hristo Stambolski,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* XXXII/4 (1969), s. 763.

⁸¹ Şehsuvaroğlu, “Anatomi Tarihçemiz,” s. 763; Feridun Nafiz Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin 747 nci Kuruluş Yıl Dönümü Dolayısıyla Türkiye’de Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihçi Mazhar Paşa*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara, 1953, s. 7.

⁸² Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 380; Şehsuvaroğlu, “Anatomi Tarihçemiz,” ss. 763-764.

bulunmaktadır.⁸³ Kelimelerin harekelendirilmiş olması da terimlerin doğru olarak okunmasını sağlaması açısından çok önemlidir.

Uzluk,⁸⁴ çevirdiği ve yazdığı kitaplarla anatomi öğretimine çok önemli katkılar yapan Mazhar Paşa'nın dilinin eski anatomi müelliflerine göre daha çok tamlama içermekte ve anlaşılması güç olmasına karşın, imrenilecek bir akıcılık ve sağlamlıkta olduğunu bildirmektedir. Zeren⁸⁵ Mazhar Paşa'nın kitaplarındaki anatomik terimlerin, kendinden önce Türkiye'de ve Mısır'da kitap bastırmış olan anatomi hocalarının Türkçe ve Arapça olarak bastırdıkları eserlerde bulunduğunu; Mazhar Paşa'nın eserlerindeki terimlerle, hocası Cerrah Mehmet Efendi'nin *Talimü't-teşrîh* adlı eserinde yer alan terimlerin çok yakınlık gösterdiğini söylemektedir. Şehsuvaroğlu,⁸⁶ Mazhar Paşa'nın *Lügât-i tıbb*'in hazırlanmasında çalıştığını ve topladığı anatomi terimleri ile yarım yüzyıl tıp dilinin birliğini sağladığını bildirmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa,⁸⁷ *Târîh-i Cevdet*'te Şânîzâde'nin “*ol vakt henüz lisânımızda ıstılâhâtı mevzû' olmayan 'ilm-i tıbbdan bir güzel kitâb*” yaptığından söz etmektedir. Tarihçi Lewis,⁸⁸ Şânîzâde'nin Türk dilinde, yakın geçmişteki bilimsel reformlara kadar kullanımda kalan, modern bir tıp terminolojisi kurduğunu bildirmektedir. Anatomi terminolojisinin oluşturulmasında Şânîzâde'nin ne kadar etkin olduğunun belirlenebilmesi, Şânîzâde'nin koyduğu anatomi terimleri ile Hristo Stambolski ve Mazhar Paşa'nın eserlerinde yer alan anatomi terimlerinin karşılaştırılmasıyla mümkün olabilecektir. *Lügât-i tıbb*'in oluşturulması sırasında çalıştığına göre, anatomi terminolojisinin oluşturulmasında, Mazhar Paşa da önce Şânîzâde'ye başvurmuş, sonrasında da Mısır'da basılan kitaplara gitmiş olmalıdır. Şânîzâde'nin verdiği anatomik terim-

⁸³ Hristo Stambolski, *Miftâh-ı teşrîh*, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Matba'ası, Dersa'âdet, 1290.

⁸⁴ Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin 747inci*, s. 9.

⁸⁵ Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca*, ss. 6-7.

⁸⁶ Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 383.

⁸⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, tertib-i cedid, cild-i 'âşır, Matba'a-i Osmâniyye, Dersa'âdet, 1309, ikinci tab'ı, s. 213; Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, sadeleşüren: Tefvik Temelkuran, X. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974, s. 268.

⁸⁸ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çeviren: İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 287.

lerle,⁸⁹ Stambolski'nin *Miftâh-ı teşrîh*⁹⁰ ve Mazhar Paşa'nın *Teşrîh-i tavşîfî*⁹¹ adlı eserinde yer alan anatomik terimler frontal ve paryetal kemikler örneğinde Tablo 2 ve Tablo 3'de verilmiştir.

Sonuç olarak Şânîzâde'nin *Mir'âtü'l-ebdân*'ındaki osteoloji bölümünde yer alan anatomik terimleri ortaya koymayı ve değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışma, İhsanoğlu'nun⁹² da “Şânîzâde'nin tıp terminolojisine katkısı, dil ve tıp tarihçileri tarafından henüz detaylı bir şekilde incelenmemiştir” saptamasıyla vurgulamış olduğu bir noksanlığı, olabildiğince giderebilme düşüncesiyle çıkılan uzun bir yolun başlangıcını oluşturmaktadır.

Kaynaklar

- Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Tertîb-i Cedid, Cild-i 'Âşır, İkinci Tab'ı, Matba'a-i Osmâniyye, Dersa'âdet, 1309.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, sadeleştiren: Tevfik Temelkuran, X. Cilt. Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Târîh-i Lutfî*, Cild-i Evvel, Matba'a-i 'Âmire, Hicrî 1290.
- Ahmed Lûtfî Efendi. *Vak'anivîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Altuntaş, Ayten, “Tıbhane’de Eğitim,” Hüsrev Hatemi, Ayten Altuntaş, *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, CSA Global Publishing, İstanbul, 2005, ss. 61-66.

⁸⁹ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 11-13.

⁹⁰ Stambolski, *Miftâh-ı Teşrîh*, s. 1-2.

⁹¹ Hasan Mazhar, *Teşrîh-i tavşîfî*, Mebhasü'l-'izâm, Üçüncü tab'ı. Mekteb-i Tıbbiyye'î Şâhâne Matba'ası, İstanbul, 1327 H./1325, ss. 58-66.

⁹² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi,” Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. XVII.

- Ataç, Adnan, "14 Mart 1827 de Açılan Tıp Okulunun Açılışı ile İlgili Dört Belge," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, II-III (1996/97), ss. 242-257.
- Cemâleddîn, *Âyine-i-zürefâ (Âsâr-ı mu'âsırından Osmanlı Târîh ve Müverrihleri)*, İkdâm Matbaası, Dersa'âdet, 1311.
- Hasan Mazhar, *Teşrih-i Tavsîfî*, Mebhasü'l-İzâm, Üçüncü tab'ı. Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Matba'ası, İstanbul, Hicrî 1327 / Mâlî 1325.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi," Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, ss. XIII-XXVIII.
- Kâhya, Esin, "İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri," *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, ss. 233-270.
- Kâhya, Esin, *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1996.
- Kazancıgil, Aykut, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*. Özel Yayınlar, İstanbul, 1991.
- Lewis, Bernard, *Müslümanların Avrupa'ya Keşfi*, çeviren: İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye*, üçüncü cild, Dârü't-Tıbâ'atî'l-Âmire (Matba'a-i Âmire), 1311.
- Mehmed, Süreyya, *Sicill-i Osmânî I*, yayına hazırlayan: Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Stambolski, Hristo, *Miftâh-ı teşrih*, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Matba'ası, Dersa'âdet, 1290.
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Usûl-ı 'ilm-i hesâb*, National Bibliothek, Wien [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Kütüphanesi'nde bulunan fotoğraf baskısı].
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi. *Hamse-i Sâni'zâde 1. Mir'âtü'l-Abdân fî teşrih-i a'zâi'l-insân, 2. Usûlü't-tabî'a, 3. Mi'yârü'l-etibbâ*. Matba'a-i Âmire, 1235.

- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Târîh-i Şânî-zâde*, cildü's-sânî, Trabzonlu Bakırcıbaşı Mehmed Efendi-zâde Süleymân Efendi Matba'ası, yayın yeri -, 1290.
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Târîh-i Şânî-zâde*, cildü's-sâlis, basıldığı matbaa -, yayın yeri -, 1291.
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi. *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821) 1*, neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi. *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821) 2*, neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N, "Hekim Şânizade Ataullah Efendi Biyografisi ve Eserleri," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XIV/3 (1951), ss. 482-495.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N, "Bizde Anatomi Öğretimine Dair," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/1 (1952), 365-412.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N, "Anatomi Tarihçemiz ve Dr. Hristo Stambolski," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* XXXII/4 (1969), ss. 760-767.
- Uludağ, Osman Şevki, "Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [1]," *Dirim*, X/1-2 (1935), ss. 72-74.
- Uludağ, Osman Şevki, "Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [2]," *Dirim*, X/3 (1935), ss. 106-108.
- Unat, Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve etkileri," *Dirim*, LII/1-2 (1977), ss. 65-71.
- [Uzluk] M. F. Nafiz, "Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şanizade Tabib Ata [1]," *Dirim*, XI/5 (1936), ss. 144-146.
- [Uzluk] M. F. Nafiz, "Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şanizade Tabib Ata [2]," *Dirim*, XI/6 (1936), ss. 180-182.
- Uzluk, Feridun Nafiz, *14 Mart 1951 Tıp Bayramı Dolayısıyla Şânî Zade Mehmet Ataullah*, Örnek Matbaası, Ankara, 1951.
- Uzluk, Feridun Nafiz, *Türk Tıbbiyesinin 747 nci Kuruluş Yıl Dönümü Dolayısıyla Türkiye'de Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihçi Mazhar Paşa*. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara, 1953.

- Uzluk, Feridun Nafiz, "İlk Açılan Tıbbiyemiz-Şânizade'nin Anatomi Kitabı," *Ankara Tıp Fakültesi Mecmuası*, XX/4 (1967), ss. 674-689.
- Ünver, A. Süheyl, "Şânizade Ataullah Efendi: Tıbbî Eserleri," *Dirim*, XXII/8 (1947), 233-236.
- Zeren, Zeki, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946.
- Zeren, Zeki, "İbn Sinâ'nın Türk Anatomi Terimleri Üzerine Tesiri," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* XXV/2 (1952), ss. 585-596.
- Zülfikar, Mükerrerem Bedizel, "Tabip Şânî-zâde Mehmed Atâullah: Hayatı ve Eserleri," Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, ss. 1-102.

İtâkî 1632		Şânîzâde 1820		Türkçe	Latince
Terim	Türkçe	Terim	Türkçe		
جمجمه					
باش چاناڭ	baş çanağ				
قحف	tepe	قحف		baş kemîği	cranium, -ii
تپه					
درز	ek yeri	درز			sutura, -ae
درز-ی اکلیلی	derz-i ikilî	درز-ی اکلیلی			sutura coronalis
درز-ی سهیمی	toğın ok gibi	درز-ی سهیمی			sutura sagittalis
درز-ی سفیدی	suffid bir demardır ki üzerinde et pışığıdır	درز-ی مستقیم			sutura sagittalis
درز-ی لامی	Yünâniler lâmi bu şekli üzere yazmışlar içün ol şekli budur: Λ	درز-ی لامی		kitâbet-i Yunânîyyinde harf-i lâmi müşâbih olan lâmi elif mânenî derze derz-i lâmi ta bir ideler	sutura lambdoidea
درز-ی حقیقی		درز-ی حقیقی		kudemâ-i ehl-i teşrîh mukaddemîki üç 'aded derzlere düdür-i hakîkiyye ve sonraki ikî derzlere diğlî olınayub gâ'is ve nâfız dâhi olmamak zannıyla derzeyn-i kâzîbeyn dînışerdür	[sutura coronalis], [sutura sagittalis], [sutura lambdoidea]
درز-ی کاذب	kâzîb anuñçün dîrler ki tanıdım batmanuşdır	درز-ی کاذب			[sutura squamosa]
درز-ی کسری		درز-ی کسری			sutura squamosa
الین کسیمی	alın kemîği	درز-ی چنبل			sutura squamosa
جهه	cebhe	الین کسیمی		alın kemîği	os frontale
عظم حجری	alın kemîği	عظم حجری		cebhe	frons, -ntis
قصدوة	kanahlut	عظم حجری		'azm-i haceri	pars petrosa ossis temporalis
قاعدة راس وکدی	kâ'ide-i re's-i vetedî;	عظم کافا		'azm-i kafi	os occipitale
قاعدة دماغ	kâ'ide-i dîماغ	عظم بزلاری		'azm-i bâzılâri;	os sphenoidale
		عظم اسفندی		'azm-i isfendîğî;	
		عظم مخروطی		'azm-i mahrûfî	

Tablo 1. Şemseddin İtâkî (1632) ve Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin (1820) kafa kemikleri ile ilgili anatomik terimleri.

Şânîzâde (1235/1820)	Stambolski (1290/1874)	Mazhar Paşa (1327/1910)	Latince
عظم الکلیلی; 'azm-i ikilîlî; 'azm-i cebhe	عظم جهی 'azm-i cebhî	عظم جهی 'azm-i cebhî; 'azm-i ikilîlî	os frontale
وجه قاعہ vech-i zâhir	وجه قاعہ vech-i bâtin	وجه قاعہ vech-i kuddâmî; vech-i cebhî	facies externa
وجه بطن vech-i bâtin	وجه قاعہ vech-i hâlfî	وجه قاعہ vech-i hâlfî; vech-i muhhi	facies interna
حبه جهیه hadbe'-i cebhiyye	ارتقاغ جهیه irtîfâ'-i cebhî	حبه جهیه hadbe'-i cebhiyye	tuber frontale
تقعر مدغی tak'-i-i sudğî	قوس جهیه kavs-i hâcibî	قوس جهیه kavs-i hâcibî	arcus superciliaris
تقعر جهیه tak'-i-i hâcibî	قوس جهیه kavs-i hâcibî	قوس جهیه kavs-i hâcibî	facies temporalis
قوس جهیه kavs-i hâcîce	قوس جهیه kavs-i hâcibî	قوس جهیه kavs-i hâcibî	facies orbitalis
تؤء النسن مدار عین nütü'-i insî'-i medâr-i 'ayn	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i insî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i insî	margo supraorbitalis
تؤء وحش مدار عین nütü'-i vahşî'-i medâr-i 'ayn	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	pars nasalis
تؤء اتلی nütü'-i enfi; gevki-enfi	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	processus zygomaticus
تؤء اتلی gevki-enfi	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	spina nasalis
تؤء اتلی gevki-enfi	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	foramen supraorbitale
تؤء اتلی gevki-enfi	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	crista frontalis
تؤء اتلی gevki-enfi	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	foramen caecum
تؤء اتلی gevki-enfi	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	incisura ethmoidalis
تؤء اتلی gevki-enfi	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	تؤء جهیه nütü'-i hâcîcî'-i vahşî	sinus frontalis

Tablo 2. Şânîzâde (1820), Hristo Stambolski (1874) ve Mazhar Paşa'nın (1910) frontal kemikle ilgili anatomik terimleri.

Şânîzâde (1235/1820)	Stambolski (1290/1874)	Mazhar Paşa (1327/1910)	Latince
عظم جدارى 'azm-i cidârî; 'azm-i pâryatâlî	عظم جدارى 'azm-i cidârî	عظم جدارى 'azm-i cidârî	os parietale
وجه قاع vech-i zâhir	وجه قاع vech-i zâhir	وجه وحش vech-i vahş	
وجه بطن vech-i bâtin	وجه بطن vech-i bâtin	وجه انسى vech-i insî	
ضلع سهمى dl'-i schmi;		حافة عظميه hâfe'-i 'ulviyye	margo sagittalis
ضلع على dl'-i 'âlî			
ضلع صدغى dl'-i sudğî		حافة ساليه hâfe'-i sulfiyye	margo squamosus
ضلع اكلى dl'-i ildlî		حافة كدديه hâfe'-i kuddâmiyye	margo frontalis
ضلع قلاوى dl'-i kalfâvî;		حافة خلفيه hâfe'-i halfiyye	margo occipitalis
ضلع لامى dl'-i lâmi			
زاوية مقدمه عليا zâviye'-i mukaddime'-i		زاوية قداميه عظميه zâviye'-i kuddâmiyye'-i	angulus frontalis
		'ulviyye	
زاوية مقدمه سلا zâviye'-i mukaddime'-i		زاوية قداميه ساليه zâviye'-i kuddâmiyye'-i	angulus sphenoidalis
		sulfiyye	
زاوية مؤخره عليا zâviye'-i mu'abharat'-i		زاوية خلفيه عظميه zâviye'-i halfiyye'-i	angulus occipitalis
		'ulvâ	
زاوية مؤخره سلا zâviye'-i mu'abharat'-i		زاوية خلفيه ساليه zâviye'-i halfiyye'-i	angulus mastoideus
		sulfiyye	
اوراق تنبيه evrâk-i tîniyye			sulci arteriosi
	خط منحنى صدغى hatt-i münhanî'-i sudğî	خط منحنى hatt-i münhanî	linea temporalis
	مزابيه جتبيه mizâbe'-i cenbiyye	مزابيه جتبيه mizâbe'-i cenbiyye	sulcus sinus sigmoidici

Tablo 3. Şânîzâde (1820), Hristo Stambolski (1874) ve Mazhar Paşa'nın (1910) paryetal kemikle ilgili anatomik terimleri.

Şekil 1. Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi (1771-1826), (Ressam: M.A. Saguner)
[Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Demirbaş
no: 6392, Cumhuriyet Müzesi Eser no: 371].

Şekil 2. “Altıncı levha”nın ilk iki şekli “evvelki şekl-taşru yüzinden nazar olunmuş ‘azm-i cidârî resmidir” ve “içerü yüzünden nazar olunmuş ‘azm-i cidârî resmidir” başlıklarını taşıyan paryetal kemiğe ait resimlerdir. Üçüncü ve 4. şekiller temporal, 5. ve 6. Şekiller oksipital kemiğe aittir. Şeklin sol alt köşesinde ‘amel-i Agop Erzurûmî ibaresi okunmakta olup, gravürü yapan ustanın ismi olması olasıdır [Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Hamse-i Sâni-zâde 1. Mir’âtü’l-ebdân fî teşrîh-i a’zâi’l-insân*, 2. *Usûlü’l-tabî’a*, 3. *Mi’yârü’l-etibbâ*. İstanbul: Matba’a-i Âmire, 1235 [1820], Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi].

Şekil 3. “Beşinci levha” “İlerü tarafından nazar olunmuş ‘azm-i cebhe ya’nî ‘azm-i ikilî resmidir ve anda ceyb nâm iki büyük cevfler açılmışlardır” açıklaması ile frontal kemiği göstermektedir. Şeklin sol alt köşesinde ‘amel-i Agop Erzurûmî ibaresi okunmakta olup, gravürü yapan ustanın ismi olması olasıdır [Şâni-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, Hamse-i Sâni-zâde 1. *Mir’âtü’l-ebdân fî teşrih-i a’zâi’l-insân*, 2. *Usûlü’l-tabî‘a*, 3. *Mi’yârü’l-etibbâ*. İstanbul: Matba‘a-i Âmire, 1235 [1820], Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi].

BİR SOSYAL SORUMLULUK PROJESİ: TUNA VİLAYETİ İSLAHHANELERİ*

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ**

Balkan halkları özellikle de Bulgarlar arasında Rusya'nın faaliyetleri sonucu yayılan Panslavist ideolojiyi etkisiz hale getirmek ve Osmanlılık anlayışını egemen kılmak amacıyla 1861'de Niş'e, 1864'te de Niş, Vidin ve Silistre'nin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna Vilayeti'ne vali olarak atanan Midhat Paşa'nın eğitim alanındaki reformlarından olan ıslahhaneler, bu çalışmaya konu olmuştur. Bölgedeki kimsesiz ve muhtaç çocukların müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin devlet güvencesinde topluma kazandırılmak üzere yetiştirilmesini hedefleyen Midhat Paşa Niş'te bulunduğu sırada ilk ıslahhaneyi açmış, beklenen fayda sağlandığı için Tuna Vilayeti'nin kurulmasından sonra Rusçuk ile Sofya'da da benzer kurumları hayata geçirmiştir. Bu çalışmada, söz konusu kaza merkezlerinde faaliyet gösteren ıslahhaneler özellikle, ilk vilayet gazetesi olarak anılan *Tuna Gazetesi*'nde¹ yer alan makaleler ve haberler esas alınarak

* Bu çalışma, "Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu" tarafından desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, mbayrak@ogu.edu.tr

¹ Midhat Paşa Tuna Vilayeti'nin kurulmasından beş ay kadar sonra, vilayet merkezi olan Rusçuk'ta kurduğu ilk vilayet matbaasında, söz konusu gazetenin yayın hayatına başlamasını sağlamıştır. İlk sayısı 16 Şevval 1281/15 Mart 1865 tarihinde Çarşamba günü yayınlanan gazete, ilk yıl haftada bir, ikinci yıldan itibaren ise Çarşamba ve Pazar günleri olmak üzere iki defa basılmıştır. 1867 yılı başlarına ait bir nüshasında 1.555 abonesi bulunduğundan söz edilen gazete (*Tuna*, nr.140, 10 Ramazan 1283/16 Ocak 1867) kesintisiz on iki yıldan fazla yayın hayatını sürdürmüş, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında matbaa zarar gördüğü için 1 Cemâziyelâhır 1294/13 Haziran 1877 tarihinde 1172. sayı ile son bulmuştur. Tuna Vilayet Matbaası ile Tuna Gazetesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. İsmail Eren, "Tuna Vilâyeti Matbaası ve Neşriyatı (1864-1877)", *Türk Kültürü*, III, S.29 (Mart 1965), s. 311-318 (Yazar makalede, gazetenin ilk ve son sayılarına ait tarihleri Rumi Takvim'e göre vermiştir.); M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da 120 Yıllık Türk Gazeteciliği (1865-1985)*, İstanbul 1989, s. 49; İsmail Hakkı Tevfik Okday, *Bulgaristan'da Türk Basını*, Ankara tarihsiz, s. 2, 160; Uygur Kocabaşoğlu, "Tuna Vilayet Gazetesi", *OTAM*, S.2, Ankara 1991, s. 141-149 (Yine bu maka-

değerlendirilmiş², Tuna Vilayeti Salnameleri³ ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit edilebilen farklı defter ve belge tasniflerindeki bilgilere de yer verilmiştir.

Niş İslahhanesi

4 Şubat 1861 tarihinde vezaret rütbesiyle valiliğe getirildiği Niş'te asayiş sağlayarak huzur ve güven ortamı yaratmakla işe başlayan Midhat Paşa, Bulgarlar'ın Slav komitelerinin tahriklerine kapılmalarını önlemek ve devlete bağlılıklarını artırmak amacıyla bir dizi reform gerçekleştirmiş⁴, daha sonra açılacak sanayi okullarının temelini oluşturacak ıslahhaneyi de bu reformlar çerçevesinde hayata geçirmiştir. Paşa 1863 yılında Osmanlı

lede de gazetenin ilk ve son sayılarının tarihleri Rumi Takvim esas alınarak verilmiştir.); M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 178-179, 303-306; İsmail Selimoğlu, "Balkanlar'daki Türk İdare Sistemi (19. yy)", *Balkanlar'daki Türk Kültürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, s. 134-137.

² Bu çalışma için 1172 sayıdan oluşan *Tuna Gazetesi* koleksiyonunun yaklaşık olarak 850 sayısı taranmıştır.

³ Tuna Vilayet Matbaası'nda basılan salnamelerin ilki 1285 (24 Nisan 1868-12 Nisan 1869) yılına aittir. Bu yılı takiben yayınlanan ve tamamı 10 adet olan salnamelerin sonuncusu ise 1294 (16 Ocak 1877-4 Ocak 1878) senesine ait bilgiler içerir.

⁴ Paşa yukarıda belirtildiği gibi önce emniyeti artıracak tedbirler almıştır. Büyük çiftlik sahipleriyle Bulgar köylüleri arasındaki toprak davalarını adil olarak çözüme kavuşturmuş, halkın birikmiş vergi borçlarını iki yıl ertelemiştir. Bölgedeki eski yolların şose olarak yeniden yapılmasını sağlamış, köprüler inşa ettirmiştir. Ziraati geliştirecek ve ticareti artıracak önlemler almış, ekonomik yaşamın canlanmasına katkıda bulunmuştur. Sahipsiz toprakların işletilmesini ve ekonomiye katılmasını sağlayarak buradan elde edilen gelir ile Menâfi-i Umûmiyye Sandıkları'nı kurmuş, çiftçinin kredi ihtiyacını karşılamıştır. Posta ve yolcu taşıyacak araba şirketini kurarak ulaşımı kolaylaştırmaya çalışmıştır. Paşa'nın bu faaliyetleri refah seviyesini artırdığından Bulgarlar'ın Sırbistan'a göçü durmuş hatta daha önce göç etmiş o'nları geri dönmeye başlamıştır. Midhat Paşa'nın buradaki başarıları Prizren'in Niş'e bağlanmasını sağlamış böylece Prizren Eyaleti de paşanın idaresine verilmiştir. Midhat Paşa'nın Niş Valiliği hakkında daha fazla bilgi için bkz. Midhat Paşa, *Hayât-ı Siyâsiyyesi, Hidemâti, Menfâ Hayâtı, (Tabıra-i İbret)*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), Birinci Kitap, İstanbul 1325, s. 14-23; Bekir Sıtkı Baykal, *Midhat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, (Basım yeri yok), 1964, s. 15-16; Nejat Göyünç, "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, S.12 (1981-1982), s. 279-316; M. H. Şentürk, *a.g.e.*, s. 166-168; *Midhat Paşa'nın Hatıraları:1, Hayatım İbret Olsun [Tabıra-i İbret]*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1997, s. 29-39.

toprakları üzerinde ilk kez açılan böyle bir eğitim kurumunun hem fikir hem de isim babası olmuş, Kur'an'daki bir ayetten esinlenerek temel bilgilerin yanında mesleki eğitimin de verileceği bu okula ıslahhane adını vermiştir ki daha sonra kurulan aynı nitelikteki bütün eğitim kurumları bu isimle anılmıştır⁵.

Müslüman ve Hristiyan kimsesiz, yetim çocukların sokaklarda başıboş dolaşmalarını önlemek, onları mağduriyetten kurtarıp bir çatı altında toplayarak eğitilmelerini, temel bilgileri öğrenmelerini ve birer meslek edinmelerini sağlamak gayesiyle kurulan Niş İslahhanesi'ne 5-13 yaş arası çocuklar alınmıştır. İslahhane açıldıktan kısa bir süre sonra sayıları 41'e ulaşan bu çocukların her türlü ihtiyaçları karşılanmış, Müslüman çocuklar için Müslüman hocalar, Hristiyan çocuklara da kendi din ve mezheplerinden olanlar öğretmen olarak atanmıştır. Birer sanat dalında yetiştirilmeleri amacıyla ustalar da görevlendirilmiş, öğrencilerin altı-yedi ay gibi kısa sürede okur-yazar hale geldikleri, terzilik ve kunduracılık gibi mesleklerde ilerleme kaydettikleri gözlenmiştir. Kurumun istikrarlı bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesi kısa zamanda öğrenci sayısının artmasına yol açmış, mevcut binanın kapasitesi sayıları 50'yi aşan çocukları barındırmaya yetmez olmuştur. Bu nedenle daha büyük bir binaya ihtiyaç duyulmuş, 50.000 kuruş iane toplanarak 150 kadar çocuğun barınabileceği bir bina inşa edilmiştir. Buraya 120 çocuğu geçmeyecek şekilde fakir ve kimsesiz olanların kabul edileceği ayrıca kanunen suçlu olup cezalarını çekmek üzere hapse atılması gereken çocukların hapisane yerine kendileri için ayrılan özel bölüme

⁵ Bir hafız olan Midhat Paşa'ya 1279 yılı Ramazan ayında (9 Şubat-9 Mart 1863) Kur'an okuduğu sırada ilham veren ayet Bakara Suresi'nin 220. ayeti olup şöyledir: "Ve yeselûneke 'anî'l-yetâma kul islâhun lehüm hayr" (Sana yetimlerden soruyorlar de ki: Onları iyi yetiştirmek (yüzüstü bırakmaktan) daha hayırlıdır.) (*Kur'an Kelimelerinin Anahtarları Mu'cem'ül-Müfrehres Tercümesi*, (Mütercim Mahmud Çanga), İstanbul 1986; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, (Haz. Ali Özek-Hayreddin Karaman-Ali Turgut ve diğerleri), Medine 2002). Paşanın Kur'an ayetinden esinlenmesiyle ilgili olarak bkz. Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitab, s. 19-20; Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, (Basım yeri yok), 1930, s. 121; *Midhat Paşa'nın Hatıraları:1*, s. 34-35; Faik Reşit Unat, "Niş İslahhanesi'nin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, S. 114 (Ağustos 1962), s. 5; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul 1977, s. 633.

yerleştirileceği⁶, valilik tarafından belirtilmiştir. Bundan dolayı ıslahhane özelliği kazanmış olduğundan söz edilen kurumda, bu durumda olan çocuklara aldıkları cezanın bitimine kadar mesleki eğitim verileceği böylece onların da bir meslek sahibi olabileceği ifade edilmiştir. Islahhaneye alınacak üçüncü bir grubu, ailesi ve akrabası olduğu halde onlar tarafından korunması mümkün olmayanlar oluşturmuştur. Bu şekilde ıslahhanede eğitim alacakların her türlü masraflarının aileleri tarafından karşılanacağı, ailelerin bunu kabul etmeleri halinde çocuklarının ıslahhanedeki eğitimden faydalanabilecekleri yine valilik tarafından ilan edilmiştir⁷.

Başlangıçta terzilik ve kunduracılığın birer meslek olarak kazandırılması amaçlanan çocuklara Rumeli’de bulunan Osmanlı askerinin elbiseleriyle ayakkabılarının dikilmesi görevi verilmiş, çocuklar bir günde 30 adet asker elbisesi dikerek 25 çift ayakkabı üretir hale gelmiştir⁸.

⁶ 1864 yılı başlarında ıslahhanede biri cinayet, ikisi hırsızlıkla suçlanan 3 çocuğun bulunduğu o sırada Niş Valisi olarak görevini sürdüren Midhat Paşa tarafından merkeze bildirilmiştir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 502/22735). Islahhanedeki bu özel bölüme daha sonraki yıllarda tutuklu kadınların da alındığı tespit edilmiştir (*Tuna*, nr.342, 7 Şevval 1285/20 Ocak 1869).

⁷ BOA, Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM), 302/67. Ayrıca bkz. BOA, İ.MVL, 502/22735; M. H. Şentürk, *a.g.e.*, s. 294-299.

⁸ Bunlar arasında 14 yaşında olan ve kunduracılık eğitimi alan Belgradlı Ahmed başarsıyla dikkat çekmiş, sekiz saat içinde 3 çift asker kundurasını biçip dikerek hazır hale getirmiştir. Çocuğun bu mahareti, dolayısıyla ıslahhanede verilen eğitimin niteliği *Tuna Gazetesi*’ne haber olmuş, zamanla hızını daha da artıran Ahmed’in kısa sürede ürettiği ayakkabılar takdire şayan bulunmuştur (*Tuna*, nr.13, 13 Muharrem 1282/7 Haziran 1865). Belirtilen gazetede Ahmed’in kunduraların bazı yerlerini makine ile diktiği için bu kadar hızlı olduğu yazılmışsa da başarsı takdir edilmiştir. Bu haber üzerine Ahmed matbaaya bir mektup göndermiş, mektupta; kendisinin bir günde 3 çift kundurayı üretebildiği bilgisinin Niş Kaymakamı Süleyman Paşa’ya ulaştığını, paşanın bunun doğru olup olmadığını tespit edebilmek için bir zaptiye nezaretinde kendisini denediğini, 3 çift ayakkabı dikmesi halinde bir altın vermeyi vaat ettiğini, istenileni yaptığından bu altını almaya hak kazandığını, bu haberin 13 numaralı gazetede kısmen yer aldığını ve ayakkabıların bazı dikişlerinin makine ile yapıldığı için çabuk hazırlandığı biçiminde yazıldığını oysa kesinlikle makine kullanılmayıp tamamen el işi olarak üretildiğini, bu durumun düzeltilmesini nitekim daha sonra ıslahhaneyi ziyaret eden Niş kaymakamı, kaymakam muavini ve vilayet meclisi idare başkâtibi huzurunda 5 çift kundurayı makinesiz olarak biçip dikedildiğini, hakkının teslim edilmesini, mümkün ise tüm bu bilgilerin gazetede yayınlamasını rica etmiştir. Mektup 17 numaralı gazetede yayınlanarak Ahmed’in isteği gerçekleşmiş, mektubun devamında çocuğun yeteneği övülmüş, ıslahhanenin bu başarıdaki rolüne ve verdiği hizmete de dikkat çekilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.17,

İslahhanede sonradan debbağlık sınıfı da oluşturulmuş, öğrencilerin bir kısmının bu sanat dalında yetiştirilmesine çalışılmıştır⁹. *Tuna Gazetesi*'ne yansıyan bir haberden Niş Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın, Şehirköy'de imal edilen kilimlerin örnek alınarak ıslahhanede dokuma işinin de öğretilmesini ve ev mefruşatında kullanılacak döşemelik kumaşın üretilmesini önerdiği anlaşılmaktadır¹⁰ ki Şehirköy'den bu işle uğraşan birkaç usta kadın getirilerek bazı numunelerin hazırlanması sağlanmıştır. Ancak mevcut sermaye yeterli olmadığından öncelikle ıslahhaneye gelir sağlayacak bir girişimde bulunulmasına ve bunun için bölgedeki askere satmak üzere kilim üretilmesine karar verilmiştir. Beylik denilen kilimler ölçüsünde imal edilen bir numune vilayet merkezine gönderilerek onay alınmış, ıslahhanede üretilcek olan bu kilimlerin her birinin 52,5 kuruştan satılması¹¹ kararlaştırılmıştır. İslahhane öğrencileri askeriye elbise, ayakkabı ve çizme üretmekle meşgul olduklarından ıslahhanenin tutukluların kaldığı bölümünde bulunan hüküm giymiş kadınlara bu işin öğretilmesi düşünülmüş hatta kilimlerin satılmasıyla elde edilen gelirden belli bir miktarın kadınlar adına biriktirilmesi, çıkacakları zaman birikmiş olan meblağın ellerine verilmesi uygun görülmüştür¹².

11 Safer 1282/5 Temmuz 1865. Kısa bir süre sonra kendi rekorunu kıran Ahmed yine makinesiz olarak günlük 6 çift asker ayakkabısı dikerek takdir toplamıştır (*Tuna*, nr.25, 9 Rebi'ülâhır 1282/30 Ağustos 1865). Gazete bu çocuğun başarısı ile ilgili haberlere yer vermeyi sürdürmüş nitekim bir günlük mesai sonunda 7 çift kundura dikebilir hale gelen Ahmed'in Rusçuk İslahhanesi'nde kunduracı ustası olduğunu duyurmuştur. Bkz. *Tuna*, nr.69, 27 Zilhicce 1282/12 Mayıs 1866. Diğer öğrencilerin de daha fazla ayakkabı dikmelerini sağlamak için bir günde 4 çift kundura üretebilen çocuğa kaymakam tarafından bir altın verileceği vaat edilmiştir. Nitekim ödül alma arzusu çocukların üretimdeki hızlarının artmasına yol açmış, Çerkez göçmenlerinden 2 çocuk altın almaya hak kazanmıştır (*Tuna*, nr.69, 27 Zilhicce 1282/12 Mayıs 1866).

⁹ 1868 yılı Haziran ayında ıslahhane öğrencilerine uygulanan yıl sonu sınavına henüz muktedir olamayan 31 çocuk dışındaki 148 öğrenci katılmış, bunlar o dönemde eğitimi verilen terzilik, kunduracılık ve debbağlık alanında sınanmıştır (*Tuna*, nr.283, 29 Safer 1285/21 Haziran 1868).

¹⁰ *Tuna*, nr.319, 9 Receb 1285/25 Ekim 1868.

¹¹ Şehirköy'de üretilen aynı ölçüdeki kilimlerin piyasa değeri 55 kuruş olduğu halde (ıslahhanede imal edilen numunenin dokuması daha iyi ve dayanıklı olmasına rağmen) genellikle ıslahhane imalatının piyasanın %5 altında satılması uygulaması nedeniyle valilik tarafından bu fiyat takdir edilmiştir (*Tuna*, nr.342, 7 Şevval 1285/20 Ocak 1869).

¹² *Tuna*, nr.342, 7 Şevval 1285/20 Ocak 1869.

Kısa zamanda ıslahhane kuruluş amacına uygun bir kurum haline gelmiş, sahipsiz dolayısıyla suça meyilli çocuklar topluma yararlı bireyler haline getirilmiştir. Burada temel bilgilerle donatılan, dinlerine göre eğitim alan çocuklar hayata hazırlanırken aldıkları mesleki eğitim sayesinde hayatlarını da kazanabilecek duruma gelmiştir. Her milletin kendi dil ve dinlerine göre ayrı eğitim verilen ıslahhanede, yeteneğiyle dikkat çekenler çalışma hayatına daha erken başlamıştır. *Tuna Gazetesi*'nde yer alan bir haberde Niş mutasarrıfının ıslahhaneyi teftişi sırasında Müslüman çocuklar arasında Türkçe okuyup yazmada başarılı olan bir çocuğun teşvik maksadıyla Tahrirat Kalemî'ne alınmasından, bu özendirici davranışın etkisiyle ıslahhanedeki Hristiyan çocuklardan 3-4 tanesinin paşayı ziyaret edip Türkçe okuma ve yazma konusunda istekli olduklarını bildirmelerinden bahsedilmiştir. Kendilerine Türkçe öğretilmesi için izin verilmesi ricasında bulunan çocuklara ve arzu eden olursa başkalarına da herhangi bir zorlama olmaksızın kendi dilleri dışında Türkçe'yi öğrenmelerine müsaade edilmiştir¹³. Bölgede Panslavist akımın etkisini yok etmek amacıyla hayata geçirilen uygulamalar arasında bulunan ıslahhane örnekten anlaşılacağı üzere bu konuda da beklentileri karşılar hale gelmiştir.

Islahhanenin her türlü gideri için pek çok hayırsever bağışlarıyla katkı sağlamış¹⁴ ayrıca memleket malı denilen miriye ait olan 7 adet gayrimen-

¹³ *Tuna*, nr.227, 2 Şa'ban 1284/27 Kasım 1867.

¹⁴ Islahhanelerin önemli gelir kaynaklarından olan gerek Niş gerekse Rusçuk ve Sofya ıslahhanelerine yapılan bağışlar *Tuna Gazetesi* yayınlanmaya başladıktan sonra gazete sayfalarında geniş bir şekilde yer almış böylece bir yandan yardımda bulunanlar onurlandırılırken diğer taraftan da imkanı olanlar bağış yapmaya teşvik edilmiştir. Niş Islahhanesi'ne yapılmış olan gazeteye yansıyan ilk bağış haberi 3.000 kuruşluk yardımda bulunan İvranya Kazası'ndan Muhtar Ağa ile ilgili olup ağanın bu tutumundan övgüyle söz edilmiştir (*Tuna*, nr.9, 14 Zilhicce 1281/10 Mayıs 1865). (1869 yılında Rusçuk'ta ekmeğin kıyyesinin (1 kıyye 1,282 kg.dır.) 50 para (40 para 1 kuruşa eşittir. Bu durumda bir kıyye ekmek 1 kuruş 10 paradır.) olduğu (*Tuna*, nr.410, 20 Cemâziyelâhır 1286/26 Eylül 1869) göz önüne alındığında bağışlanan meblağın büyüklüğü daha iyi anlaşılır.) Benzer bir yardım haberi Niş'in ağnam rüsumu mültezimleri tarafından bağışlanan 1.100 kuruş ile ilgilidir (*Tuna*, nr.17, 11 Safer 1282/5 Temmuz 1865). Yine bir timarlı sipahinin timar gelirinden 6.558 kuruşu ıslahhaneye bağışladığına dair habere gazetede yer verilmiştir (*Tuna*, nr.21, 9 Rebi'ülevvel 1282/2 Ağustos 1865). Aynı tarz son bir örnek Yakovalı bir ağanın yaptığı 2.720 kuruşluk yardım ile ilgilidir ki bu da diğer bağışlar gibi Niş Islahhanesi Müdürlüğü tarafından matbâa yönetimine bildirildiğinden gazetede haber olarak yer almıştır (*Tuna*, nr.59, 19 Zilka'de 1282/4 Nisan 1866). 1869

kul o dönemde Tuna Valiliği görevini sürdüren Midhat Paşa tarafından 1866 yılı Ekim ayında ıslahhane idaresine devredilerek daimi gelir sağlanmıştır¹⁵. Bunların dışında hapishanede tutuklu bulunanların ürettikleri ayakkabıların satışından elde edilen kazancın bir miktarı ile mahkemeye davet tebligatlarının yani ihzariye tezkerelerinin¹⁶ her birinden alınması kararlaştırılan 20 paranın kâğıt ve basma masrafı çıktıktan sonra kalanı bu kuruma tahsis edilmiştir¹⁷. Islahhanede yukarıda söz edildiği gibi öğrenciler tarafından üretilenlerin satışından sağlanan gelir de yine

yılında ıslahhanenin tamiri için bir yardım kampanyası başlatılmış, başta müftü olmak üzere üst düzey devlet adamları, tüccar ve ileri gelenler toplam 3.163,5 kuruş bağışta bulunmuştur. *Tuna Gazetesi*'nde katkı sağlayanların isimleri ve bağışladıkları miktarlar ayrı ayrı açıklanmıştır. Bkz. *Tuna*, nr.356, 26 Zilka'de 1285/10 Mart 1869.

¹⁵ Bunlar Niş'te Defterdar Mahallesi'nde iç hendek üzerinde bulunan 21 kalem demirbaş eşyasıyla bir değirmen, değirmene yakın bir debbağhane, hapishane karşısında bir dükkan, biri ıslahhane yakınında olan iki bahçe, kargir büyük bir han ve 8 dönüm bağ olup kira gelirleri kuruma aktarılmıştır (BOA, *Ruşuk ve Niş Islahhanelerinin Emlak Defteri* (T), nr.000082, s. 51-53 [Defterde sayfa numarası mevcut olmayıp tarafımızdan verilmiştir.]; BOA, A.MKT.MHM, 302/67; BOA, İ.MVL, 502/22735; M. H. Şentürk, *a.g.e.*, s. 295). 1866 yılı sonlarından itibaren yürürlüğe girdiği tahmin edilen Islahhaneler Nizamnamesi'nin dibâcesinde, söz edilen gayrimenkullerden senelik 20.000 kuruş gelir sağlandığı belirtilmiştir (*Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; Hans Jürgen Kornrumpf, "Islahhaneler", *Economie et Societes Dans L'empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Debut du XXe siecle)*, Paris 1983, s. 155). Ancak gayrimenkullerin devir tarihinden önceki 29 aylık muhasebesinde kira gelirleri 34.466 kuruş 7 para olarak kaydedilmiştir. Hatta bu döneme ait muhasebe kayıtlarında değirmenin 21.636 kuruş 9 para borcu olduğu belirtilmiş, ileride akâratın gelirlerinden ödenmek üzere ıslahhane idaresi borcu da üstlenmiştir (BOA, T, nr.000082, s. 53).

¹⁶ Midhat Paşa 1863 yılı başlarında Niş valiliği sırasında Niş ve bağlı kazalarda matbu davet tezkeresiyle mahkemeye çağrı uygulamasını başlatmış, litografyada bir veya iki paraya bastırılan bu celb kâğıtları için ilgili taraflardan alınacak olan tezkere harcının yıllık 5.000 ila 10.000 kuruş gelir sağlayacağını 24 Ocak 1864 tarihinde sadarete yazarak ifade etmiştir (BOA, İ.MVL, 502/22735).

¹⁷ BOA, A.MKT.MHM, 302/67; BOA, İ.MVL, 502/22735; M. H. Şentürk, *a.g.e.*, s. 295. Tuna Vilayeti kurulduktan sonra vilayeti oluşturan yedi sancaktan Niş, Sofya ve Vidin olmak üzere üçünde sarf olunan tezkerelerden elde edilen gelir Niş Islahhanesi'ne tahsis edilmiştir (*Tuna*, nr.70, 1 Muharrem 1283/16 Mayıs 1866; nr.80, 7 Safer 1283/20 Haziran 1866). Kısa bir süre sonra alınacak harcın artırılması yoluna gidilmiş, Islahhaneler Nizamnamesi'nin dibâcesinde ihzariye tezkerelerinden alınacak harcın 40 para olduğundan söz edilmiştir. Niş Islahhanesi için buradan sağlanan yıllık gelirin yaklaşık 50.000 kuruş olduğu yine dibâcede belirtilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; F. R. Unat, *a.g.m.*, s. 6; H. J. Kornrumpf, *a.g.m.*, s. 155, 156.

kurumun ihtiyaçları için kullanılmıştır¹⁸. Tüm bu gelir kalemlerinden sağlanan yıllık gelir 200.000 kuruşa ulaşmıştır¹⁹.

Rusçuk Erkek İslahhanesi

Midhat Paşa'nın Bâbıâli tarafından takdirle karşılanan Niş'deki başarısı paşaya, kendisinin de katkısıyla hazırlanıp 13 Ekim 1864 tarihinde yürürlüğe giren Vilayet Nizamnamesi'nin ilk uygulayıcısı olma ünvanını kazandırmıştır. Balkan topraklarının sorunlu bölgelerinden olan Vidin ve Silistre eyaletleri Niş'i de kapsayacak şekilde nizamnamenin uygulanacağı pilot bölge olarak Tuna Vilayeti adıyla birleştirilmiş²⁰, paşa merkezi Rusçuk olan bu vilayetin valiliğine getirilmiştir. Burada nizamnamenin öngördüğü düzenlemeleri yaparken bir yandan da bölgenin refah düzeyini artıracak girişimlerde bulunmuş, Niş'teki uygulamalarını

¹⁸ *Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; F. R. Unat, a.g.m., s. 6; H. J. Kornumpf, a.g.m., s. 154-155.

¹⁹ Midhat Paşa, a.g.e., Birinci Kitab, s. 34; *Midhat Paşa'nın Hatıraları:1*, s. 53. İslahhaneye gelir sağlamak için ilginç bir faaliyet alanı da bulunmuş, Niş ve çevresinin dut fidanı yetiştirmeye uygun olması nedeniyle bölgede ipek böceği yetiştirilebileceği düşünülmüştür. Bu faaliyeti teşvik etmek için Niş halkından isteyenlere parasız olarak 3 ilâ 5 dirhem (kıyye veya okkanın 1/400'i olan dirhem'in gram cinsinden değeri bölge ve zamana göre farklılık göstermiş, 3,086 gr. ilâ 3,207 gr. arasında değişen oranlarda işlem görmüştür.) veya talep etmeleri halinde daha fazla böcek tohumu verilmesine karar verilmiştir. Elde edilecek ürünün her 10 kıyyesinden (12,82 kg.'dan) birer kıyyesinin (1,282 kg.'ının) islahhane idaresine verilmesi de şart olarak ileri sürülmüştür. Nitekim ilk mahsul elde edilmiş ve faaliyetin bölgede gelişebileceğine hükmedilmiştir (*Tuna*, nr.69, 27 Zilhicce 1282/12 Mayıs 1866).

²⁰ Slavka Draganova, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, Ankara 2006, s. 1'de, 1867 yılından sonra Niş Sancağı'nın Tuna Vilayeti'nden ayrıldığını, s. 19'da da 1866 yılına kadar vilayet dahilinde olduğunu belirtmiştir. Oysa 1285/1868-1869 yılı Tuna Vilayeti Salnamesi'nde Niş Sancağı'na ait bilgilere yer verilmiş (*Sâlnâme-i Tuna*, Def'a 1, s. 66-73), 1286/1869-1870 yılı salnamesinde ise Niş'e ait veriler kaydedilmemiştir. Tuna Vilayeti'yle ilgili bilgiler içeren bu salnamelerde 1286 yılından itibaren Niş hakkında veri bulunmaması 1869-1870 döneminden itibaren sancağın vilayetten ayrılmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ancak bu durum pek uzun sürmemiş, 1292/1875-1876 yılı salnamesinde yine Niş'e ait bilgiler yer almıştır (*Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 8, s. 81-90) ki sancağın vilayete tekrar dahil edilmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim sonraki yılın salnamesinde de sancağın bilgileri verilmiştir (*Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, Sene 1293, s. 87-95). Ek 1'de Vilayet salnamelerine göre Niş İslahhanesi'nin kadrosunun verildiği tabloda 1285/1868-1869, 1292/1875-1876 ve 1293/1876-1877 yıllarındaki verilerin aktarılması sadece bu yıllarda Niş'in kaydedilmesi nedeniyle.

bölgenin geneline yaymakla birlikte yeni kurumlarla pek çok ilke imza atmıştır²¹.

Midhat Paşa'nın kaderine terk edilmiş ve toplumun dışına itilmiş çocuklara yönelik Niş'te hayata geçirdiği ıslahhane projesinin amacına ulaşmış olması onun Rusçuk'ta da benzer bir kurumun açılması için harekete geçmesini sağlamıştır. Hatta paşa Kırım Savaşı nedeniyle fazla göç alan Tulça, Dobruca, Köstence ve çevresinde sähipsiz pek çok çocuk bulunduğundan Köstence'de de bir ıslahhanenin açılması için uğraşmıştır²².

²¹ 91.624 km.²lik yüzölçüme sahip olan vilayette Midhat Paşa nizamnamenin uygulanmasına muhalif olan grupları etkisiz hale getirerek işe başlamış ve ilk altı ay içinde Tuna Vilayeti Meclis-i Umûmisi'ne bağı olan köylerde ihtiyar meclislerini, kazalarda ise idare ve deavi meclislerini oluşturmuştur. Nizamnameye uygun yeni makam ve memuriyetleri de hayata geçiren paşa düzenli jandarma teşkilatı kurarak emniyet ve asayiş sağlamaya çalışmıştır. Tuna Nehri boyunca oluşturulan hudut karakollarında halkı belirli bir ücret karşılığında silahlandırarak görevlendirmiş böylece eşkıyanın sızmasını engellemek istemiştir. Burada da şose yolların yapımına öncelik vererek üç yıl içinde 3.000 km. yol ve 1.400'den fazla köprü yapılmasını sağlamıştır. Niş'te olduğu gibi Menâfi Sandıkları'nı açmış, vilayet geneline yaymıştır. Tuna üzerinde işletilecek olan İdâre-i nehriyye olarak anılan bir vapur şirketi kurmuş, idaresi için heyet oluşturmuştur. Yine Niş'te olduğu gibi kara ulaşımını sağlayabilmek amacıyla araba şirketini faaliyete geçirmiş, bu şirkete bağı olarak araba yapımı için bir de fabrika açmıştır. İlk Vilayet Matbaası'nı Rusçuk'ta kuran, ilk vilayet gazetesinin yayın hayatına başlamasını sağlayan paşa hükümet daireleri, hastane ve hapishaneleri düzenleyerek daha iyi hizmet vermeleri gayesiyle önlemler almıştır. Bölgeye yerleştirilmiş olan muhacirlerle ilgili düzenlemelerde bulunmuş, geçim sıkıntısından kurtulmalarını ve aralarındaki esirlik usulünü bırakmalarını sağlamıştır. Bunların dışında vergi konusunda da iyileştirmeler yapan Midhat Paşa halka ağır gelenleri kaldırmış, tüm vergilerin ait olduğu yıl içinde toplanmasını sağlamıştır ki hazineye önceki dönemlere kıyasla daha fazla vergi geliri aktarılmıştır. Midhat Paşa'nın Tuna Valiliğı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitab, s. 23-61; B. S. Baykal, *a.g.e.*, s. 16-23; M. Tayyib Gökbilgin, "Midhat Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1971, s. 271-273; Ezel Kural Shaw, "Midhat Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1985, s. 1301-1302; İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar (Edirne, 8-10 Mayıs 1984)*, Ankara 1986, s. 227-233; M. H. Şentürk, *a.g.e.*, s. 168-181; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, (Türkçesi Osman Akınhay), I, İstanbul 1997, s. 173-177; *Midhat Paşa'nın Hatıraları: I*, s. 43-78; İ. Selimoğlu, *a.g.m.*, s. 123-137; Bekir Koç, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliğı", *Kebikeç*, S. 18 (2004), s. 411-414; S. Draganova, *a.g.e.*, s. 1, 8-9. (S. Draganova, *a.g.e.*, s. 139-141'de vergi-i kadim olarak adlandırılan ve bir tür gelir vergisi olan temet-tuat vergisinin memnuniyetsizlik yaratması nedeniyle Midhat Paşa'nın bu konudaki düzenlemelerinden de ayrıntılı bir şekilde söz etmiş, bu amaca hizmet için hazırlanan defterler, vergi çeşitleri ve oranları hakkında bilgi vermiştir.)

²² *Tuna*, nr.4, 9 Zilka'de 1281/5 Nisan 1865.

Ancak vilayetin üçüncü ıslahhanesi olarak Köstence'de faaliyete geçen bu kurum uzun ömürlü olmamış, o bölgedeki pahalılık öne sürülerek kapatılmıştır²³.

Tuna Gazetesi'nin 4. sayısında "...Niş'de yapılan ıslahhane gibi merkez-i vilâyet olan Rusçuk'da dahi İslâm ve Hristiyan ve muhâcir eytâm ve etfâlinin infâk ve idâre-i terbiyesi için bir ıslahhâne ve bir de hastahâne te'sîs ve teşkîli mukarrer bulunmuştur..." denilerek haberin devamında başta padişah olmak üzere üst düzey devlet adamları tarafından yapılan bağışlarla ıslahhane inşasının tamamlanabileceğinden söz edilmiş, diğer masrafların hayırseverlerin yapacağı yardımlarla karşılanabileceği belirtilmiştir. Ayrıca sokaklardan toplanmış çocukların sayılarının 60'tan fazla olması dolayısıyla inşaat bitinceye kadar geçici kaydıyla bir binanın kullanılmaya başladığından bahsedilmiştir²⁴. Açılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1865 yılının ilk yarısında faaliyete geçtiği tahmin edilen ıslahhanede, Niş'teki gibi mesleki eğitime ağırlık verilmiştir.

Hayırlı bir girişim olarak algılanan ıslahhane projesi gazetede ifade edildiği gibi gerek devletin merkezinde gerekse vilayette bulunan memurlar ile halk nezdinde kabul görmüş, başta padişah ve devlet adamları tarafından yapılan yardımlarla başlatılan kampanya vilayet genelinde de büyük bir katılımı destek bulmuştur. Tuna Valisi sıfatıyla Midhat Paşa'nın 7.500 kuruş ile vilayette başlattığı kampanyaya üst düzey görevlilerin yanında tüccardan olanlar ve imkan sahibi hayırseverler katkıda

²³ Cemil Öztürk, "Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: İslahhâneler", *Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 431-432'de, Köstence'de bulunan Muhacirin Dairesi'nin ıslahhane olarak kullanılmasına karar verildiğini, gerekli memur ve hizmetlilerin atamalarının yapıldığını belirtmekle birlikte kurumun faaliyete geçirilemediğinden söz etmektedir. Bu bilgi doğru olmayıp ıslahhane yukarıda ifade edildiği gibi açılmasından kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Öğrencileri Rusçuk İslahhanesi'ne nakledilmiş böylece Rusçuk'taki ıslahhanenin Türk, Çerkez, Tatar, Bulgar ve Ermeniler'den oluşan öğrenci sayısı 160'a ulaşmıştır. Bu dönemde Niş İslahhanesi'nin mevcudu da 200'ü aşmış, iki ıslahhanede eğitim görenlerin sayısı 400'e yaklaşmıştır (H.J. Kornumpf, a.g.m., s. 155). Dokuz oda, bir hamam, bir camekan ve iki ahırdan oluşan Köstence'deki ıslahhane binası 1866 yılından itibaren kiraya verilmeye başlanmıştır. İlk yıl 8.500 kuruşa bir gayrimüslime kiralanan bina ikinci yıldan itibaren başka bir gayrimüslime bir yıllık kira bedelinde artış yapılarak 10.010 kuruşa verilmiştir. 1869 yılında ise üç yıllığına yine zamlı olarak 30.300 kuruş kira karşılığında başka bir gayrimüslim binayı kullanmaya başlamıştır (BOA, T, nr.000082, s. 23-24).

²⁴ *Tuna*, nr.4, 9 Zilka'de 1281/5 Nisan 1865.

bulunmuş, toplanan paralar ıslahhane sandığına teslim olunmuştur. *Tuna Gazetesi*'ne yansıyan yardımların toplamı Midhat Paşa'nın başışı da dahil olmak üzere 189.392 kuruşu bulmuş²⁵, bu meblağ dönemin padişahı Abdülaziz'in 80.000²⁶ kuruşluk katkısıyla 269.392 kuruş olmuştur. Daha sonraki dönemde araba şirketinden²⁷ aldıkları hisseleri başışlayanlar da

²⁵ Müslim ve gayrimüslim tüm yardımseverlerin isimlerine ve başışladıkları miktarlara vilayet gazetesinde yer verilmiş, katkıda bulunanlara bu şekilde teşekkür edilmiştir. (Bu dipnota kazalardan gelen toplam miktarlar kaydedilmiştir.) Rusçuk'tan 54.311,5, Vidin'den 13.760,5, Şumnu'dan ise 9.425 kuruş toplandığı bildirilmiştir. İane defterleri vilayet merkezine ulaştıkça yardımlara dair bilgilerin yayınlanmaya devam edeceği belirtilmiştir (*Tuna*, nr.12, 6 Muharrem 1282/31 Mayıs 1865; nr.19, 24 Safer 1282/19 Temmuz 1865). Nitekim sonradan yapılan yardımlar da bütün ayrıntısıyla gazete sayfalarında yer bulmuştur. Rusçuk ve Şumnu'dan 8.637, Plevne'den 4.425, Cuma-yı Atik Kazası'ndan 1.158, Sofya'dan 11.202, Köstendil'den 8.680, Samakov'dan 6.463, Dubnice'den 2.100, Radomir'den 2.185, İzladı'den 1.000, İhtiman'dan 400, Zıştovi'den 15.147, Lofça'dan 3.280, Varna'dan 5.975, Balçık'tan 5.438,5, Gabrova'dan 6.282 ve farklı yerlerdeki bazı kimselerden 1.000 kuruş başışta bulunulduğu ifade edilmiştir (*Tuna*, nr.20, 2 Rebi'ülevvel 1282/26 Temmuz 1865; nr.23, 23 Rebi'ülevvel 1282/16 Ağustos 1865; nr.26, 16 Rebi'ülâhır 1282/6 Eylül 1865; nr.56, 9 Zilka'de 1282/25 Mart 1866). Daha sonraki dönemde bireysel düzeydeki başışlar da gazeteye yansımış, Meclis-i İdare-i Vilayet azasından ve Rusçuk Ermenileri'nden olan Karabet Ağa'nın 5.622,5 kuruşluk yardımı takdirle karşılanmıştır (*Tuna*, nr.188, 12 Rebi'ülevvel 1284/14 Temmuz 1867). Yine Fazıl Mustafa Paşa'nın 10.000 kuruş tutarındaki başış haberine gazetede yer verilmiş ve kendisinden övgüyle söz edilmiştir (*Tuna*, nr.276, 5 Safer 1285/27 Mayıs 1868). Sofya tüccarlarından bir gayrimüslimin 5.000 kuruşluk başışı ile Rusçuklu Halil Efendi'nin 400 kuruşluk yardımı da gazetede yer almıştır (*Tuna*, nr.313, 17 Cemâziyelâhır 1285/4 Ekim 1868; nr.511, 7 Receb 1287/2 Ekim 1870).

²⁶ BOA, A.MKT.MHM, 334/65; BOA, İrâde Dâhiliye (İ.DH), 37383. Abdülaziz daha sonraları da yaptığı başışların öğrencilere dağıtılması arzusuyla yardımlarını sürdürmüştür (*Tuna*, nr.195, 6 Rebi'ülâhır 1284/7 Ağustos 1867; BOA, *Bâbüli Evrak Odası Ayniyat Defteri (Tuna)* (BEO.Ayn.d (Tuna)), nr.925, s. 54).

²⁷ Midhat Paşa Niş valiliği sırasında 50 hissedenden oluşan her hissesi 2.000 kuruş olan 100.000 kuruş sermaye ile bir araba şirketi kurmuştur. Tuna Vilayeti kurulduktan sonra bir benzerini de Rusçuk-Varna arasında posta ve yolcu taşımak üzere 1865 yılı Nisan ayı başlarında Rusçuk'ta hayata geçirmiştir (*Tuna*, nr.8, 7 Zilhicce 1281/3 Mayıs 1865; nr.9, 14 Zilhicce 1281/10 Mayıs 1865; Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002, s. 282. Niş araba şirketi için ayrıca bkz. N. Göyünç, a.g.m., s. 289-290). Bunun için gerekli olan araba ve faytonların üretilmesi amacıyla araba şirketine bağlı bir fabrika da inşa ettiren paşa Niş'te olduğu gibi her biri 2.000 kuruşluk 50 hisse ile şirketin faaliyetlerini sürdürmesini sağlamıştır. İlk etapta satışa çıkarılan 50 hissenin satılmayıp kalan 13 hissesi 26.000 kuruş karşılığında padişaha aktarılmış böylece Abdülaziz de şirketin ortakları arasına alınmıştır (BOA, A.MKT.MHM, 334/65; 336/32; BOA, İ.DH, 37383). Bir süre sonra Niş'teki şirket ile birleştirilerek Vilayet Araba Kumpanyası adını alan işletme sermayesini artırma yoluna gitmiştir. 250 hisse ile 500.000 kuruşluk sermayeye ulaşmış

olmuş²⁸, yıllık getirisi 200 kuruş olan bu hisseler kuruma kaynak oluşturmıştır. Bunların dışında kira geliri olan gayrimenkullerini devredenlere rastlanmış, Silistreli İbrahim Bey senelik kira geliri 600 kuruş olan bir bahçeyi ıslahhaneye bırakmıştır. İstanbullu Şerife Hatice Hanım ise Tuzcu İskeleyi'nde bulunan bir fırın ile bir bakkal dükkanını ve yine aynı yerdeki yarı hissesine sahip olduğu başka bir fırının kendisine ait kısmını ıslahhane için vakfetmiştir²⁹. Ayrıca Tırnova'da bulunan fakir ve kimsesiz çocuklara her yıl Ramazan Bayramı'nda devlet tarafından dağıtılması âdet olan 5.590 kuruşluk ayakkabının gerçek ihtiyaç sahiplerine verilip verilmemesiyle ilgili olarak duyulan şüphe nedeniyle Tırnova'ya özel olan bu uygulamadan vazgeçilmiş, belirtilen bedel 1867 yılından itibaren ıslahhanelere tahsis edilmiştir³⁰.

Midhat Paşa kendi eseri olan, devlet-toplum işbirliğiyle ihtiyaçları karşılanmaya çalışılan ıslahhanelerin daha mükemmel kurumlar haline gelmesi ve bir nizamname dahilinde yönetilmesi için yürürlükte olan talimname ile tenbihnameleri, bunlara ilave edilen zeyilleri bir araya getirerek "Islahhanelere Dair Nizamname" adıyla hazırlayıp yayınlamıştır³¹. Nizamnamenin dibâcesinde

ve hisse sahiplerine yıllık ikişer lira (200 kuruş) kâr payı vermeye başlamıştır (*Tuna*, nr.70, 1 Muharrem 1283/16 Mayıs 1866; Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitab, s. 32; *Midhat Paşa'nın Hatıraları*: 1, s. 52; İ. Selimoğlu, *a.g.m.*, s. 128-129).

²⁸ Araba Şirketi hisselerini veya bu hisselerden elde ettikleri geliri bağışlayanlara dair haberlere de vilayet gazetesinde yer verilmiş ve yardımseverler övülerek yüceltilmiştir. Örneğin Aydos kaymakamı şirkete ait bir hissesini yani şirketten her yıl gelecek 200 kuruşu (*Tuna*, nr.228, 5 Şa'ban 1284/30 Kasım 1867), Plevne eşrafından olan bir başkası iki şirket hissesini dolayısıyla bu hisselerden her yıl gelecek kâr payını ıslahhaneye bağışlamıştır (*Tuna*, nr.608, 5 Receb 1288/20 Eylül 1871). Başka bir hayırsever kendisine ait dört şirket hissesinin 1284/1867-1868 yılı geliri olan 800 kuruşu yine ıslahhaneye aktarmıştır (*Tuna*, nr.353, 16 Zilka'de 1285/28 Şubat 1869).

²⁹ BOA, T, nr.000082, s. 33, 47, 48.

³⁰ BOA, T, nr.000082, s. 25, 49; *Tuna*, nr.167, 26 Zilhicce 1283/1 Mayıs 1867.

³¹ Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitab, s. 33; *Midhat Paşa'nın Hatıraları*: 1, s. 52. Tuna Vilayeti ıslahhaneleri için hazırlanmış olan sonradan bütün vilayet ıslahhanelerinde de uygulanan kurumsal işleyişe dair esasların belirlendiği nizamnamenin yayın tarihi bilinmemektedir. 52 maddeden oluşan mufassal nizamname Tuna Vilayet Matbaası'nda basılmış, *Tuna Gazetesi*'nde dibâce ve mukaddimesi yayınlanmıştır (*Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866). Dibâce için ayrıca bkz. F. R. Unat, *a.g.m.*, s. 5-6; H. J. Kornrumpf, *a.g.m.*, s. 154-155. Düstur'da yer alan tarih içermeyen tam metin halindeki nizamnamenin, gazetedeki ya-

... peder ve vâlidesi ve yahud veli ve akrabâsı olmayan aceze-i eytâm bîkes ve bîvâye kalıb ekserisi telef olduğu ve kimisi gayet fenâ' bir hâl içinde yaşayıp iktisâb eylediği sû-i ahlâk kendilerini bir netice-i vahîmeye îsâl eylediği görüldüğünden...her milletin etfâl ve sıbyânından o makule bîkes ve bîvâye hâl-i zillet ve sefâletde kalmış olan eytâmın telefden muhâfazasıyla mümkün mertebe tahsîl-i ilim ve sanat etdirilerek fezâil ve hasâis-i insâniyyeden hissedâr edilmek niyet-i hâlisesiyle...bazı vilâyetlerde terbiyet-i etfâl için birer mahâl tahsis olunmuş...

denilerek ıslahhanelerin açılma gerekçesi hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca kimsesiz çocuklara sahip çıkmanın medeniyet gereği ve insanlık vazifesi olduğundan söz edilen dibâcede, suç işleyen çocukların büyüklüğün hapishanelerinde cezalarını çekmeleri uygun görülmediğinden çocuk mahkumların bu kurumlara alınmasından bundan dolayı buralara ıslahhane denildiğinden de bahsedilmiştir. Devamında Niş ve Rusçuk ıslahhanelerinin mevcudu ve öğretilen mesleklerle ilgili bilgi verilmiş, Niş İslahhanesi'nde eğitimi sürdürülen mesleklere ilave olarak bez, şayak ve aba dokuma işinin öğretilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Son olarak ıslahhanelerin gelir kaynakları sayılmış, yıllık gelir ve giderleri anlatılmıştır³².

Üç ana bölümden oluşan nizamname oldukça ayrıntılı olarak hazırlanmış, ilk bölümde bu kurumlara alınacak çocuklarla ilgili şartlar yer almıştır. Birinci maddede; ıslahhanelere yerli veya yabancı din ve mezhebi ne olursa olsun ayırım gözetmeksizin annesi, babası olmayan 12-13 yaşından küçük çocukların alınacağı ya da bunlardan birisi olmasına rağmen fakir veya çalışamaz durumda olanların çocuklarının kabul edileceği belirtilmiştir. Maddenin devamında, çocuğun eğitim süresi bitmeden veli veya akrabaları tarafından kurumdan çıkarılmak istenmesi

yın tarihi dolayısıyla 1866 yılının Aralık ayından veya 1867 yılı başından itibaren uygulandığı tahmin edilmektedir. C. Öztürk, a.g.m., s. 433'te, nizamnamenin 1871 yılında yayınlanarak yürürlüğe girdiğini belirtmiştir ki yukarıda verilen bilgilere göre yazarın söz ettiği yıl doğru görünmemektedir. Nizamnamenin tam metni için bkz. *Düstur, I. Tertib*, II, İstanbul 1289, s. 277-295.

³² *Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; F. R. Unat, a.g.m., s. 6; H. J. Kornumpf, a.g.m., s. 154-155.

durumunda burada bulunduğu süre boyunca çocuğa yapılan harcamaların ödenmesi halinde bırakılabileceği³³ bildirilmiştir. İkinci maddede; bakacak kimsesi olduğu halde ailesi tarafından bu kurumlarda yetiştirilmesi talep edilen 13 yaşın altında olan çocuklarla ilgili bir düzenlemeden söz edilmiş, sene başında masraflarına karşılık olarak yıllık 500 kuruş ödenmesi koşuluyla bu çocukların da ıslahhanelere alınabileceği ifade edilmiştir. Üçüncü maddede; yine 13 yaşından küçük olup herhangi bir suçtan dolayı bir yıl veya daha fazla süreyle hüküm giymiş çocukların hükümet kararıyla ıslahhaneye alınmasıyla ilgili bilgiye yer verilmiş, bunların tutuklu oldukları süre boyunca kurumdan dışarı çıkamayacakları belirtilmiştir. İlk bölümde ayrıca çocuklara verilecek yiyecek³⁴, giyecek³⁵ ve bazı temel ihtiyaç maddeleri³⁶ hakkında bilgi verilerek çocukların kuruma geldikleri andan itibaren bir hafta içinde okuyup yazmadaki

³³ Söz konusu ilkenin henüz eğitimi tamamlamayan çocuğun ıslahhaneden alınmasını önlemek için alınan bir tedbir olduğu vilayet gazetesinde belirtilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.140, 10 Ramazan 1283/16 Ocak 1867.

³⁴ Çocukların her birine günlük 300 dirhem ekmek, sabahları çorba, akşamları icabına göre et, haftada bir kere aşure veya başka bir tatlı verileceği ayrıca mevsimine göre bazı meyvelerin de ilave edilebileceği belirtilmiştir (*Düstur, I. Tertib*, s.278). 1869 yılında Rusçuk ıslahhanesi'nin bir yıllık ihtiyacı olan erzağın temini için *Tuna* Gazetesi'ne verilen ilanda miktarlarıyla birlikte talep edilen ürünler fikir vermesi açısından buraya nakledilmiştir. Buna göre bir yıl için; 36.000 kıyye (diğerlerinde (k.) biçiminde gösterilmiştir) (46.152 kg.) ekmek, 1.600 k. (2.051,2 kg.) pirinç, 195 k. (249,99 kg.) sade (muhtemelen yağ), 300 k. (384,6 kg.) tuz, 91 k. (116,662 kg.) şeker, 300 k. (384,6 kg.) sabun, 50 k. (64,1 kg.) zeytinyağı, 720 k. (923,04 kg.) soğan, 3.000 k. (3.846 kg.) sığır eti, 1.200 k. (1.538,4 kg.) fasulye, 540 k. (692,28 kg.) gaz (muhtemelen yağ) gereklidir (*Tuna*, nr.407, 9 Cemâziyelâhır 1286/15 Eylül 1869).

³⁵ Her çocuğa her yıl olmak üzere yağmurluk, setri, potur veya pantolon, fes, bel kayışı, iki takım çamaşır, iki yelek veya nimten, iki çift çorap, iki çift kundura verileceği, ıslahhanede bulundukları sırada giymeleri ve iş elbisesi olarak kullanmaları için de senede bir veya iki defa olarak biri yazlık olan iki kat elbise ile bir serpuş dağıtılacağı bildirilmiştir (*Düstur, I. Tertib*, s. 278-279).

³⁶ Çocukların her birine birer tane olmak üzere kilim, kerevet, ot ile doldurulmuş minder ve yastık verileceği kaydedilmiş ayrıca şamdan, kandil, mum, yağ, hasır, süpürge, kâğıt, kalem, testi, sabun, odun, kömür gibi maddelerin de her koğuşa veya odaya ihtiyaca göre dağıtılacağı belirtilmiştir (*Düstur, I. Tertib*, s. 278-279). ıslahhaneler Nizamnamesi'nin dibâcesinde öğrencilerden her birine yapılan yıllık harcamanın Niş ıslahhanesi'nde 750, Rusçuk ıslahhanesi'nde ise 1.000 kuruş kadar olduğundan söz edilmiştir (*Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; F. R. Unat, a.g.m., s. 6; H. J. Kornrumpf, a.g.m., s. 155).

durumları ile yetenekli oldukları meslek dalının³⁷ saptanacağı ve buna göre eğitime tâbi tutulacakları bildirilmiştir. Eğitimin beş yıl olduğu, günümüzdeki uygulamanın tersine ilk yılın beşinci, son yılın da birinci sınıf olarak değerlendirildiği ıslahhanede çocukların sabahları iki saat mektep odalarında dinlerine göre ayrı hocalardan okuma-yazma, basit matematik gibi teorik dersler³⁸ alacakları, sonra mensup oldukları sanat dalında eğitim görmek üzere akşam saat 10.30 veya 11.00'e kadar atölyelerde çalıştırılacakları³⁹ nizamnamenin son bölümünde ifade edilmiştir. Çocukların her yıl yapılacak sınavlarda⁴⁰ başarılı olmaları durumunda bir

³⁷ Nizamnamede o dönemde ıslahhanelerde eğitimi verilen meslek dallarının terzilik, kunduracılık, debbağlık, Rusçuk'taki vilayet matbaasında müretüblük, çuha ve bez dokuması ile iplik yapmaktan ibaret olduğu belirtilmiştir (*Düstur, I. Tertib*, s.280).

³⁸ Eğitimi verilecek dersler temel bilgileri öğretme esasına dayalı olup nizamnamenin 8. maddesinde şu şekilde sıralanmıştır: Elifbâ, Amme ve Tebâreke Cüzleri, icabına göre Kur'an-ı Kerim, İlm-i hâl, Risâle-i ahlâk, Edebiyat (bazı edebi metinler), Yazı (bir miktar Sülûs hattı ile Rik'a meşikleri) ve Matematik (rakam bilgisi, dört işlem ve defter usulü). Müslüman çocuklara verilecek bu derslerin benzerinin gayrimüslim öğrencilere (daha önce Niş'te uygulandığı gibi) kendi dinlerinden olan hocalar tarafından öğretileceği yine aynı maddede özellikle belirtilmiştir (*Düstur, I. Tertib*, s. 279).

³⁹ Çocukların yaz mevsiminde saat 10.30'a, kışın ise 11.00 veya 11.30'a kadar çalıştırılacaklarından, hava uygunsa akşam yemeği ve yoklamasından sonra dışarı çıkılıp gezdirileceklerinden söz edilmiştir. Akrabası olan Müslüman çocuklara Cuma, gayrimüslimlere de Pazar gecelerini akrabaları yanında geçirmeleri için izin verileceğinden bahsedilmiştir (*Düstur, I. Tertib*, s. 280, 287). Nizamnamede belirtilen saatler, "Gurûbî veya Alaturka Saat" de denilen Ezânî Saat'e göredir. Bu saat güneşin battığı anı tam 12.00 olarak kabul eder ve aynı anda yeni gün başlamış olur. Bir sonraki güneş batımına değin iki kez 12 saat tamamlanır. Bu durumda yaz aylarında gündüzler uzun olduğundan ıslahhane öğrencilerinin mesaiyi bırakması güneş batımından bir buçuk saat öncesine, kısa kış günlerinde ise yine güneş batımından yani 12.00'den yarım veya bir saat öncesine göre ayarlanmıştır. Yaz günlerinde çocukların daha fazla süreyi çalışarak geçirdikleri anlaşılmaktadır. Ezânî Saat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şinasi Acar, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, İstanbul 2011, s. 418-419, 452.

⁴⁰ Öğrencilerin hem teorik derslerden hem de eğitimini aldıkları meslek dalından sınanacakları bildirilmiş, sınıflara göre kazanmaları gereken bilgi ve beceriler de nizamnamede belirtilmiştir. Buna göre beşinci sınıf denilen ilk sınıf öğrencisinin birinci yılın sonunda gireceği sınavda alfabeden gösterilen harfleri tanıyıp okuması, kendi dinine ait duaları ezberlemiş olması ve mesleki alanda çıraklık seviyesinde bulunması gerekirdi. Dördüncü sınıf öğrencisinin mümkün mertebe okur-yazar hale gelmesi, yine çıraklık düzeyinde iş görmesi beklenirdi. Üçüncü sınıfta bulunan öğrencinin okuma ve yazmayı başarması, okuduğunu anlaması, ilgili olduğu sanatta kalfalık düzeyinde bilgi ve beceriye sahip olması gerekirdi. İkinci sınıf öğrencisinden okuma-yazma ve anlamada olabildiğince iyi durumda olması, temel matematik konularını bilmesi beklenirdi. Mensubu olduğu sanat dalında kalfalık seviyesinde

üst sınıfa geçebilecekleri, aksi halde bulundukları sınıfları tekrar edecekleri, birkaç sene başarısız olmaları halinde ise bir alt sınıfa indirilecekleri belirtilmiştir. Buna karşın alt sınıflarda olan bir öğrencinin üst sınıflara uygulanan sınavlara katılıp başarılı olması durumunda aradaki birkaç sınıflı atlayarak üst sınıflara yükselmesine imkan tanınmış, böylece beş yıllık eğitimi kısa sürede tamamlaması için fırsat yaratılmıştır. Çocukları teşvik amacıyla dördüncü sınıfa geçenlere birer, üçüncü sınıfa geçenlere ikişer, ikinci sınıfa geçenlere üçer kırmızı şerit, birinci yani son sınıfta bulunanlara ise yalnız birer sırama şerit verileceği bildirilmiş ayrıca birinci, ikinci ve üçüncü sınıfta olan öğrencilere yaptıkları işlere yani ürettiklerine karşılık olmak üzere bir miktar para ödeneceği vaat edilmiştir. Birinci sınıfta olup bu sınıfa ait sınavlardan geçenlerin şهادتname alarak mezun olacakları, isterlerse ıslahhanede ücret karşılığında çalışabilecekleri, istemedikleri takdirde kendilerine ıslahhaneden ödünç olarak verilen sermaye ile dükkan açıp mesleklerini icra edebilecekleri nizamnamenin son maddesinde ifade edilmiştir. Mezuniyet sonrasında da bu şekilde korunup kollanan çocukların iş hayatlarında takip edileceği, iş yeri açıp başarısız olanların durumlarını düzeltmeleri için destek verileceği ayrıca belirtilmiştir⁴¹.

Nizamnamenin ikinci bölümünde ıslahhanelerin idaresi ve görevlendirilecek personel ile ilgili düzenlemelere yer verilmiş, istihdam edilecek olanların sorumluluk alanları ile görev tanımları yapılmıştır. ıslahhanelerde hem çocukların eğitimi ile ihtiyaçlarının karşılanmasından hem de imalat ve buna dair işlerden sorumlu olacak bir umum müdür bulunacağı, güvenlikten sorumlu olmak üzere bir zabıta müdürü atanacağı, üretim faaliyetiyle ilgilenecek bir imalat müdürünün tayin edileceği ayrıca eğitim ve imalat daireleri için birer başkâtip ile maiyyet kâtibi görevlendirileceği bildirilmiştir. Bunlardan başka biri Türkçe diğeri

mesleğini icra eder hale gelmeliydi. Örneğin; debbağ ise derileri tanzim edip işlemek, mürettib ise bir sayfayı dizmek durumundaydı. Kunduracılık eğitimi almışsa adı zaptiye kundurasını dikmek, terzi ise biçilmiş elbiseyi dikerek bitirmek zorundaydı. Son yani birinci sınıf öğrencisinin de okuma- yazma, okuduğunu anlama ve öğretilen matematik bilgisi konusunda problemsiz olması, mesleğini kendi başına icra edebilecek düzeye gelmesi gerekirdi. Örneğin; Kunduracı olarak yetiştirilmişse kundura, potin ve çizmeyi biçip dikerek giyilecek duruma getirmeliydi (*Düstur, I. Tertib*, s. 292-293).

⁴¹ *Düstur, I. Tertib*, s. 277-280, 292-295.

Bulgarca olmak üzere çocuklara ders verecek iki lisan hocası, terzi ve kunduracı olarak iki usta, bir vekilharç, bir aşçı, iki veya üç çamaşırcı, güvenlik için birkaç zaptiye çalıştırılacağı, Niş'te bir de debbağ ustası bulunacağı ifade edilmiştir. Tüm ıslahhane çalışanlarının vilayet merkezinde bulunan bir nazır ile muavin, kâtip ve sandık eminden oluşan bir heyet tarafından atanacağı, ıslahhaneye ait bütün işlerin ve hesapların vilayet matbaası ile araba şirketi idaresinden de sorumlu olan bu heyetin nezaretinde olacağı belirtilmiştir⁴².

⁴² *Düstur, I. Tertib*, s.280-282. İslahhaneler ile matbaa ve araba şirketine ait işlerin heyetten ziyade tek bir kişinin sorumluluğuna bırakıldığı 18 Ağustos 1869 tarihli gazete nüshasından anlaşılmaktadır. Bir kişinin farklı üç alana yetişmesinin mümkün olamayacağı belirtilen haberde ıslahhanelerin idaresinin bulunduğu yerdeki idare meclislerine bırakılacağı, her ay başında mutasarrıf ile idare meclisi üyeleri tarafından kontrol edilip onaylanan defterinin vilayet merkezine gönderileceği, vilayet idare meclisinde inceleneyeceği ve herhangi bir problem olmaması halinde onaylanacağı ifade edilmiştir. İslahhanelerin teftişinden sorumlu olmak, ıslahhanelerle ilgili her türlü eksiklik veya gelişmeyi liva ve vilayet idare meclislerine bildirerek gereğinin yapılmasını sağlamak üzere vilayet idare meclisi kararıyla müfettişlik makamı oluşturulmuş, o dönemde İslahhaneler Nazırı olan Şerif Efendi münasip maaşla bu göreve getirilmiştir (*Tuna*, nr.400, 10 Cemâziyelevvel 1286/18 Ağustos 1869; nr.424, 13 Şa'ban 1286/17 Kasım 1869). (Şerif Efendi görevde uzun süre kalmamış, müfettişlik görevi Ahmet Bey'e verilmiştir (BOA, *BEO.Ayn.d* (*Tuna*), nr.921, s.180). 1872 yılı Eylül ayında Ahmet Bey'in vefatı üzerine Vidin Sancağı Aşâr Müdürü Mahmud Bey tayin edilmiştir (*Tuna*, nr.712, 30 Receb 1289/2 Ekim 1872). Ancak bu makamda kısa süre bulunan ve 1873 yılı Mayıs ayı başlarında istifa ederek görevi bırakan Mahmud Bey'in yerine eski Vulçitrın Kaymakamı Ali Nazım Efendi atanmıştır (*Tuna*, nr.772, 21 Rebi'ülevvel 1290/18 Mayıs 1873). Ali Nazım Efendi'nin ne zamana kadar bu görevi sürdürdüğü tespit edilememiştir. 1875 yılı Mayıs ayında Halil Nahif Efendi'nin müfettiş olarak görev yaptığı, 1294/1877-1878 yılında da görevine devam ettiği bilinmektedir. Bkz. *Tuna*, nr.967, 6 Rebi'ülâhır 1292/12 Mayıs 1875; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 10, s. 47.) Diğer kurumların (matbaa ve araba şirketinin) idaresi ile ilgili düzenlemeler de yapılmış, yönetimlerini ayırmak yoluna gidilmiştir (*Tuna*, nr.400, 10 Cemâziyelevvel 1286/18 Ağustos 1869; nr.424, 13 Şa'ban 1286/17 Kasım 1869). Kısa bir süre sonra liva idare meclislerine bağlı olmak üzere ıslahhanelerle ilgili bütün işlerden sorumlu olacak daimi bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. İki Müslüman, bir Bulgar ve bir Ermeni üyeden oluşan komisyona ıslahhane hocalarıyla memurlarının daimi üye sıfatıyla katılması, kurumun kâtibinin her türlü yazı işini görmesi, müdürünün de komisyona başkanlık etmesi planlanmıştır. (Ancak 1288/1871-1872 ve 1289/1872-1873 yılları salnamelerinde Rusçuk'ta ıslahhane müfettişi sıfatıyla görev yapan şahsın aynı zamanda komisyon reisi olduğu tespit edilmiştir. Bkz. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 4, s.40; Def'a 5, s.44.) Haftada iki kez, gerekirse daha fazla sabahları dersten sonra toplanması kararlaştırılan komisyon, satın alınması gereken yiyecek, giyecek gibi her türlü ihtiyaç maddesini tedarik edip pazarlığını yapacak, bu bilgileri liva idare meclisine aktaracak ve meclisin kararı uygulamaya konulacaktır ki bu şekilde ıslahhanelere ait gelirlerin daha isabetli harcanacağı, kurumların daha iyi yönetileceği umulmuştur (*Tuna*, nr.412, 27 Cemâziyelâhır 1286/3 Ekim 1869; nr.424, 13

Nizamnamede çocukların uymakla yükümlü oldukları kurallara, uymamaları durumunda ve suç işlemeleri halinde uygulanacak cezalara⁴³ da yer verilmiş, sıkı bir disiplinin var olduğu anlaşılan ıslahhanelerde edepli, terbiyeli, vasıflı insan yetiştirme gayesiyle hareket edilmiştir.

Niş'te kazanılan tecrübe, Rusçuk'ta yeni açılmış olan ıslahhane burada kısaca değerlendirilmeye çalışılan nizamnamenin oluşmasını ve yürürlüğe girmesini sağlamış, söz konusu kurumların bu esaslara uygun olarak yönetilmesi planlanmıştır. Ancak uygulamada farklılıklar yaşanmış, örneğin öngörülen idari kadronun istihdam edilemediği saptanmıştır⁴⁴. Bu çalışmada nizamname ile belirlenen ilkelerden çok, tespit edilebilen veriler ışığında ıslahhanelerin işleyişi ve fiili durum ele alındığından yönetmeliğe dair esaslar üzerinde daha fazla durulmamıştır. Islahhanelerle ilgili her konu *Tuna Gazetesi*'ne haber olmuş, kurumlar hakkındaki tüm bilgiler gazete sayfalarında yer bulmuştur. Söz konusu kurumların

Şa'ban 1286/17 Kasım 1869). Sonuçta Vilayet İdare Meclisi'nin nezaretinde bulunan ıslahhanelerin ve vilayetteki diğer kurumların gelir giderlerini içeren muhasebe defterlerini incelemek amacıyla 1873 yılı başlarında müfettişlik görevini de yerine getirecek Vilayet Devâir Muhasebesi olarak adlandırılan bir kalem oluşturulmuş (*Tuna*, nr.744, 30 Zilka'de 1289/29 Ocak 1873), 1877 yılı başlarına kadar faaliyetine devam eden bu kalem aynı yılın muhtemelen Nisan ayında lağvedilmiştir. Bu nedenle ıslahhanelerin Ticaret Nezareti'ne bağlanacağı vilayet gazetesinde ifade edilmiştir (*Tuna*, nr.1161, 22 Rebi'ülâhır 1294/6 Mayıs 1877).

⁴³ Nizamnamede işlenen suçun durumuna göre çocuklara verilecek cezaların üç çeşit olduğundan söz edilmiştir. Birincisi ıslahhane hapishanesinde belirli bir süre hapsedilmek, ikincisi riyâzât cezası yani ekmek hariç herhangi bir yiyecek verilmeyerek cezalandırmak, üçüncüsü de belirlenmiş olan süreyle ıslahhane dışına çıkarılmamaktır (*Düstur, I. Tertib*, s.286). Hangi suçlara ne tür cezaların verileceği hakkında bkz. *Düstur, I. Tertib*, s. 288-292. Burada belirtilen cezalandırma yöntemleri bazen yeterli olmamış, yanlış davranışlar sergilemeye devam edenler kurumdan uzaklaştırılmıştır (*Tuna*, nr.367, 9 Muharrem 1286/21 Nisan 1869).

⁴⁴ 1285/1868-1869 yılı salnamesinde Niş Islahhanesi'nin yönetiminden sorumlu olmak üzere biri zabıta müdürü olan iki müdür ile bir kâtipten söz edilmiş, Türkçe ve Bulgarca hocaları dışında gerektiği kadar hademesi olduğu belirtilmiştir. Yine aynı yıla ait salnamede Rusçuk Islahhanesi yönetiminde imalat ve zabıta müdürleri ile sandık emini ve kâtip bulunduğu bahsedilmiş, bir vekilharç ile eğitim kadrosunu oluşturan Türkçe, Fransızca ve Bulgarca hocalarının var olduğu kaydedilmiştir. Salnamenin ait olduğu yılda faal durumda olan Sofya Islahhanesi'nde de sadece bir müdürün varlığından söz edilmiştir. Bkz. *Sâlnâme-i Tuna*, Def'a 1, Sene 1285, s. 31, 68, 76. Daha sonraki yıllara ait salnamelerde Sofya Islahhanesi'ndeki görevli sayılarının arttığı, Rusçuk'taki kurumda ise hocaların çeşitlendiği dolayısıyla nizamnamede yer almayan farklı derslerin verildiği tespit edilmiştir. Tuna Vilayeti'nde bulunan ıslahhanelerin idari ve öğretime dair tüm kadroları tablolar halinde Ek I'de gösterilmiştir.

uygulamalarının yansıdığı bu haberler işleyişe dair önemli ve çeşitli farklılıklar sunmuştur. İslahhanelere alınan çocukların eğitimleriyle ilgili bilgiler de verilen gazetede ilginç haberlerin yanı sıra haber değeri olmayan sıradan olaylar ve ıslahhaneler tarafından yayınlanması istenilen ilanlar da mevcuttur. Genellikle gazete verileri üzerine kurgulanan bu çalışmada Midhat Paşa'nın mimarı olduğu kurumların icraatları örneklerle çeşitlendirilerek sunulmuştur.

Yukarıda belirtildiği üzere Niş, Rusçuk ve Köstence'de faaliyete geçen ıslahhanelere kimsesiz ve çaresiz durumda olan çocuklar yerleştirildikleri halde hâlâ sokaklarda, dilencilik yaparak yaşamlarını sürdüren 12 yaşından küçüklerin bulunması yöneticileri harekete geçirmiş, bu durumda olanların "*infâk ve terbiyesi maksadıyla yapıldığı*" belirtilen kurumlara gönderilmesi gerektiği *Tuna* Gazetesi aracılığıyla ilan edilmiştir⁴⁵. Hatta yine sokaklarda dilenen görme özürlü olanların da Rusçuk İslahhanesi'ne alınacağı ve kendilerine özel olarak hasır örme işinin öğretileceği vilayet gazetesinde haber olarak verilmiştir⁴⁶. Böylece Rusçuk İslahhanesi'nde Niş'ten farklı olarak hasır örme eğitimine başlanmış, kimsesiz ve suçlu çocuklardan başka gözleri görmeyenlerin de buradaki eğitim olanaklarından yararlanması sağlanmıştır. İslahhanelere alınacak çocukların yaşlarıyla ilgili alt ve üst sınırlar nizamnamede öngörülmesine ve bu kurala göre hareket edilmesine rağmen Rusçuklu bir ailenin yeni doğmuş bebeklerine bakamayıp bebeği cami kapısına bırakması yaşla ilgili düzenlemenin de değişmesine yol açmış, sahipsiz kalan bebek ıslahhaneye alınarak bir sütanne bulunup bakımı sağlanmıştır. Bu olaydan sonra aileleri tarafından bakılamayacak olan bebeklerin ıslahhaneye kabul edilip bakımlarının üstlenileceği yine gazete sayfalarında yer almıştır⁴⁷.

Niş'te olduğu gibi Rusçuk İslahhanesi'nde de öğrenci sayısı hızla artmış, başlangıçta terzilik, kunduracılık, debbağlık meslekleri öğretilmeye

⁴⁵ *Tuna*, nr.21, 9 Rebi'ülevvel 1282/2 Ağustos 1865.

⁴⁶ *Tuna*, nr.14, 20 Muharrem 1282/14 Haziran 1865. Ayrıca bkz. S. Simeonov, *Ruse V Minaloto I Dnes Istoričeski, Geografski I Statističeski Beležki S Plan Na Grada* [*Ruse in the Past and Today Historical, Geographical and Statistical Notes with a City Map*], Ruse 1929, p. 29.

⁴⁷ *Tuna*, nr.63, 3 Zilhicce 1282/18 Nisan 1866.

çalışılmıştır⁴⁸. Terzilik ve kunduracılık eğitimi alanlar ıslahhanede yetiştirilmiş, debbağlık ile sonradan çeşitlenen diğer mesleklerle ilişkin eğitim ilgili kurumlarda verilmiştir⁴⁹. En işe yarayan ve revaçta olan mesleklerden biri olarak kabul edilen debbağlık sanatını layıkıyla öğretebilecek ustaların bulunmaması Niş ve Rusçuk ıslahhanelerinden bu alanda yetiştirilmek üzere seçilen 10 öğrencinin bu işin oldukça ileri düzeyde yapıldığı İstanbul'daki Debbağhâne-i Âmire'ye gönderilmesine neden olmuştur⁵⁰. Bu çocuklara sanayi taburlarında bulunanlara verildiği gibi Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin kararıyla devlet tarafından tayinat ödenmesi uygun görülmüştür⁵¹. Burada üç yıl eğitim gören ve öğrenimlerini tamamlayıp başarılı olanlar geldikleri ıslahhanelerde çalışmak üzere geri dönmüştür⁵².

Şehrin merkezinde iki katlı olarak inşa edilmiş ve sarıya boyanmış kendi binasında 1866 yılının sonunda hizmet vermeye başlayan Rusçuk Islahhanesi'nde⁵³ Niş Islahhanesi'nden farklı olarak yukarıda ifade edildiği gibi sonradan kâtiplik, kondüktörlük, demircilik, makinistlik ve mürettiblik gibi sanat dallarında da eğitim verilmiştir. Bu sanat dallarına mensup çocuklar meslekleriyle ilgili kurumda bizzat uygulama yapma imkanı bulmuşlar, kitabet tahsil edenler vilayet kalemlerine, kondüktör olarak yetiştirilenler Rusçuk Belediyesi'ne, demircilik mesleğini öğrenmek isteyenler araba şirketi demirhanesine, makinistlik eğitimi alan öğrenciler de İdâre-i nehriyye⁵⁴ Tersanesi'ne devam ederek mesleği öğrenmeye

⁴⁸ *Tuna*, nr.58, 16 Zilka'de 1282/1 Nisan 1866.

⁴⁹ *Tuna*, nr.402, 17 Cemâziyelevvel 1286/25 Ağustos 1869.

⁵⁰ *Tuna*, nr.56, 9 Zilka'de 1282/25 Mart 1866; nr.58, 16 Zilka'de 1282/1 Nisan 1866.

⁵¹ *Tuna*, nr.68, 24 Zilhicce 1282/9 Mayıs 1866.

⁵² Bulgaristan Milli Kütüphanesi, Oryantal Bölümü (NBKM), F, 112/325. Belirtilen belgede Beykoz Debbağhanesi de denilen miri kurumda *Tuna* Gazetesi'nde yer alan haberlerin aksine 10 değil 8 çocuğun eğitim gördüğünden söz edilmektedir. Ayrıca bunlardan birinin başarısız olduğundan, bu nedenle onun eğitiminin devam edeceğinden, başarılı olanların her birine İstanbul'dan Varna iskelesine deniz yoluyla, Varna'dan Rusçuk'a üçüncü mevkide tren ile ulaşım bedeli olmak üzere hazineden 114 kuruş harcırah verildiğinden ve geldikleri yerlere gönderildiklerinden bahsedilmektedir.

⁵³ Teodora Bakardjieva-Stoyan Yordanov, *Ruse. Prostranstvo i Istoriya* [*Ruse. Region and History*], Ruse, 2001, p. 162.

⁵⁴ Nehir ticaretini tekelinde bulunduran Avusturya'nın yanında Osmanlı Devleti'nin de buradaki ticaretten faydalanmasını sağlamak amacıyla birkaç vapur satın alınarak 1867

çalışmışlardır. Vilayet matbaasına teknik eleman yetiştirmek amacıyla Türkçe ve Bulgarca hatta Fransızca mürettablık eğitimi verilenler ise matbaada pratik yaparak mesleği öğrenmişlerdir⁵⁵. Kısa zamanda matbaada gösterdikleri gayretin sonucunu gören 13 yaşlarındaki 6 Türk çocuk *Tuna Gazetesi*'nin Türkçe nüshasını, yine 12-13 yaşlarında olan 4 Bulgar çocuk da Bulgarca basılacak nüshayı kendileri dizer hale gelmiştir. Emek verdikleri gazetede kimlikleri açıklanarak onurlandırılan bu çocukların gayret ve yeteneklerinden övgüyle söz edilmiştir⁵⁶. Bir süre sonra bu işi meslek edinen ıslahhane öğrencileri gazete nüshalarını tamamen kendileri hazırlar duruma gelmiştir⁵⁷. Bu alanda kısa sürede bir gazete çıkartıp matbaa idare edebilecek bilgi ve donanımına sahip ihtiyaçtan fazla eleman yetiştigi için vilayet matbaasında istihdam edilemeyen⁵⁸ ve açıkta kalan çocuklara iş bulmak amacıyla gazeteye ilan verilmiş, bu çocukların İstanbul veya diğer vilayet matbaalarında Türkçe ve Bulgarca mürettab olarak çalışabilecekleri, talep olması halinde münasip maaşla gönderilebilecekleri bildirilmiştir⁵⁹. Eğitimi aldıkları meslekler sayesinde hayatlarını kazanmaya başlayan bu çocuklardan başka yine Rusçuk İslahhanesi'nde

yılında işletilmeye başlamıştır ki Midhat Paşa'nın projesi olarak hayata geçirilen bu faaliyet İdâre-i nehriyye adıyla anılan kurumun nezaretinde gerçekleştirilmiştir (Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitab, s. 31-32; *Midhat Paşa'nın Hatıraları: I*, s. 50-52; İ. Selimoğlu, *a.g.m.*, s. 129-130).

⁵⁵ *Tuna*, nr.402, 17 Cemâziyelevvel 1286/25 Ağustos 1869.

⁵⁶ *Tuna*, nr.97, 8 Rebi'ülâhır 1283/19 Ağustos 1866.

⁵⁷ *Tuna*, nr.140, 10 Ramazan 1283/16 Ocak 1867.

⁵⁸ Salnamelerde yer alan bilgilerden matbaada istihdam edilen ıslahhane öğrencilerinin 10'dan fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Bu meslek dalında yetişen ıslahhane öğrencileri için matbaada 10 kişilik kontenjan ayrıldığı tahmin edilmektedir. 1291/1874-1875, 1292/1875-1876 yıllarına ait salnamelerde Türkçe ve Bulgarca mürettablık yapan 8, mücellid olarak çalışan 2 öğrencinin bulunduğu belirtilmiştir (*Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 7, s. 41; Def'a 8, s. 44). 1293/1876-1877 yılı salnamesinde yine 8 ıslahhane öğrencisinin Türkçe ve Bulgarca mürettab, bir çocuğun mücellid, birinin de litoğrafyacı olarak çalıştığından bahsedilmiştir (*Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, s. 45). 1294/1877-1878 yılına ait son salnamede ise matbaada sadece 8 çocuğun Türkçe ve Bulgarca mürettab olarak hizmet verdiğinden söz edilmiştir (*Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 10, s. 46).

⁵⁹ *Tuna*, nr.402, 17 Cemâziyelevvel 1286/25 Ağustos 1869; nr.750, 28 Zilhicce 1289/26 Şubat 1873. Nitekim vilayet gazetesinde kendilerinden hüner sahibi ve işe yarar kimseler olarak söz edilen mezun durumdaki mürettablardan biri Bağdat, ikisi de Makedonya matbaasına uygun maaşla gönderilmiştir (*Tuna*, nr.402, 17 Cemâziyelevvel 1286/25 Ağustos 1869).

yetişmiş olan hesap işlerinde yani matematik alanında iyi oldukları için işe yerleştirilenler de olmuştur. Bu özellikte olan 4 Müslüman çocuktan ikisi Şumnu, biri Lom, diğeri de Tırnova taraflarında inşası devam eden yol yapımında 300'er kuruş maaş karşılığında kondüktör olarak çalışmak üzere görevlendirilmiştir⁶⁰. Islahhane eğitim vermekle kalmayıp yetiştirdiği öğrencisine karşı sorumluluğunu nizamnamede belirtildiği gibi mezuniyet sonrasında da sürdürmüş ancak kurumun, yönetmelikte yer alan “ücret karşılığı ıslahhanede çalıştırılmak veya dışarıda dükkan açmasına yardımda bulunmak” biçimindeki iki seçeneğin dışında iş olanakları sunmaya çalıştığı da görülmüştür.

Yukarıda değinildiği gibi mesleki eğitimin önemsendiği ıslahhanede 1868-1873 yılları arasında, nizamnamede biraz matematik bilgisiyle dini eğitim ağırlıklı okuma-yazmaya yönelik teorik dersler öngörüldüğü halde sadece Türkçe, Bulgarca ve Fransızca⁶¹ dersleri verilmiş, sonradan Fransızca'nın yerine Arapça tercih edilmiştir. 1873 yılından itibaren öğretilmeye başlanan Arapça ile birlikte Coğrafya dersi de müfredata eklenmiş⁶², buna rağmen birkaç sene sonra çocukların eğitim düzeylerinin istenilen seviyede olmadığı anlaşıldığından rüştiyelerde okutulan derslerden verebilecek bir öğretmen arayışına girilmiştir. Hanya Rüştiyesi'nde öğretmenlik yapmış olan Mehmed Raşid Efendi Maarif Nezareti tarafından bu göreve getirilmiş⁶³, 1876 yılından itibaren 600 kuruş aylıkla Matematik dersi ile birlikte Coğrafya ve Arapça derslerini vermekle görevlendirilmiştir⁶⁴. O dönemde faaliyette olan kız ıslahhanesinde de Arapça derslerine giren Raşid Efendi aldığı ücretin artırılmaması nedeniyle bir süre sonra buradaki görevinden çekilmiştir.

⁶⁰ *Tuna*, nr.371, 27 Muharrem 1286/9 Mayıs 1869.

⁶¹ Rusçuk Islahhane İdaresi Fransızca ve Bulgarca derslerini verebilecek bir öğretmen bulmak amacıyla 1868 yılı ortalarında *Tuna* Gazetesi'ne bir ilan vermiş, ilanda iki lisans öğretmeye muktedir öğretmene yıllık 6.000 kuruş olmak üzere aylık 500 kuruş maaş ödeneceğini, ikamet etmesi için bir oda tahsis edileceğini ve ıslahhaneden günlük bir kap yemek verileceğini bildirmiştir (*Tuna*, nr.297, 20 Rebi'ülâhır 1285/9 Ağustos 1868).

⁶² *Sâlnâme-i Tuna*, Def'a 1, Sene 1285, s. 31; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 2, Sene 1286, s. 31; Def'a 3, Sene 1287, s. 36; Def'a 4, Sene 1288, s. 40; Def'a 5, Sene 1289, s. 44; Def'a 6, Sene 1290, s. 48.

⁶³ *Tuna*, nr.1025, 10 Zilka'de 1292/8 Aralık 1875.

⁶⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, Sene 1293, s. 46.

Kendisi gibi her iki ıslahhanede birden görev yapan Bulgarca Hocası Daskal Nikola Efendi'ye 600 kuruştan başka kız ıslahhanesindeki görevine karşılık 150 kuruş verildiğini, kendisine de aynı ödemenin yapılması halinde göreve devam edebileceğini bildirmiştir. Talebinde haklı bulunan Raşid Efendi'ye ıslahhane gelirinden emsali gibi ödeme yapılmasına karar verilmiş, kız ıslahhanesindeki görevini sürdürmesi istenmiştir. Ancak aradan üç-dört ay geçtiği halde belirtilen zammın yapılmaması üzerine yeni bir dilekçe ile durumunu arz eden Raşid Efendi⁶⁵ muhtemelen umduğunu bulamadığı için görevinden ayrılmış, bir sonraki yıl her iki ıslahhane kadrosunda da yer almamıştır⁶⁶.

Teorik derslerin kalitesini artırma çabasının ne derece etkili olduğu bilinmemekle beraber mesleki eğitim açısından önemli bir ilerlemenin kaydedildiği kesindir. Nitekim sanayinin gelişmesi, üretimin artırılması ve ıslahhanedeki öğrencilerin mensucat imaline alıştırılması amacıyla 1877 yılı başlarında kuruma Avrupa'dan iplik makinesi, çuha, fanila ve çorap imaline yarayan tezgah ile çeşitli alet-edevat getirtilmiş, çocukların bu araç-gereçle üretim faaliyetlerini sürdürmesi sağlanmıştır⁶⁷. Bölgede prestijli eğitim kurumları haline geldiği için rağbet gören ıslahhaneler⁶⁸ nizamnamede belirtildiği gibi para karşılığında eğitim alınan okul niteliğine kavuşmuştur. Özellikle vilayet merkezinde bulunan kız ıslahhanesi az sayıda da olsa paralı öğrencilerin devam ettiği bir kurum olmuştur⁶⁹.

Tuna Gazetesi Rusçuk İslahhanesi öğrencilerinin nizamnamede öngörüldüğü gibi her yıl yapılan sınavlarına geniş yer vermiş, çocukların hem teorik hem de meslek derslerinde kaydettikleri gelişmeleri uzun uzun

⁶⁵ BOA, Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF.MKT), 40/43; 44/42.

⁶⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 10, Sene 1294, s. 47.

⁶⁷ BOA, *BEO.Ayn.d (Tuna)*, nr.927, s. 87.

⁶⁸ Müslüman ve Hristiyan çocukların yanında 1873-1874 yılından itibaren az sayıda olmakla birlikte Yahudi öğrencilerin de yetiştirildiği Rusçuk İslahhanesi'nde (*Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 6, s. 48, 69.) 1875 yılında boş yer kalmadığı, liva ve kazalardan çocuk gönderilmemesi gerektiği ıslahhane idaresi tarafından vilayet gazetesi aracılığıyla ilan edilmiştir (*Tuna*, nr.1001, 7 Şa'ban 1292/8 Eylül 1875). Salnamelere göre Rusçuk Erkek İslahhanesi'nde bulunan öğrenci mevcudu Ek II'de yer alan tabloda verilmiştir.

⁶⁹ Kız ıslahhanesinde paralı ve parasız eğitim alan öğrenci mevcudu için bkz. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 7, Sene 1291, s. 55; Def'a 8, Sene 1292, s. 57; Def'a 9, Sene 1293, s. 46; Def'a 10, Sene 1294, s. 47. Ayrıca Ek II'de verilen tabloya bakınız.

değerlendirmiştir. Gazeteden edinilen bilgilere göre öğrenciler Tuna valisi, Rusçuk'ta bulunan devlet erkânı, vilayet memurları, meclis azaları ve halk ile esnafın ileri gelenleri huzurunda sınanmış, bilgi ve becerileri ölçülmüştür. 1868 yılı Haziran ayında yapılan sınava ıslahhanede mevcut olan 187 öğrenciden henüz muktedir olamayan 45 çocuk dışındakiler dahil edilmiş, kondüktörlük, mürettiblik, terzilik, kunduracılık, demircilik, marangozluk, boyacılık, sarracılık ve litoğrafya dallarında yapılan sınavlarda başarılı bulunarak sınıf geçmiştir⁷⁰. Tümünün okur-yazar durumunda olduğu gözlenen bu yıl sonu sınavında 14 çocuk da eğitimini tamamlayarak mezun olmuş ve mesleklerini icra etmek üzere ustalık şahadetnamelerini almıştır⁷¹. Bir sonraki yıl 22 Ağustos 1869 tarihinde yapılan sınava 155 öğrenci katılmış, kâtiplik, kondüktörlük, demircilik, makinistlik, mürettiblik, kunduracılık ve terzilik dallarında sınanan çocuklar hem teorik derslerde hem de ilgili oldukları meslekte başarılı bulunmuştur. Sınav komisyonunda bulunanlar çocuklar tarafından üretilenleri oldukça beğenmiş ve çocukların maharetlerini takdir etmişlerdir. 17 öğrencinin mezun olduğu sınavda 10 çocuk mürettib olarak şahadetname almaya hak kazanmış, bunların mürettib talep eden matbaalara gönderilmesi planlanmıştır. Sınavlar hakkında bilgi veren vilayet gazetesi çocukların başarısı üzerine "...ıslahhânelerin âcize-i etfâl için bir mekteb-i feyz-mekseb olduğu işte bu kere dahî zuhûr-ı âsâr-ı aleniyyesiyle meydân-ı perveze çıkmış..." diyerek ıslahhanelerin birer okul halini aldığına ve verilen emeğin karşılıksız kalmadığına dikkat çekmiştir. Haberin devamında sınavın ertesi günü 27 ıslahhane öğrencisi için sünnet töreninin yapıldığından ve vali tarafından kurumdaki bütün çocuklara ziyafet verildiğinden de söz edilmiştir⁷².

1870 yılı sınavı yine Ağustos ayında yapılmış, bu defa 25 öğrenci mezun edilmiştir⁷³. Rüştîyelerdeki gibi yılda bir kez yapılmaya devam edilen

⁷⁰ Sınav sonunda 17 öğrenci birinci, 16 çocuk ikinci, 24 öğrenci üçüncü, 25'i de dördüncü sınıfa geçmeye hak kazanmıştır. 46 öğrenci ise beşinci sınıfa devam edecektir. Her birine ilgili oldukları sınıfa göre nizamnamede belirtilen şerhlerinin verileceği gazete haberinden öğrenilmektedir (*Tuna*, nr.282, 26 Safer 1285/18 Haziran 1868).

⁷¹ *Tuna*, nr.282, 26 Safer 1285/17 Haziran 1868.

⁷² *Tuna*, nr.402, 17 Cemâziyelevvel 1286/25 Ağustos 1869.

⁷³ *Tuna*, nr.501, 1 Cemâziyelâhır 1287/28 Ağustos 1870; nr.505, 15 Cemâziyelâhır 1287/11 Eylül 1870.

sınavın vilayet gazetesinde yer alan haberlerden belli bir tarihte uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1871 yılı imtihanının Eylül ayı sonlarında yapıldığı görülmektedir⁷⁴. 1872 yılında Ağustos ayı ortalarına doğru uygulandığı tespit edilen sınav⁷⁵, bir yıl sonra Eylül ayı ortalarında yapılmıştır. 1873 yılı sınav döneminde gerek erkek gerekse 1872 yılı sonundan itibaren faaliyete geçmiş olan kız ıslahhanesindeki çocuklar tarafından üretilenler ilk kez sergilenmiş, gazete aracılığıyla serginin gezilebileceği ilan edilmiştir. Hanımların da ertesi gün sergiyi görebileceği yine aynı ilanda bildirilmiştir⁷⁶. Maarif Nezareti'nin çocuklar tarafından üretilenlerden birer numunenin, her yıl sonunda Sanayi Mektebi'nde⁷⁷ muhafaza edilmek üzere gönderilmesini talep etmesi nedeniyle on beş parça ürün İstanbul'a gönderilmiştir⁷⁸. Kız ve erkek öğrenciler tarafından hazırlanan birer çift terlik ile birer adet kanaviçe işleme yastık ve örme masa örtüsü gibi ürünler de başta sadrazam olmak üzere ıslahhanelerin kurucusu Midhat Paşa'ya, Maarif Nazırı Cevdet Paşa ile Maliye Nazırı Hamdi Paşa'ya hediye olarak takdim edilmiştir⁷⁹. Ağustos ayında

⁷⁴ *Tuna*, nr.610, 12 Receb 1288/27 Eylül 1871; nr.612, 20 Receb 1288/5 Ekim 1871.

⁷⁵ *Tuna*, nr.697, 7 Cemâziyelâhır 1289/11 Ağustos 1872; nr.699, 14 Cemâziyelâhır 1289/18 Ağustos 1872.

⁷⁶ *Tuna*, nr.806, 22 Receb 1290/14 Eylül 1873.

⁷⁷ 1868 yılı ortalarında Sultanahmet'te Tuna Vilayeti'ndeki ıslahhaneler gibi kimsesiz ve muhtaç durumdaki çocuklar için bir ıslahhane açılmış, sonradan Sanayi Mektebi olarak adlandırılmıştır (*Tuna*, nr.275, 2 Safer 1285/24 Mayıs 1868; nr.284, 3 Rebi'ülevvel 1285/24 Haziran 1868). Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. O. Ergin, *a.g.e.*, 1-2, s.632-637. Tanzimat dönemi sanayi mektepleri hakkında ayrıca bkz. Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 287-296.

⁷⁸ *Tuna*, nr.811, 9 Şa'ban 1290/1 Ekim 1873.

⁷⁹ *Tuna*, nr.814, 20 Şa'ban 1290/12 Ekim 1873. Öğrencilerin maharetini gösterdiği belirtilen bu hediyelerin merkez tarafından şükranla karşılanması hakkında bkz. BOA, MF.MKT, 15/124. Zamanla kız ıslahhanesi öğrencileri daha güzel ürünler hazırladıklarından çok beğenilen bu el işlerinden padişaha da takdim etme cesaretini göstermişler, 1875 yılı sonlarında iki adet seccade ile bir diz ve masa örtüsünü Abdülaziz'e hediye olarak göndermişlerdir. İslahhanedeki kızlar tarafından hazırlanan bu ürünler karşılığında padişah öğrencilere dağıtılmak üzere önemli miktarda bağışta bulunmuş, beğenisini ve takdirini de ifade etmiştir (*Tuna*, nr.1033, 8 Zilhicce 1292/5 Ocak 1876). Ancak bağışlanan meblağ öğrencilerin öğrenimleri devam ettiği için paylaştırılmamış, hisselerine düşen miktar eğitimlerini tamamladıklarında ıslahhaneden ayrılacakları zaman ya kendilerine verilmek ya

yapıldığı anlaşılan 1874 yılı sınavında öğrencilerin kaydettikleri ilerlemenin anlaşılması nedeniyle Bâbîâlî tarafından Rusçuk, Niş ve o dönemde faal olan Sofya ıslahhanelerinin gelirlerinin artması için sancaklarda bulunan zabtiye askerinin elbiselerinin ıslahhanelerde yaptırılması istenmiştir⁸⁰. Yine Ağustos ayı ortalarında yapılan 1875 yılı imtihanında hem kız hem de erkek ıslahhanesindeki öğrenciler önceki yıllara göre daha başarılı bulunmuş, çocuklar ve onları yetiştiren öğretmenler ile ustalar övgüyle anılmıştır⁸¹. Sınavlarla ilgili tespit edilebilen son kayıt 1876 yılına ait olup burada belirtilen yılın sınavlarının yapıldığından ve kız-erkek ıslahhaneleri öğrencilerinin imtihan cetvellerinin Ticaret Nezareti'ne gönderildiğinden söz edilmektedir⁸² ki daha önceki yıllarda da aynı uygulamanın yapılmış olduğu tahmin edilebilir.

Sınav döneminde çocukların önce bazı öğretmenler ve memurlar tarafından birkaç gün ile bir hafta zarfında sırandığı, bu sınavdan geçenlerin vali, vilayet ileri gelenleri, hükümet memurları ile halkın önde gelenleri huzurunda umumi imtihana alındıkları anlaşılmaktadır. 1872 ve 1873 yılı sınavlarına aileleriyle birlikte bazı devletlerin konsoloslarının da katıldıkları tespit edilmiştir. Vilayet gazetesinde genellikle sınava giren bu öğrencilerden ve ürettiklerinden övgüyle bahsedilmiştir. Sınava nezaret edenlerin de çocukların ürettiklerini gördükçe sonuçtan memnuniyet duydukları, güzel sözlerle onları taltif ettikleri her defasında yine gazetede belirtilmiştir⁸³.

Islahhanede 1877 yılında Osmanlı-Rus Savaşı başlayıncaya kadar düzenli olarak eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Savaş ile birlikte öğrencilerin güvenliği nedeniyle bina boşaltılmış dolayısıyla eğitime

da çeyizlerine sarf edilmek üzere ıslahhane kasasında emaneten muhafaza edilmiştir (*Tuna*, nr.1035, 15 Zilhicce 1292/12 Ocak 1876; BOA, İ.DH, 50047).

⁸⁰ BOA, *BEO.Ayn.d* (*Tuna*), nr.923, s. 163.

⁸¹ *Tuna*, nr.995, 16 Receb 1292/18 Ağustos 1875.

⁸² BOA, MF.MKT, 44/56.

⁸³ *Tuna*, nr.501, 1 Cemâziyelâhır 1287/28 Ağustos 1870; nr.505, 15 Cemâziyelâhır 1287/11 Eylül 1870; nr.610, 12 Receb 1288/27 Eylül 1871; nr.612, 20 Receb 1288/5 Ekim 1871; nr.697, 7 Cemâziyelâhır 1289/11 Ağustos 1872; nr.699, 14 Cemâziyelâhır 1289/18 Ağustos 1872; nr.807, 25 Receb 1290/17 Eylül 1873.

ara verilmiştir. Söz konusu bina askeri hastane olarak kullanılmaya başlamıştır. 1877 yılı yaz aylarındaki Rus saldırıları sırasında da ne yazık ki tamamen yıkılıp kullanılamaz hale gelmiştir⁸⁴.

Diğer ıslahhanelere göre daha fazla gelire sahip olan Rusçuk İslahhanesi'nin Tuna Vilayeti'nin merkezinde bulunması nedeniyle imkanlarının diğerlerine oranla fazla olmasına dikkat çeken Midhat Paşa kurumun yıllık gelirinin 300.000 kuruşu geçtiğini belirtmiştir. Paşa bu meblağın sadece 1/3'nin Varna demiryolunun inşaatı sırasında Hezargrad (İnebekçi) ve Işıklar⁸⁵ istasyonları civarında ıslahhaneye gelir sağlaması amacıyla 200.000 kuruş harcanarak yaptırılan kargir zahire ambarlarının kirasından sağlandığını ifade etmiştir⁸⁶. Hayırseverlerin yaptığı yardımlar sayesinde ıslahhaneye gelir getirecek akar edinilmeye sonraları da devam edilmiştir. İslahhane için otel, gazino, han, çeşitli bina ve dükkan gibi emlak inşa ettirilmiş⁸⁷, böylece kurumun yıllık geliri artarak 500.000 kuruşa erişmiştir⁸⁸. İslahhaneye kira geliri sağlayan gayrimenkullerin dışında Niş'te olduğu gibi ihzariye tezkerelerinden de gelir aktarılmıştır⁸⁹. Ayrıca öğrenci üretiminden elde edilen kazanç kurumun diğer gelirleri arasında küçümsenmeyecek düzeye ulaşmıştır⁹⁰.

⁸⁴ T. Bakardjieva-S. Yordanov, *a.g.e.*, p. 162.

⁸⁵ Hezargrad'a bağlı bir köy olan söz konusu yer Âşıklar olarak da anılmıştır. Bkz. M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 2006, s. 65.

⁸⁶ Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitab, s. 34; *Midhat Paşa'nın Hatıraları:1*, s.53. Söz edilen yerlerdeki ambarların kiraya verileceğini bildiren ilanlara sık sık *Tuna Gazetesi*'nde yer verilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.602, 14 Cemâziyelâhır 1288/30 Ağustos 1871; nr.604, 21 Cemâziyelâhır 1288/6 Eylül 1871; nr.605, 25 Cemâziyelâhır 1288/10 Eylül 1871; nr.794, 9 Cemâziyelâhır 1290/3 Ağustos 1873; nr.998, 27 Receb 1292/29 Ağustos 1875. 1873 yılı itibarıyla İnebekçi ve Işıklar/Âşıklar istasyonlarına tüccar tarafından da zahire ambarları inşa edildiğinden ıslahhaneye ait olanlar tercih edilmez olup boş kalmış, giderek tamire muhtaç hale gelmiştir. Bunların bakımı yapılarak bir an önce toptan veya göz göz olarak kiraya verilmesi Hezargrad Kaymakamlığı'ndan istenmiştir (NBKM, F, 112/327).

⁸⁷ *Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; F. R. Unat, *a.g.m.*, s. 6; H. J. Kornumpf, *a.g.m.*, s. 155.

⁸⁸ *Tuna*, nr.699, 14 Cemâziyelâhır 1289/18 Ağustos 1872.

⁸⁹ Vilayetin Rusçuk, Tulça, Varna ve Tırnova sancaklarında sarf olunan tezkerelerden elde edilen gelir Rusçuk İslahhanesi için ayrılmıştır (*Tuna*, nr.70, 1 Muharrem 1283/16 Mayıs 1866; nr.80, 7 Safer 1283/20 Haziran 1866). İslahhaneler Nizamnamesi'nin dibâcesinde söz konusu davet tezkerelerinden sağlanan yıllık gelirin 50.000 kuruş olduğu belirtilmiştir. Bkz.

Ruşçuk İslahhanesi'nin gayrimenkulleri arasında; Nisbiye Köyü'nde han, Niğbolu'da hamam, Silistre'de iki bina, Varna'da buzhane, Köstence'de ıslahhane binası, Kaspiçan ve Kayalıdere köylerinde 52,5 dönüm arazi, yine Kaspiçan'da bahçe ve bina, Hezargrad'da İnebekçi İstasyonu karşısında tüm müstemilatıyla birlikte bina, İnebekçi İstasyonu'nda 14 göz ambar, Işıklar/Âşıklar İstasyonu'nda 11 göz ambar, bir dükkan, üç oda ve bir baraka, Rusçuk'ta Avusturya Konsolosluğu tarafından kullanılan bir bina ile ona bitişik arsa, otel ve gazino, otel civarında 7.000 ilâ 8.000 zirâ⁹¹ kadar arsa ve dört odalı bir ev, Tuzcu İskeleyi'nde dükkan ve biri yarım hisse olan iki fırın, kız ıslahhanesi altında üç mağaza, hükümet dairesi civarında kiraathane ile dört ev ve Tuna sahilinde bulunan bir vapur değirmeni⁹² sayılabilir⁹³. Görüleceği üzere diğer ıslahhanelere göre epeyce fazla akara sahip olan Rusçuk İslahhanesi ihtiyaçlarını karşılamakta herhangi bir darlığa düşmemiştir. Hatta gelir fazlasının binası tamamlandığı halde kaynak yetersizliği nedeniyle açılmayan kız ıslahhanesine aktarılması uygun görülmüştür⁹⁴.

İslahhane emlakı arasında bulunan Avrupalı tarzda üç katlı olarak taştan yapılmış olan otel Rusçuk'un sosyal yaşamına renk katmıştır. Tuna'ya nazır olan ve karşı kıyıdaki Yergöğü'ne bakan otelde genellikle üst düzey memurlar, yabancılar⁹⁵ ve Rusçuk'tan geçen diplomatlar⁹⁶

Tuna, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; F. R. Unat, a.g.m., s. 6; H. J. Kornrumpf, a.g.m., s. 155, 156.

⁹⁰ 1866 yılı sonları itibariyle Niş ve Rusçuk ıslahhaneleri öğrencilerinin ürettiklerinden sağlanan yıllık gelir 70.000 ilâ 80.000 kuruş kadardır (*Tuna*, nr.135, 23 Şa'ban 1283/30 Aralık 1866; F. R. Unat, a.g.m., s. 6; H. J. Kornrumpf, a.g.m., s. 155, 156).

⁹¹ Orta parmak ucuyla dirsek arasındaki uzunluğu ifade eden sözcük arşın'ın Arapçası olup 75,7738 cm.ye eşittir (M. Ş. Acar, a.g.e., s. 29-30, 43, 51). Yukarıda belirtilen 7.000-8.000 zirâ' yaklaşık olarak 5.304 m.-6.061 m. demektir.

⁹² Buhar gücünün uygulandığı buharlı un fabrikası olup buhar değirmeni olarak da anılır (Zeki Arkan-Abdullah Martal, "İzmir'de İlk Buharlı Un Fabrikası", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı), İstanbul 1998, s. 11).

⁹³ Söz edilen taşınmazlara ait tablo Ek III'te verilmiştir.

⁹⁴ *Tuna*, nr.706, 8 Receb 1289/11 Eylül 1872.

⁹⁵ Örneğin; 1866 yılının Eylül ayında fotoğrafçı olan Fransız bir hanım Rusçuk'a gelip İslahhane Otel'i'nde kalmış, *Tuna Gazetesi*'ne ilan vererek isteyenlerin aile fotoğraflarını çekebileceğini duyurmuştur (*Tuna*, nr.105, 6 Cemâziyelevvel 1283/16 Eylül 1866).

konaklamıştır. İlk katta 8, diğer iki katta da 24 olmak üzere 32 oda bulunan binada, büyük bir salon, Viyana'dan alınmış mobilyalarla donatılmış bir gazino ve eski bir Macar göçmeni tarafından düzenlenmiş geniş bahçe mevcuttur. Otelin giriş katında yer alan restoranda tabldot ve alakart servis için konulan masaların yanında Macar ve Fransız şaraplarının sunulduğu, Yunan, Fransız ve Bulgar gazetelerinin bulunduğu bir büfe-nin mevcudiyeti bilinmektedir. Bu gösterişli bina Rusçuk'ta geçici bulunanlara konaklama mekanı olmasının yanında çeşitli eğlencelere⁹⁷, balo-lara⁹⁸, tiyatro gösterileri⁹⁹ ile sergilere de ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca kura usulü ile satışına karar verilen gayrimenkullerin piyango çekilişleri¹⁰⁰

⁹⁶ Örneğin; 1871 yılı Kasım ayında İtalya'nın İstanbul elçisi bir gece Islahhane Otel'i'nde kalmış, ertesi gün İstanbul'a gitmek üzere trenle Rusçuk'tan ayrılmıştır (*Tuna*, nr.623, 29 Şa'ban 1288/12 Kasım 1871).

⁹⁷ Örneğin; 1866 yılının Ekim ayında Rusçuk'ta bulunan Hokkabaz İranlı Mehmed İsmail Efendi'nin Islahhane Otel'i'nin salonunda bir gösteri yapacağı ve izlemek isteyenlerin (alaturka) saat 02.00'de otele bulunmaları *Tuna* Gazetesi aracılığıyla bildirilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.110, 23 Cemâziyelevvel 1283/3 Ekim 1866.

⁹⁸ Örneğin; Tuna Vilayeti Valisi olan Akif Paşa'nın buradaki görevinden alınıp Bosna Valiliği'ne atanması üzerine gerek halk gerekse askeri ve mülki erkan paşadan gördükleri iyi muameleye karşılık teşekkürlerini sunmak amacıyla 1871 yılı Ocak ayında Islahhane Otel'i'nde bir balo düzenlemişlerdir (*Tuna*, nr.541, 1 Zilka'de 1287/22 Ocak 1871). Tuna Valisi aracılığıyla geliri kız ıslahhanesine ait olmak üzere tertip edilen balolar da burada gerçekleştirilmiştir. 25 Ocak 1874 tarihinde düzenlenen balo için bkz. *Tuna*, nr.843, 17 Zilhicce 1290/4 Şubat 1874. Ayrıca 22 Ocak 1876 tarihinde düzenlenmesi planlanan benzer bir balo ilanı için bkz. *Tuna*, nr.1035, 15 Zilhicce 1292/12 Ocak 1876.

⁹⁹ Örneğin; Rusçuk'ta bulunan Bulgar Kilisesi Şakirdanı adıyla anılan cemiyet tarafından "Medeniyetin Yanlış Manası" adında bir tiyatro oyunu 7 Kasım 1871 tarihinde Islahhane Otel'i'nde sahnelenmiştir. Birinci mevki biletleri 15, ikinci mevki 10, üçüncü mevki ise 7 kuruştan satışa sunulmuştur (*Tuna*, nr.620, 18 Şa'ban 1288/1 Kasım 1871). 1872 yılı sonlarından itibaren de Rusçuk'a dışarıdan gelen oyuncular tarafından her Salı, Perşembe, Cumartesi ve Pazar geceleri pandomim gösterilerinin sergilenmesine karar verilmiştir. İzlemek isteyenlerin 5 kuruş karşılığında otele girebilecekleri yine vilayet gazetesinde belirtilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.734, 21 Şevval 1289/22 Aralık 1872.

¹⁰⁰ Örneğin; 1866 yılı Ağustos ayında Rusçuk'taki Rusya konsolosu tarafından tüm müstemilatıyla birlikte 10 odalı bir konak piyangoya konulmuştur. Her birinin değeri bir Macar altını yani 53 kuruş olan 1.200 biletin satışından sonra çekilişin Islahhane Otel'i'nde yapılacağı vilayet gazetesi aracılığıyla duyurulmuştur (*Tuna*, nr.98, 11 Rebi'ülâhır 1283/22 Ağustos 1866). Tırnova civarında bulunan söz konusu binanın piyangosunun 24 Şubat 1867 tarihinde Islahhane Otel'i'nde çekileceği, hissedar olanların katılması gerektiği yine gazetede ilan olunmuştur (*Tuna*, nr.148, 13 Şevval 1283/17 Şubat 1867; nr.149, 16 Şevval 1283/20 Şubat 1867; nr.150, 20 Şevval 1283/24 Şubat 1867).

yine otelde yapılmıştır¹⁰¹. XX. yüzyıl başlarında şehrin en lüks otellerinden biri olarak kullanılmaya devam eden bina aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde Rusçuk Belediyesi'nin merkez binası haline getirilmiştir¹⁰².

Sofya İslahhanesi

Sofya tarafında erzak ile zahirenin ucuzluğu, ıslahhane öğrencilerine öğretilen aba ve şayak dokuma işi için bölgenin daha uygun olduğu düşüncesiyle 1866 yılı sonlarında Sofya'da da bir erkek ıslahhanesi açılmıştır. Buraya dokumacılık alanında eğitim almak üzere Niş ve Rusçuk ıslahhanelerinden ayrılarak gönderilen öğrenciler ile diğer ıslahhanelerde olduğu gibi acz içinde olan, muhtaç durumda bulunan çocuklar kabul edilmiştir. Bölge halkı böyle bir kurumun faaliyete geçirilmesinden memnun olmuş, bazı hayırseverler 100.000 kıyye (128.200 kg.) kadar buğday bağışlayarak katkıda bulunmuştur. Tuna Vilayeti askerinin elbiseleri için gerekli olan şayak, çuha ve astar gibi kumaşların buradaki ıslahhane öğrencileri tarafından üretilmesine karar verilmiş, bu nedenle bir de fabrika açılmıştır¹⁰³. Viyana'dan getirtilen makineler ve ustalarla ilk deneme 1867 yılı başlarında yapılmış, 2 arşın (yaklaşık 1,5 m.) genişliğinde dokunan Moskov çuhası denilen numune asker elbisesi için yine Viyana'dan gelen kumaştan daha sağlam olup ucuza mâl

¹⁰¹ Dobrina Jeleva-Martins Viana, "Gradoustroystvena Evolütsiya Na Grad Ruse/Ot Viznikvaneto Mu Do Sredata Na XX V./", *Almanah* ["Urban Evolution of the City of Ruse /From Its Emergence to Mid-Tewenth Century", *Almanac*], II, Ruse 1997, p. 337; Tsveta Todorova, "Ot Stariya Rusçuk Kim Noviya Ruse", *Almanah* ["From the Old Ruschuk to the New Ruse", *Almanac*], II, Ruse 1997, p. 373; *Podbrani Izvori Za Istoriyata Na Grad Ruse I Rusenskiya Kray (II-XIX V.)* [Selected Sources About the History of Ruse and Its Region (Second Through Nineteenth Centuries)], (Sistaviteli [Ed.], Stoyan Yordanov-Teodora Bakırdjieva), Ruse 1999, p. 83-84; T. Bakardjieva-S. Yordanov, *a.g.e.*, p. 189.

¹⁰² Nikola Georgiev Popov, *Opisanie Na Rusçuk Za Vreme Ot 1860 Do 1879 Godina* [Description of Ruschuk During the Period of 1860-1879], Rusçuk 1928, p.22; S. Simeonov, *a.g.e.*, p. 29; Simeon P. Parmakov, *Ruse Vçera I Dnes Kulturno-Istoriçeski Oçerk Za Grada Ot Osnovavaneto Mu Do Naşi Dni* [Ruse Yesterday and Today Cultural and Historical Narration about the City from Its Foundation until Nowadays], Ruse 1936, p. 12.

¹⁰³ *Tuna*, nr.136, 26 Şa'ban 1283/2 Ocak 1867. Sofya'da açılan fabrika ve asker elbisesi için gerekli kumaşın ıslahhane öğrencileri tarafından üretilmesi hakkında ayrıca bkz. *Tuna*, nr.215, 18 Cemâziyelâhır 1284/16 Ekim 1867; nr.216, 22 Cemâziyelâhır 1284/20 Ekim 1867.

olacağından bu işin geliştirilmesine çalışılmıştır. Nitekim iki yıl içinde bu sanat dalında çocuklardan çoğu ustalık seviyesine ulaşmıştır¹⁰⁴.

Sofya İslahhanesi öğrencilerine zamanla kenevir bezi dokuması da öğretilmiş, çoğu günde 20 ilâ 25 arşın (yaklaşık 15 m.-19 m.) kadar bez dokur hale gelmiştir. Bunların arasında bulunan 13 yaşındaki Bekir isimli çocuk bir günde 35 zirâ‘ (yaklaşık 26,5 m.) kadar bez dokuduğu için fabrikaya alınması düşünülmüş ancak tezgahın oldukça büyük çocuğun ise küçük olması nedeniyle büyüdüğünde alınmak üzere bundan vazgeçilmiştir. İslahhane öğrencilerini haber yapmaya devam eden, bu çocukların başarılarına sıkça yer veren vilayet gazetesi çocuğu ve kurumu övmüş, eğitimin önemine dikkat çekerek halkın kendi çocuklarının eğitimi konusunda da duyarlı olmaları gerektiğini vurgulamıştır¹⁰⁵. Birkaç yıl sonra bu defa da Amerika’dan getirtilen makine aracılığıyla dokuma işinde yetiştirilen ıslahhane öğrencilerinin çorap numuneleri hazırladığını, bunların gayet güzel olduğunu yazan gazete Rusçuk ve Sofya ıslahhanelerindeki öğrencilerin bu dalda yetiştirilmesi için aynı makineden altı veya yedi, fanila ile gömlek dokuyan türünden ise birkaç tane satın alınacağını duyurmuştur¹⁰⁶. Nitekim fabrikada çorap ve fanila makineleriyle de üretim yapılmaya başlamış ancak Sofya’daki ıslahhanede dokuma eğitimi yanında terzilik ve kunduracılık öğretimi de devam ettiğinden öğrenci mevcudu yeterli olmadığı için Rusçuk İslahhanesi’nden 30 kadar çocuğun Sofya’ya nakli istenmiştir¹⁰⁷.

1291/1874-1875 yılına kadar 3.000’den fazla vilayet askerinin elbisesi için gerekli olan çuha Sofya İslahhanesi’ne ait fabrikada öğrenciler tarafından üretilmeye, elbiseler ise üç ıslahhanenin öğrencileri tarafından dikilmeye devam etmiştir¹⁰⁸. Ancak Zabtiye Nezareti tarafından,

¹⁰⁴ *Tuna*, nr.139, 7 Ramazan 1283/13 Ocak 1867; Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitap, s. 33; *Midhat Paşa’nın Hatıraları*:1, s. 53.

¹⁰⁵ *Tuna*, nr.358, 3 Zilhicce 1285, 17 Mart 1869.

¹⁰⁶ *Tuna*, nr.706, 8 Receb 1289/11 Eylül 1872. Kısa bir süre sonra birkaç tane daha çorap makinesi alınmış, sayıları 10’a ulaşan makinelerin sonradan yine artırılması yoluna gidilmiştir (*Tuna*, nr.751, 3 Muharrem 1290/2 Mart 1873).

¹⁰⁷ *Tuna*, nr.798, 23 Cemâziyelâhır 1290/17 Ağustos 1873.

¹⁰⁸ *Tuna*, nr.751, 3 Muharrem 1290/2 Mart 1873; nr.975, 5 Cemâziyelâhır 1292/9 Haziran 1875.

1291/1874-1875 yılı için Niş, Rusçuk ve Sofya ıslahhanelerinde hazırlanacak elbiselerin Sofya'daki fabrikanın ürettiği Moskov çuhası yerine fiyatının daha uygun olduğu gerekçesiyle Feshane çuhasından dikilmesine karar verilmiştir. Birkaç seneden beri ihyasına çalışılan Sofya'daki fabrika bu şekilde kayba uğramış, Feshane çuhası kalitesinde üretim yapması için birtakım iyileştirme çalışmaları da başlamıştır¹⁰⁹.

Salnamelerden mesleki eğitimin dışında sadece Türkçe ve Bulgarca derslerinin verildiği anlaşılan ıslahhanede genellikle 100'ün üzerinde öğrenci barındırılmıştır¹¹⁰. Burada Rusçuk Islahhanesi'ndeki ders çeşitliliğine rastlanmamakla birlikte okur-yazar hale gelen çocukların diğer ıslahhanelerde de olduğu gibi ilgili oldukları sanat dallarındaki eğitimlerine önem verilmiş ve bir meslek erbabı olmaları için çalışılmıştır.

Gelirleri hakkında fazla bilgi edinilemeyen kurum hakkında Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*'te yıllık gelirin istenilen düzeye getirilemediğinden söz ederek ıslahhane fabrikasında yılda 30.000 metre kadar kaba çuha imal edildiğini ve bunun epeyce kâr bıraktığını ifade etmiştir¹¹¹. Fabrika-daki üretimden sağlanan gelirle ihtiyaçların önemli bir kısmının karşılandığı anlaşılan kuruma hayırseverler de bağışlarıyla katkıda bulunmuştur.

Rusçuk Kız Islahhanesi

Kimsesiz ve çaresiz erkek çocukların içinde bulundukları durumdan ıslahhaneler sayesinde kurtarıldıkları, sahipsiz olan kızların ise benzer bir kuruma barındırılarak yetiştirilmeleri gerektiği düşüncesiyle Rusçuk'ta erkek ıslahhanesinin yanında yukarıda ilgili yerlerde belirtildiği gibi bir de kız ıslahhanesi açılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Meclis-i Umumi tarafından hazırlanan 28 Ekim 1867 tarihli mazbatada kimsesiz ve muhtaç olan kız çocukların bir kısmının bazı hayır sahiplerinin yanına verildiğinden, özürlü olanların sahipsiz kalmaları üzerine böyle bir kuruma ihtiyaç duyulduğundan bahsedilmiştir. Devamında vilayet genelinde

¹⁰⁹ *Tuna*, nr.975, 5 Cemâziyelâhır 1292/9 Haziran 1875.

¹¹⁰ Salnamelere göre Sofya Islahhanesi'nde bulunan öğrenci sayıları Ek II'de verilen tabloda gösterilmiştir.

¹¹¹ Midhat Paşa, a.g.e., Birinci Kitab, s. 34; *Midhat Paşa'nın Hatıraları*: I, s. 53.

ıslahhanelere tahsis edilen gelirin daimi olarak 500 kadar çocuğun ihtiyaçlarını karşılayacak düzeye ulaştığından ancak kız ıslahhanesinin inşası ve giderleri için yeni kaynaklara gereksinim olduğundan söz edilmiş, bu kurumda erkek ıslahhanelerinde olduğu gibi çoğunlukla göçmen kızların yaşayacağı belirtilerek binanın yapımına muhacir aşâr¹¹² fazlasından 150.000 kuruş ayrılması önerilmiştir¹¹³. Tuna Vilayeti Meclis-i Umumi kararı merkez tarafından uygun bulunmuş¹¹⁴, tıpkı diğer ıslahhanelerin yapımı sırasında olduğu gibi halkın desteğine de başvurulmuştur. 1867 yılı Kasım ayında Midhat Paşa ile üst düzey memurların katıldığı bir ziyafet sırasında açılması planlanan kız ıslahhanesi için Vilayet Defterdarı Edib Efendi 1.000 Frank bağışlayarak kampanyayı başlatmış¹¹⁵, daha sonraki dönemde gerek vilayet yöneticileri gerekse halkın yaptığı bağışlarla toplanan para 83.234 kuruşa ulaşmıştır¹¹⁶. Bunlardan başka sahip oldukları araba şirketi hisselerini

¹¹² Vilayet dahilinde bulunan 350.000 civarındaki Çerkez ve Tatar göçmen yeni yerleşim yerlerinde on yıl süreyle aşâr vergisinden muaf tutulmuş, bu sürenin bitiminden birkaç yıl sonra ziraatla uğraşmaya başlayanlar vergiye tâbi olmuştur. İlk yıl göçmenlerden alınan vergi öncelikle yine kendi aralarında bulunan muhtaçlara yevmiye olarak tahsis edilmiş, kalan miktar ile köylere cami ve okul yaptırılmıştır. İkinci yıl verginin miktarı arttığı için dağıtılan yevmiye de artırılmış, vilayette yapılan yedi hastane ile ıslahhanelerde bulunan bir kısmı muhacir olan çocukların ihtiyaçları yine bu gelirden karşılanmıştır (Midhat Paşa, *a.g.e.*, Birinci Kitab, s. 34-35; *Midhat Paşa'nın Hatıraları:1*, s. 53-54). Kız ıslahhanesinin inşası için de söz konusu vergi kaynak sağlamıştır.

¹¹³ BOA, İ.MVL, 584/26270 (İradenin transkripsiyonu için bkz. M. H. Şentürk, *a.g.e.*, s. 313-317); BOA, *BEO.Ayn.d (Tuna)*, nr.920, s.76; BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 1074/62.

¹¹⁴ BOA, A.MKT.MHM, 401/14.

¹¹⁵ *Tuna*, nr.223, 17 Receb 1284/13 Kasım 1867.

¹¹⁶ Bağışta bulunanların isimleri, toplumdaki statüleri ve bağışladıkları miktarlar *Tuna Gazetesi*'nde yer almış, katkıları takdirle karşılanmıştır. Bireysel olarak; Meclis-i İdâre-i Liva azasından Hacı Mehmed Ali Ağa ve Bulgar ileri gelenlerinden Petraki Efendi 1.000'er, Zıştovili tüccar Nikolaki Ağa 5.000, Silistre hanedanından İbrahim Paşa 2.000, Viyana tüccarından Tırnovalı Hacı Dimitri 4.800 kuruş ile kampanyaya destek vermişler (*Tuna*, nr.228, 5 Şa'ban 1284/30 Kasım 1867; nr.229, 8 Şa'ban 1284/3 Aralık 1867; nr.242, 24 Ramazan 1284/18 Ocak 1868; nr.269, 10 Muharrem 1285/3 Mayıs 1868; nr.318, 5 Receb 1285/21 Ekim 1868), başka bazı yardımseverler ise 11.508 kuruş tutarında bağışta bulunmuşlardır. Bunların dışında Tırnova, Rusçuk, Hezargrad, Lofça, Servi, Osmanpazarı, Mankalya ve Balçık'daki müslim ve gayrimüslim üst düzey memurlarla eşleri tarafından yapılan bağışlar da gazeteye yansımış, Tırnova'dan 12.401, Rusçuk'tan 19.385, Hezargrad'dan 9.069, Lofça'dan 1.541, Servi'den 650, Osmanpazarı'ndan 1.432, Gabrova'dan 2.464, Travna'dan 511, Kazgan'dan 402, Mankalya'dan 1.080,5, Şumnu'dan 4.361,5, Yeni

inşası devam eden ıslahhaneye bağışlayanlar da olmuş, yukarıda söz edildiği gibi yıllık getirisi 200 kuruş olan bu hisseler ıslahhane için düzenli gelir oluşturmıştır¹¹⁷.

Toplanan yardımlarla binanın inşaatı tamamlandığı halde Midhat Paşa'nın valilikten alınması ve ıslahhanenin masraflarını karşılayacak kaynak olmaması nedeniyle kurum kısa sürede faaliyete geçirilememiştir. Erkek ıslahhanesinin giderlerine tahsis edilen gelirden artan meblağın kızlara kullanılabileceği görüşü üzerine 1872 yılında, gerekli personelin oluşturulması ve "...öksüz kızların toplanarak terbiye ve nakış gibi ta'lim-i sanâyi'-i lâzıme edilmesi için..." kurumun bir an önce açılması emredilmiştir. Öncelikle inşaata harcanan paradan artan ve erkek ıslahhanesi sandığında bulunan yaklaşık 22.000 kuruş ile yatak ve karyola gibi temel ihtiyaç maddelerinin alımı sağlanmıştır. Aynı yılın Eylül ayı itibariyle kurumun yakında resmen açılacağı açıklanmıştır¹¹⁸. ıslahhaneye 10 yaşından küçük öksüz ve yetim olanların veya anne-babasından biri hayatta olmakla birlikte muhtaç durumda bulunanların alınacağı ilan edilerek bu durumdaki kız çocukların kaydına başlanmıştır¹¹⁹. Nitekim aynı yılın sonlarına doğru ıslahhane faaliyete geçmiş, erkek ıslahhanelerinde olduğu gibi buradaki kızlara dinlerine göre Türkçe veya Bulgarca dersleri yanında yabancı bir hanım tarafından Fransızca, dikiş ve piyano eğitimi verilmiştir. Böylece sahipsiz ve çaresiz erkek çocuklar-

pazar'dan 2.309 ve Balçık'tan 2.320 kuruş toplandığı yazılmıştır (*Tuna*, nr.232, 19 Şa'ban 1284/15 Aralık 1867; nr.236, 3 Ramazan 1284/28 Aralık 1867; nr.238, 10 Ramazan 1284/4 Ocak 1868; nr.242, 24 Ramazan 1284/18 Ocak 1868; nr.269, 10 Muharrem 1285/3 Mayıs 1868; nr.270, 13 Muharrem 1285/6 Mayıs 1868; nr.278, 12 Safer 1285/3 Haziran 1868; nr.334, 2 Ramazan 1285/16 Aralık 1868).

¹¹⁷ Kız ıslahhanesi için vilayet genelinde müslim ve gayrimüslimler tarafından yaklaşık olarak 21,5 şirket hissesi bağışlanmıştır. Bunlar arasında 19 hayırsever birer hisselerini, bir kişi iki, biri de yarı hissesini yani yıllık 200 kuruş olan kâr payının 100 kuruşunu ıslahhaneye devretmiştir. 21,5 hissenin her yıl sağlayacağı 4.300 kuruş böylece kız ıslahhanesine aktarılmıştır. Bağışta bulunan hisse sahipleri için bkz. BOA, T, nr.000082, s.45; *Tuna*, nr.242, 24 Ramazan 1284/18 Ocak 1868; nr.270, 13 Muharrem 1285/6 Mayıs 1868; nr.275, 2 Safer 1285/24 Mayıs 1868; nr.291, 28 Rebi'ülevvel 1285, 19 Temmuz 1868; nr.315, 24 Cemâziyelâhır 1285/11 Ekim 1868; nr.334, 2 Ramazan 1285/16 Aralık 1868; nr.411, 23 Cemâziyelâhır 1286/29 Eylül 1869.

¹¹⁸ *Tuna*, nr.650, 16 Zilhicce 1288/25 Şubat 1872; nr.706, 8 Receb 1289/11 Eylül 1872.

¹¹⁹ BOA, Cevdet Maarif (C.MF), 131/6542.

dan sonra aynı durumdaki kızlar da devlet koruması altına alınmış, hayata hazırlanmaya çalışılmıştır. İslahhane açıldığı ikinci yıldan itibaren kim-sesiz ve muhtaç kızların dışında belirlenen yıllık bedeli ödeyerek eğitim alan küçük kızların devam ettiği bir kurum haline de gelmiş¹²⁰, paralı öğrencilerden alınan meblağ islahhaneye gelir kaydedilmiştir¹²¹. *Tuna Gazetesi*'nde yer alan haberlerde öğrencilere uygulanan yıl sonu sınavında küçük kızlar tarafından hazırlanan ürünlerin sergiye konulması ve görenlerin oldukça beğenmesi¹²² üzerine kendi kızlarının da okur-yazar hale gelmesi, dikiş ve el işleri öğrenebilmesi arzusuyla ailelerin ücret karşılığında çocuklarını kuruma gönderdiklerinden söz edilmektedir. İslahhaneye sabah gelip akşam evlerine dönecek olan bu kızlar için aylık 25 kuruş alındığı ayrıca piyano eğitimi almayı da istemeleri halinde yine aylık olmak üzere 50 kuruş ücret ödemeleri gerektiği haberin devamında belirtilmiştir¹²³.

Nitelikli Eleman Yetiştirme Gayretleri

Sahipsiz çocukların barındırılarak eğitim verildiği islahhaneler meslek edindirme ve nitelikli eleman yetiştirme gayesiyle hizmet vermişlerdir. Bu nedenle gerek islahhanede gerekse öğretilmesi hedeflenen sanat dalıyla ilgili kuruluşlarda verilen eğitimin dışında 1867 yılından itibaren yurt dışına öğrenci gönderilerek yetiştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu konuyla ilgili *Tuna Gazetesi*'nde

¹²⁰ Salnamelere göre Rusçuk Kız İslahhanesi'nde bulunan öğrenci sayılarını gösteren tablo Ek II'de verilmiştir.

¹²¹ İslahhane faaliyete geçtikten sonra çeşitli kaynaklardan gelir sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin; Bu amaçla yani hasılatı kız islahhanesine ait olmak üzere (muhtemelen her yıl) İslahhane Otel'i'nde balo düzenlenmiştir. 25 Ocak 1874 tarihinde tertip edilen baloda kız öğrenciler tarafından üretilen 16 parça eşya piyango usulüyle satışa sunulmuştur. Bu satıştan 6.957 kuruş elde edilmiş, masraflar çıkartıldıktan sonra kalan 4.504 kuruş islahhaneye gelir olarak aktarılmıştır (*Tuna*, nr.843, 17 Zilhicce 1290/4 Şubat 1874). Mutâd olduğu üzere 22 Ocak 1876 tarihinde düzenlenmesi planlanan benzer bir balo için ayrıca bkz. *Tuna*, nr.1035, 15 Zilhicce 1292/12 Ocak 1876.

¹²² Gazetede Müslüman kızların âdet gereği imtihan meydanına çıkamadıkları için ürünlerin teşhir edilerek değerlendirilmesi yoluna gidildiğinden, yedi-sekiz ay kadar zaman zarfında hazırlanan el işlerinin yerli ve yabancı hanımların beğenisini kazandığından bahsedilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.807, 25 Receb 1290/17 Eylül 1873.

¹²³ *Tuna*, nr.1002, 11 Şa'ban 1292/12 Eylül 1875.

İslahhânelerin te'sîs ve güşâdından beri görülen fevâid ve muhasseenât-ı mâddiye ve ma'neviyesi müstağni-i tavzih ve tekrardır islahhânelerde bulunan etfâl ve eytâm bilâfark ta'lîm-i ulûm ve tahsîl-i sanâyi'e çalışdırılmakda olmasıyla şimdiye kadar derûn-ı vilâyetde güşâd olunan Niş ve Rusçuk ve Sofya islahhânelerinde dört yüz nefere bâliğ olan şâkirdânın ekserisi okuyub yazmakla beraber terbiyet-i insâniyyede ve sanâyi-i muhtelifede dahi teveccühle ilerledikleri âşikârdır bunların yalnız mülkümüzde bulunan sanâyi'in dâire-i mahdûdesiyle iktifâ' ettirilmeyib Avrupaca dahi bazı sanâyi-i mu'tebere tahsîliyle ilerde vatan ve memleket için o yoldan dahi menfaat ve fâideleri istihsâl edilmek niyet ve arzusuyla...

denilerek dışarıda eğitim gören öğrenciler aracılığıyla Avrupa'daki bilgi ve teknolojinin ülkeye taşınmasına çalışıldığı belirtilmiştir. Bu amaçla gönderilecek öğrenciler için beş yıl eğitimden sonra geri dönmeleri ve belirli bir süre ıslahhanede çalışmaları koşulu getirilmiş böylece öğrendiklerini öğretmeleri hedeflenmiştir. Nitekim Rusçuk İslahhanesi'nden masrafları karşılanmak üzere bir Türk, iki Bulgar, bir Çerkez, bir Tatar ve bir Ermeni olmak üzere 6 öğrenci beş yıllığına Fransa'ya gönderilmiştir. Bundan sonra da ülkede rağbet gören ve ihtiyaç duyulan sanat dallarında yetiştirilmek üzere her yıl 6 öğrencinin gönderileceği gazete aracılığıyla ilan edilmiştir¹²⁴.

İlk giden gruptan bir buçuk yıl kadar sonra yeni bir grup daha gönderilmiş¹²⁵, öncekilerle birlikte Paris'te bulunan 12 çocuğun Fransızca'yı öğrendikleri ve eğitimini aldıkları meslek dalında epeyce ilerledikleri vilayet gazetesinde haber olarak verilmiştir. Bu durumun memnuniyet yarattığı ayrıca belirtilmiştir¹²⁶. Bir süre sonra bu çocuklardan biri ne yazık ki ölmüş, biri de kötü davranışlarından dolayı geri iade edilmiştir. Geriye kalan 10 çocuktan İvranyalı Abbas ile Çerkez Nesib mimarlık, Rusçuklu Mıgırdiç debbağlık, Şehirköylü Dore (?) fağfuri, Samakovlu Vasil litoğrafya, Vidinli İbrahim marangozluk, ressamlık,

¹²⁴ *Tuna*, nr.202, 2 Cemâziyelevvel 1284/1 Eylül 1867; nr.215, 18 Cemâziyelâhır 1284/16 Ekim 1867.

¹²⁵ Fransa'ya yine Rusçuk İslahhanesi'nden gönderilen 6 kişiden oluşan ikinci grup için bkz. *Tuna*, nr.372, 30 Muharrem 1286/12 Mayıs 1869.

¹²⁶ *Tuna*, nr.440, 17 Şevval 1286/19 Ocak 1870.

mühendislik ve ziraat, Zekeriya ve Nişli Yovan ziraat, Rusçuklu Panayot Fransızca, Nişli Ahmed Emin de geometri, matematik ve ressamlık eğitimi almıştır. İslahhane gelirlerinin her yıl gönderilmesi planlanan 6 kişinin masraflarını karşılayacak düzeyde olmaması nedeniyle bu iki gruptan başka öğrenci gönderilememiş, Paris'tekiler döndükten sonra yenilerin gönderilmesine karar verilmiştir¹²⁷. Nitekim ikinci grup gideli beş yıl olmadığı halde 1872 yılı Ağustos ayında Paris'te bulunan 10 öğrencinin geri dönmesi istenmiş, yerlerine gönderilecek çocuklar ıslahhane idaresi tarafından belirlenmiştir¹²⁸. Aynı yılın sonbaharında ülkeye dönen bu çocuklardan İbrahim, Mıgırdiç, Vasil ve Dore (?) geçici olarak İstanbul'daki Sanayi Mektebi'nde istihdam edilmiş, eğitimini aldıkları meslekleri buradaki öğrencilere öğretmekle görevlendirilmiştir¹²⁹. Gelenlerin yerine bu defa İstanbul'daki Sanayi Mektebi'nden seçilen 10 çocuk ile Rusçuk, Niş ve Sofya ıslahhanelerindeki yetenekli öğrencilerden 10 kişi olmak üzere toplam 20 çocuk gönderilmiştir¹³⁰. Bir yıl sonra vilayet ıslahhanelerinden seçilen 5 öğrenci daha diğerlerinin yanına gitmiştir¹³¹.

1873 sonbaharında gönderilen bu çocuklardan başka bir grubun gidip gitmediği ve Paris'te eğitim alanların da yeterince faydalı olup olmadığı tespit edilememiştir. Sadece yukarıda belirtildiği gibi gelenlerden 4'ünün İstanbul'daki okulda değerlendirildiği ve yine bunlardan biri olan İbrahim'in Rusçuk'a döndükten sonra bir dükkan açıp marangoz olarak mesleğini icra ettiği bilinmektedir. İbrahim'in Paris'te yetiştiğini belirten *Tuna* Gazetesi, Rusçuk'ta Kız İslahhanesi altında açtığı dükkanda masa, kanepe, karyola gibi ev eşyası yaptığını, bu tarz mobilyaya ihtiyacı olanların kendisine müracaat etmeleri gerektiğini duyurmuştur¹³². Kalifiye eleman yetiştirmek düşüncesiyle dışarıda eğitim aldırılan, kendilerine yatırım yapılan dolayısıyla ıslahhanedeki diğer çocuklardan daha şanslı

¹²⁷ *Tuna*, nr.699, 14 Cemâziyelâhır 1289/18 Ağustos 1872.

¹²⁸ *Tuna*, nr.701, 21 Cemâziyelâhır 1289/25 Ağustos 1872; BOA, *BEO.Ayn.d (Tuna)*, nr.920, s. 257.

¹²⁹ *Tuna*, nr.713, 2 Şa'ban 1289/6 Ekim 1872; BOA, *BEO.Ayn.d (Tuna)*, nr.920, s. 257; nr.923, s. 20, 65.

¹³⁰ *Tuna*, nr.719, 24 Şa'ban 1289/27 Ekim 1872.

¹³¹ *Tuna*, nr.812, 13 Şa'ban 1290/5 Ekim 1873.

¹³² *Tuna*, nr.797, 19 Cemâziyelâhır 1290/13 Ağustos 1873.

olan bu gençlerin iyi bir üretici haline gelen İbrahim gibi hayatlarını kazanıp hizmet sundukları tahmin edilmektedir.

İslahhanelerin İktisadi Faaliyetleri

Yukarıda ilgili yerlerde belirtildiği gibi Tuna vilayetinde bulunan 3.246 askerin elbiseleri ile ayakkabı ve çizmeleri ıslahhanelerdeki öğrenciler tarafından üretilmiş¹³³ hatta elbise için gereken kumaş dahi belli bir dönem Sofya İslahhanesi'ne ait fabrikada imal edilmiştir. Bu gelişme bir ara imparatorluk genelindeki Osmanlı askerinin elbise ve kunduralarından bir miktarının da ıslahhanelerde üretilmesi görüşünü ortaya çıkarmıştır. Bu düşüncenin hayata geçirilip geçirilmediği bilinmemekle beraber vilayetteki askerin ihtiyacı olan giyeceklerin ıslahhaneler tarafından imali kesintisiz devam etmiş, 1873 yılında ıslahhane öğrencilerinin çalıştırıldığı Sofya'daki fabrikada askeriyeye satılmak üzere yıllık 60.000 arşın (yaklaşık 45.464 m.) aba ile 100.000 çift çorap üretilebileceği *Tuna Gazetesi*'nde haber olarak verilmiştir¹³⁴. İslahhanelerin devamlı müşterisi durumunda olan askeriye ıslahhane üretimiyle ilgili tespit edilen son örnek 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na rastlamaktadır ki bu dönemde cephedeki askerin ihtiyaçları için başlatılan kampanyada halktan istenilen hırkaların tanesi 12 kuruştan Rusçuk İslahhanesi'nde üretilmesine karar verilmiştir. Bunun için 4.846 kuruşu Bulgar halktan gerisi de Müslümanlar'dan olmak üzere 22.056 kuruş toplanmış ve 1.838 hırkanın ıslahhanede üretilmesi sağlanmıştır¹³⁵.

Sofya'da imal edilen kumaş dışında Rusçuk İslahhanesi zaman zaman gerekli olan kumaşı ihale yoluyla tüccardan temin etmiştir. Bunun için ıslahhane idaresi ihtiyaç duyduğu kumaşı vilayet gazetesine ilan verecek uygun fiyat verecek tüccardan satın alma yoluna gitmiştir. Örneğin; 1873 yılında Moskov bezi olarak tanımlanan, çuha olduğu tahmin edilen 4.000 arşın'lık (yaklaşık 3.030 m.) kumaşı ihaleyle satın almayı tercih

¹³³ BOA, MVL, 1074/66.

¹³⁴ Sofya'daki fabrikada o dönemde 10 adet olan çorap makinesinin yıllık vaat edilen miktarı üretmeye yeterli olmaması nedeniyle artırılması yoluna gidilmiş, ileride gelirinden kesilmek şartıyla yeni makine bedeli olmak üzere 3.000 kese akçe verilmiştir (*Tuna*, nr.751, 3 Muharrem 1290/2 Mart 1873).

¹³⁵ *Tuna*, nr.1165, 7 Cemâziyelevvel 1294/20 Mayıs 1877.

etmiş, bunu da gazete ilanıyla bildirmiştir¹³⁶. İslahhaneler Müfettişliği tarafından yine gazeteye verilen bir ilanda 5.000 arşın (yaklaşık 3.788 m.) Kazan Abası denilen kumaşa ihtiyaç olduğundan söz edilmiş, temini için verilen tekliflerin Vilayet İdare Meclisi'nde değerlendirilip sonuçlandırılacağından bahsedilmiştir¹³⁷. Aynı tarz başka bir ilan da 100 top Amerikan bezi için verilmiş, ıslahhanedeki numuneye uygun olmak şartıyla temini, ilgilenenlere bildirilmiştir¹³⁸. Kumaşın yanında Tuna'daki asker için hazırlanacak olan kundura ile çizmelere gerekli malzemenin sağlanması da aynı yöntemle olmuş, ıslahhane idaresi ihaleye katılmak isteyenlere gazete aracılığıyla çağrıda bulunmuştur¹³⁹. Görüleceği gibi en düşük teklifi veren tüccardan sağlanan malzeme ile Tuna ordusunun elbise ve ayakkabı ihtiyacı karşılanmaya çalışılmış, çocukların küçük birer üretici olarak bulundukları kurumun gelir elde etmesine bu şekilde katkısı sağlanmıştır.

Askeri kuruma yönelik öğrenci üretimine dayalı bu faaliyetin dışında ıslahhanelerde çocukları çeşitli meslek dallarında yetiştiren ustalar da kurumda gerek siparişe dayalı bireysel talepleri karşılayarak gerekse doğrudan satışa yönelik seri üretim yaparak ıslahhaneye gelir akışına katkıda bulunmuştur. Yine *Tuna Gazetesi*'ne verilen ilanlar ile bu faaliyet duyurulmuş, halkın dikkati çekilmeye çalışılmıştır. 19 numaralı *Tuna Gazetesi*'nde Rusçuk İslahhanesi kundura atölyesinde sipariş kundura ve potin ile her cins ayakkabı yapılmakta olduğu, bunların %5 oranında piyasanın altında satıldığı belirtilerek isteyenlerin buradaki ustaya ölçü verip beş gün sonra bedelini peşin ödemek kaydıyla ayakkabılarını alabilecekleri bildirilmiştir. Kişiyi özel üretilen kunduranın ölçüye uygun yapılması halinde bu durumun telafi edileceği, yeni bir tane hazırlanarak verileceği de ilana eklenmiştir¹⁴⁰. Başka bir sipariş yöntemiyle ayakkabı imali duyurusuna daha sonraki yıllara ait bir gazete nüshasında da rastlanmıştır, potin ile birlikte bir çift kundura sipariş edenlerin 100 kuruş, sadece potin isteyenlerin ise bir çift için 57,5 kuruş ödeyerek istediklerini

¹³⁶ *Tuna*, nr.810, 6 Şa'ban 1290/28 Eylül 1873; nr.811, 9 Şa'ban 1290/1 Ekim 1873.

¹³⁷ *Tuna*, nr.823, 21 Ramazan 1290/12 Kasım 1873.

¹³⁸ *Tuna*, nr.830, 20 Şevval 1290/10 Aralık 1873.

¹³⁹ *Tuna*, nr.749, 25 Zilhicce 1289/23 Şubat 1873; nr.750, 28 Zilhicce 1289/26 Şubat 1873. Gazetenin 751. sayısında da ihalenin 3 Mart 1873 tarihinde sonuçlanacağı duyurulmuştur. Bkz. *Tuna*, nr.751, 3 Muharrem 1290/2 Mart 1873.

¹⁴⁰ *Tuna*, nr.19, 24 Safer 1282/19 Temmuz 1865.

yaptırabilecekleri belirtilmiştir¹⁴¹. Sipariş dışı üretilen ayakkabılar Rusçuk'ta Said Paşa Camii karşısında bulunan ve kapısının üzerinde "*Islahhane Kundurası Fîrûhtuna Mahsus Dükkandır*" yazan yerde satışa sunulmuştur. 1867 yılı ortalarında bu dükkanda farklı modellerde 400 ilâ 500'den fazla ayakkabı bulunduğu kaydedilmiş, bunlar yine %5 indirimli olarak alıcı beklemiştir¹⁴². 1870 yılı Ocak ayının 27. Perşembe ve 28. Cuma günlerinde Rusçuk İslahhanesi'nde üretilmiş olan kundura, çizme ve potinlerin müzayede yöntemiyle satılacağı ıslahhane idaresi tarafından yine gazete aracılığıyla ilan edilmiş, toptan ve perakende olarak verilebileceği belirtilen bu ayakkabılarla ilgilenenlerin belirtilen günlerde idareye müracaat etmeleri istenmiştir¹⁴³. Çeşitli yollarla satışı yapılan ayakkabılardan başka ıslahhanede görevli terziler tarafından sipariş üzerine dikilen giyeceklerle de kuruma gelir sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin; 1870 yılı Mart ayında vilayet gazetesinde yer alan bir ilanda Rusçuklu meşhur bir gayrimüslim terzinin kalfalarıyla birlikte ıslahhaneye alındığından parası peşin ödenmek koşuluyla çarşıdaki terzilerden daha uygun fiyata elbise diktirilebileceğinden söz edilmiş, ilgilenenler ıslahhaneye davet edilmiştir¹⁴⁴. Yukarıdaki örneklerden ıslahhanedeki kundura ve dikim atölyelerinin çocuklara meslek öğretilen yerler olmaktan başka birer imalathane halini aldığı anlaşılan kurumda yapılan üretim, ıslahhane giderlerinin karşılanmasında kullanılmıştır. İslahhanelerin gelir kalemlerinden birini oluşturan bu faaliyet sonucu Niş İslahhanesi'nde üretilenler de çarşı ve pazarda satılmak üzere alıcıya sunulmuştur¹⁴⁵.

İslahhanelerde üretilen ve kazanç elde etmek için ticareti yapılan giyecek ve ayakkabılar nedeniyle 1867 yılından itibaren ıslahhanelerin mamul mal imali için gerek dışarıdan gerekse ülke sınırları dahilindeki herhangi bir yerden satın aldıkları hammaddeden¹⁴⁶ gümrük vergisi

¹⁴¹ Tuna, nr.713, 2 Şa'ban 1289/6 Ekim 1872.

¹⁴² BOA, MVL, 1074/27.

¹⁴³ Tuna, nr.442, 24 Şevval 1286/26 Ocak 1870.

¹⁴⁴ Tuna, nr.459, 27 Zilhicce 1286/30 Mart 1870.

¹⁴⁵ BOA, MVL, 1074/27.

¹⁴⁶ Tuna Vilayeti askeri için üretilecek elbise ve ayakkabılara gerekli olan çuha, gön ve kösele gibi maddeler önceleri Viyana'dan getirtilirken sonradan bazılarının Niş İslahhanesi'nde ve Sofya'daki ıslahhaneye ait fabrikada imaline karar verilmiş, bunun için Niş, Vidin ve Sofya sancaklarındaki bazı yerlerden yapağı, çeşitli deri ve kendir satın alınması yoluna gidilmiştir (BOA, MVL, 1074/27).

alınmasına karar verilmiş hatta Rusçuk Rûsumat Nezareti tarafından önceki iki yıla ait Tuna askerine hazırlanmış olan elbise ve ayakkabılar için getirtilen malzemenin vergilerinin de ödenmesi istenmiştir¹⁴⁷. O dönemde Tuna Valisi olan Midhat Paşa bu taleple ilgili olarak yaptığı açıklamada Niş ve Rusçuk ıslahhanelerinde üretilip çarşıda satışı yapılan ayakkabılar için iki sene zarfında dışarıdan alınan malzemenin 7.000 (küsür) kuruş kadar olduğunu ifade ederek bunun gümrük vergisinin ödeneceğini belirtmiştir. Paşa askeriye'nin siparişi olan elbise ve ayakkabılar için dışarıdan alınan malzemenin de %8 oranındaki gümrük vergisinin ödenmesi halinde bu durumun elbise fiyatlarına yansıtacağını, 150 kuruşa verilen bir kat elbisenin fiyatının artacağını ifade etmiştir. Moskov çuhasıyla üretilen elbisenin kullanılan astar ve iplik ile birlikte her bir takım için maliyetinin 120 ilâ 130 kuruş arasında olduğundan söz eden paşa, takım başına 10 kuruş vergi ödeneceğini böylece satış fiyatının 160 kuruşa çıkacağını belirtmiştir. Paşa ayrıca aynı durumun asker ayakkabıları için de geçerli olduğundan bahsederek bundan böyle istenen verginin ödeneceğini, bunun fiyatları artıracığını, önceki iki yıla ait hesapların vilayet tarafından kapatılıp defterlerin hazineye gönderildiğini dolayısıyla geçmiş yıllara ait verginin ödenmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir. İslahhanelerde üretilen ayakkabıların piyasanın %5 altında satılmasını %8'lik verginin ödenmemesine ve bundan dolayı ucuza verilmesine bağlayan Rûsumat Emaneti'ne verdiği cevapta da paşa, çocukların yaptığı üretimin kalitesinin dışarıda kunduracılar tarafından üretilenlere göre düşük olduğunu belirtmiş, bu nedenle indirimli satış yapılmasına mecbur kaldığını ifade etmiştir. Paşa ayrıca ayakkabı imalinde çalışan öğrencilere emeklerinin karşılığı olarak "üstadiye" verilmesinin de fiyatın düşürülmesinde etkili olduğundan bahsetmiştir. Midhat Paşa yaptığı açıklamayla tatminkar olabilmiş midir, bilinmemekle birlikte önceki iki yıla ait talep edilen verginin alınmasından vazgeçildiği tespit edilmiştir¹⁴⁸.

¹⁴⁷ BOA, MVL, 1074/27; 1074/66.

¹⁴⁸ BOA, MVL, 1074/66.

Sonuç

Merkezileşme hedefi güden ve Slavist etkiyi ortadan kaldırarak özellikle Bulgar toplumunun devlete bağlılığını artırmak, aidiyet duygusunu yaratmak dolayısıyla Osmanlılık anlayışını hakim kılmak isteyen Midhat Paşa önce Niş valiliği sırasında, Tuna Vilayeti'nin kurulmasından sonra da buranın ilk valisi olarak bölgenin genelinde bir dizi reform gerçekleştirmiş, ıslahhane adı verilen kurumlar bu süreçte hayata geçirilmiştir. Sanayi mekteplerinin temelini oluşturacak ıslahhanelerin ilki Niş'te açılmış, savaşlar ve göçler nedeniyle kimsesiz durumda kalmış olan çocuklara devlet kontrolünde barınma imkanı tanınmıştır. Kısa bir süre sonra vilayet merkezi olan Rusçuk'ta, daha sonra da Sofya'da faaliyete geçirilen ıslahhanelere Niş'te olduğu gibi öncelikle sokaklardaki bakıma ve yardıma muhtaç sähipsiz erkek çocuklar alınmıştır. Anne veya babasından biri olduğu halde geçim sıkıntısı nedeniyle bakılamayacak durumda bulunanlar ile işledikleri suçlar nedeniyle hüküm giymiş çocuklar da ıslahhanelere yerleştirilmiş, suçlu olanlar hükümet kararıyla tutukluluk sürelerini bu kurumlarda geçirmiştir.

Sosyal devlet uygulamalarının ilk örneklerinden olan ıslahhaneler, çocukları topluma yararlı, düzgün insanlar olarak yetiştirmek, *tedris-i ulüm ve tâlim-i sanayi* etmelerini sağlamak amacıyla oluşturulmuştur¹⁴⁹. Dolayısıyla ıslahhaneler, dini ve etnik bakımından herhangi bir ayırım gözetilmeksizin buralara alınan çocuklar için güvenli bir yaşam alanı olması ve ihtiyaçlarının karşılanması yanında temel bilgilerin öğretildiği, mesleki eğitim verildiği bir okul görevini yerine getirmiştir. İyi birer meslek erbabı olarak yetişmeleri ve hayatlarını kazanabilecek duruma gelmeleri hedeflenen çocukların yerli üretimin gelişmesine de katkıda bulunacakları düşünülmüştür. Nitekim daha eğitimleri döneminde dokumacı olarak yetiştirilenler Tuna bölgesinde bulunan askerin ihtiyacı olan elbiselerin kumaşını dokumaya, terzi olmak üzere eğitilenler elbiseleleri dikmeye, kunduracı olanlar ise asker ayakkabılarını üretmeye başlamıştır. Bu şekilde elde edilen gelir ile içinde yaşadıkları kuruma katkıda bulunan çocuklar bir yandan pratik yapma imkanı bulmuş, diğer taraftan ise aktif birer üretici olma vasfına kavuşmuştur. Beş yıllık eğitim

¹⁴⁹ BOA, İ.MVL, 584/26270.

sonunda başarılı bulunarak mezun olan çocuklardan bir kısmına ıslahhanelerde çalışma fırsatı sunulmuş, bir kısmına da ıslahhanelerin yetkilileri tarafından iş bulunmuştur. Kalifiye eleman olarak kolaylıkla istihdam edilebilen mezun durumdaki çocuklardan bazıları da kendi adlarına dükkan açmayı ve mesleklerini burada icra etmeyi istediklerinden ıslahhane idareleri tarafından borç kaydıyla sermaye verilmiş, düzenlerini kurmalarına başka bir deyişle hayatlarını kazanmalarına olanak sağlanmıştır. İş yaşamlarında da korunup kollanmaya devam edilen çocukların herhangi bir olumsuzluk yaşamaları önlenmeye çalışılmıştır.

Yukarıda söz edilen üç merkezde açılan erkek ıslahhanelerinin kuruluş amacına uygun olarak işleyişini sürdürmesi üzerine Rusçuk'ta kızlar için de bir ıslahhane açılması uygun görülmüş ancak bu proje gecikmeli olarak hayata geçirilmiştir. Diğer ıslahhanelerde olduğu gibi devlet-toplum işbirliğiyle açılan kurum küçük kızlar için umut kapısı olmuştur.

Islahhaneler toplumda büyük ölçüde kabul görmüş, başta devlet adamları olmak üzere müslim ve gayrimüslim halkın yaptığı bağışlar ihtiyaçların karşılanmasında kullanılmıştır. Kurumlara ait gayrimenkullerin kira gelirleri, ihzariye tezkerelerinden alınan harçlar ve ıslahhanelerdeki üretimden elde edilen kazanç da giderler için kaynak oluşturmıştır. Hizmetlerini bu şekilde devam ettirme imkanı bulan ıslahhaneler çoğu Müslüman olmak üzere Hristiyan ve az sayıdaki Yahudi çocuğa¹⁵⁰ eğitim sunmuş, nitelikli eleman yetişmesini sağladığından refah seviyesinin yükseltilmesine dolayısıyla toplumun kalkınmasına katkıda bulunmuştur.

Midhat Paşa tarafından daha çok siyasi ve sosyal nedenlerle açılmış olan ıslahhaneler yine paşa sayesinde yaygınlaşmıştır. Tuna Vilayeti valiliğinden alındıktan sonra İstanbul'da bir ıslahhanenin açılmasını sağlayan Midhat Paşa, sonraki dönemde vali olarak görev yaptığı vilayetlerde de aynı projeyi hayata geçirmeyi başarmıştır.

¹⁵⁰ S. Draganova'ya göre Tuna Vilayeti'nin nüfusu yaklaşık 2,5 milyon kadardı. Bu nüfusun % 60'ını Hristiyanlar, % 40'ını da Müslümanlar oluşturmakta, küçük bir oranda da Yahudi bulunmaktaydı (S. Draganova, *a.g.e.*, s. 31, 177) ki ıslahhanelere devam eden Yahudi öğrencilerin sayıca az olmasının nedeni bu olsa gerekir.

Ek I**Vilayet Salnamelerine Göre Niş İslahhanesi'nin Kadrosu**

<i>Salname- nin Ait Olduğu Yıl</i>	<i>Müdür</i>	<i>Zabıta Müdürü</i>	<i>Memur</i>	<i>Kâtip</i>	<i>Öğretmenler</i>	<i>Diğer</i>
1285 ¹⁵¹ (24.4.1868- 12.4.1869)	Hüseyin Efendi	Ahmed Ağa	-	Ali Efendi	Türkçe, Bul- garca için birek kişi (isim verilmemiş)	Hademe (Birkaç kişi)
1292 ¹⁵² (7.2.1875- 26.1.1876)	-	(İsim belirtilme miş)	Emin Efendi	-	Ömer Efendi, Daskal Miha- laki Efendi	-
1293 ¹⁵³ (27.1.1876- 15.1.1877)	-	(İsim belirtilme miş)	Emin Efendi	-	Ömer Efendi, Daskal Miha- laki Efendi	-

Vilayet Salnamelerine Göre Rusçuk Erkek İslahhanesi'nin Kadrosu

<i>Salname- nin Ait Olduğu Yıl</i>	<i>Müdür (İmalat/ İdare/Zabıta)</i>	<i>Sandık Emini</i>	<i>Kâtip</i>	<i>Öğretmenler</i>	<i>Diğer</i>
1285 ¹⁵⁴ (24.4.1868- 12.4.1869)	Ahmed Efendi (İmalat), İbrahim Efendi (Zabıta)	Mehmed Efendi	Hacı Bekir Ef.	Türkçe, Bulgarca, Fransızca için birek kişi (isim verilmemiş)	Vekilharç
1286 ¹⁵⁵ (13.4.1869- 1.4.1870)	Ahmed Efendi (İmalat), Hasib Efendi (Zabıta)	Hasan Efendi	İbrahim Efendi	Türkçe, Bulgarca, Fransızca için birek kişi (isim verilmemiş)	Vekilharç

¹⁵¹ *Sâlnâme-i Tuna*, Def'a 1, s. 68.¹⁵² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 8, s. 83.¹⁵³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, s. 89.¹⁵⁴ *Sâlnâme-i Tuna*, Def'a 1, s. 31.¹⁵⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 2, s. 31.

1287 ¹⁵⁶ (3.4.1870- 22.3.1871)	İbrahim Ef. (İdare), Hasan Ef. (İmalat), Hasib Efendi (Zabıta)	Hasan Efendi	-	Türkçe, Bulgarca, Fransızca için bির kişi (isim verilmemiş)	Vekilharç
1288 ¹⁵⁷ (23.3.1871- 10.3.1872)	İbrahim Efendi (İdare), Mustafa Efendi (Zabıta)	Hasan Efendi	-	Türkçe, Bulgarca, Fransızca için bির kişi (isim verilmemiş)	Vekilharç, Komisyon Reisi Müfettiş (Müf.) Ahmed Bey
1289 ¹⁵⁸ (11.3.1872- 27.2.1873)	Mustafa Efendi (Zabıta)	-	İzzet Efendi	Türkçe, Bulgarca, Fransızca için bির kişi (isim verilmemiş)	Komisyon Reisi Nazır Ahmed Bey
1290 ¹⁵⁹ (1.3.1873- 17.2.1874)	Nuri Efendi (İdare), Mustafa Efendi (Zabıta)	Hafız Mehmed Ef. ¹⁶⁰	Tevfik Efendi	Mustafa Ef. (Türkçe), Osman Ef. (Arapça, Coğrafya), Nikola Ef. (Bulgarca)	Müf. Mah- mud Bey, Terzi Ust. Ohannes, Kunduracı Ust. Mihal
1291 ¹⁶¹ (18.2.1874- 6.2.1875)	Nuri Efendi (İdare), Mustafa Efendi (Zabıta)	(İsim verilme- miş)	Tevfik Efendi	Mustafa Ef. (Türkçe), Osman Ef. (Arapça, Coğrafya), Nikola Ef. (Bulgarca)	Müf. Ali Nazım Ef., Terzi Ust. Ohannes, Kunduracı Ust. Mihal, Zabıtiye, Aşçı, Birkaç Hademe

¹⁵⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 3, s. 36.

¹⁵⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 4, s. 40.

¹⁵⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 5, s. 44.

¹⁵⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 6, s. 48.

¹⁶⁰ Hacı Hafız Mehmed Efendi'nin zimmetinde ıslahhaneye ait 11.744 kuruş bulunduğunun anlaşılması üzerine söz konusu şahsa ait olan 200 Hezargrad kilesi arpa haczedilmiş ve Vilayet İdare Meclisi kararıyla müzayede yoluyla satılacağı vilayet gazetesinde ilan edilmiştir. Bkz. *Tuna*, nr.954, 13 Safer 1292/21 Mart 1875. O günün koşullarında satışa çıkarılan arpanın Mehmed Efendi'nin borcunu karşılayıp karşılamadığı tespit edilememiştir.

¹⁶¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 7, s. 55.

1292 ¹⁶² (7.2.1875- 26.1.1876)	Nuri Efendi (İdare), Mustafa Efendi (Zabıta)	Abdi Efendi	Lütfü Efendi	Mustafa Ef. (Türkçe), Ali Ef. (Arapça), Osman Ef. (Coğrafya), Nikola Ef. (Bul- garca)	Terzi Ust. Ohannes, Kunduracı Ust. Mihal, Vekilharç Abdi Ef., Zabtiye, Aşçı, Birkaç Hademe
1293 ¹⁶³ (27.1.1876- 15.1.1877)	Nuri Efendi (İdare), Mustafa Efendi (Zabıta)	Abdi Efendi	Ahmed Efendi	Hafız Raşid Ef. (Matematik, Coğrafya, Arapça), Mustafa Ef. (Türkçe, Sülüs ve Rik'a), Nikola Ef. (Bulgarca)	Terzi Ust. Ohannes, Kunduracı Ust. Mihal, Vekilharç Abdi Ef., Zabtiye, Aşçı, Birkaç Hademe
1294 ¹⁶⁴ (16.1.1877- 4.1.1878)	Mustafa Efendi (Zabıta)	Abdi Efendi	Ahmed Efendi	Osman Ef. (Ma- tematik, Coğrafya, Arapça), Mustafa Ef. (Yazı), Nikola Ef. (Bulgarca)	Müf. Halil Nahif Ef., Muhasebeci Nuri Ef., Terzi Ust. Ohannes, Kunduracı Ust. Mihal, Vekilharç Abdi Ef., Zabtiye, Aşçı, Birkaç Hademe

¹⁶² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 8, s. 57.

¹⁶³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, s. 46.

¹⁶⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 10, s. 47.

Vilayet Salnamelerine Göre Sofya İslahhanesi'nin Kadrosu

<i>Salname- nin Ait Olduğu Yıl</i>	<i>Müdür</i>	<i>Zabıta Müdürü</i>	<i>Sandık Emini</i>	<i>Kâtip</i>	<i>Öğretmenler</i>	<i>Makine Memuru</i>	<i>Fabrika Kâtibi</i>
1285 ¹⁶⁵ (24.4.1868- 12.4.1869)	İsmail Efendi	-	-	-	-	-	-
1286 ¹⁶⁶ (13.4.1869- 1.4.1870)	İsmail Efendi	Esad Efendi	-	Osman Efendi	-	-	-
1287 ¹⁶⁷ (3.4.1870- 22.3.1871)	İsmail Efendi	Esad Efendi	-	Raşid Efendi	Türkçe, Bul- garca için bির kişi (isim verilmemiş)	Mehmed Ağa	-
1288 ¹⁶⁸ (23.3.1871- 10.3.1872)	İlyâ Efendi	Esad Ağa	-	Raşid Efendi	Türkçe, Bul- garca için bির kişi (isim verilmemiş)	Mehmed Ağa	-
1289 ¹⁶⁹ (11.3.1872- 27.2.1873)	İlyâ Efendi	Esad Ağa	-	Raşid Efendi	Türkçe, Bul- garca için bির kişi (isim verilmemiş)	Mehmed Ağa	-
1290 ¹⁷⁰ (1.3.1873- 17.2.1874)	İlyâ Efendi	Esad Ağa	-	Raşid Efendi	Türkçe, Bul- garca için bির kişi (isim verilmemiş)	Mehmed Ağa	-

¹⁶⁵ *Sâlnâme-i Tuna*, Def'a 1, s. 76.¹⁶⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 2, s. 49.¹⁶⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 3, s. 65.¹⁶⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 4, s. 68.¹⁶⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 5, s. 69.¹⁷⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 6, s. 69.

1291 ¹⁷¹ (18.2.1874- 6.2.1875)	İlyâ Efendi	Esad Ağa	Hasan Şükrü Efendi	Raşid Efendi	Türkçe, Bul- garca için biri kişi (isim verilmemiş)	Mehmed Ağa	Mustafa Efendi
1292 ¹⁷² (7.2.1875- 26.1.1876)	İlyâ Efendi	Esad Ağa	(İsim belirtil- memiş)	Raşid Efendi	Türkçe, Bul- garca için biri kişi (isim verilmemiş)	Mehmed Ağa	Mustafa Efendi
1293 ¹⁷³ (27.1.1876- 15.1.1877)	İlyâ Efendi	Musta- fa Kalbi Efendi	Neşet Efendi	Raşid Efendi	Türkçe, Bul- garca için biri kişi (isim verilmemiş)	Mehmed Ağa	Mustafa Efendi

Vilayet Salnamelerine Göre Rusçuk Kız İslahhanesi'nin Kadrosu

<i>Salnamenin Ait Olduğu Yıl</i>	<i>Zabıta Müdürü</i>	<i>Öğretmenler</i>	<i>Diğer</i>
1290 ¹⁷⁴ (1.3.1873- 17.2.1874)	Mustafa Efendi	Ayşe Hatun (Türkçe), Amelya (Dikiş, Piyano, Fransızca), Nikola Ef. (Bulgarca)	-
1291 ¹⁷⁵ (18.2.1874- 6.2.1875)	Yusuf Efendi	Ayşe Hatun (Türkçe), Amelya (Dikiş, Piyano, Fransızca), Nikola Ef. (Bulgarca)	Zabtiye, Aşçı, Birkaç Hademe
1292 ¹⁷⁶ (7.2.1875- 26.1.1876)	Yusuf Efendi	Ayşe Hatun (Türkçe), Amelya (Dikiş, Piyano, Fransızca), Ali Ef. (Arapça), Nikola Ef. (Bulgarca)	Zabtiye, Aşçı, Birkaç Hademe

¹⁷¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 7, s. 79.

¹⁷² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 8, s. 93.

¹⁷³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, s. 98.

¹⁷⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 6, s. 48.

¹⁷⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 7, s. 55.

¹⁷⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 8, s. 57.

1293 ¹⁷⁷ (27.1.1876- 15.1.1877)	Yusuf Efen- di	Amelya (Dikiş, Pişano, Fransızca), Hafız Raşid Ef. (Arapça), Nikola Ef. (Bulgarca)	Zabtiye, Aşçı, Birkaç Hademe ve Kethüda Fatma Kadın
1294 ¹⁷⁸ (16.1.1877- 4.1.1878)	-	Amelya (Dikiş, Pişano, Fransızca), Osman Ef. (Arapça), Nikola Ef. (Bulgarca)	Zabtiye, Aşçı, Birkaç Hademe

¹⁷⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, s. 46.

¹⁷⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 10, s. 47.

Ek II**Vilayet Salnamelerine Göre Rusçuk ve Sofya Islahhanelerinin Öğrenci Mevcudu¹⁷⁹**

<i>Salname- nin Ait Olduğu Yıl</i>	<i>Rusçuk Erkek Islahhanesi</i>			<i>Rusçuk Kız Islahhanesi</i>			<i>Sofya Islah- hanesi</i>
	<i>Müslüman</i>	<i>Hris- tiyan¹⁸⁰</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Hristiyan</i>	<i>Yahudi</i>	
1288 ¹⁸¹ (23.3.1871- 10.3.1872)	-	-	-	Bu dönemde henüz faaliyette değil.			102
1289 ¹⁸² (11.3.1872- 27.2.1873)	-	-	-	-	-	-	102
1290 ¹⁸³ (1.3.1873- 17.2.1874)	121	32	2	9	8 (Biri Avusturyalı 1)	2	90
1291 ¹⁸⁴ (18.2.1874- 6.2.1875)	86	34	3	33 (Beşi paralı)	25 (Biri Avus- turyalı ve paralı)	5	128

¹⁷⁹ Salnamelerde Niş Islahhanesi öğrenci mevcudu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

¹⁸⁰ Hristiyan öğrenciler arasında Ermeniler'in olduğu da bilinmektedir. Ermeni aileler özellikle çocuklarını ıslahhaneye göndermeyi tercih etmiştir (T. Bakardjieva-S. Yordanov, *a.g.e.*, p. 172). Salnameler Hristiyan öğrenci sayısını toplu olarak verdikleri için sayıları net olarak tespit edilememiştir.

¹⁸¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 4, s. 68.

¹⁸² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 5, s. 69.

¹⁸³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 6, s. 48, 69.

¹⁸⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 7, s. 55, 79.

1292 ¹⁸⁵ (7.2.1875- 26.1.1876)	89	46	2	32 (Beşi paralı)	27	-	128
1293 ¹⁸⁶ (27.1.1876- 15.1.1877)	85	51	1	32 (Beşi paralı)	21	-	128
1294 ¹⁸⁷ (16.1.1877- 4.1.1878)	85	51	1	30 (Üçü paralı)	21	-	-

¹⁸⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 8, s. 57, 93.

¹⁸⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 9, s. 46, 98.

¹⁸⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 10, s. 47.

Ek III**Ruşuk İslahhanesi'nin Gayrimenkulleri**

Gayri-menkulün Türü	Bulunduğu Yer	Özellikleri ve İlgili Bilgiler	Yıllık Kira Geliri (Kuruş Olarak)
Han ¹⁸⁸	Hezargrad Kazası Nisbiye Köyü'nde	13 Eylül 1865 tarihinden itibaren üç yıllığına bir gayrimüslime kiraya verilmiş ancak hancı sözleşme süresi dolmadan hanı terk edip gitmiştir. Han caddeden uzak olduğu için rağbet görmemiş ve kiracısız kalmıştır. Şumnu'dan gönderilen zabtiye karakol neferatı burada yaşamaya başlamıştır.	1.800
Hamam ¹⁸⁹	Niğbolu'da	Hakkında vakıf veya mülk olduğuna dair hiçbir kayıt bulunmayan ve harabe durumda olan hamamı Niğbolulu Hacı Derviş Ağa 50.000 kuruş harca-yarak tamir ettirmiş ve işletilmek üzere kiraya vermiştir. Daha sonra ortaya çıkacak onarım masraflarını ıslahhanenin karşılaması koşuluyla kira gelirini dolayısıyla hamamı ıslahhaneye devretmiştir.	6.000 ¹⁹⁰

¹⁸⁸ BOA, T, nr.000082, s. 5.¹⁸⁹ Tuna, nr.480, 15 Rebi'ülevvel 1287/15 Haziran 1870.

¹⁹⁰ Derviş Ağa tarafından yapılan kira sözleşmesi bir yıl sonra dolmuş, ıslahhane idaresi hamamın yeniden kiraya verileceğini ilgilenenlere gazete aracılığıyla duyurmuştur (Tuna, nr.602, 14 Cemâziyelâhır 1288/30 Ağustos 1871; nr.604, 21 Cemâziyelâhır 1288/6 Eylül 1871; nr.605, 25 Cemâziyelâhır 1288/10 Eylül 1871). İlanlara kimin ya da kimlerin talip olduğu ve işletme hakkını aldığı tespit edilememiştir. Ancak iki yıl sonrasında 25 Ağustos 1873 tarihinde sözleşmesi dolan hamamı işletmek üzere Ruşuk'taki Çifte Hamam'ın kiracısı Selim Ağa'nın bir seneliğine 3.500 kuruş kira bedeli ile teklifte bulunduğu sap-tanmıştır. Daha fazla teklif vererek hamamı işletmek isteyenlere bu durum ıslahhane idaresi tarafından vi-ayet gazetesi aracılığıyla duyurulmuştur. Bunun üzerine Selim Ağa hamamın işletmesini başkasının alma-sına fırsat vermemek için teklifi biraz daha artırmış, bir yıl için 4.000 kuruş hesabıyla beş yıllığına kiralayarak 20.000 kuruş vermeyi önermiştir. Başka talibi çıkmadığı takdirde 13 Eylül 1873 tarihi itibarıyla Selim Ağa'ya belirtilen bedel üzerinden ihalesinin gerçekleştirileceği İslahhaneler Müfettişliği tarafından ilan edilmiştir (Tuna, nr.802, 8 Receb 1290/31 Ağustos 1873; nr.805, 18 Receb 1290/10 Eylül 1873).

Bina ¹⁹¹	Silistre'de Tuna Nehri kenarında	13 Mayıs 1866 tarihinden itibaren bir yıllığına Tuna Vilayeti Rüsumat Nezareti'ne kiraya verilmiştir. Bir aylık kirası 320 kuruş olan dairenin bir yıl sonra 450 kuruştan kiraya verilmesine karar verilmiştir.	3.840
Bina ¹⁹²	Silistre'de Tuna Nehri kenarında	1 Mart 1866 tarihinden itibaren beş seneliğine Avusturya Tuna Kumpanyası Vapurları'nın Rusçuk Acentası olan Mösyö Vahe'ye bir yıllık bedeli peşin alınarak kiralanmıştır. Daha sonraki yıllara ait kira bedellerinin de her yıl başında peşin ödenmesi şarta bağlanmıştır.	100 Macar Altını karşılığı 5.300 krş (İlk dört yıl bu meblağ ödenmiş, beşinci yıl 100 altın değeri olarak 5.400 krş. verilmiştir.) ¹⁹³
Bina ¹⁹⁴ ve arsa ¹⁹⁵	Rusçuk'ta Tuna'ya nazır Bulgar Mektebi civarında	İslahhaneye ait arsa üzerinde inşa ettirilen bina 1865 yılı Ekim ayı başından itibaren beş yıllığına yani 1870 yılı Ekim ayı başına kadar Avusturya Konsolosu'na kiralanmıştır. Konsolosluk binası olarak kullanılacak bu gayrimenkulün beş yıllık kira bedeli olan 30.000 kuruş 1865 yılı Mayıs ayında peşin alınmış ve henüz o sırada devam eden inşaat için kullanılmıştır.	6.000 ¹⁹⁶
Buzhane ¹⁹⁷	Varna'da	1865-1866 yılında boş kalmış, bir sonraki yıl gerekli bakımı yapıp kullanıma açılmak istenmiş fakat başarılı olunamamıştır.	-

¹⁹¹ BOA, T, nr.000082, s. 7.

¹⁹² BOA, T, nr.000082, s. 9; BOA, Cevdet Belediye (C. BLD.), 109/5403.

¹⁹³ 1876-1877 yıllarında bir altın 56 kuruştan işlem gördüğü için kira bedeli 200 kuruş artarak 5.600 kuruşa ulaşmıştır (BOA, C. BLD., 109/5403).

¹⁹⁴ BOA, T, nr.000082, s. 11.

¹⁹⁵ Binanın bitişiğindeki boş arsa 1869 yılı sonlarında ıslahhane tarafından satışa çıkarılmıştır (*Tuna*, nr.430, 4 Ramazan 1286/8 Aralık 1869).

¹⁹⁶ Beş yılın sonunda ıslahhane idaresi tarafından kira bedeli artırılmış, bir yıl için 7.560 kuruş kira alınmıştır (BOA, T, nr.000082, s. 11).

¹⁹⁷ BOA, T, nr.000082, s. 13.

Otel ve Gazino ¹⁹⁸	Ruşçuk'ta Tuna'ya nazır	Otel ve Gazino olarak kullanılacak bina 6 Ocak 1866 tarihinde faaliyete geçmiş, 6 Eylül 1866 tarihine kadar emaneten idare edilmiştir. Bu süre zarfında 4.139 kuruş 8 para gelir sağlayan otel 13 Eylül 1866 tarihinden itibaren beş yıllığına bir gayrimüslime 172.500 kuruş bedel ile kiralanmıştır. Ancak dokuz ay sonra sözleşmeyi fesh eden şahsın yerine bir İtalyan 25 Temmuz 1867 tarihinde oteli kiralamış ve işletmeye başlamıştır.	Birinci yıl 25.000 İkinci yıl 30.000 Üçüncü yıl 35.000 Dördüncü yıl 40.000 Beşinci yıl 42.500 ¹⁹⁹
7.000-8.000 zirâ' arsa ve 4 odalı ev ²⁰⁰	Ruşçuk'ta İslahhane Otelı civarında	Ruşçuk'un en güzel yerinde bulunan arsalar ile ev 1866 yılı Ağustos ayında satışa çıkartılmıştır. İstenildiğinde arsaların ayrılarak mevki ve yerinin şerefine göre uygun bir fiyat takdir edilerek satılabileceği ıslahhane idaresi tarafından ilgililere duyurulmuştur. ²⁰¹	-
Ekmekçi fırını ²⁰²	Ruşçuk'ta Tuzcu İskelesi'nde	İstanbul'da yaşayan yarısı Şerife Hatice Hanım'a yarısı da Rusçuklu Mavridi Çorbacı'ya ait olan fırının Şerife Hanım'ın hissesine düşen kira geliri ıslahhane için kendisi tarafından vakfedilmiştir. Fırın Kalkandelenli bir gayrimüslime 16	1.500

¹⁹⁸ BOA, T, nr.000082, s. 15-16.

¹⁹⁹ İkinci kiracıya (İtalyan'a) bu ödeme planı uygulanmamış, otel yıllık 36.000 kuruşa kiralanmıştır (BOA, T, nr.000082, s. 16).

²⁰⁰ Tuna, nr.99, 15 Rebi'ülâhır 1283/26 Ağustos 1866; nr.100, 18 Rebi'ülâhır 1283/29 Ağustos 1866; nr.106, 9 Cemâziyelevvel 1283/19 Eylül 1866; nr.107, 13 Cemâziyelevvel 1283/23 Eylül 1866; nr.109, 20 Cemâziyelevvel 1283/30 Eylül 1866.

²⁰¹ Söz konusu arsaların tamamı kısa sürede satılamamış olmalı ki 1871 yılı Ağustos ayında vilayet gazetesine yine ilan verilmiş ve 3.000 zirâ' (yaklaşık 2.273 m.) kadar olan arazi-nin satılık olduğu bildirilmiştir (Tuna, nr.601, 11 Cemâziyelâhır 1288/27 Ağustos 1871; nr.602, 14 Cemâziyelâhır 1288/30 Ağustos 1871; nr.604, 21 Cemâziyelâhır 1288/6 Eylül 1871; nr.605, 25 Cemâziyelâhır 1288/10 Eylül 1871).

²⁰² BOA, T, nr.000082, s. 17, 18, 41, 47, 48.

		Mayıs 1866 tarihinden itibaren bir yılına gelirin yarısı ıslahhaneye ait olmak üzere aylık 250 kuruşa kiraya verilmiştir. ²⁰³	
Simitçi firmı ²⁰⁴	Ruşuk'ta Tuzcu İskeleyi'nde	İstanbul'da yaşayan Şerife Hatice Hanım'a ait olan fırın ıslahhane için kendisi tarafından vakfedilmiştir. 16 Mayıs 1866 tarihinden itibaren bir seneliğine Kalkandelenli bir Hristiyan'a 100 kuruş aylıkla kiralanmıştır. ²⁰⁵	1.200
Bakkal dükkamı ²⁰⁶	Ruşuk'ta Tuzcu İskeleyi'nde	İstanbul'da yaşayan Şerife Hatice Hanım'a ait olan dükkân kendisi tarafından ıslahhane için vakfedilmiştir. Aylık 40 kuruşa kiraya verilmiştir. ²⁰⁷	480
Kıraathane ve 4 adet ev ²⁰⁸	Ruşuk'ta hükümet dairesi civarında, evler Tuna kenarında	Kıraathane ile evler 1873 yılında inşa ettirilmiştir. <i>Tuna Gazetesi</i> 'nde kiraya verileceğini bildiren ilanlar yayınlanmış, kira bedeline dair bilgiye rastlanamamıştır.	-

²⁰³ Fırın ertesi yıl beş Hristiyan ile bir Müslüman'a 5 Mayıs 1867 tarihinden itibaren bir seneliğine yine gelirin yarısı ıslahhaneye ait olmak üzere aylık 320 kuruşa kiraya verilmiştir. Bir sonraki yıl ise 24 Nisan 1868 tarihinden itibaren yine bir yıl süreyle eski kiracılarından iki gayrimüslime aylık 425 kuruşa kiralanmış, bu meblağın yarısı olan 212,5 kuruş öncekiler gibi ıslahhane için ayrılmıştır (BOA, T, nr.000082, s. 18). 13 Nisan 1869 tarihinde aynı kiracılarla yine gelirin yarısı ıslahhaneye tahsis edilerek kira sözleşmesi yenilenmiş, kira bedelinde de herhangi bir değişiklik yapılmamıştır (BOA, T, nr.000082, s. 41).

²⁰⁴ BOA, T, nr.000082, s. 19, 20, 41, 47, 48.

²⁰⁵ Simitçi firmının bir sonraki yıl kirası artırılmış, 5 Mayıs 1867 tarihinden itibaren üç gayrimüslime 140 kuruş aylıkla kiralanmıştır. 24 Nisan 1868 tarihinde kiracılardan ikisiyle yine aynı kira bedeli karşılığında sözleşme yenilenmiş (BOA, T, nr.000082, s. 20), 13 Nisan 1869 tarihinde ise eski kiracılarından biri olan Kalkandelenli İsmilo'ya yine bir yılına aylık 160 kuruş karşılığında kiraya verilmiştir (BOA, T, nr.000082, s. 41).

²⁰⁶ BOA, T, nr.000082, s. 21, 22, 47, 48. Şerife Hatice Hanım'a ait olan söz konusu gayrimenkuller kendisine dayısı Rusçuklu Tahir Bey'den intikal etmiştir (BOA, T, nr.000082, s. 48).

²⁰⁷ Dükkan içinde bulunan kiracısından alınıp 29 Ekim 1867 tarihinden itibaren aylık 45 kuruş karşılığında bozacılara verilmiştir (BOA, T, nr.000082, s. 21). 24 Nisan 1868 tarihinde ise aynı kira bedeli karşılığında simitçi firmının da kiracısı olan Kalkandelenli İsmilo'ya kiralanmıştır (BOA, T, nr.000082, s. 22).

²⁰⁸ *Tuna*, nr.796, 16 Cemâziyeliâhur 1290/10 Ağustos 1873; nr.816, 27 Şa'ban 1290/19 Ekim 1873; nr.817, 30 Şa'ban 1290/22 Ekim 1873; nr.818, 4 Ramazan 1290/26 Ekim 1873.

Vapur değirmi ²⁰⁹	Ruşuk'ta Tuna Nehri sahilinde	1869 yılı Temmuz ayında kiraya verilmek üzere ilan verilmiştir.	-
Islahhane binası ²¹⁰	Tulça Sancağı Kösence Kasa-bası'nda	Dokuz oda, bir hamam, bir camekan ve iki ahırdan oluşan bina 7 Şubat 1866 tarihinden itibaren tüccar olan Yanko adındaki gayrimüslime bir yıllığına kiralanmıştır.	8.500 ²¹¹
17 parçadan oluşan 52,5 dönüm arazi ²¹²	Şumnu Kazası Kaspiçan ve Kayalıdere köylerinde	Arazinin 36 dönümü Kaspiçan'da olup toprak sahiplerinden satın alınmıştır. Kayalıdere'de bulunan kalan arazinin 16 dönümü sahipsiz olduğundan bedel ödenmemiştir. 52,5 dönümlük arazi için toplamda 3.035 kuruş ödenmiştir. Söz konusu arazi 13 Ağustos 1872 ile 13 Ağustos 1875 tarihleri arasında kapsayacak şekilde üç yıllığına kiraya verilmiş, 12 Eylül 1872 tarihinde üç yıllık kira bedeli olan 800 kuruş peşin olarak alınmıştır.	266,66

²⁰⁹ *Tuna*, nr.388, 26 Rebi'ülevvel 1286/7 Temmuz 1869.

²¹⁰ *BOA, T*, nr.000082, s. 23, 24.

²¹¹ Ertesi yıl 27 Şubat 1867 tarihinden itibaren bir İngiliz tarafından kiralanan bina bir yıl için 10.010 kuruşa verilmiş, 13 Mart 1868 tarihi itibarıyla de başka bir gayrimüslime bu defa üç yıllığına 30.300 kuruş karşılığında kiralanmıştır (*BOA, T*, nr.000082, s. 23, 24).

²¹² *BOA, T*, nr.000082, s. 27-30.

Bina ²¹³	Hezargrad Kazası İnebekçi İstasyonu karşısında	Binanın sol tarafında bulunan üç oda Kalkandelenli Osman'a aylık 100 kuruş kira bedeli karşılığında 7 Kasım 1866-5 Mayıs 1867 tarihleri arasında altı aylığına kiraya verilmiştir. Aynı şahısla 1 Haziran 1867 tarihinde kira sözleşmesi bu defa on bir aylığına 1.800 kuruş karşılığında yenilenmiş, kiralanan binanın yakınında Osman'ın inşa ettireceği binayı da sözleşme süresi dolduğunda Rusçuk İslahhanesi'ne bırakması mukaveleye şart olarak eklenmiştir. Nitekim Osman Ağa binaya ilave olarak yaptırdığı bir fırın, bir kahve ve bir oda ile barakayı tamamen ücretsiz olarak ıslahhaneye bağışlayacağını 28 Nisan 1868 tarihli bir senet ile taahhüt etmiştir. Hatta 5 Mayıs 1868 tarihine kadar kendi yaptırdığı barakaya mukavele gereği 312 kuruş kira ödemiştir. Bina'nın sağ tarafı 11 Eylül 1867 tarihinden itibaren 5.000 kuruş kira bedelinin peşin alınması ve sadece zahire konularak gelecek harman mevsimine kadar kullanılması kaydıyla Şumnu tüccarlarından olan Süleyman Ağa'ya kiraya verilmiştir.	Kiralanan yerler bir yıllığına verilmediği için yıllık kira bedeli belli değildir. 1867-1868 döneminde binanın tamamının kira geliri 7.712 kuruş civarındadır.
---------------------	--	---	--

²¹³ BOA, T, nr.000082, s. 31.

13 göz ambar ²¹⁴	Hezargrad Kazası İnebekçi İstasyonu'nda	13 Ağustos 1867 tarihinden itibaren 12 göz ambar 40.000 kuruş olan yıllık kira bedeli iki taksit halinde alınmak kaydıyla bir gayrimüslime bir yıllığına kiralanmıştır. Sonradan buğday çalkalanması için kullanılan salona ıslahhane idaresi tarafından bir göz ambar daha yaptırılmış, bu sözleşmeye dahil olmadığından alınacak kiranın yarısının ıslahhaneye diğer yarısının da içindeki kiracıya ait olması kararlaştırılmıştır. Nitekim yeni inşa edilen ambarın kiracısından 12 Aralık 1867 tarihinde alınan 8.500 kuruş taraflar arasında paylaşılmıştır.	40.000+4.250 ²¹⁵
Küçük ambar ²¹⁶	Hezargrad Kazası İnebekçi İstasyonu'nda	Rusçuklu Ahmed Ağa tarafından 7.757 kuruş 10 para harcanarak ıslahhane için yaptırılan ambarın içinde iki oda mevcuttur.	8.000 (Defterde yıllık gelir olup olmadığı kaydedilmemiştir. 2 Aralık 1867 tarihinde belirtilen meblağ, kiracısı tarafından ödenmiştir.)
Bina ²¹⁷	Kaspiçan'da	13 Ağustos 1867 tarihinden itibaren kiraya verilmiş ve bir senelik kira bedeli peşin alınmıştır.	2.500 ²¹⁸

²¹⁴ BOA, T, nr.000082, s. 32.

²¹⁵ 13 Ağustos 1868 tarihinde 14 göz ambarın tamamı zahire tüccarı olan iki gayrimüslime ambarlara yapağı konulmaması, tamir gerektiğinde ihtiyaç duyulan tahtaların kendileri tarafından karşılanması şartıyla bir yıllığına 50.000 kuruşa kiraya verilmiştir. Sözleşmede ambarların tamiri söz konusu olduğunda tahta dışındaki diğer masrafların ıslahhane idaresi tarafından karşılanacağı da belirtilmiştir (BOA, T, nr.000082, s. 38).

²¹⁶ BOA, T, nr.000082, s. 32, 35.

²¹⁷ BOA, T, nr.000082, s. 33.

²¹⁸ 13 Ağustos 1868 tarihinden itibaren yine bir yıllığına Yenipazarlı Mecnunoglu'na kiralan bina 4.000 kuruş karşılığında verilmiştir (BOA, T, nr.000082, s. 39).

Bahçe ²¹⁹	Kaspiçan'da	Silistrelî İbrahim Bey'e ait olan bahçe kendisi tarafından ıslahhane-ye bağışlanmıştır. 1867 yılı Kasım ayından itibaren bahçe ıslahhane-nin mülkü olmuştur.	600
Baraka ²²⁰	Işıklar/Âşıklar İstasyonu'nda	Selim Ağa tarafından yaptırılan baraka 13 Mart 1868 tarihinden itibaren aylık 120 kuruş bedel ile Kalkandelenli Osman Ağa'ya bir seneliğine kiralanmış ve bu süre zarfında Osman Ağa tarafından kir-alanan mekana her ne yaptırılsa süre dolduğunda ıslahhaneye bırak-ması şart koşulmuştur.	1.440
11 göz ambar ²²¹	Işıklar/Âşıklar İstasyonu'nda	10 aylığına kiraya verilen ambar-lardan dört tanesi 5.000, yine 10 aylığına kiralananlardan dört tanesi de 4.500 kuruşa verilmiştir. Bir ta-nesi 10 ay için 4.000 kuruşa verilir-ken geriye kalan iki tanesi ise 5 aylığına 1.030 kuruşa kiralanmıştır.	46.120 ²²²
3 oda ile bir dükkan ²²³	Işıklar/Âşıklar İstasyonu'nda	13 Temmuz 1869 tarihinden itiba-ren kirası üç aylık dönemlerde ödenecek şekilde aylık 70 kuruş karşılığında Manastırlı bir gay-rimüslime verilmiştir.	840

²¹⁹ BOA, T, nr.000082, s. 33.

²²⁰ BOA, T, nr.000082, s. 33.

²²¹ BOA, T, nr.000082, s. 34. 1867 yılının Ekim ayı itibariyle inşaatı tamamlanan ambarların kiraya verileceği *Tuna Gazetesi* aracılığıyla duyurulmuş, ilanda gelecek harman zamanına kadar ilgilenen tüccarlara toptan ya da ayrı ayrı kiralanabileceği belirtilmiştir (*Tuna*, nr.217, 25 Cemâziyelâhır 1284/23 Ekim 1867). 1871, 1873 ve 1875 yıllarına ait benzer ilan-lar için bkz. *Tuna*, nr.602, 14 Cemâziyelâhır 1288/30 Ağustos 1871; nr.604, 21 Cemâziyelâhır 1288/6 Eylül 1871; nr.605, 25 Cemâziyelâhır 1288/10 Eylül 1871; nr.794, 9 Cemâziyelâhır 1290/3 Ağustos 1873; nr.998, 27 Receb 1292/29 Ağustos 1875.

²²² 13 Ağustos 1868 tarihinden itibaren kira sözleşmeleri yenilenen ambarların toplamın-dan elde edilen gelir 55.000. kuruş olmuştur (BOA, T, nr.000082, s. 39).

²²³ BOA, T, nr.000082, s. 43.

3 adet Mağaza ²²⁴	Rusçuk'ta Kız İslah- hanesi altında	Kız İslahhanesi'ne gelir sağlamak amacıyla inşa edilen üç mağaza, ıslahhane henüz faaliyete geçmediği halde 1869 yılı Eylül ayından itibaren kiraya verilmek istenmiş ve ilgilenenlere <i>Tuna</i> Gazetesi aracılığıyla duyurulmuştur. ²²⁵	2.500 (Sadece birinin yıllık kira bedeli)
---------------------------------	--	--	---

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbîâlî Evrak Odası Ayniyat Defteri (Tuna)* (BEO.Ayn.d (Tuna)), nr.920, s.76, 257; nr.921, s.180; nr.923, s.20, 65, 163; nr.925, s.54; nr.927, s.87.
- BOA, *Rusçuk ve Niş İslahhanelerinin Emlak Defteri (T)*, nr.000082, s.4, 5, 7, 9, 11, 13, 15-25, 27-35, 38, 39, 41, 43-45, 47-49, 51-53.
- BOA, Cevdet Maarif (C.MF), 131/6542.
- BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 37383; 50047.
- BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 502/22735; 584/26270.
- BOA, Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF.MKT), 15/124; 40/43; 44/42; 44/56.
- BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 1074/27; 1074/62; 1074/66.

²²⁴ *Tuna*, nr.406, 5 Cemâziyelâhır 1286/12 Eylül 1869.

²²⁵ 1869 yılı Ekim ayında mağazalardan biri Prusyalı bir terziye yıllık 2.500 kuruş kira karşılığında verilmiştir (BOA, *T*, nr.000082, s. 44). Daha sonraki dönemde mağazaların uygun fiyat ile kiraya verileceğine dair ilanlara vilayet gazetesinde yine rastlanmıştır. Bkz. *Tuna*, nr.601, 11 Cemâziyelâhır 1288/27 Ağustos 1871; nr.602, 14 Cemâziyelâhır 1288/30 Ağustos 1871; nr.604, 21 Cemâziyelâhır 1288/6 Eylül 1871; nr.605, 25 Cemâziyelâhır 1288/10 Eylül 1871. Saptanan bilgilerden mağazaların kiracısız kalmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin; 11 Haziran 1872 tarihinden itibaren aylık 104 kuruş kira ile Terzi Salamon mağazalardan birini kiralamıştır. Diğerinde o dönemde Saatçi Arif Efendi'nin kiracı olduğu bilinmektedir (BOA, *T*, nr.000082, s. 4). 1873-1875 yılları arasında da bir buçuk yıl Mehmet Arif Efendi'nin bu mağazalardan birinde arzuhalcilik yaptığı anlaşılmaktadır (*Tuna*, nr.958, 27 Safer 1292/4 Nisan 1875). Bu konudaki son örnek Belgradlı Atanas İliç hakkında olup kiraladığı mağazada kırtasiye ürünleri sattığı tespit edilmiştir (*Tuna*, nr.962, 12 Rebi'ülevvel 1292/18 Nisan 1875).

BOA, Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 302/67; 334/65; 336/32; 401/14.

Bulgaristan Milli Kütüphanesi, Oryantal Bölümü (NBKM), F, 112/325; 112/327.

Düstur, I. Tertib, II, İstanbul 1289, s. 277-295.

Sâlnâme-i Tuna, Def'a 1, Sene 1285, s. 31, 68, 76.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 2, Sene 1286, s. 31, 49.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 3, Sene 1287, s. 36, 65.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 4, Sene 1288, s. 40, 68.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 5, Sene 1289, s. 44, 69.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 6, Sene 1290, s. 48, 69.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 7, Sene 1291, s. 41, 55, 79.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 8, Sene 1292, s. 44, 57, 83, 93.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 9, Sene 1293, s. 45, 46, 89, 98.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 10, Sene 1294, s. 46, 47.

Tuna Gazetesi, nr.4, 8, 9, 12-14, 17, 19-21, 23, 25, 26, 56, 58, 59, 63, 68-70, 80, 97-100, 105-107, 109, 110, 135, 136, 139, 140, 148-150, 167, 188, 195, 202, 215-217, 223, 227-229, 232, 236, 238, 242, 269, 270, 275, 276, 278, 282-284, 291, 297, 313, 315, 318, 319, 334, 342, 353, 356, 358, 367, 371, 372, 388, 400, 402, 406, 407, 410-412, 424, 430, 440, 442, 459, 480, 501, 505, 511, 541, 601, 602, 604, 605, 608, 610, 612, 620, 623, 650, 697, 699, 701, 706, 712, 713, 719, 734, 744, 749-751, 772, 794, 796-798, 802, 805-807, 810-812, 814, 816-818, 823, 830, 843, 954, 958, 962, 967, 975, 995, 998, 1001, 1002, 1025, 1033, 1035, 1161, 1165.

Acar, M. Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, İstanbul 2011.

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da 120 Yıllık Türk Gazeteciliği (1865-1985)*, İstanbul 1989.

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 2006.

- Arıkan, Zeki-Abdullah Martal, "İzmir'de İlk Buharlı Un Fabrikası", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı), İstanbul 1998, s. 1-22.
- Bakardjieva, Teodora-Stoyan Yordanov, *Ruse. Prostranstvo i İstoriya* [*Ruse. Region and History*], Ruse, 2001.
- Baykal, Bekir Sıtkı, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, (Basım yeri yok), 1964.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, (Türkçesi Osman Akınhay), 1, İstanbul 1997.
- Draganova, Slavka, *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, Ankara 2006.
- Eren, İsmail, "Tuna Vilâyeti Matbaası ve Neşriyatı (1864-1877)", *Türk Kültürü*, III, S.29 (Mart 1965), s. 311-318.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul 1977.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Midhat Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1971, s. 270-282.
- Göyünç, Nejat, "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, S.12 (1981-1982), s. 279-316.
- Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002.
- Jeleva, Dobrina-Martins Viana, "Gradoustroystvena Evolütsiya Na Grad Ruse/Ot Viznikvaneto Mu Do Sredata Na XX V./", *Almanah* ["Urban Evolution of the City of Ruse /From Its Emergence to Mid-Tewenth Century", *Almanac*], II, Ruse 1997, p. 326-354.
- Kocabaşoğlu, Uygur, "Tuna Vilayet Gazetesi", *OTAM*, S.2, Ankara 1991, s. 141-149.
- Koç, Bekir, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç*, S.18 (2004), s. 407-415.
- Kodaman, Bayram, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 287-296.

- Kornrumpf, Hans Jürgen, “Islahhaneler”, *Economie et Societes Dans L’empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Debut du XXe siecle)*, Paris 1983, s. 149-156.
- Kur’an Kelimelerinin Anahtarları Mu’cem’ül-Müfehres Tercümesi*, (Mütercim Mahmud Çanga), İstanbul 1986.
- Kur’an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, (Haz. Ali Özek-Hayreddin Karaman-Ali Turgut ve diğerleri), Medine 2002.
- Midhat Paşa, *Hayât-ı Siyâsiyyesi, Hidemâti, Menfâ Hayâtı, (Tabsıra-i İbret)*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), Birinci Kitab, İstanbul 1325.
- Midhat Paşa’nın Hatıraları:1, Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-i İbret]*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1997.
- Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, (Basım yeri yok), 1930.
- Okday, İ. H. Tevfik, *Bulgaristan’da Türk Basını*, Ankara (tarihsiz).
- Ortaylı, İlber, “Midhat Paşa’nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası”, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar (Edime, 8-10 Mayıs 1984)*, Ankara 1986, s. 227-233.
- Öztürk, Cemil, “Türkiye’de Meslekî ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: Islahhâneler”, *Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 427-442.
- Parmakov, Simeon P., *Ruse Vçera İ Dnes Kulturno-İstoriçeski Oçerk Za Grada Ot Osnovavaneto Mu Do Naşi Dni [Ruse Yesterday and Today Cultural and Historical Narration about the City from Its Foundation until Nowadays]*, Ruse 1936.
- Podbrani İzvori Za İstoriyata Na Grad Ruse İ Rusenskiya Kray (II-XIX V.) [Selected Sources About the History of Ruse and Its Region (Second Through Nineteenth Centuries)]*, (Sıstaviteli [Ed.], Stoyan Yordanov-Teodora Bakirdjieva), Ruse 1999.
- Popov, Nikola Georgiev, *Opisanie Na Rusçuk Za Vreme Ot 1860 Do 1879 Godina [Description of Ruschuk During the Period of 1860-1879]*, Rusçuk 1928.

- Selimoğlu, İsmail, “Balkanlar’daki Türk İdare Sistemi (19. yy)”, *Balkanlar’daki Türk Kültürü’nün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, s. 117-141.
- Shaw, Ezel Kural, “Midhat Paşa”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1985, s. 1299-1303.
- Simeonov, S., *Ruse V Minaloto I Dnes İstorıçeski, Geografski I Statistiçeski Belejki S Plan Na Grada* [Ruse in the Past and Today Historical, Geographical and Statistical Notes with a City Map], Ruse 1929.
- Şentürk, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992.
- Todorova, Tsveta, “Ot Stariya Rusçuk Kim Noviya Ruse”, *Almanah* [“From the Old Ruschuk to the New Ruse”, *Almanac*], II, Ruse 1997, p. 369-380.
- Unat, Faik Reşit, “Niş İslahhanesi’nin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge”, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, S.114 (Ağustos 1962), s. 5-6.

OSMANLI MARDİN'İNDE CİNAYET VAKALARI VE CİNAYET SORUŞTURMALARI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

MEHMET SALİH ERKEK*

Giriş

İnsanoğlunun doğuştan getirdiği bir şiddet eğiliminin olduğu muhakkaktır. Canlı varlıklara karşı aşırı sevgi, kin, kıskançlık, çekememezlik; canlı ve cansız varlıklara karşı ise öfke anında açık veya kapalı bir şekilde güç kullanma durumu tüm insanların sahip olduğu bir özelliktir. Şiddet, öncelik sırası değişmekle birlikte gücün yetebileceği durumlarda fiziksel, gücün yetmediği durumlarda ise psikolojik şekilde ortaya çıkmaktadır. Bazen ise her iki şekilde zuhur edebilir. Ama genel kabul gören anlayışa göre şiddet eylemi her şeyden önce bedensel bir saldırdır¹. Fiziksel olarak taciz, darp, yaralama ve öldürme; psikolojik olarak ise hakaret, küfür, dışlama, kınama ve ayıplama ilk akla gelen davranış şekilleridir. Her ne şekilde olursa olsun şiddetin kendisine has bir doğası vardır ve zaman, mekân, ırk, cinsiyet gözetmemektedir. Değişen sadece uygulayanı, şekli, aracı ve etkilenen olmaktadır. Semavi dinlerin hemen hepsinin hemfikir olduğu ilk şiddet olayı Hz. Adem'in oğullarından Kabil'in Habil'i öldürmesi olayıdır. O tarihten itibaren insanın, farklı nedenlerle diğer insanların canına kıyması oldukça sık rastlanılan bir durum olmuştur. Bu nedenle de gerek ilahî, gerekse insani kanunlar şiddet olaylarına karşı ortak tavırlar takınmışlar, bu olayları engellemeye, azaltmaya ve ortadan kaldırmaya yönelik tutumlar geliştirmişlerdir.

İnsanların neden şiddet eğiliminde bulunduklarının psikolojik ve sosyolojik nedenleri üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle saldırganlık üzerine yapılan çalışmalarda birbirinden farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Uşak/TÜRKİYE, e-posta: salih.erkek@usak.edu.tr

¹ Yves Michaud, *Şiddet*, (çev. Cem Muhtaroglu), İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.10.

İnsanlar bazen nörofizyolojik, bazen içgüdüsel, bazen de çevresel etkenlerle saldırgan davranışlarda bulunabilmektedirler². Bu derecede yaygın bir eylem olan şiddet olayları gündemi en fazla meşgul eden konulardandır. Kimi zaman devletlerin veya milletlerin birbirlerine uyguladıkları, kimi zamansa aile içerisinde eşlerin birbirine uyguladıkları şiddeti azaltmaya yönelik girişimler gündemi meşgul etmektedir. Michaud'un dediği gibi "uzak geçmiş hakkında sayısal bilgilere ulaşmak zor olsa da elimizdeki bütün bilgiler aynı noktada birleşmektedir: Geçmişte tamamen şiddet ile simgelenen dönemler yaşanmıştır."³

Şiddet kapsamında değerlendirilen davranışlar oldukça çeşitlidir. Ancak en uç noktası birinin kendi hayatına (intihar) veya başkasının/başkalarının hayatına isteyerek son vermesi; yani cinayettir. Cinayet olgusu tarihsel süreç içerisinde karşılaşılma sıklığı yaygın olan bir şiddet eylemi olmuştur. Kutsal kitaplarca yasaklanmış, toplum nezdinde kabul görmeyen bu davranışın bu denli yaygın olması tarihçilerin olduğu kadar hukukçuların, ilahiyatçıların, sosyologların, psikologların ve kriminalistlerin de ilgisini çekmiş ve bu davranışın nedenleri üzerinde derinlemesine çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmanın konusunu oluşturacak olan temel konu Osmanlı Devleti'nde bir sancak merkezi olan Mardin Sancağında mahkemeye yansıyan cinayet davaları olacaktır. Önce cinayet vakalarına genel bir bakışla yaklaşılabilecek ve kadı sicillerinden elde edilecek bilgiler nispetinde katil/maktullerin özellikleri, cinayet mekânları, cinayet aletleri, ölümün ne şekilde gerçekleştiği gibi bilgiler üzerinde durulacaktır. Hemen akabinde ise bazı örnek cinayet davaları seçilecek ve cinayeti işleyenlerin bunu hangi nedenlerle gerçekleştirdikleri incelenecektir.

Öncelikle Mardin şer'iyye sicillerinde cinayet vakalarının ne şekilde kaydedildiği ve bu kayıtlardan hangi bilgileri elde edilebileceği üzerinde durmak gerekmektedir. Mardin'e ait en eski sicillerden yakın döneme ait olan sicillere kadar olayların kaydedilmesinde herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Olayın mahkemeye intikali maktulün yakınlarından veya olayın tanıklarından birisinin şikâyeti ile gerçekleşmektedir. Günümüz

² Michaud, *a.g.e.*, ss. 79-87.

³ Michaud, *a.g.e.*, s. 38.

davalarına yakın bir şekilde kaydedilen olaylarda kriminalistik olarak ayrıntılara önem verildiği görülmektedir. Kadı mahkemelerinden modern anlamdaki mahkemelere geçilen Tanzimat döneminde kriminalistik ayrıntılara daha fazla özen gösterilmeye başlanmış ve özellikle kimlik tespiti hususunda mümkün olduğunca derine inilmeye çalışılmıştır. Eşkalın belirlenmesi konusunda fotoğrafların kullanılmaya başlanmasını, izleyen dönemde suçluların parmak izlerinin alınması izlemiştir⁴.

Şer'iyye Sicillerinde cinayet ile ilgili kayıtlar tutulurken ilk olarak davacı olan kişinin adı -varsa unvanı-, mahalli, asalet/vekâlet durumu belirtilmekte ve hemen sonrasında davacının şahitleri zikredilmektedir. Davacı -ki çoğu zaman maktulün yakınlarından birisi- katil olarak suçladığı kişi veya kişileri belirtmekte ve olayı üzerinden geçen süreden başlamak üzere anlatmaktadır. Cinayetin nerede, nasıl ve hangi araçlarla işlendiği konusunda bilgi verdikten sonra mahkemeden olayın incelenmesini ve şüphelinin sorgulanmasını talep etmektedir. Mahkeme şüpheliye söz verip olayı anlatmasını ister ve eğer gerek görülürse bir naip tayin edilerek olay yerinde inceleme yapılır. Şüphelinin verdiği cevaptan sonra olay sonuçlandırılır.

Bu çalışma Mardin'e ait on üç şer'iyye sicil defterindeki veriler kullanılarak hazırlanmıştır. Bu defterler sondaj yöntemiyle tespit edilmiş ve XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar olan dönemi kapsamına dikkat edilmiştir. 259 no'lu (H. 1006-1008/M. 1598-1600) defterde 4, 251 no'lu (H. 1126-1130/1714-1718) defterde 5, 237 no'lu (1118-1277/1706-1860) defterde 2, 203 no'lu (H. 1135-1156/M. 1722-1743) defterde 7, 255 no'lu (1153-1263/1740-1846) defterde 3, 248 no'lu (1100-1159/M. 1688/1689-1746/1747) defterde 4, 235 no'lu (H. 1272-1277/M. 1856-1862) defterde 11, 201 no'lu (H. 1260-1262/M. 1844-1846) defterde 4, 193 no'lu (H. 1281-1283/M. 1865-1867) defterde 2, 208 no'lu (H. 1314-1315/1896-1897) defterde 1 olmak üzere 43 cinayet kaydı incelenmiştir. 183, 195, 238 ve 242 no'lu defterlerde ise hiçbir cinayet vakasına rastlanmamıştır. Elbette ki bu sicillerin kapsadığı dönem içerisinde sadece 43 cinayet vakasının vuku bulduğunu söylemek doğru olmaz. Burada sadece mahkemenin erişebildiği cinayet olayları incelen-

⁴ Sedat Bingöl, "Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler", *Belleten*, c. LXXV, sy. 274, Aralık 2011, s. 854-859.

miştir. “Şeriat adam öldürmeyi özel hukuk kapsamına sokuyordu; buna göre dengiyle karşılık verme ya da tazminat ödeme seçimini ilgili taraflara bırakıyordu.”⁵ Tarafların anlaşması durumunda da olay mahkemeye intikal ettirilmemiş ve böylelikle mahkemenin aldığı bazı ücretler ödenmemiş oluyordu.

Katil ve Maktullerin Profilleri

İncelememize konu olan cinayet davalarında katillerin tamamının, maktullerin ise birçoğunun erkek oldukları görülmektedir. Maktullerin kadın olduğu sadece üç vaka vardır ki bunlardan ilkinde öldürülen bir kadın –ki ismini belgeden öğrenemiyoruz; çünkü mahkemeye başvuran oğlu annem diye belirtiyor-, ikincisinde Divan binti Tayo adlı bir genç kız, diğerinde ise Fatma isimli küçük bir kız çocuğudur. Kadınların toplum hayatında erkeklere göre geri planda olmalarının etkisinden midir bilinmez ama; tüm kayıtlarda olayların tamamında başı çekenler erkeklerdir. Erkek egemen bir toplum içerisinde gücün ve iktidarın kaynağı olarak görülen erkekler cinayet vakalarının odağında yer almaktadırlar⁶.

Katil ve maktullerin sosyal statülerine bakıldığında çok farklı bir tablo ile karşılaşmamaktadır. Olaylar genellikle kırsal kesimde meydana geldiği için olaya karışanların köylü oldukları ve alt/orta servet sahibi oldukları düşünülmektedir. Cinayet işleyen veya cinayete kurban gidenlerin meslekleri hakkında belgeler çok fazla bilgi vermemekle birlikte mesleğin açık olarak kaydedildiği tek olay 7 Rebiülevvel 1315 (6 Ağustos 1897) tarihli bir cinayet kayıdıdır. Şehidiye Mahallesinde Neccar olan Abdülhamid bin Ahmed silahın hata ile ateş alması sonucunda Halil bin İbrahim’i öldür-

⁵ Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, (çev. Ülkü Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 449.

⁶ Erkeklerin şiddet ve cinayet olaylarında kadınlara nazaran daha ön planda olduklarını gösteren iki örnek: Peirce Antep için yaptığı çalışmasında şöyle demektedir. “Fiziksel şiddet Ayntab Sancağı’nda, hiç değilse erkekler arasında, hergün görülen olaylardandı. Mahkeme tutanaklarının bize söylediğine göre, adamlar birbirine vurur, birbirinin sakatını çeker, yakasına yapıştır, çeşitli nesnelerle döver, bıçak çeker; okla, kürekle ve başka araçlarla birbirini öldürürdü.” Peirce, *a.g.e.*, s. 407. Given ise, 13. yüzyıl İngiltere’si üzerinde yaptığı çalışmasında katillerin % 90’ının erkek olduğunu belirtmektedir. J.B. Given, *Society and Homicide in Thirteenth Century England*, Stanford, California, Stanford University Press, 1977’den aktaran Michaud, *a.g.e.*, s. 40.

müştür⁷. Maktulün tüccar olduğu düşünülen bir diğer olayda; Mişhan Köyünden Şeyh Ramazan bin Şeyh Musa ve Şeyh Ali adlı köylüler, Kayseri sakinlerinden olan -muhtemelen tüccar- Salih Ağa'nın olayın olduğu tarihten iki gün önce cuma günü köye gelip kaldığını, Cumartesi sabahı ise öldürülmüş olarak bulunduğunu, cinayeti muhtemelen ortadan kaybolan Salih Ağa'nın hizmetkârının işlediğini ileri sürmüşlerdir⁸. Görüleceği üzere maktul "ağa" lakabıyla anılmakta ve yanında bir hizmetkâr bulunmaktadır.

Kayıtlar incelendiğinde cinayet vakalarının toplumun her kesiminde vuku bulduğu görülmektedir. Örneğin bir kayıtta cinayet olayı konar-göçer taifesi arasında olmuştur ki Mardin coğrafyası konar-göçer aşiretlerin geçiş güzergâhında yer almaktadır. Aynı bölgeye yerleşmiş olan aşiretler arasında meydana gelen bu olay tam olarak aydınlatılamamıştır⁹. Bazı kayıtlardan Mardin'de yaşayan aşiret mensuplarının olaylarda yer aldığı anlaşılmaktadır ki bu durum bölgenin sosyal yapısına uygun düşmektedir. Mardin'de gayrimüslimler dışında yaşayan Türk, Kürt ve Arap halkının büyük çoğunluğu aşiret yapısı içerisinde yaşamlarını sürdüren kabile ve cemaatlerden oluşmaktaydı¹⁰. Burada yaşayan aşiretler arasında zaman

⁷ Danyal Tekdal, *208 Numaralı Mardin Şer'iye Sicili (Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2009, s. 124.

⁸ Mardin Şer'iye Sicili (Bundan sonra MŞS), 255, s. 24, (H. 26 Muharrem 1262/M. 24 Ocak 1846). 255 Numaralı Mardin Şer'iye Sicilindeki belgeler numaralandığı için Arap rakamları ile numaralandırıldığı sayfalar verilecektir.

⁹ Mahkemeye başvuran Ali bin Kenan on ay önce maiyetlerinde bulunanlar ile birlikte kimsenin mülkü olmayan çöl yakınlarındaki Hacı Nasır denilen yerde çadırlarını kurduklarını, gece vakti yakındaki çadırlarda kalan Hamid ve Naso'nun babası Kenan'ın üzerine hücum ettiklerini, Hamid'in elinde külünk (bir çeşit taşçı kazması), Naso'nun elinde ise başı top şeklinde bir ağaç olduğunu ve babası Kenan'ı başından yaraladıklarını ve iki saat kadar sonra babasının öldüğünü ifade ederek olayın soruşturulmasını talep etmiş sanıklar ise cevaplarında maktul Kenan'ın çadırı ile kendi çadırları arasında başka aşiretlere ait yirmi kadar çadırın olduğunu akşam vakti çadırlarında otururlarken dışarıdan sesler duyduklarını, çıktıklarında iki aşiretin birbirleriyle bir kuzunun öldürülmesi meselesi nedeniyle kavgaya tutuşmuş olduklarını ve maktul Kenan'ın da yaralı vaziyette yerde yatmakta olduğunu gördüklerini, kendilerinin olayla hiçbir ilgilerinin olmadığını ve kendilerine iftira atıldığını ifade etmişlerdir. MŞS, 237, s. 223 (Tarihsiz).

¹⁰ Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu- Oktay Özel-Süha Ünsal, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet, Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul, 2001, s. 150.

zaman çatışmalar ve gerilimler yaşanmaktaydı. Bu durum devlet merkezi tarafından dikkatle takip edilmekte ve bölgede görev yapan görevlilerden bu olayları önlemeleri ve aşiretlerin iskân edilmeleri istenmekteydi¹¹. Cinayet neticesinde üzerinde uzlaşılan diyet bedelindeki anlaşmazlık nedeni ile mahkemeye intikal eden bir diğer davada ise öldürülen kişi çingene taifesindendir¹².

Cinayet olaylarının tutulduğu kayıtlarda katil ve maktullerin yaşları veya fiziki özellikleri hakkında bilgi verilmemekle birlikte¹³ onların hangi dine mensup oldukları kaydedilmektedir. Bilindiği üzere Mardin, Müslim ve gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları bir coğrafyadır. Şer'iyye sicilleri incelendiğinde gayrimüslimlerin de her türlü anlaşmazlıklarında kadı mahkemelerini kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sadece Müslüman değil, gayrimüslim tebaası hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Mülk alım-satımı, nişan, nikâh, boşanma, vasilik, miras, tereke, hırsızlık, gasp, tecavüz, yaralama ve benzeri her türlü hukuki problemlerde olduğu gibi gayrimüslimler de Müslümanlar gibi mahkemeye başvurmuşlardır. İncelememize konu olan 43 davadan 7'sinde gayrimüslimlerin olayların tarafları ya da taraflardan birisi olduklarını görmekteyiz. Bu davalardan üçünde olay tamamen gayrimüslimler arasında geçerken, birinde katil, diğer üçünde ise maktul gayrimüslimdir. Gayrimüslimler arasında geçen olayların ilkinde konu olan cinayet Süryaniler arasında zuhur etmiştir. Benabil Köyü sakinlerinden Abo veledi İso'nun vârisleri yine aynı köyden Mosi veledi Yosıf ve Nami veledi Biro'dan şikâyetçi olmuşlar ve Abo'nun bahçesine giderken haksız yere Nami'nin bahçesinden geçtiğini, bunun üzerine Nami'nin Abo'yu ikaz ettiğini ancak Abo'nun yine aynı şekilde davranması üzerine aralarında

¹¹ Mehmet Yaşar Ertaş, "Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet Aşiret İlişkileri", *Makalelerle Mardin I*, İstanbul 2007, ss. 498-503

¹² Çingene taifesinden katil olunan Halil bin Kara Halil'in yeğeni Osman, Mikail isimli kişinin kılıç ile amcasını öldürdüğünü, kendisinden diyetini talep ettiklerinde aracı olan Resul'ün diyetin ödenmesi için kefil olmasına rağmen sözünde durmadığını beyan etmiş, ancak mahkeme Osman'ın iddiasını kabul etmeyerek onu davadan men etmiştir. MŞS, 255, s. 21, (H. 1153/M. 1740).

¹³ Her ne kadar cinayeti işleyen veya cinayete kurban gidenlerin yaşları ile ilgili bir bilgiye sahip olamasak da ilerleyen bölümde üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacak olan bir cinayet kaydından küçük bir kız çocuğunun cinayete kurban gittiğini anlamaktayız.

tartışma çıktığını, tartışma esnasında Nami'nin asa ile, Mosi'nin ise siyah kabızlı hançer ile Abo'nun üzerine hücum ettiklerini ve onu boğazı ile başından yaraladıklarını ve bu yaradan dolayı Abo'nun orada öldüğünü ve kısas cezası talep ettiklerini belirtmişlerdir. Nami ve Mosi suçlamayı reddetmişler ancak arabulucuların sayesinde on bin dirhem gümüşü diyet olarak ödemeye razı olmuşlar yani bir nevi suçlamayı kabul etmişlerdir¹⁴. Gayrimüslimler arasında geçen ikinci olay ise Yahudi cemaatine mensup kişiler arasında gerçekleşmiştir. Zaho kasabasından Nahum veledi Ne-sih'in yakınları Harun bin Şalom'dan davacı olduklarını, Nahum'un evinin önünde Harun ile Nahum'un tartıştıklarını, tartışma sırasında Harun'un yanlarında bulunan Abdulfettah bin Abdullah'ın belinde bulunan siyah kabızlı hançerini alarak sol koltuğu altından ve sağ arka göğsü altından vurduğunu ve bu yaranın tesiri ile Nahum'un yedi gün sonra öldüğünü iddia etmişler ve kısas istemişlerdir. Harun ise iddiaları inkâr etmiş fakat Nahum'un yakınlarının Moşe ve Dahor adlı kişileri şahit göstermeleri üzerine kısas hükmünün uygulanmasına karar verilmiştir¹⁵. Bu davada merak uyandıran bazı noktalar olduğu muhakkaktır. Burada dikkati çeken husus Nahum'un yakınlarının olayın bizatihi şahidi olan Abdulfettah bin Abdullah'ı değil de muhtemelen kendi cemaatlerinden olan iki kişiyi şahit göstermeleridir. Cinayet aletinın sahibi ve cinayete en yakından tanık olan Abdulfettah'ın şahit gösterilmemesi üzerinde durulması gereken bir durumdur. Acaba Abdulfettah şahitlik yapmak istemiş olabilir mi? veya onu şahitlikten alıkoyan ne olmuştur? Bu soruların cevaplarını bilemiyoruz. Tarafları gayrimüslim olan üçüncü olayda ise bir grup zimminin Ebelhad veledi İlo adlı zimmiyi havuzda boğarak öldürdükleri iddiasıdır¹⁶.

Müslimler ile gayrimüslimler arasında vuku bulan olaylardan ilki Gölli köyü sakinlerinden olan İşua bin David'in yolunu kesen Mir Mehmed Kürtlerinden iki kişinin İşua'nın merkeplerini çalmak istemesi

¹⁴ MŞS, 235, s. 98, b. 156, (H. 15 Cemaziyelevvel 1276/M. 10 Aralık 1859).

¹⁵ MŞS, 235, s. 57-58, b. 114, (H. 15 Zilkade 1275/M. 16 Haziran 1859).

¹⁶ MŞS, 203, s. 59, b. 98, (H. Evahir-i Rebiülevvel 1154/Mayıs 1741).

ve buna direnen İşua'nın kılıç ile öldürülmesi olayıdır¹⁷. İkinci olay ise Mardin İhtisabhane Emmini olan Osman Ağa'nın kölesi olan Şahin'in, evlerine girmek istemesi üzerine karşı koymaya çalışan Abdişua veledi Kıs Yosef'i bıçak ile yaralaması ve bu yaradan dolayı bir saat kadar sonra Abdişua'nın öldüğü olaydır. Davacılar Şahin'den şikâyetçi olmuşlar; ancak Şahin iddiayı reddetmiş ve davacılar şahit gösteremediği için dava düşmüştür¹⁸. Belgeden Şahin'in bir başkasının evine ne amaçla girdiği anlaşılmamaktadır ve özellikle Şahin'in kendi vasfı ile değil de Mardin'in ileri gelenlerinden birinin kölesi olarak kaydedilmesi akla Şahin'in kayırılmış olabileceği ihtimalini de getirmektedir. Üçüncü olay ise oğlu İstefan'ın kafasına taş vurularak öldürüldüğünü ileri süren İsa bin Hanna adlı gayrimüslimin mahkemeden olayın soruşturulmasını istemesidir. Olayı soruşturmakla görevlendirilen Asesbaşı Hasan olay yerine varmış ve İstefan'ın kafasındaki yaradan dolayı ölmüş olduğunu görüp kayda geçirmiştir¹⁹. Anlaşılabileceği gibi bu olayda katil belli değildir. Gayrimüslimlerin tarafı oldukları bir diğer vaka ise yukarıdaki olayın tersine bir gayrimüslimin Müslüman'ı öldürmesi olayıdır. Olay Midyat kazasının Zernoka Köyü yakınlarında gerçekleşmiştir. Derviş bin Mustafa izinsiz bağlarına girmesinden dolayı Şabo veledi Mirad'ı uyarmış ve bağdan kovmuş ancak Şabo veledi Mirad, Derviş eve giderken yoluna çıkıp kurşunla onu öldürmüştür. Fakat mahkemede iddiaları reddeden Şabo arabulucuların girmesi ile beş bin kuruş diyet vermeyi kabul etmiştir²⁰.

Görüleceği üzere gayrimüslimlerin tarafı oldukları cinayet davalarının da neden, din veya mezhep farkı değil bahçeye veya eve izinsiz girme, hırsızlık, tartışma gibi günlük hayatta rastlanılabilen olaylardır.

Cinayet Mekânları

Osmanlı dönemi Mardin şehrinde meydana gelen cinayet vakalarının kayıtları tutulurken hemen hemen her kayıtta cinayetin işlendiği yer

¹⁷ Ramazan Günay, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2002, s. 62.

¹⁸ MŞS, 248, s. 10, b. 46, (6 Şevval 1100/26 Mayıs 1689).

¹⁹ MŞS, 255, s. 34, (9 Rebiülevvel 996/7 Şubat 1588).

²⁰ MŞS, 235, s. 63, b. 121, (19 Rebiülevvel 1275/27 Ekim 1858).

belirtilmiştir. Bu bilgiler ışığında cinayet vakalarından 39 tanesinin kırsal kesimde yani köylerde, 4 tanesinin de şehir merkezinde meydana geldiği görülmektedir. Bu durum nüfusun kır ve kent dağılımı ile yakından alakalıdır. Çalışmamıza konu olan dönemde Mardin Sancağında kır nüfusu kent nüfusuna göre daha fazladır. Nüfusun daha yoğun olduğu bölgelerde cinayet vakalarının daha sık görülmesi olağan kabul edilebilir.

Şehirde işlenen cinayetlerin dağılımına baktığımızda dört farklı mahalle karşımıza çıkmaktadır. Gölasıye Mahallesinde Şahin bin Abdullah, Abdişua veledi Kıs Yosef'i²¹; Bimaristan Mahallesinde Mehmed bin Çukadar Ahmed, Abdülkadir bin Şeyhmuş'u²²; Şehidiye Mahallesinde Abdülhamid bin Ahmed, Halil bin İbrahim'i²³ ve Sevindik Mahallesinde kimliği tespit edilemeyen biri(leri) İstefan adlı zimmiyi öldürmüşlerdir.

Geriye kalan cinayet olaylarının Mardin merkez ve kazalarına bağlı köylerde meydana geldiği görülmektedir. Bu köyler arasında üç cinayet olayı ile Zuk-ı Ebu'l-Üla köyü öne çıkmaktadır. Onu iki cinayet olayı ile Gurs Köyü ile Deyrik-i Meşki köyleri izlemektedir. Bazen köylerin yakınında bulunan ve özel isim taşıyan mahallerin isimleri de zikredilmektedir. Bunun yanı sıra köy içerisinde olayın bağda, bahçede, tarlada veya evde mi gerçekleştiği kaydedilmektedir.

Cinayet Aletleri

Cinayet olaylarında üzerinde durulan en önemli noktalardan birisi suç aletleridir. Cinayetlerde kullanılan suç aletleri yaralayıcı, kesici, darp edici, yakıcı, boğucu, hareket kabiliyetini kısıtlayıcı aletler olabileceği gibi kişinin ölümüne yol açabilecek davranışlarda -kişiyi yakıcı bir maddeye (ateş, asit ve benzeri) atmak, aşırı soğuğa maruz bırakmak, bir şekilde havasız bırakmak (suya atmak, bir alet veya el ile boğmak ve benzeri); yüksek bir yerden itmek, zehirli bir madde yedirmek veya içirmek ve sair gibi- bulunmak şeklinde de olabilir.

²¹ MŞS, 248, s. 10, b. 46, (6 Şevval 1100/26 Mayıs 1689).

²² MŞS, 237, s. 277. (22 Rebiülahir 1169/25 Ocak 1756). 237 numaralı Mardin Şer'iyye Sicilinde belgeler numaralandırılmadığı için sicilin orijinalinde bulunan Arap rakamlarına göre numaralandırılmış sayfa numaraları verilecektir.

²³ Tekdal, *a.g.t.*, s. 124.

İncelememize konu olan cinayet olaylarında genellikle bir veya birden fazla suç aletinin kullanıldığını görmekle birlikte yukarıda ifade edilen ikinci duruma örnek olabilecek bir olay da bulunmaktadır. Kalatü'l-Merra köyünden Tedarik ve oğlu İlo yine aynı köy sakinlerinden köy Kethüdası Hanna veledi İso, Abdo veledi Sadıka, Kıs Davud veledi Netros, Nami veledi Şamon ve İlyas veledi Aslan'dan şikayetçi olmuşlar ve iki gün önce küçük kardeşleri Ebelhad veledi İlo'nun köyün kuzeyinde havuza düşüp boğulduğunu ve olayın soruşturulmasını istemişlerdir²⁴.

Geriye kalan kırk iki olaydan yedisinde herhangi bir cinayet aletinden bahsedilmemektedir. Bu kayıtlarda hangi nedenle cinayet aletlerine yer verilmediği bilinmemekle birlikte bazen “âlet-i harb” veya “âlat-ı câriha (yaralayıcı aletler)” gibi genel ibareler kullanılmış, özelde bu aletlerin neler oldukları belirtilmemiştir. Suça karışanların sayısı ile kullanılan cinayet aletlerinin sayısı arasında doğru orantı vardır. Tüm davalarda maktuller tek kişi iken katillerin birden fazla olduğu örneklerle de sıklıkla rastlamaktayız. Hâl böyle olunca da olaya karışanların kullandıkları suç aletleri aynı olabileceği gibi çeşitlilik de göstermektedir. Organize bir suç olduğu görülen bir davada üç farklı suç aleti; kılıç, asa ve taş kullanılmıştır. İki suç aleti kullanılan olay sayısı ise beştir. Bunlardan birinde taş ve ok, birinde kılıç ve hançer, birinde hançer ve ip, birinde külünk (taşçı kazması) ve sopa, sonuncusunda ise asa ve siyah kabızalı hançer birlikte kullanılmıştır. Geriye kalan 29 olayda birbirinden farklı ve tek bir alet kullanılmıştır. Bu aletleri ve kullanılma sıklıklarını şu şekilde gösterebiliriz:

Kılıç	8	Bıçak	1
Kurşun	7	Zincir	1
Hançer	6	İp	1
Taş	5	Külünk	1
Asa	2	Sopa	1
Mızrak	2	Harb Aleti	1
Ok	2	Âlat-ı Cârîha	1
Ağaç	1		

²⁴ MŞS, 203, s. 59, b. 98, (H. Evahir-i Rebiülevvel 1154/Mayıs 1741).

Tablodan da anlaşılabileceği gibi cinayetlerde kullanılan suç aletleri genellikle kişilerin üzerlerinde taşıyabilecekleri ve kolayca ulaşabilecekleri ve daha çok savunma amaçlı kullanılan aletlerdir. Kişiler -eğer önceden planlanmış bir şekilde değil ise- genellikle o anda kuşaklarında taşıdıkları hançerlerini veya bıçaklarını, ellerindeki asalarını veya o an ellerine geçirdikleri taş, sopa, kazma, ağaç parçası gibi aletleri kullanmışlardır. XVI ila XVIII. yüzyıla ait sicillerde yer alan cinayetlerde daha çok kılıç ve hançer kullanıldığı görülürken, ateşli silahların kullanılmaya başladığı XIX. yüzyıla ait sicillerdeki cinayetlerde tabanca ve tüfeğin daha fazla kullanıldığı görülmektedir.

Cinayet Nedenleri

Bir insanın diğer bir insanın canına kast etmesine yol açan nedenler çok farklı olabilir. Bazı olaylarda doğrudan öldürme kastı ile hareket edilirken, bazılarında kastın aşılması şeklinde de tezahür edebilir. Her ne sebeple olursa olsun cinayet vuku bulmuş, mahkemeye intikal etmiş ve en az bir maktul var ise belgelerden olayın nedenini öğrenebiliyoruz. Osmanlı dönemi Mardin'inde işlenmiş olan cinayetlere bakıldığında çok farklı sebeplerle cinayetlerin gerçekleştiği görülmektedir. Kırsal kesimde daha yaygın olarak görülen cinayet olaylarında genellikle arazi anlaşmazlığı, sınır ihlalleri, su meselesi ve benzeri nedenler görülürken genelde ise hırsızlık, haneye tecavüz ve nefs-i müdafaa, namus, kıskançlık, kin ve öfke etkili olmaktadır. Tüm bu nedenlerin birer küçük örneği olması açısından çeşitli zamanlarda meydana gelmiş ve mahkemeye yansımış cinayet vakalarının birkaçına bakmak faydalı olacaktır.

Ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız ilk cinayet olayı günümüzün en büyük problemlerinden birisi olarak görülen töre cinayetlerinin bir örneğidir. Namus duygusu toplumların ve bireylerin kutsal saydıkları değerler bütünüdür. Bu duygunun zedelenmesi veya yitirilmesi çoğu zaman sosyal ve psikolojik bir travma oluşturmakta ve bireyler bundan sorumlu gördükleri kişi veya kişilere zarar verme yolunu seçmektedirler. Genellikle namus algısı kadına yüklenen bir sorumluluk olarak görülmektedir. Örnek davamızda da namus cinayetine kurban gitmiş bir kadın olayın başrolünde yer almaktadır.

Olay Mardin'in Aynberud köyünde meydana gelmiş ve olayın soruşturulması için Çukadar Hacı Mustafa Ağa görevlendirilmiştir. Bu olayı diğer incelediğimiz olaylardan ayıran bir yön var ki o da olayın gerçekleşme nedeninin nasıl doğal karşılandığının bir göstergesi gibidir. Katiller bir şikâyet neticesinde mahkeme huzuruna çıkarılmamışlar ve adeta dava bir "kamu davası" şeklinde görülmüştür. Cinayetle itham edilen Süleyman ve Seyithan bin Tayo adlı kardeşler diğer olaylardaki katil veya katillerin birçoğu gibi olayın inkârı yoluna gitmemişler ve hatta olayı tüm ayrıntılarıyla anlatarak suçlamayı olağan bir şekilde kabullenmişlerdir. Süleyman ve Seyithan olaydan altı ay kadar önce amcalarının oğulları Alihan bin Mehmed ve Receb'in aynı köy sakinlerinden Ali bin Kelo'yu, dayısı Küçük bin Bero'nun (?) yardımıyla kız kardeşleri olan Divan binti Tayo ile zina ederken görüp kendilerine haber verdiklerini, bu durumu duyduklarında bunu gururlarına yediremediklerini ve bu utançtan kurtulmak için olayı duydukları gece kız kardeşleri Divan'ı, Ali'nin evinin önüne ip ile astıklarını ve hançer ile vücudunun iki yerinden yaraladıklarını itiraf etmişlerdir²⁵. Görüleceği gibi önümüzde alışlagelmiş bir namus cinayeti vardır. Süleyman ve Seyithan'ın ibret-i âlem için Divan'ı, suça ortak gördükleri Ali'nin evinin önüne asmaları oldukça ilginçtir. Daha ilginç, bir tesadüf eseri midir bilinmez ancak hançer ile Divan'ın sağ ve sol memelerinden yaralanması da kendi içerisinde bir anlam taşıyor olabilir. Süleyman ve Seyithan'ın olayın taraflarından olan Ali'ye bilebildiğimiz kadarıyla bir zarar vermemiş olmaları namus konusunda cinsiyet ayrımcılığının en bariz örneğidir.

İnceleyeceğimiz ikinci cinayet olayı da yine Aynberud köyünde vuku bulmuştur. Bir ay kadar önce hançer yarası alarak öldürülen Mehmed bin Abdullah'ın mirası beytülmal'a intikal ettiğinden köy halkı Mardin Voyvodası Rüstem Ağa'nın huzurunda Kasım bin Abdal'ın Mehmed'in eşini almak arzusuyla hançer ile arkasından vurarak onu öldürdüğünü ifade etmişlerdir²⁶. Bu olayda da üzerinde durulacak bazı noktalar vardır. Her şeyden önce olayın birinci derecede faili olan Kasım bin Abdal mahkemede hazır bulunmamıştır. Hâlbuki kural olarak kişiye yönelik bir suç isnadı olduğunda o kişiye söz hakkı verilerek olayı anlatması istenmekte-

²⁵ MŞS, 251, s. 22, b. 170, (H. Evahir-i Zilkade 1127/M. Kasım 1715).

²⁶ MŞS, 248, s. 156, b. 610, (H. 20 Rebiulahir 1159/12 Mayıs 1746).

dir. Kasım'ın neden orada olmadığına dair belgede bir bilgi yoktur. Dikkati çeken bir diğer husus da davanın maktul Mehmed'in zevcesinin isteğiyle açılmamış olmasıdır. Acaba neden kocası öldürülen bir kadın mahkemeye şikâyetle bulunmamıştır? Yoksa Kasım ve Mehmed'in eşi dava görüldüğü esnada orada değiller miydi? Biraz daha derine inmek gerekirse vârisi olmadığından Mehmed'in veraseti beytülmal'a kaldığına göre Mehmed çocuk sahibi de değildir. Kocasını Mehmet'ten bir çocuğu bulunmadığı anlaşılan kadının bu olayda bir rolü olup olmadığını da bilemiyoruz. İşin bir diğer boyutuna gelince; Osmanlı hukukuna göre bir cinayet olayında maktulün vârisi yok ise subaşı cesedin bulunduğu yöre halkını sorumlu tutabilir ve onlardan katilin bulunmasını talep edebilirdi²⁷. Bu olayda da Kasım mahkemede bulunmadığından ve yöre halkı suçlu bulunmadığı takdirde sorumluluğun kendilerine kalacağı düşüncesiyle böyle bir zanda bulunmuş olabilirler.

Üçüncü cinayet Hanefi fıkıhçıların “şibhü'l-amd”²⁸ yani kastın aşılması dedikleri şekilde gerçekleşmiş bir olaydır. Tuffahiye köyü sakinlerinden Seyyid Halid bin Hacı Hasan mahkemede kardeşi Haşim'den şikâyetçi olarak iki gün önce Haşim'in karısı Sariye'ye kılıç parçasıyla vurur iken kılıcın hata ile Sariye'nin kucağındaki kızı Fatma'ya geldiğini ve Fatma'nın bu yara neticesinde vefat ettiğini ifade etmiş ve dem-i diyet olarak beş bin dirhem altı yüz kuruşa anlaşuklarını ifade etmiş ve durumun bu şekilde kaydedilmesini talep etmiştir²⁹. Görüleceği üzere bu olayda maktul küçük bir kız çocuğudur ve babasının ifadesine göre amcası tarafından hata ile öldürülmüştür. Fakat ifadedeki bir ayrıntı dikkat çekicidir ki, Haşim aslında yengesi Sariye'yi öldürmek istemiştir. Haşim'in bunu neden yaptığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Halid belki de kardeşi olması dolayısıyla Haşim'in -Sariye'yi öldürmek istemesini görmezden gelerek- Fatma'yı öldürmesinin hata ile gerçekleştiğini söylemiş ve kısas talep etmeyerek belli bir diyet üzerine anlaşma yoluna gitmiştir.

²⁷ Yaşar Yücel-Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnâmesi*, TTK, Ankara 1995, s. 33.

²⁸ Coşkun ÜÇÖK, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Hukukuna Aykırı Hükümler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.III (1946), s. 367–383.

²⁹ MŞS, 203, s. 35, b. 133, (H. Evahir-i Muharrem 1154/M. Nisan 1741).

Bu bölümün baş kısmında cinayetlerin işlenme nedenleri olarak arazi anlaşmazlıkları, sınır ihlalleri, hırsızlık, haneye tecavüz ve benzeri nedenler sayılmıştır. Son olarak inceleyeceğimiz olayın nedeninin somut bir temele dayanmaması ve aynı zamanda birden fazla kişinin bir araya gelecek iştiraken bu fiili gerçekleştirmeleri açısından farklılık arz etmektedir. Deyrik-i Meşki köyünden Süleyman bin Şemdin mahkemede aynı köy sakinlerinden Ahmed bin Hasan ve kardeşi Süleyman ve Molla Veli bin Suyuti(?), Mehmed bin Yusuf, Lato bin Haydar, Mehmed bin Kalo, Süleyman bin Mustafa, Halife bin Nebi, Mehmed bin Gaybo, Molla Mehmed bin İlyas, Molla Ramazan bin Yusuf,bin Bahaddin, Osman bin Serhan, Bozoz(?) bin Osman, Mahmud bin Hüseyin ve Ali bin Urfat olmak üzere on sekiz kişinin, babası Resul bin Bünyad, bahçesinde sulama yaparken üzerine sebepsiz yere hücum ettiklerini, babasının başının üç yerinden ve sol kolunun bir yerinden, sağ elinin bir yerinden, sol ayağının altından, sol boş böğründen ve arkasından üç yerden kılıç ile ve yine arkasından üç yerden hançer ile yaralandığını ve bu kişilere sual olunmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Mardin Voyvodası Halil Ağa olayı teftiş için mübaşir olarak Kara Ali Bölükbaşı'yı görevlendirmiş, Kara Ali Bölükbaşı köye gittiğinde Resul'ü evinde ölü olarak bulmuştur. Olayın buraya kadar olan kısmı olağan bir seyir izlemektedir. Garip olan taraf Resul'ün katillerinin olayın nedeni ile ilgili verdikleri cevaptır. Zanlılar suçlamayı kabul etmişler ve neden olarak Resul'ün tavırlarından ve yaptıklarından razı olmadıklarını ve cümlesinin ittifakla onu katlettiklerini itiraf etmişlerdir³⁰. Anlaşılabacağı gibi bir grup köylü Resul'ün davranışlarından rahatsız olduklarını ve bu nedenle onu öldürdüklerini söylemiştir. Resul'ün köylüleri bu derecede rahatsız edecek ne türden bir davranış sergilediği bilinmemektedir. Fakat yaptığı davranış o derecede sinirlerini bozmuş ve tepkilerini çekmiş olmalı ki vücudunun birçok yerinden yaranalarak öldürülmüştür.

Sonuç

Bu çalışmada XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki dönemde Mardin Kadı mahkemesince tutulmuş olan şer'iyye sicillerinden sondaj meto-

³⁰ MŞS, 251, s. 18, b. 62, (H. 3 Receb 1127/ M. 5 Temmuz 1715).

duyla on üç tanesi seçilmiş ve bu on üç defter içerisinde yer alan 43 cinayet vakası incelenmiştir. Osmanlı mahkemelerinin cinayet vakalarını kaydetme tarzının Mardin'de de değişim göstermeden uygulandığını görmekteyiz. Vaka eğer şehir merkezinde ise kadı, daha uzak bir yerde ise bir naip görevlendirilmektedir. Olayın mahkemeye intikali maktul veya maktullerin vârislerinin şikâyeti ile olabileceği gibi kamu davası şeklinde de olabiliyordu. Mahkemede genellikle varsa maktullerin yakınları ve üzerine suç isnat edilen kişi veya kişiler yer almaktadır. Öncelik suç isnadında bulunanlara verilmekte ve o kişiler olayın ne kadar zaman önce olduğundan başlayarak nerede, nasıl olduğunu anlatmakta veya suçladıkları kişi veya kişileri zikrederek olayın kendilerinden sorulmasını ya da olayın kayda geçirilmesini istemekte, zanlı durumunda bulunanlar ise ya olayı kabul yahut inkâr etmektedirler.

İncelememize konu olan Mardin şehrinde vuku bulan cinayet davalarında bazı noktalar dikkati çekmektedir. Örneğin cinayet olaylarının kadınlara nazaran büyük oranda erkekler arasında cereyan ettiği görülmektedir. Bir diğer dikkat çekici nokta olayların çok yoğun olarak kırsal kesimde meydana gelmiş olmasıdır. Şehir ile kırsal kesim arasındaki yaşam farkı göz önünde bulundurulursa bu durum olağan karşılanabilir. Planlı veya anlık bir şekilde gerçekleşen cinayet olaylarında kullanılan suç aletlerinin farklılık arz ettiği de görülmüştür. İnsanlar, böyle bir durumla karşılaştıklarında üzerlerinde taşıdıkları veya en hızlı şekilde ulaşabilecekleri aletleri tercih etmişlerdir. Her cinayetin bir nedeni vardır noktasından hareketle cinayet vakalarının nedenlerinde farklılıklar olduğu görülmüştür. En yaygın neden sınır ihlalleri ile haneye tecavüz karşısında nefsi müdafaadır. Bu nedenlerin dışında hırsızlık, gasp, arazi anlaşmazlığı, namus, kavgalar, hâl ve tavırlardan rahatsızlık gibi nedenler de sayılabilir.

İnsanlardaki şiddet duygusunun en üst düzeyde yansımaları olarak kabul edilebilecek cinayet olayı aslında nedenleri itibariyle geçmişte de günümüzde de benzer şekilde cereyan etmektedir. Katil veya maktullerin profilleri ve kullanılan suç aletleri –az çok değişse de– göz önüne alındığında ilk insanlardan bu yana devam eden bir olgu ile karşılaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Mardin Şer'iyye Sicilleri 259, 251, 237, 203, 255, 248, 235, 201, 193, 208, 183, 195, 238, 242.
- Aydın, Suavi-Emiroğlu Kudret-Özel Oktay- Ünsal Süha, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bingöl, Sedat, "Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler", *Belleten*, c. LXXV, sy. 274, Aralık 2011.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, "Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet-Aşiret İlişkileri", *Makalelerle Mardin I*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul 2007.
- Günay, Ramazan, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2002.
- Michaud, Yves, *Şiddet*, (çev. Cem Muhtaroglu), İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Peirce, Leslie, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, (çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- Tekdal, Danyal, *208 Numaralı Mardin Şer'iye Sicili (Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2009.
- Üçok, Coşkun, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Hukukuna Aykırı Hükümler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.III (1946).
- Yücel, Yaşar – Pulaha, Selami, *I. Selim Kânunnâmesi*, TTK, Ankara 1995.

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE İRAN'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİNİN DEĞİŞMESİ VE YENİ OKULLARIN AÇILIŞI

MANİZHEH SADRI*

Giriş

İran'da talim ve terbiye ilkçağlardan itibaren başlamıştır. Dünyada en eski okul ve yüksek öğretim merkezlerinden sayılan “Cünd-i Şapur,” günümüzden 2500 yıl önce İran'da inşa edilmiştir. Cünd-i Şapur Üniversitesi'nin kuruluşundan Safevi Devleti'nin kuruluşuna kadar yüksek öğrenim, İran geleneğinde devletlerin himayesine muhtaç olmuş, bu yüzden siyasi gelişmelerle birlikte iniş ve çıkışlar yaşamıştır. İran'ın Batı tarzı eğitim-öğretim ile tanışması Safeviler döneminde başlamışsa da düzensiz ve yavaş şekilde ilerlemiştir. Aslında bu dönemde İran'ın kendi medeniyeti Batıdan daha iyi bir seviyede olmasına rağmen beklenen ilerlemeyi devam ettirememiş, Batıda meydana gelen teknik ve ilmi gelişmeleri bünyesine alıp geliştirememiştir. Tıp ve eczacılıkta Avrupa'dan çok daha ileri bir seviyede olan İran, bunu devam ettirememiştir¹.

XIX. asrın başlarında askeri alanda görülen yetersizliklerin Batıdaki uygulamalarla giderilmeye çalışılması, başka alanlara da teşmil edilerek bilim, sanat ve sanayi ile ilgili Batılı uzmanların istihdamını beraberinde getirmiştir. Batıdan gerek taklit yoluyla gerekse İran'da istihdam edilen görevlilerin teşvikiyle yapılan değişikliklere okullar da eklenmiştir. Bu döneme kadar eğitim-öğretim işleri iki şekilde yapılmıştır. Dinî ilimlerden mantık, usul, fıkıh, kelim, tefsir ve hadis medreselerde öğretilirken, mekteplerde okuma-yazma öğretildikten sonra *Gülistan*, *Bostan*, *Cami-i Abbasi*,

* Yrd. Doç. Dr., İslami Azad Üniversitesi, Tarih Bölümü, Şebister/İRAN, msadri18@gmail.com

¹ Yunus Kerâmeti, “Ta’lim ve Terbiyet,” *Dâiretu'l Me’ârif-i Bozorg-i İslam XV*, Tahran 2008, ss. 614-631

Ebvab-ı Cinân ve *Tarih-i Nadir* gibi kitaplar okutulmuştur. Mekteplerin mekânları yetersiz olduğundan bazen dersler camilerde verilmiştir².

Batı Tarzında Açılan Okullar (Yabancı Misyoner Okullarının Kurulması)

Kaçar idaresi döneminde medreselerin dışında Batı tarzında kurulan yeni okulların bir kısmı misyoner okulları olarak açılmıştır. Eğitim ve öğretimde Batının taklit edilmesi uğruna girilen ıslahatlarda ülkenin dini ve sosyal yapısına dikkat edilmemiş, İran'da istihdam edilen uzmanların ve görevlilerin kendi dini propagandalarını esas alan bu okulların açılmasına kayıtsız kalınmıştır. Misyoner okulları, ihtiyacı karşılayacak modern okullar olarak gösterilmiş, dini, kültürel, siyasi amaçlarla kuruldukları gizlenmiştir. Ulema ve halkın tepkisi göz önüne alınarak yerel okullardan tamamıyla farklı olmamalarına dikkat edilmiştir. Bağlı bulundukları ülkelerden her türlü maddi desteği aldıkları için iyi bir alt yapıya sahip olmuşlardır. Ülkedeki dini azınlıkların çocukları için kuruldukları söylenen bu okullar, sadece bu işlevi görmemiş, İran'da menfaat mücadelesine girişen Batılı devletlerin birer rekabet alanı haline gelmişlerdir. Mesela Alman misyonerler 1830'da Tebriz ve Şiraz'da Hristiyanlar için okular açmışlardır³. Alman görevli Wolf, okulların açılma iznini Abbas Mirza'dan alabilmiştir. Urumiye'de kurulan kız okullarının öğrenci sayısı beş yüzü geçmiştir⁴.

Muhammed Şah zamanında Amerikalı ve Fransız papazlar tarafından yeni misyoner okulları açılmıştır. 1838'de Urumiye'de papaz Perkins, şahtan aldığı ferman ile bir ilkokul açmış; bu okulda öğrencilere dersler dışında halıcılık ve demircilik kursları da verilmiştir⁵. Muhammed Şah, açılmasına izin verdiği okulların tarih, coğrafya, geometri ve mate-

² Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrûte-i İran*, 16 Baskı, Emir Kebir, Tahran 1991, s. 19

³ Bkz: George Nataniel Curzon, *İran ve Kazıyye-i İran* (Çev. Golam Ali Vahid Mâzenderânî), Tahran 2001.

⁴ Humâ Nâtuk, *Fereng ve fereng meâbî ve Risâle-i İntikâdî Şeyh ve Şuyûh*, Zamâne No, No: 12, (Editör: Mehrdâde Mihriban) Tahran 1986, s. 51; Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan* 2, vols, London 1838 Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the USA. A Century of Missionary Work in Iran, 1834-1934. Beirut American Press, 1935, pp 1-2; Perkins, Justin, *Historical Sketch of the Mission to the Nestorians*, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1866, pp. 8-10.

⁵ *Mecelle-i Yadigâr*, Salise, Sayı: 6-7, s. 66.

matik gibi derslere daha fazla ağırlık vermelerini istemiştir⁶. İran'daki Amerikalılar bu dönemde açtıkları okullar ve gösterdikleri misyonerlik faaliyetleriyle İran'ın kuzeyinde yaşayan Nesturî Hristiyanları kendi mezhepleri olan Protestanlığa çekmeyi başarmışlardır. Daha da ileri giden Amerikalı görevliler, Nesturî gruplardan istifade ederek bölgedeki Müslümanların mezheplerini değiştirmek için çalışmışlardır. Amerikalı tebliğ heyetinin esas amacı "*İhyâ-yı Ruhanî*" projesiyle Asya'daki İslâm tebliğcilerinin mezhebini değiştirmek olmuştur. Fakat heyetin çabaları sonuç vermemiştir. Çünkü Müslüman halktan bekledikleri yardımı alamadıkları gibi tepkiyle karşılanmışlardır. Halk, okullardaki eğitimin tamamıyla Hristiyanlığı yaymak için yapıldığını fark etmiştir. Buna rağmen heyet amacından vazgeçmemiş, Urumiye'deki kız okullarının açılmasına muhalif olanlara rağmen dört Nesturî kızdan müteşekkil bir okul açmayı başarmıştır. Okulda dini eğitimin yanı sıra ev idaresi dersleri de verilmiştir. Köylerde de misyoner okullarını yaygınlaştıran heyet, 1840'ta bir matbaa kurarak okuttuğu ders kitaplarını kendisi bastırmıştır. Okuttuğu ders kitaplarının sayfaları arasına Hristiyanlık propagandasına havi bilgiler yerleştirmiştir⁷.

İran'da ikinci misyoner okulunu Fransız keşiş Ojen Bure 1839'da Tebriz'de açmıştır. Fransız kültür ve dilini İran'da yaymak için okulun bütün masraflarını kendisi karşılamıştır. Çok kısa bir sürede okula olan talep artmış, hatta bazı talepleri geri çevirmiştir. Bure, okulda okutmak için Fransızca grameri Farsçaya çevirmiştir⁸.

Flanden, Bure'ün 1939'da Tebriz'de "Dârü'l-ilmşinasi-i Mîlîl" adında bir okul açtığını, Fransızcanın okulun temel dersi olduğunu ve bu vesileyle İranlıların Avrupa'yla tanıştığını kaydetmiştir. Bure, Amerikalı tebliğcilerin aksine dinî eğitimi okulun Müfredatından çıkarmış, eğitim Müfredatını Fransız okullarının Müfredatı gibi tasarlamıştır. Okulun ders Müfredatında Fars edebiyatı, felsefe ve Avrupa'da okutulan ilimler yer almıştır. Okulun ikinci şubesi İsfahan'da açılmıştır. Ancak buradaki Er-

⁶ A.g.e, s. 60.

⁷ Hüseyin Mahbubi Erdekânî, *Tarih-i Müessesât-ı Temedün-i Cedid der-İran I*, Danişgah-ı Tahran 1370, s. 241.

⁸ Eugene Napoleon Flandin, *Sefernâme-i Eugene Flandin be İran der Salhâ-yi 1840-1841* (Çvr. Hüseyin Nur Sâdîkî), İsfahan 1945, s. 70.

meni kilisesi şiddetle karşı çıkmıştır. Bure, İran'dan ayrıldıktan sonra Tebriz'deki okul kapatılmıştır⁹.

Teufan adındaki bir diğer Fransız keşiş ise Urumiye'de okul açmıştır. Ancak buradaki Amerikalı misyonerler okulun faaliyetine engel olmuşlardır. İngiliz ve Amerikalıları arkalarına alan Ermenilerin de Fransız okullarına karşı hareketleri olmuştur. Nitekim İsfahan'da oturan bir Ermeni tüccarın yardımıyla okul açmışlardır. Tebriz Ermenileri ise bundan kısa bir süre sonra Nâsirü'd-din Şah'a okul açma başvurusunda bulunmuş ve Şah da onlara izin vermiştir¹⁰.

1863'te "*Saint Louis*" adında bir okul Tahran'da açılmıştır. 1866'da Fransız "*Saint Joseph*" kız kardeşler Urumiye, Selmas, Tebriz ve İsfahan'da kendi adlarına okul açmışlardır. 1872'de Amerikan Erkek Okulu Tahran'da açılmıştır. 1875'de *Saint Joseph* kız kardeşler bu defa Tahran'da kız okulu açmışlardır. Dieulafoy'ya göre, bu okullarda dil, felsefe, muhtasar tarih ve coğrafya eğitimi verilmiştir¹¹. Kaçar idaresinin bu okullara karşı tutumu sarîh olmamıştır. Muhammed Şah ve devletin diğer makamları misyonerlerin niyetlerinden haberleri olmuş ve sadece onların diplomatik etkileriyle ilgilenmişlerdir. Muhammed Şah, okulların Batı dilleri, fen ve teknolojisi konusunda İran'a faydalı olacağına inanmıştır. Ayrıca misyoner okullarının öğrenciyi dışarıya karşı koruma politikasında yardımcı olmuştur. Şah, misyoner okullarını koruması sebebiyle üç önemli güçten *vezîrler*, *saraylılar* ve *ulema* sınıfından tepki almıştır. Okullar Müslüman halka karşı kapalılıklarını sürdürerek tepkinin önünü kesmişlerdir. Amerika, İngiltere, Fransa ve İran Hristiyanları tarafından kurulan okulların birbirlerine karşı rekabetleri olmuştur¹².

İran'da bu okulların sayısı 1860'tan itibaren artmış; artışın en çok olduğu yerler şehirler olmuştur. Yukarıda adı geçen ülkelerin kendi dini,

⁹ Hüseyin Mahbubi Erdekânî, *Mukaddime-i der-Bâb-i Âşinâi-yi İran bâ-Mezâhîr-i Temeddün-i Garb*, Defter-i Mutâleât ve Bernâme-rîzi-yi Ferhengî, Tahran 1974, ss. 45-46.

¹⁰ Tarihçe-i Me'ârif-i İran, *Mecelle-i Ta'lim ve Terbiyet*, Yıl: 4, no: 6, ss. 361-362.

¹¹ Dieulafo Jane, *Sefâretnâme-i Madam Dieulafo*, (Çvr. Muhammad Ferahveşi), Tahran 2003, s. 119.

¹² Vazken Ghougassian, *The Emergence Of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century*, Atlanta 1998, ss. 125-156; Humâ Nâtik, *Medâris-i Fransevî der İran 1837- 1921 ba Mukedemi-i Feridun Âdemiyet*, Tahran 2001, s. 167.

siyasi ve ticari menfaatleri için bu okullara para aktarmaları, bina yapımı ve görevli istihdam etmelerini kolaylaştırmıştır. Amerikalı ve Avrupalı misyonerlerin en çok faaliyet gösterdikleri yerler Urumiye ve Selmas şehirlerinin de içerisinde bulunduğu Azerbaycan eyaleti olmuştur. 1873'te Presbyterian Derneği, Ermeniler için iki kız okulu tesis etmiş ve daha sonra bu iki okul birleştirilmiştir. Bu şekilde Müslüman ve Ermeni kızlar için akşam ve gündüz gidilebilecek bir okul haline getirilmiştir. 1874'te **"İran Beetele"** adında gündüz eğitim veren bir kız okulu açılmıştır. Amerikalı misyonerler Hemedan ve diğer şehirlerde okullar açmak için merkezler kurmaya başlamışlardır. Okullarda yapılan faaliyetleri gizlemek için sağlık hizmeti vermişlerdir. 1875'te açılan *"St Joseph Kız Okulu"* okuma ve yazma, terzilik ve ütüculük meslek eğitimi vermiştir. Ayrıca Fransa'nın tarihi ve coğrafyası da öğretilmiştir¹³.

İngiliz misyonerlerin faaliyetleri ise daha çok İsfahan, Kirman, Yazd ve Şiraz gibi güneydeki şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bu faaliyetler 1862'ten sonra misyoner ve eğitimci Robert Bruce'un gelişiyle İsfahan Culfa'da yoğunlaşmıştır. Robert, George Jozef'ten görevi devralmış, Şahın kendisini desteklemesiyle rahat davranmıştır¹⁴.

Ermeniler de Amerikalı, Fransız ve İngilizler gibi, Avrupa tarzı okullar tesis etmek için harekete geçmişlerdir. 1875'te Tebriz'de açılan okullarda Ermenice, Fransızca ve Farsçanın dışında tarih, matematik ve dinler dersleri verilmiştir. Okulların öğretmenleri daha çok Kafkas Ermenilerinden oluşmuştur. Tebriz'de 1879'da Ermeni Kız Okulu açıldıktan sonra Tebriz'deki *"Encümen-i Zenân-ı Hayırsever Ermeni,"* 1890-1891'de okulların açılmasını teşvik ettiği gibi öğrencilere burs, elbise ve zaruri malzeme vermiştir¹⁵.

Fransa'nın desteğiyle açılan *"Fransa İttifak Derneği"* ve *"Fransa İttifak Medresesi"* başlangıç seviyesinden orta seviyeye kadar Fransızca sertifika eğitimi vermiştir. Okulda öğrenimlerini tamamlayan İranlı öğrenciler, buradan mezun olduktan sonra yüksek tahsillerini Fransa'da

¹³ M. Erdekâni, *Tarih-i Müessesât*, s. 367.

¹⁴ Monika M Ringer, *Âmûzîş, Dîn ve Goftemân-i Islâh-i Ferhengî der Devrân-i Kâcâr* (Çvr. Mehdi Hakikathâh), Tahran 2002, s. 145.

¹⁵ A.g.e, s. 147.

sürdürmüşlerdir. Okulda dil eğitimi ve Fransız edebiyatı öğretilmiştir. Ayrıca hesap, tarih, coğrafya, felsefe, Farsça ve Arapça öğretilmiştir¹⁶.

İran'daki misyoner okulları ciddi muhalefete rağmen XIX. asır boyunca ve XX. asır başlarına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Okulların öğrencilerini ekseriyetle İranlı Hristiyan ve Yahudiler oluşturmuştur. Fransız okullarındaki Müslüman öğrencilerin sayısı önemli derecede artmıştır. Çünkü bu dönemde zengin ve saraylı kısım arasında yayılan Avrupa eğitimi ve sosyal yaşantı sevdası bu kesimin buraya yönelmesini sağlamıştır.

İran'da Yeni Kurulan Devlet Okulları

İran Dârü'l-Fünûnu, Tokyo Dârü'l-Fünunu'ndan yirmi yıl önce ve İstanbul Dârü'l-Fünunu'ndan üç yıl sonra kurulmuştur. Sadrazam Emîr Kebîr (1848-1851) tarafından Dârü'l-Fünun'un kurulması, İran'ın eğitim sisteminde bir dönüm noktası olmuştur. Bu okulun kurulması fikri, sadrazamın Rusya'ya yaptığı bir kısa yolculuk ve Osmanlı'daki uzun memuriyeti sırasında oradaki teknik, sanayi ve askeri okulları görmesi ile başlamıştır. Ona göre askeri ve teknik ihtiyaçlar öncelikli olmuştur¹⁷. Feridun Âdemiyet, İran'daki Dârü'l-Fünun'un inşasında, 1847'de İstanbul'da kurulan aynı okulun ilham kaynağı olduğunu söylemiştir. Sadrazamın Rusya'da muhtelif akademi ve okullara hayran kaldığını, ancak esas ilham kaynağının İstanbul'daki okul olduğunu kaydetmiştir¹⁸. Sadrazam, Dârü'l-Fünun'un kurulmasıyla devletin eğitim kadrosunun hazırlamak, idari ve askeri reformların uygulanmasında devleti yetkili hale getirmek ve Avrupa ile ilişkiler sebebiyle ortaya çıkacak yeni diplomatik sorunları karşılamak istemiştir. 1852'de kısmen de olsa bu merhaleye geçilmiştir. Okulun müfredatı daha çok askeri olup öğrencilerin yalnız %18'i matematik ve fizik, % 19'u tıp ve % 5'i mineraloji eğitimi görmüştür. Geriye kalanların hepsi askeri öğretim görmüşlerdir¹⁹. Dârü'l-

¹⁶ Humâ Nâuk, *Kârnâme-i Ferhengi der İran*, Tahran 1996, ss. 94-96.

¹⁷ Abbas İkbâl Âştîyânî, *Mirza Takî Han Emîr Kebîr* (Tahkik: İrec Afşar), Tahran 1961, s. 157.

¹⁸ Feridun Âdemiyet, *Emîr Kebîr ve İran*, Tahran 1983, s. 353.

¹⁹ *Vekayi-i İttifakiye*, No: 44, Sal: 1852.

Fünun, bünyesinde çalışan Avrupalı görevliler sebebiyle Batı tarzı eğitime geçişin basamağı olmuştur²⁰.

Dârü'l-Fünun'un öğretim dili Fransızca olduğundan Avusturyalı öğretmenler zorluk çekmiştir. Bu zorluğu ortadan kaldırmak için ders kitapları Farsçaya çevrilmiş ve böylece tercüme faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Tercüme edilen kitaplar okulun matbaasında basılmıştır. Kitapların masrafları okulun 7.750 tümen olan yıllık bütçesinden karşılanmıştır. Okulun bütçesi İstifa Nezareti'nde olup Ulum ve Telgraf Nezareti'nin bütçesinden buraya para aktarılmıştır²¹. Bu aktarılan paralar ile okulun içerisinde mum, barut ve kâğıt atölyeleri, fotoğraf stüdyosu, eczane, fizik ve kimya laboratuvarları açılmıştır²². Okulda batılı öğretmen ve subayların istihdam edilmesi sebebiyle başlangıçta Hariciye Nezareti'ne bağlanmış²³ ve o idarenin temsilcisi tarafından idare edilmiştir²⁴.

Ülüm (Bilimler) Bakanlığı'nın başına İ'tizadu's-saltana'nın getirilmesi Dârü'l-Fünun'un itibarının artmasına sebep oldu²⁵. Çünkü 1858'de okuldan mezun olan bir grup öğrenci ile birlikte reform hareketlerine girişmiştir. Gazeteler bu reformları ittifakla abartarak yazmışlardır. Saray ve devlet adamlarının Avrupa tarzında eğitilmeleri gerektiğine dair yazılar yayınlamaya başlamışlardır²⁶. İ'tizadu's-saltana, yayınladığı bir bildiri ile İran'ın ilerlemesinde Dârü'l-Fünun'un rolünü vurgulamış, kanunların düzeltilerek Avrupa tarzında eğitimin verilmesine imkân verilmesini istemiştir. Devlet kademelerine yetenekli insanların yetiştirilmesinde mihver olmasını sağlamıştır. 1864'te okulun kütüphanesini Farsça ve yabancı dildeki kitaplarla donatmıştır. Okulun öğretmenleri tarafından

²⁰ Mehdi İşrâkî, *Dârü'l-Fünun: Goftari der Hüviyet-i Dârü'l-Fünun ve Câygâh-i Ân der Tarih-i Muasır-ı İran, Pejuheşkede-yı Telim ve Terbiyet*, 2. baskı, Tahran 2007. s. 19.

²¹ Muhammed Hasan Han, *Târih-i Muntazam-ı Nâsiri III*, (Tahkik: Muhammed İsmail Rizvani), Tahran 1984, s. 282.

²² Ringen, A.g.e, ss. 89-91.

²³ Meryem Ekhtiari, *The Dar al-Fonun Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran*, New York University 1994, p. 133.

²⁴ Rıza Kuli Han Hidayet, *Hâtrât*, Tahran 1984, s. 63.

²⁵ İkbâl Yağmâyi, *Medrese-i Dârü'l-Fünun*, Tahran 1997, s. 77.

²⁶ *Vekâyi-i İttifâkiye*, No: 458, Sal: 1860.

tercüme edilen ve ders kitapları olarak okutulan kitaplar da kütüphaneye dâhil edilmiştir. Okul kütüphanesi Muhammed Ali Şah döneminde sadrazam Alaü'l-mülk tarafından milli kütüphaneye eklenmiştir²⁷.

Nâsiruddin Şah'ın özel doktoru Feuvrie, 1891'de Dârü'l-Fünun'da matematik, coğrafya, astronomi, fizik, kimya, mineraloji, jeoloji, boyama ve çizim, askeri teknikler (tophane ve piyade), tıp, Farsça, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Rusça gibi dersler verildiğini kaydetmiştir. Öğrencilerin deney yaptıkları bir laboratuvar olduğunu, cerrahî operasyonların yapılmasına hurafelerin engel olduğunu da söylemiştir²⁸. Ancak 1853'te Tahran'da yaşayan bir yabancının şüpheli ölümü üzerine akrabalarının isteği ile ölüm sebebini belirlemek için Dârü'l-Fünun'daki cerrah Doktor Polak, tıp öğrencilerinin huzurunda ölen kişinin vücuduna cerrahi operasyon uygulamıştır²⁹. 1881'de yaygın hale gelen veba ve çiçek hastalığı gibi hastalıklardan korunma ve bunları önlemek için Dârü'l-Fünun'a bağlı "*Meclis-i Hyfzı's-sıhha*" ismiyle bir dernek kurulmuştur. Derneğin üyeleri İranlı ve yabancı doktorlardan meydana gelmişti. Derneğin ilk toplantısında vebanın Irak'ta yaygın hâle gelmesinin sebebi ele alınmış, hastalığın İran'a sıçramaması için Buşehr limanı karantinaya alınmış ve doktorlardan bazıları Batı sınırı ile Güneydeki limanlara gönderilmiştir. Dernek üyeleri ülkenin sağlık durumunun iyileşmesi için hükümete önerilerde bulunmuşlardır. Ayrıca görülen her hastalıkla mücadele etmenin yollarını gösteren broşürler basıp dağıtmıştır³⁰.

Nâsirü'd-din Şah, ilk başlarda destek verdiği Dârü'l-Fünun'a daha sonra aleyhteki devlet adamı ve ulemanın etkisiyle desteğini çekmiştir³¹. Şahın bu kararı almasında okulun İslâm akidesine karşı tehlikeli faaliyetlerinin artması da etkili olmuştur. Ancak kapatma yoluna gitmeyerek kontrolüne almaya çalışmıştır. Ulema, Avrupa tarzı eğitim adı altında

²⁷ İ. Yağmâyî, *a.g.e.*, ss. 78-79.

²⁸ Joannes Fauvrie, *Se Sâl der Derbâr-i İran* (Çvr. Abbas İkbâl), Tahran 1972, s. 129.

²⁹ Muhammed Necmâbâdi, *Tıbb-ı Dârü'l-Fünun ve kutub-ı Dersi-yi Ân* (Tahkik: Kudretullah Rûşenî Zâfârânlu) *Danışgâh-ı Tahran* 1975, s. 207.

³⁰ *Rûzname-i İran*, no: 245, Sal: 1881.

³¹ Hüseyin Mekki, *Ẕindegâni-yi Mirza Takî Han-ı Emîr Kebîr*, Tahran 1994, s. 324.

verilen eğitime karşı çıkmıştır. Okulda verilen Batı nazariyelerinin İslam dünyasına ters düştüğünü görmüştür. Modern eğitimin ateistliğe yol açacağı endişesini taşımışlardır³². Aslında Avrupa tarzı eğitimin İran'da yerleşmesi dini kurumların hepsini korkutmuştur. Zira burada verilen eğitim tamamıyla mekteplerden farklı bilgileri içermiştir. Verilen dersler sadece sosyal mevkilere ulaşmada yeni yollar sunmuştur.

Tebriz'de Dârü'l-Fünun'a benzeyen Darü's-saltana açılmıştır. Bu okulun idareciliğini Dârü'l-Fünun mezunlarından Muhammed Sâdık Han serhengi yapmış, Dârü'l-Fünun'da verilen ilim dalları aynı şekilde bu okulun müfredatında da yer almıştır. Okulun öğretmenleri Tahran'daki Dârü'l-Fünun mezunları arasında seçilerek aynı tarz eğitimin devamı istenmiştir³³. Okulun eğitim Müfredatında Fransızca, tıp, geometri, piyade, tophane ve Farsça yer almıştır³⁴. Ahtar gazetesi, o dönemde okul ile ilgili verdiği bilgide, okulun durumunun iyi olmadığı ve öğretmen sıkıntısı çektiğini kaydetmiştir³⁵. Sonraki yıllarda öğrencilerin azalması ve okulun 1894'te kısa süreliğine kapatılması, bu okula olan ilginin azaldığını göstermiştir³⁶. Daha sonra "*Medrese-i Muzafferiyeh*" ismiyle tekrar açılmıştır. Bu yeni okulun müfredatında Farsça, Arapça, tıp, matematik, geometri, muhasebe, coğrafya, Fransızca ve hat sanatının verilmesi kararlaştırılmıştır. Okul müdürü Gerûsî ve Mirza Cihangir Han Tahran'a gittikten üç yıl sonra 1897'de bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır³⁷.

İran'da açılan yeni okullardan bir diğeri de Müşiriye Okulu olmuştur. Bu okul sadrazam Hacı Mirza Hüseyin Han (Sipehsâlâr) zamanında coğrafya ve Batı dillerinde eğitim vermek için açılmıştır. Muhammed Hasan Han'ın açılıшта desteği olmuştur³⁸. "*Medrese-i Humayun*"

³² Kamran Arjomandi, "The Emergence of Scientific in Iran: Controversies Surrounding Astrology and Modern Astronomy in the Mid-Nineteenth Century," *Iranian Studies*, Volume: 30/1-2 (1997), pp. 5-24.

³³ Hüseyin Ümid, *Târih-i Ferhengi-i Azerbaycanî*, Tebriz 1953, s. 30.

³⁴ *A.g.e.*, s. 29.

³⁵ *Rûznâme-i Ahtar*, no: 36/8, Sal: 1882.

³⁶ Ümid, *a.g.e.*, s. 34.

³⁷ *A.g.e.*, s. 80.

³⁸ Muhammed Hasan Han, *Mir'âtü'l-Buldân*, be-kûşîş-i Pertev Nûrî ve Muhammad Sipanlu, III, Tahran 1985, s. 162.

isimli askeri okul ise Savaş Bakanlığı'na bağlı 1883'te İsfahan'da açılmıştır³⁹. 1897'de Kirman'a bağlı "Çalyas" köyünde bir kız okulu açılmıştır. Okulun açılışı devlet bütçesiyle yapılmıştır⁴⁰.

1898'de modern okulların kurulması amacıyla Tahran'da "Encümen-i Tesîs-i Mekâtib-i Milliye-i İran" adında bir meclis kurulmuştur. Bu meclis, "Encümen-i Maarif" adıyla da anılmıştır. Eğitim alanında büyük reformlara vesile olan meclis, yeni okulların açılması için büyük çaba sarf etmiştir. Her ne kadar açılan yeni okulların çoğu meclisten müstakil olarak kurulsa da bu okulların kurucuları genellikle Encümen-i Maarif üyeleri olmuştur.

Encümen-i Maârif'in 1899'dan itibaren ayda iki defa neşredilen "Rûznâme-i Maârif" isimli gazetesinde sadece okullar ve milli mekteplerin genel faydaları yazılmıştır. Ayrıca encümenin milli mekteplerin kurulmasındaki başarısının din ve devletin ilerlemesinde en iyi vesile olduğunu anlatılmıştır. Aynı şekilde milletin ihyasında da en büyük sermayenin yeni okullar olduğu kaydedilmiştir. Encümen-i Maârif, İran'ın Tahran dışındaki şehirlerinde okullar açmıştır⁴¹. Ancak encümen aracılığıyla yeni okullar açmayı siyasi ikballeri için kullananlar da olmuştur⁴². Bu durum zamanla rekabet şeklini alarak eğitim-öğretim işlerini olumsuz etkilemiştir. Encümen üyeleri arasında bölünmeye de sebep olmuştur⁴³. Encümen içindeki bölünmeyi ve ihtilafları bertaraf etmek için bir iç nizamname hazırlanmıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen kitapların tercüme edilmesinde büyük hizmetleri olmuş, İran Milli Kütüphane'sinin kurulmasında etkili olmuştur⁴⁴. Maarif Encümeni, 1901'de kapandıktan sonra Ulum Bakanı'nın çabalarıyla "Şûrâ-yi Âli-yi Maârif" kurulmuştur⁴⁵.

³⁹ H. M. Erdekani, *a.g.e.*, s. 367.

⁴⁰ Tarihçe-i Maârif-i İran, *Mecelle-i Ta'lim ve Terbiyet*, No: 6, Sal: 4, ss. 361-362.

⁴¹ *Rûznâme -i Maârif*, No: 1, Sal: 1899, s. 1.

⁴² Yahyâ Devletâbâdi, *Hayât-i Yahyâ I*, Tahran 1992, ss. 197-198.

⁴³ *A.g.e.*, s. 216.

⁴⁴ *A.g.e.*, ss. 214-216.

⁴⁵ *A.g.e.*, s. 286.

Milli Okullar

Bundan önce bahsettiğimiz okullara daha çok eşrafın, ayanların, aris-tokrat ailelerin çocukları gitmiştir⁴⁶. İran'da Avrupa tarzı ilk millet okulları Mirza Hasan ismiyle başlamıştır. Mirza Hasan Rüşdiyye, Tebriz'de ilim ile iştigal eden bir ailenin çocuğu olarak doğmuş, sarf, nahiv ve fıkıh eğitimi almıştır. Dini eğitiminin devamı için Irak'ın Necef kentine gitme niyetinde iken okuduğu bir makale, fikri yapısını değiştirmiştir⁴⁷. Bu yüzden dini tahsil hayatından vazgeçmiştir. 1881'de okumak, araştırmak, alfabeyi öğretmek ve yeni eğitim yollarını bulmak için Beyrut'a gitmiştir. Lübnan'da iki yıl boyunca Fransızların kurduğu Dârü'l-Mu'allimin'de modern eğitime devam etmiştir. Daha sonra eğitimini tamamlamak için Mısır ve İstanbul'a giderek Rüşdiyye ve idadi okullarının eğitim sistemi üzerine çalışmıştır. Ancak buralardaki eğitim sistemini karışık gördüğü için takip edeceği yeni eğitim ve öğretim planlarını çizmeye başlamıştır. Yeni alfabenin öğretim tarzını öğrendikten sonra Erivan'a gitmiştir. 1884'te İran'ın Avrupa tarzı ilkokulunu Kafkaslardaki Müslüman çocukları için kurmuş ve burada kendi icadı olan sesli alfabeyi öğretmeye başlamıştır. Yayınladığı "*Vatan Dili*" isimli kitap ile Türkçeyi öğretmiştir. Bu tarzda öğrencilere okuma ve yazmayı 60 saatte öğretmiştir⁴⁸.

Mirza Hasan Rüşdiyye, Nasirü'd-din Şah'ın ikinci Avrupa seyahati dönüşünde şahın geçeceği yolun kenarında aynı tip elbiseler giydirdiği öğrencileri sıraya dizmiştir. Nasirü'd-din Şah, bunu gördükten sonra Hasan Mirza'dan bu tarz okulların İran'ın değişik şehirlerinde açmasını istemiştir. Fakat kendi çıkarlarının tehlikeye düşeceğini anlayan saray erkânı, Avrupa tarzı eğitimin benimsenmesiyle İran'ın düzeninin bozulacağını şaha söyleyerek onu korkutmuşlardır. Şah, bundan sonra Hasan Mirza'yı himaye etmekten vazgeçmiştir. Erivan'da gözaltında tu-

⁴⁶ Rüşdiyye okulların ismi Osmanlıdan alınmıştır. Bu yüzden "Maarifin yaşlı ustadı" Mirza Hasan Rüşdiyye soy ismiyle tanındı.

⁴⁷ O günlerde İstanbul'da Fars dilinde "*Ahter*" gazetesi çıkıyordu. *Ahter* gazetesinin bir sayısında alfabe, öğretim tarzı ve yeni eğitim den bahseden bir makale vardı. Bu makalede şu şekilde bir açıklama vardı: "Yabancı bölgelerde her bin kişiden 10 kişi okuma yazma bilmiyor. Ama İran'da bunun tersine her bin kişiden sadece 10 kişi okuma yazma biliyor. Bu geri kalışlığın sebeplerinden biri Fars dilinin öğrenilmesindeki zorluktur."

⁴⁸ Fahreddin Rüşdiyye, *Zindeginâme-i Pîr-i Mâarif-i Rüşdiyye-i Bonyângo-zâr-ı Ferheng-i Novîn-i İran*, Tahran 1991, s. 20.

tulan Hasan Mirza, Şah Tahran'a döndükten sonra bazı devlet görevlilerinin desteğiyle Tebriz'de bir okul açmak için şahtan izin almıştır. 1888'de ilk umumi ilkokulu Tebriz'in Şişkılan Mahallesi Misbâhü'l-mülk Camii'nde açmıştır⁴⁹. Ancak bu okulun ömrü sadece bir sene sürmüştür. Mirza Hasan Rüşdiyye Tebriz'den Meşhed'de sürgün olarak gitmiştir. Meşhed'de okul açmaya çalışan Mirza Hasan, iftiralar yüzünden bu okulun da kapatılmasına mâni olamamıştır. Altı ay sonra tekrar Tebriz'e dönmüş ve çarşı civarında tekrar bir Rüşdiyye Okulu açmıştır. Ancak Sadikiyye Medresesi'nin öğrencileri Rüşdiyyenin başarılı okuma ve yazma eğitiminden korkmuşlardır. Daha sonraki beş yıl içerisinde Mirza Hasan'ın açmış olduğu okullar defalarca kapatılmıştır. Neticede Mirza Hasan Rüşdiyye, Meşhed'e kaçmış, bir defasında okulun öğrencilerinden biri yaralanmıştır⁵⁰. Öğretmen yetiştirmek için açtığı Rüşdiyye okullarının yanı sıra yaşlı insanlar için "*Ekâbir*" ismiyle okullar açmış, altmış saat gibi kısa bir sürede okuma-yazma öğretmiştir⁵¹.

Mirza Hasan Rüşdiyye'nin Tebriz'de okul açma işinde Abdu'rrahim Talibof yardımcı olmuştur. Ayrıca Nizam Gerrusi ve Mirza Ali Han mali yardımda bulunmuştur. Bu yardımlarla yüz fakir öğrenci okula kabul edilmiştir. Okuldan mezun olan öğretmenler batılı tarzda eğitim vermeye başlamışlardır⁵². 1898'de Eminü'd-devle'nin yardımıyla Tahran'da açılan okula dört yüz öğrenci alınmıştır. Çocuklarına batılı tarzda eğitim vermek isteyen zenginler kayıt sırasında belli miktarda (3 tümen) para ödemişlerdir. Okulun ihtiyaçları ve fakir öğrencilerin masrafları zenginlerden karşılanmıştır⁵³. Ayrıca yeni okulların açılması için "tesis-i mekâtib" ismiyle bir dernek kurulmuştur. Ancak bu okullara karşı olanlar Eminü'ssultan'ın sadrazam olmasıyla bekledikleri fırsatı yakalamıştır. Ulema, okulların kapatılması yönünde risaleler yazmaya başlamıştır⁵⁴.

⁴⁹ Şemseddin Rüşdiyye, *Sevanih-i Ömr, Neşri Tarihü*, Tahran 1983, s. 31.

⁵⁰ F. Rüşdiyye, *a.g.e.*, s. 28.

⁵¹ *Rûznâme-i Nâsirî*, no: 11/1, Sal: 1894, s. 90; F. Rüşdiyye, *a.g.e.*, ss. 30-31.

⁵² Ümid, *a.g.e.*, s. 48.

⁵³ F. Rüşdiyye, *a.g.e.*, ss. 42-43.

⁵⁴ Muhammed Nâzımü'l-islâm Kirmânî, *Târih-i Bidâri-yi İran III*, Tahran 1985, s. 174.

Kuma'a sığınan Rüşdiyye, Muzafferü'd-din Şah tarafından Tahran'a davet edilerek himaye edilmeye başlanmıştır⁵⁵.

Yeni okulların açılması için Mirza Seyyid Muhammed Tabatabai de çalışmıştır. "*Medrese-i İslâm*" isimli okul açan Tabatabai, müdürlüğünü kendi oğluna vermiştir⁵⁶. Tabatabai'nin okul açma işi ulemanın yeni okullara karşı olan olumsuz tavrını değiştirmiştir. Daha sonra Şeyh Hadi Necmâbâdi bu işe atılmıştır⁵⁷. Böylece ilkokulların kurulmaya başladığı 1863'ten beri çok kısa bir süre içerisinde Tahran, Tebriz, Buşehr, Reşt, ve Meşhed şehirlerinde 21 okul açılmıştır. 1870'e gelindiğinde yeni okul açılmayan şehir kalmamıştır. 1890'dan sonra Rüşdiyye okullarının dışında başka okullar açılmaya başlanmıştır⁵⁸.

Muzafferü'd-din Şah döneminde "*Medrese-i Muzafferi*" ismiyle yeni bir okul açılmıştır⁵⁹. "*Medrese-i Şeref*" ise fakir öğrenciler için kurulmuş, yaklaşık iki yüz fakir öğrenci alınmıştır. Bu okul 1903'te "*Şeref-i Muzafferi*" ismini almıştır. 1898-1899 arasında dört ayrı okul daha açılmıştır. Hesap, cebir, geometri ve Fransızcanın öğretildiği "*Terbiyet*" okulu özel okul statüsünde açılmışsa da devletten mali yardım almıştır⁶⁰. Tahran'da Tefrişi tarafından açılan "*Medrese-i Edeb*" okulu, ilkokul ve ortaokul olarak öğrenci almıştır. Daha sonra ilkokul kısmının kaldırılmasıyla sadece ortaokul olarak devam etmiştir⁶¹. 1898'de açılan "*Medrese-i Daniş*" ise marangozluk ve ayakkabıcılık gibi meslekleri öğretmiştir⁶². Aynı tarihte Tahran'da ilkokul ve ortaokul olarak açılan "*Medrese-i İlmiye*," Arapça, matematik, biyoloji ve Batı dilleri eğitimi vermiştir⁶³. Mirza Gıyâsü'd-din Edib Kâşânî tarafından kurulan "*Medrese-i Ekâbir*" ise yaşlılara birinci ve ikinci sınıfta eğitim vermiştir. İkinci sınıftan sonra tahsile devam etmek isteyen

⁵⁵ *Mecelle-i Yâdigâr*, No: 3, Sal: 10, s. 13.

⁵⁶ Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutîyet-i İran III*, Tahran 1371, s. 120.

⁵⁷ A. Kesrevi, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁸ Y. Devletâbâdi, *a.g.e.*, s. 194.

⁵⁹ N. Kirmânî, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁰ Sipehr, *a.g.e.*, s. 276.

⁶¹ Y. Devletâbâdi, *a.g.e.*, ss. 302-303.

⁶² *a.g.e.*, s. 291.

⁶³ H. M. Erdekani, *Tarih-i Müessesat*, ss. 379-384; Y. Devletâbâdi, *a.g.e.*, s. 194.

ihtiyaklı öğrencilere ise Fransızca ve Fars edebiyatı eğitimi verilmiştir⁶⁴. Öğrencilerden hiçbir ücret almayan “*Mekteb-i İhsânî*,” Arapça, İslâm hukuku, matematik ve astronomi eğitimi vermiştir⁶⁵. Mirza Kerim Han tarafından açılan “*Medrese-i Hayriye*” sadece yetim çocukları almışlardı. Bu okulda okuyan çocuklar yatılı olarak kalmıştır⁶⁶. Yaklaşık yirmi yetim çocuğu himaye etmiştir⁶⁷. Mirza Kerim Han, öğrencilerin masraflarını karşılamak için Mâzenderân, Demâvend, Tahran ve Şimrân’daki mülklerinin çoğunu okula vakfetmiştir⁶⁸. Şah da okulun yakıt masraflarını karşılamak için bir taşkömürü madeninin gelirini tahsis etmiştir⁶⁹. Tahran’ın Hacı Şeyh Hadi sokağında beş bin metre karelik bir alanda çeşitli binalardan müteşekkil olan “*Hayriye İylâm Okulu*”nda mutfak, çay ocağı, çocuk ve bakıcıları için yurt, spor sahası, demircilik ve marangozluk atölyeleri yer almıştır⁷⁰.

1899’da Tahran’da açılan “*Medrese-i Sâdât*” okulunun yöneticiliğini Muhammed Ali Laricâni ve Seyid Nasrullah Ahevî, müdürlüğünü ise Seyyid Celil Halhali yapmıştır. Bu okul sadece fakir ve seyyit çocuklarına ücretsiz eğitim vermiştir. Devletâbâdi’ye göre bu okul Encümen-i Maarif’in eğitim kurallarına bağlı kalmamak için ondan yardım talep etmemiş, halktan yardım toplamıştır⁷¹.

“*Medrese-i Ülm ve Siyasi*,” yüksek öğretim okulu olarak açılmıştır. Bu okulun amacı, Dârü’l-Fünun gibi devlet adamlarını yetiştirmek olarak belirlenmiştir. Okulun eğitim Müfredatı Dârü’l-Fünun’un aksine dışişleri bakanlığının ihtiyacına göre hazırlanmıştır. Okula giriş imtihanında Arapça sarf ve nahiv, matematik, hattatlık, imla ve kompozisyon

⁶⁴ Y. Devletâbâdi, *a.g.e.*, ss. 222-240.

⁶⁵ Sipih, *a.g.e.*, s. 266.

⁶⁶ Y. Devletâbâdi, *a.g.e.*, ss. 184-186.

⁶⁷ Abdülhüseyn Sipih, *Mirâtu’l-Vekâyi-i Muzafferî ve Yâddâsthâ-yi Melikü’l-Müverrihîn* (Tahkik: Abdülhüseyn Nevâî), Tahran 1989, s. 156.

⁶⁸ *Rûznâme -i Şeref ve Şerafet*, No: 44. Sal: 1899, s. 544; İhtışamü’s-saltana, *Hâtrât-ı İhtışamü’s-saltana*, (Tahkik: Muhammed Mehdi Musevî), Tahran 1988, s. 348.

⁶⁹ Mehdi Melikzade, *Nigâhi be Umûr-i Hayriye der Devre-i Kaçar*, Rey 2006, s. 101.

⁷⁰ İsmet İsmâîli, “Gozâriş ez Bünyâd-i Mevkûfât-ı Serdâr Firuzkûhi, “*Vakf-ı Mirâs-ı Câvidân*, Sal: 3/3-4, Sal: 2006, s. 121.

⁷¹ Y. Devletâbâdi, *a.g.e.*, ss. 245-250; Melikzâde, *a.g.e.*, s. 114.

konularıyla ilgili sorular sorulmuştur⁷². 1899'da açılan “*Medrese-i Lokmâniye*,” tıp ağırlıklı olarak açılmıştır. Daha önce kapatılan Terbiyet okulunun Avrupalı ve İranlı öğretmenleri bu okulda istihdam edilmiştir⁷³.

Sonuç

İran'da XIX. asır boyunca yapılan eğitim reformları ve açılan Batı tarzı okullar, bazı muhalefetlerden dolayı beklenen faydayı sağlamamışlardır. Yeni okullar, ülkenin ihtiyaç duyduğu eğitim-öğretimin kalitesinin yükseltilmesi endişesinden uzak bazen siyasi ve fikri isteklerin sonucu açılmıştır. Kaçar idaresinin bu sahada inisiyatifi batılı devletlere kaptırdığı, ülkenin ihtiyaçlarına göre tasarrufta bulunamadığı görülmüştür.

Yeni okulların açılışında iki unsur etkili olmuştur. Birincisinde ülkenin geri kalmışlıktan kurtulması için Avrupa tarzı eğitim vazgeçilmez bir duruma getirtilerek toplumun üst tabakası tarafından destek görmesi sağlanmıştır. Avrupa seyahatlerine çıkan devlet görevlileri bu fikri iyice kabul etmişlerdi. Şahların bu süreçte yetersiz olmaları ve ihtiyaca binaen milli karakterli okulların açılmasını sağlayamamaları, başka unsurların etkili olmalarına fırsat vermiştir. İkincisinde ise İngiltere ve Fransa'nın emperyalist gayelerle yeni okulları kendi kontrollerine almaları ve her türlü maddi destekten geri durmamaları olmuştur. İran'daki Ermeni ve diğer zimmelerin bu sürece destek vermeleri başarıyı beraberinde getirmiştir. Daha sonra açılan milli okulların da yapılan propaganda neticesinde ulemaya kötü gösterilmeleri, durumu karmaşık hale getirmiştir. Milli okullardan bir kısmı bu sebeple kapatılmıştır. Osmanlı Devleti'nden örnek alınarak kurulan Dârü'l-Fünun ve Rüşdiyye okulları, İran'ın bu sahadaki ihtiyaçlarına göre tanzim edilmediği için yabancıların çalıştığı okullar haline gelmiştir. Yabancı eğitimciler de kendi amaçları doğrultusunda ve kendi kültürlerinin hâkim olması için çalışmışlardır.

Saltanat tahtında en uzun süreli oturan Nasirü'd-din Şah'ın eğitim-öğretim işlerine önem vermekten ziyade ulemanın desteğini saltanatı için zaruri görmesi, bu sahada başarılı olmasını engellemiştir. Avrupa'ya

⁷² Humâ Nâuk, *Kârnâme*, s. 44; Abdullah Mostofi, *Şerh-i Zendeğani-i Men ya Tarih-i İctimai ve Idari Devre-i Kacar I*, Tahran 1981, s. 71.

⁷³ Ümid, *a.g.e.*, s. 63; H. Nâuk, *a.g.e.*, s. 67.

düzenlediği seyahatlerde İran'ın milli kaynaklarını İngiliz sermayedarlara peşkeş çekmesi, eğitim alanında yapılacak yeniliklerde ulemanın kendisine güven duymamasına sebep olmuştur. Ayrıca şahın etrafında toplanan ve şahsi menfaatlerini ülke menfaatlerine tercih eden insanların halk nezdinde kalmaması, halkın yeni okullara bakışını olumsuz etkilemiştir.

Kaynakça

- Âdemiyet, Feridun, *Emûr Kebûr ve İran*, Harezmi, 7. baskı, Tahran 1983.
- Arjomandi, Kâmrân “*The Emergence of Sciency in Iran: Controversies Surrounding Astrology and Modern Astronomy in the Mid-Nineteenth Century*”, *Iranian Studies*, vol.30, nos.1-2(1997).
- Âştîyânî Abbas İkbâl, *Mirza Takî Han Emûr Kebûr* (Tahkik: İrec Afşar), Tahran 1961.
- Curzon Nathaniel, George. *İran ve Kaziyye-i İran*(Çvr: Gulâm Ali Vahid Mazenderani), İlmi ve Farhangi, Tahran 2001.
- Devletâbâdî Yahyâ, *Hayât-i Yahyâ*, C I, Tahran 1992.
- Dieulafo Jen-i, *Seferatname-ı Madam Dieulafo*, (Çvr. Frehveşi,) Donyaye-ı kitab, Tahran 2003.
- Ekhtiar Maryam, *The Dar al-Fonun Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran*, PH. D. Dissertaion, Neww York University 1994.
- Fauvriér Joannes, *Se Sâl der Derbâr-i İran* (Çvr. Abbas İkbâl), be Kûşîş-i Humâyun Şehidi, Duniyâ-yi Kitap, Tahran 1972.
- Flanden Ujun Naplun, *Sefer Nâme-i Eugene Flandin be İran der Sâlhâ-yi -i 1840-1841*, (Çvr. Hüseyin Nur Sâdıkî), 2. baskı, İsfahan 1945.
- Hidayet Muhbiru's-saltana, *Hâtrât ve Heterat*, Zevâr, 4. baskı, Tahran 1984.
- İhtîşâmü's-saltana, *Hâtrât-ı İhtîşâmu's-saltana*, (Tahkik: Muhammed Mehdi Musevî), Tahran 1988.
- İsmaili İsmet, “Gozârîş-i ez Bünyâd-i Mevkûfât-ı Serdâr Firuzkûhi”, *Vakf-ı Mîrâs-ı Câvidân*, Sal: 3/3-4, Sal: 2006.

İşrâkî Mehdi, *Dârü'l-Fünun: Goftari der Hüviyet-i Dârü'l-Fünun ve Câygâh-i Ân der Tarih-i Muasır-ı İran, Pejuheşkedey-ı Telim ve Terbiyet*, 2. baskı, Tahran 2007.

İtimadü's-Saltane Muhammed Hasan, *Mir'âtü'l-büldân*, be-kûşîş-i Pertev Nûrî ve Muhammad Sipanlu, III, Tahran 1985.

İtimadü's-Saltane Muhammed Hasan, *Târih-i Muntazam-ı Nâsirî III*, (Tahkik: Muhammed İsmail Rizvani), Tahran 1984.

Kerameti Yunus, "Ta'lim ve Terbiyet," *Dâiretu'l Me'ârif-i Bozorg-i İslam XV*, Tahran 2008.

Kesrevi Ahmed, *Tarih-i Meşrûte-i İran*, 16 Baskı, Emîr Kebîr , Tahran 1991.

Mahbubi Erdekânî Hüseyin, *Mukaddimeî der-Bâb-i Âşinâi-yi İran bâ-Mezâhîr-i Temeddün-i Garb*, Defter-i Mutâleât ve Bernâme-rîzi-yi Ferhengî, Tahran 1974.

Mahbubi Erdekânî Hüseyin, *Tarih-i Müessesât-ı Temedün-i Cedid der-İran I*, Danışgah-ı Tahran 1991.

Mecelle-i Talim ve Terbiyet, No: 6, Sal: 4

Mecelle-i Yâdigâr, Salise, Sayı: 6-7

Mecelle-i Yâdigâr, No: 3, Sal: 10

Mekkî Hüseyin, *Ẓindegâni-yi Mirza Takî Han-ı Emîr Kebîr*, Tahran 1994.

Melikzâde Mehdi, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutîyet-i İran III*, Tahran 1992.

Melikzâde Mehdi, *Nigâhi be Umûr-i Hayriye der Devre-i Kaçar*, Rey 2006.

Mustufi Abdullah, *Şerh-i Ẓendegani-i Men ya Tarih-i İçtimâi ve İdari Devre-i Kacar I*, Tahran 1981.

Nâtık Humâ, *Fereng ve fereng meâbî ve Risâleî İntikâdî Şeyh ve Şuyûh*, Zamâne No, No: 12, (Editör: Mehrdade Mihriban) Tahran 1986.

Nâtık Humâ, *Kârnâme-i Ferhengî der İran*, Tahran 1996.

Nâtık Humâ, *Medâris-i Fransevî der İran 1837- 1921 ba Mukedemi-ı Feridun Âdemiyet*, Tahran 2001.

Nâzımü'l-islâm Kirmânî Muhammed, *Târih-i Bidârî-yi İran III*, Tahran 1985.

- Necmâbâdi Muhammed, *Tıbb-ı Dârü'l-Fünun ve kutub-ı Dersi-yi Ân* (Tahkik: Kudretullah Rûşenî Zâfârânlu) *Danışgâh-ı Tahran* 1975.
- Ringer, M. Monika *Âmûzîş, Dîn ve Goftemân-i İslâh-i Ferhengî der Devrân-i Kâcâr* (Çvr. Mehdi Hakikathâh), Koknus Tahran 2002.
- Rüşdiyye Fahreddin, *Ẓindeğînâme-i Pîr-i Mâarif-i Rüşdiyye-i Bonyângoẓâr-ı Ferheng-i Novîn-i İran*, Tahran 1991.
- Rüşdiyye Şemseddin, *Sevanih-i Ömrü, Neşri Tarihi*, Tahran 1983.
- Rûznâme-i Ahter*, no: 36/8, Sal: 1882.
- Rûznâme-i İran*, no: 245, Sal: 1881.
- Rûznâme-i Maarif*, No: 1, Sal: 1899
- Rûznâme-i Nasiri*, No: 11/1, Sal: 1894.
- Rûznâme-i Şeref ve Şerafet*, No: 44. Sal: 1899.
- Rûznâme-i Vekâyi-i İttifâkiye*, No: 44, Sal: 1852.
- Rûznâme-i Vekâyi-i İttifâkiye*, No: 458, Sal: 1860.
- Sipîhr Abdülhüseyin, *Mirâtu'l-Vekâyi-i Muzafferî ve Yâddâştâ-yi Melikü'l-Müverrihîn* (Tahkik: Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1989.
- Tarihçe-i Maârif-i İran, *Mecelle-i Ta'lim ve Terbiyet*, No: 6, Sal: 4
- Umîd Hüseyin, *Târih-i Ferhengi-i Azerbaycanî*, Tebriz 1953.
- Yağmâyî İkbâl, *Medrese-i Dârü'l-Fünun*, Tahran 1997.

HALK HEKİMLİĞİNDEN DİŞ HEKİMLİĞİNE: 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE DİŞÇİLİK MESLEĞİ (ERBÂB-I ESNÂN)

ZEYNEL ÖZLÜ*

GİRİŞ

İnsanlık tarihi sadece insanoğlunun değil onun tarihini etkilediği ölçüde mikroorganizmaların da tarihidir¹. Bu çerçevede kökenini sihir, büyü ve otlardan yapılan ilaçlar ile tedaviden alan halk hekimliği (folk medicine) çağlar boyunca süregelmiş, kazanılan bilgiler babadan oğula, ustadan çırağa aktararak yaşatılmıştır². Özellikle tıbbın gelişmediği dönemlerde daha fazla olmak üzere modern çağda bilinen siğil, eklem iltihabı, sancı, cinsî yetersizlik, cilt rahatsızlığı, kanser vb tüm hastalıklar ve tıp biliminin tanınmayan mal ochio veya kem göz, ruhî çöküntü ve büyücü etkileri gibi hastalıklar pratik olarak halk hekimleri tarafından tedavi edilmiştir³. Halk hekimleri arasında diş çekenler, cerrahlar, kırık-çıkıkçılar, kehhâl (göz hekimi) gibi kişiler bulunmaktadır⁴.

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
Gaziantep/TÜRKİYE, 0546 221 75 52. zeynelozlu@hotmail.com

¹ Erdem Çıpa, "McNeill'in "Salgınlar ve Halkları" Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih*, sy. 22, (1995), s. 22.

² Nusret H Fişek, *Halk Sağlığına Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını, Ankara, 1983, s. 23.

³ David J. Hufford, "Halk Hekimleri", çev. Mustafa Sever, *Millî Folklor*, Yıl 19, sy. 73, (2007), s. 79.

⁴ Fişek, *a.g.e.*, s. 23. Çok yaygın pratik alanı bulan halk hekimliği gerek eski Türk hekimliği gerekse günümüz Anadolu ve Anadolu dışı Türk halk hekimliğinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Yapılan araştırmalar diş tedavisinde Türklerin çeşitli yöntemler kullandıklarını ortaya koymaktadır. Mesela sahalar arasında diş ağrılarıyla ilgili pratiklerde inanma unsurunun tedavide önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Eğer bir kişinin dişi ağrırsa o kişiye ağaç kurdu (*mas üöne*) ısırtılmakta, eğer bu işe yaramazsa hastayla aynı adı taşıyan bir kişinin mezarından bir sopa alınıp, ağrıyan dişle bu sopa ısırtılmakta, eğer bu da etkili olmazsa ayı dişi ısırtılmakta, bu da bir işe yaramazsa o zaman kakım kemiği ısırtılarak diş ağrısı tedavi edilmeye çalışılmaktadır. Yine diş gıcırdatmayı önlemek için de hastanın dişleri arasına çak-

mak konulduğu görülmektedir. Muvaaffak Duranlı, “Saha Türklerinde Halk Hekimliği ile İlgili Pratikler ve Bu Pratiklerin Değerlendirilmesi”, *Fikret Türkmen Armağanı*, Editörler: Güler Gülsevin, Metin Arkan, İzmir, 2005, s. 212. Bu uygulamaların benzerleri günümüze kadar tevarüs ederek günümüz Anadolu halk hekimliği uygulamalarında da karşımıza çıkmaktadır. Mesela Denizli’nin Güney ilçesinde diş ağrısı (sancıması) çeken kişilerin dişleri üzerine kekik yağı veya Saha Türklerinde yapılan bazı uygulamalara benzer bir şekilde kaplumbağa kemiği konularak tedavi uygulanmaktadır. Şerif Kutludağ, “Denizli’nin Güney İlçesi ve Havalisi Folkloru”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 1997, s. 278. Günümüz Anadolu ve Anadolu dışı Türklüğünde tespit edilen bazı halk hekimliği uygulamaları şu şekildedir: Gagauzlar’da diş etlerinin şişmesi ve diş eti kanamalarında bugün Anadolu’da da uygulandığı üzere bir miktar tuzun kanayan yere sürüldüğü görülmektedir. Yine diş ağrılarındaki tuzlu su ile ağzın gargara yapıldığı, diş macunu konduğu, kolonya, rakı veya ispirtonun bir pamuğun üzerine dökülüp ağrıyan yere konulduğu, ağrı kesici bir hapin ezilerek ağrıyan yere bastırıldığı veya sigara dumanının ağza doğru çekilerek bir süre ağzda tutulması gibi yöntemler kullanıldığı görülmektedir. Tudora Arnaut, “Gagauzlarda Halk Hekimliği”, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997, Ankara*, c. III, Yayına Hazırlayan Azize Aktaş Yasa, İmran Baba, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 54, 60-61. Konya ile ilgili yapılan bir çalışmada diş ağrılarındaki ahududunun (ağaç çileği, dağ çileği) meyve, yaprak ve çiçekleri, kekikyağı, sadeyağla rafadan pişirilen yumurtanın kullanıldığı, diş eti iltihaplanmalarında tuzlu su ile dişlerin fırçalanıp, tuzlu su ile gargara yapılması veya dişlere taze koyun kuyruğu veya ateşte pişirilmiş kuru soğan konulduğu diş eti kanamalarını durdurmak için de *gara dutun* kullanıldığı tespit edilmiştir. Bülent Çevik, *Konya’da Halk Hekimliği Uygulamalarının Dünü ve Bugünü*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008, s. 60-61. Adana ile ilgili yapılan bir çalışmada diş ağrısı için sarımsak, tuz ve karanfilin kullanıldığı, diş beyazlatmak için çilek ezilip karbonatla karıştırılarak pamukla dişlerin ovulduğu, diş eti hastalıklarının tedavisinde kekik yağının kullanıldığı ve çocukların yeni diş çıkardıkları dönemde zarı alınmış yeşil soğan geveletilerek, diş rahatsızlıklarının hafifletildiği tespit edilmiştir. Zübeyde Nur Özgen, *Adana (Merkez) Halk Hekimliği Araştırması*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2007, s. 71-72. Osmaniye ile ilgili yapılan bir araştırmada diş iltihaplıysa kefen otu, diş ağrıyorsa sarımsak, incir, ya da dut ağacının gövdesi çizilerek ağacın gövdesinden akıtılan süt (beyaz sıvı) veya kaynatılmış ıhlamur suyunun kullanıldığı tespit edilmiştir. Uygur Kurum, *Düziçi’nde Halk Hekimliği*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2008, s. 34-35. / Kastamonu ile ilgili yapılan bir araştırmada ağrıyan diş ile ilgili olarak ağrıyan dişin olduğu yere patlayuk otu (patlanguç otu) kökünün konulması, diş otunun tohumunun yakılıp dumanının çekilmesi, kürdan baharatı, kekik yağı, çam sakızı ve çıranın sirkeyle kaynatılması, sarımsak, tütün, kırmızı biber, afyon, karabiber ve karanfil gibi muhtelif bitkilerin kullanıldığı görülmektedir. Gülten (Gönül) Küçükbasımacı, *Kastamonu’da Halk Tababeti, İnanç ve Uygulamaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000, s. 202-203. (Kürdan baharatı ile diş otu veya kürdan otu (Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 194.) olarak ifade edilen ottan yapılan baharat kastediliyor olmalıdır. Anadolu’da bazı yerlerde ise diş

Osmanlılarda hekimlik anlayışının ve hekim yetiştirme tarzının kendine özgü nitelikleri bulunmaktadır⁵. Nitekim dahiliyeci olarak adlandırılan tabiblerin yanı sıra cerrahlar, kehhaller (göz hekimleri), kırık-çıkıkçılar, şerbetçiler (şurupçular), attarlar gibi halk sağlığı ile ilgilenen muhtelif ihtisas sahibi (halk) hekimleri de yetişmiştir. 17. yüzyılda saray tabib ve cerrahlarının sayısı 40-50 civarında iken dışarıda dükkanı bulunan (halk) hekimlerinin (*esnaf-ı hükemâ*) 1000 kişi, cerrahların (*esnaf-ı cerrâhân*) ise 700 kişi olduğu tespit edilmiştir⁶. Evliya Çelebi İstanbul'da bulunan cerrahlar esnafının 400 dükkan, 700 neferden meydana geldiğini belirtmektedir⁷.

ağrısı çeken hastanın ağrıyan dişine, kızgın ateşle kızdırılan ince bir demir parçası veya çuvaldız ile üç defa *parpusu* denilerek bastırılmakta ve bununla diş ağrısının geçeceğine inanılmaktadır. Rifat Araz, *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995, s.159. (Parpusu sözcüğü Anadolu'nun muhtelif yerlerinde parpilma, parpilma, parpulama, parpulma ve parpilama şeklinde de ifade edilmektedir. Hastanın vücudunu çizerek, delerek, dağılayarak, keserek ya da vücutlarına değnekle vurarak yapılan iyileştirmedir. (Gülnur Öngel, *Denizli Halk Hekimliğinde Ocaklar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 1997, s.19.) İslam öncesi Türk tıbbında tedavi sahasında etkili olan kültürlerden mezar, taş, ağaç ve su kültleri günümüzde birleşerek hem sağlık dilenci, hem de hastalık transferinde; çevrelerinde dolaşarak ve suyun içinde yıkanılarak taş, ağaç kovukları içinden geçilerek temas yoluyla hastalık tedavisinde etkinliklerini sürdürmektedirler. C. Ayşenur Çavdar, "Günümüz Türk Halk Hekimliğinde İslam Öncesi Türk Tıbbının İzleri", *1. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992, s. 311.

⁵ Tıp alanındaki bu gelişim 14., 15. ve 16. yüzyıllarda belirli gelişim çizgisi göstermektedir. Nitekim 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ile eşitlik sergilerken, ileriki dönemlerde Osmanlının Avrupa'nın gerisinde kaldığı görülmektedir. Esin Kahya, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1997, s. 1-2.

⁶ Nil Akdeniz Sarı, "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 22, (Şubat 1983), s.152, 156, 161.

⁷ Mehmed Zillioğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 2, Türkçelettiren Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi- Kardeş Matbaası, İstanbul, 1969, s. 228. Evliya Çelebi'nin Beç'te gördüğü dişçilerle ilgili şu vakalar da dikkate değer örneklerdir: Evliya bir gün bir cerrah dükkanında otururken bir keferle gelmiş, cerraha bir *Engerüs altını* verip, *dişim ağrıyor, çıkar deyip* talepte bulunmuştur. Bunun üzerine cerrah bir mangal ile ateş getirip içine sarı pirinçten tanbura telleri koymuş ayrıca biri mavi, diğeri kırmızı iki şişe su getirmiştir. Ağaçtan yapılmış, küçük maşa gibi bir aleti eline alıp adamın ağzını açmış ve ağrıyan dişin etlerine şişedeki mavi sudan sürmüştür. Böylece cerrah elindeki ağaç maşa ile diş yapışıp, güçlük çekmeden, kolayca ve kan akmadan bir tane beyaz, üç çatal köklü diş çıkarmıştır.

Saray içinde ve dışında görev yapan Müslim ve gayri Müslim bu hekimler zaman zaman hekimbaşı tarafından imtihan edilerek yeterli olmayan kişilerin tabâbet işiyle uğraşmalarına izin verilmemiştir⁸.

19. yüzyıl ortalarında bir milyon civarında nüfusa sahip olan başkent İstanbul'da 150 kadar serbest hekim, 500 kadar aktar (attar) dükkânı ve 50 kadar da eczacı dükkânının bulunduğu tespit edilmiştir. Hekim sayısının yetersizliğine (7.000 kişiye 1 hekim) karşılık aktar ve eczacı dükkânı sayısının fazlalığı (2000 kişiye 1 aktar dükkânı) halkın hastalık halinde hemen hekime başvurmaktansa aktar ve eczacı dükkânlarından sağlanan ilaçlar ile kendisini tedavi etmeye çalıştığını ve halk hekimliğinden bir sonuç alınamadığı zaman hekime başvurduğunu göstermektedir⁹.

Görüldüğü gibi Osmanlı devletinde halk hekimliğine karşı çıkılmamış fakat halk hekimlerinin hekimbaşının yapmış olduğu mesleki sınavı geçmeleri zorunlu tutulmuştur. Bununla beraber sınavı geçemeyen halk hekimlerinin de kurallara aykırı olarak piyasada meslek icra ettikleri görülmektedir.

Çalışmamızda Osmanlı döneminde halk hekimi dişçiler ve eğitilmiş dış hekimlerinin istihdam alanları, halk hekimliğinden dış hekimliğine geçiş ve 19. yüzyıl sonlarında halk hekimleri (diplomasız dişçiler) ile

Evliya, diş ile ilgili bir de kendisi tecrübe yaşamıştır. Nitekim anlatığına göre Uyvar Kalesi altında oynarken Kibleli Mustafa Paşa dişlerine bir cirit vurmuş ve üç dişi sallanır hale gelmiştir. Kırmızı sudan Evliya'nın dişlerine de sürmüş, dişleri *findık ve ceviz* kırabilecek kadar sağlam hale gelmiştir. Daha sonra Evliya ile cerrah arasında bir pazarlık başlamış ve cerrah Evliya'ya *eğer yüz altın verersen sana suları kezzap gibi kaynatmasını öğreteyim. Hangi diyarda görürsen dişleri ağrıyan adamın dişini mavi su ile çıkarır, içindeki iltihâı dağıtır, dişi yine aldığı gibi yerine koyup, kırmızı sudan sürersin. Hemen bu diyarda durma, para kazan demiş fakat Evliya 100 yerine 50 altın vermiş bu nedenle de pazarlık olumsuz netice vermiştir.* Evliya daha sonra bu hüner için *meğer bin altın verip öğrenilecek bir hüner imiş.* ifadesini kullanarak pişmanlığını ifade etmiştir. Mehmed Zillioğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 7, Sadeleştiren Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 159-160.

⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 2. Kısım, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 509.

⁹ Turhan Baytop, "Sultan Mahmud II Döneminde İstanbul'da Eczacılık", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1992, s.141. Bu dönemde aktarlar aktarbaşının yönetiminde lonca teşkilatına bağlı olarak gedik usulü uygulamalarına karşılık eczacıların herhangi bir mesleki örgütü bulunmuyordu. Eczacı dükkânı açmakta tamamen serbest idi. Baytop, *a.g.b.*, s. 142.

diplomalı diş hekimleri arasındaki çekişmeler üzerinde durulmuş konunun analizi için Osmanlı arşivlerinde tespit edilen muhtelif birincil kaynaklar kullanılmıştır.

A. HALK HEKİMLİĞİNDEN DIŞ HEKİMLİĞİNE

Dişçilik sanatı Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde (19. yüzyıla kadar) kendi kendine ve görgüye dayanarak yetişen kimseler tarafından yapılmıştır. Diş çekme, apse açma gibi işlemler babadan oğula, ustadan çırağa tevarüs ederek tedavi edilmeye çalışılmıştır¹⁰. Bu çerçevede diş hekimliği genel olarak küçük cerrahi ile uğraşan kimselerin, berberlerin ve ebelerin uhdesinde kalmıştır¹¹. Her isteyen diş çekebilmekle beraber diş apselerini yarmaya ise sadece cerrahlar yetkili kılınmıştır¹². Bununla beraber 19. yüzyıldan itibaren¹³ dişçilik de disiplin altına

¹⁰ Nuri Muğan, “Diş Hekimliği”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 62.

¹¹ Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 154.

¹² *Türk Ansiklopedisi*, “Dişçilik ve Diş Cerrahisi”, c. XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, s. 348.

¹³ Mesela 1 Ramazan 1284 (27 Aralık 1867) tarihinden itibaren 16’şar sayfalık fasiküller halinde yayınlanan Tuhfetü’l-Tıb adlı eserin kadın hastalıklarıyla ilgili yedinci bahsinde baş ve diş ağrılarından bahsedilmiştir. Hamile kadınların hamilelik aylarında baş ve diş ağrılarıyla karşılaşmaları belirtilerek bunların nedenleri tıbbi olarak anlatılmakta ve tedavi yöntemleri verilmektedir. Ayten Altuntaş, Gülten Dinç ve İbrahim Başağaoğlu “Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri- Tuhfetü’l-Tıb”, Editörler Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, *Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies*, sy. 10, Yüce Yayın, İstanbul, 2001, s. 23, 27. /Türkiye’de diş tababetinin batılılaşmasında, ülkemizde 17 yıl kalan hekim Alfred Kantorowicz’in de büyük etkisi olmuştur. Alfred Kantorowicz’in çalışmaları için bakınız: Metin Gürlük, “Alfred Kantorowicz ve Onun Türkiye’de Diş Tababetinin Batılılaşmasındaki Rolü”, *Türk Tıbbının Batılılaşması Gülhane’nin 90. Kuruluş Yıldönümü Anısına 11-15 Mart 1988’de Ankara ve İstanbul’da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Yayınlayanlar Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s. 164-168. 19. yüzyılda Osmanlı devletinde dişçilik mesleğinin genelde gayri Müslimlerin uhdesinde olduğu görülmektedir. 18 Ağustos 1836’da İstanbul’daki dişçilerden birisi Dişçi Mikail adlı zimmidir. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, 2. Baskı, Kitabevi Yayını, İstanbul, 2001, s. 106-107. Diğer alanlarda olduğu gibi dişçilik alanında da Gayri Müslimlere hoşgörü ile bakılmış, bazı işlerini kendi hukukları çerçevesinde çözmesine izin verilmiş, menkul ve gayrimenkul sahibi olmalarına saygı gösterilmiştir. Mesela Devlet-i Aliye tebaasından ve latin reayası nüfus defterinde 1095 numarada kayıtlı olan ve bilâ-varis vefat eden dişçi hekim Cerardo’nun (bazı yerlerde Ceyârdi) Beyoğlu’nda bulunan Ağa camisi caddesinde 1 bab

alınmaya başlanmıştır¹⁴. Nitekim önceden babadan oğula, ustadan çırağa geçen diş çekme, apse açma gibi işlemlerin 19. yüzyılda piyasada iş yapan dişçiler açısından bile belli kurallara bağlanması buna işaret etmektedir¹⁵. Bu çerçevede 1839 yılında yayınlanan Tanzimat fermanından sonra devletin düşünce yapısında meydana gelen değişiklik kendisini yeni sağlık sistemi yapılanmasında ve halk sağlığı sorunlarına yönelik çalışmalarda da göstermiş¹⁶, bu bağlamda dişçilik yapmak için ilgili kişilerden, önceki dönemlere göre daha sistemli bir şekilde, belge istenmeye başlanmıştır. Bu belgeler hastanelerde çalışan dişçilerin yanlarında çalıştırdıkları kimselelere verilmiş, daha sonra ise bu belgelerin sağlık müdürlükleri veya mekteb-i tıbbiye-i mülkiyenin cerrahi bölümlerinden tasdik edilmesi şart koşulmuştur¹⁷. Bununla beraber halk hekimliği uygulamalarının uzun bir süre Osmanlı taşrasında hüküm sürdüğü görülmektedir. Mesela Osmanlı döneminde Yugoslavya bölgelerinde kurulan askeri ve gurebâ hastanelerinde çalışan personel arasında dişçi tabiblere tesadüf edilmemesi, diplomalı diş tabiblerinin ancak büyük kentlerde çalışması (mesela 1906 yılında Selanik'te sadece 6 dişçinin bulunması) 2. Dünya savaşının sonuna kadar özellikle küçük kentlerde bu mesleğin genelde berber¹⁸ vs. halk hekimlerinin uhdesinde bulunduğunu düşündürmektedir.

sükenâsı (hanesi), altında kargir eczacı dükkânı ve Büyükdere adlı yerde Rusya Sarayı civarında 1 bab hanesi ve yine bu civarda bulunan bir hanesi ile iki adet menzil arsası bulunmaktadır. Odası Latin odası tarafından mühürlenmiştir. Büyükdere mevkindeki hanesinin içerisindeki eşyaları, evladı olmadığı için bir adet *can evladı* olan ve Cizvit Külliyesinde bulunan, Fransa kız mektebi öğrencilerinden (nisvân mektebi şâkirdânı) bir kıza kalmıştır. Diğer mülkleri ise vefatından sonra yine *can kerimesine* kalmak şartıyla Rusya devleti sefareti kan-cıları olan Mösyö Peyzânî'ye kalmıştır. (19 M 1266/5 Aralık 1849). BOA, C. ML, 71/3263, Vesika 1-5.

¹⁴ Demirhan, a.g.e., s.154.

¹⁵ Zeynel Özlü, "Sarayı Hümâyun Dişçileri ile İlgili Bazı Notlar", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, sy. 60, (2011), s. 202.

¹⁶ Murat Aksu, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını- Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara, 2007, s. 41.

¹⁷ Muğan, a.g.m., s. 62.

¹⁸ İsmail Eren, "Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1992, s. 32.

1. Osmanlı Toplumunda Halk Hekimi Dişçiler

a. Sokak Dişçileri

Sokak dişçileri sokaklarda araba ile gezerek *diş çıkarmak, diş tedavi etmek ve ılaç furuht (satma)*... eyleyen kişilerdir. Bu kişiler muhtemelen mesleklerini meslek etiğine uygun olarak icra ettiklerini düşünerek yetkililer tarafından kendilerine de dişçilik ruhsatı verilmesini istemişlerdir. Fakat sıhhiye müfettiş-i umumiliği bu talebe hijyen şartlarına uyulmadığı gerekçesiyle olumsuz yanıt vermiştir. Nitekim verilen kararda bu dişçilerin sokaklarda *toza toprağa maruz olarak parmaklarını ve elindeki kerpeteni bila-tathîr (temizlemeden) herkesin ağzına idhal ile telkîh-i emrâz etmekte ve etrafa birçok ahaliyi cem' ile caddelerde mürûr ve ubûru (gidiş-gelişi) işkal eylemekte....* oldukları gerekçe gösterilmiştir. Konu ile ilgili olarak şehreminliği tarafından zabtiye nezâretine de başvurularak bir tamim yayınlanması istenmiştir. (18 Mayıs 1325/31 Mayıs 1909)¹⁹. Sokaklarda dişçilik yapan kişilere engel olmak için umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâretinden alınan görüş çerçevesinde hareket edilmiş ve dişçinin bulunduğu bölge mutasarrıflığı tarafından gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır²⁰.

b. Dişçiliği İkinci Bir Meslek Olarak Yapanlar

Dişçilik mesleği ihtisas bir meslek olması gerekirken, mesleğin ruhsatı olmayan bazı kişiler tarafından ikinci bir meslek olarak da yapıldığı görülmektedir. Tacir²¹, berber²², casus²³, bulaşıcı hastalıklar doktoru²⁴

¹⁹ İzin dilekçesini sokak dişçisi Markiladbor vermiştir. BOA, ZB., 603/19, Vesika 1-2.

²⁰ Sokaklarda dişçilik eden Pençe La Açidi'ye umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâretinden alınan görüş çerçevesinde meslek icra etme imkanının verilmemesi için Beyoğlu mutasarrıflığına tebliğat yapılmıştır. (17 Haziran 1316/30 Haziran 1900). BOA, ZB., 316/103.

²¹ Tacir (tacir sıfatıyla mürur tezkiresi hamil olduğu halde....) olduğu halde Salamon Eskinazi isimli şahsın diplomasız dişçilik yaptığı tespit edilmiştir. (8 Ağustos 1323/21 Ağustos 1907). BOA, ZB., 441/111.

²² Ruhsatsız olarak dişçilik yapan Berber Mehmed Ağa'nın ruhsat alıncaya kadar icra-yı sanattan men edilerek, usul üzere kefâlete bağlanması konusunda umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâreti ile yazışma yapılmıştır. (11 Temmuz 1323/ 24 Temmuz 1907). BOA, ZB., 347/95.

²³ Altıncı ordu-yı hümayun kumandanlığı tarafından Bağdad'da yaşayan ahalinin bölgeye gelen bazı kişilerin sözlerine (ifâdât ve havahanelerine) kapılmamaları konusunda tedbir alınması konusundaki yazısı dikkat çekicidir. İlgili yazıda Mr. Pilan namındaki Ameri-

gibi kişiler ikinci bir meslek olarak dişçilik de yapmışlardır. Bu çerçevede ruhsatı olmadan dişçilik yapan bu kişilere engel olunması konusunda çalışmalar yapılmış, bu kişilerin bir daha ruhsatsız dişçilik yapmayacaklarına dair kefâlet uygulaması gerçekleştirilmiş bazen de tutuklamalar yapılmıştır. Konu ile ilgili olarak umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâreti de bilgilendirilmiştir²⁵.

c. Vekâleten Diplomalı Dişçiler

Osmanlı toplumunda halk hekimi olduğunu düşündüğümüz bir diğer dişçi grubu vekaleten diplomalı dişçilerdir. Osmanlı devleti vilayetlerde icâzetnâmeli dişçiler olmadığı dönemlerde icâzetnâmesiz olan dişçilere *vekâleten diploma...* vermiş ve *muvakkaten* bölgelerin dişçilik hizmetlerinin yasal çerçevede yerine getirilmesini sağlamıştır. Konu ile ilgili denetimleri vilayette kurulan *merkez tabâbeti*²⁶ yerine getirmiştir. İhtiyaç olan bu bölgelere zamanla diplomalı ve icâzetnâmesi olan dişçilerin gelmeye başlaması vekaleten diploma verilen halk hekimleri ile diplomalı ve ruhsatlı olan diş hekimleri arasında çekişmelerin meydana gelmesine neden olmuştur. Öyle ki bölgede eskiden beri bir mevki elde etmiş olan vekâleten

kalı dişçinin Basra yoluyla Bağdad'a geldiği, burada birkaç gün Amerika konsoloshanesinde kaldıktan sonra Protestanlar doktoru Mr. Lâvnik'in hanesine gittiği ve etraftan kendisine müracaat edenlerle ilgilendiği ve bu kişinin birkaç gün sonra memleketine döneceği benzer şekilde Mâlkeferlân adındaki bir diğer kişinin de Basra yoluyla Bağdad'a gelip burada bir hane kiraladığı ve halkla ilgilendiği bildirilmiştir. (2 Z 1325/6 Ocak 1908). *BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK- ASK.)*, 252/92, Varak 1-2.

²⁴ Beyoğlu'nda Ağa cami-i şerifi arkasında Arabacı sokağında 3 numaralı kahvehane üstünde sakin Beğos'un ruhsatsız olarak bulaşıcı zührevi hastalıkların tedavisi ve dişçilikle meşgul olduğu tespit edilmiştir. (31 Mayıs 1323/13 Haziran 1907). *BOA, ZB.*, 21/89.

²⁵ Resmi ruhsatı olmadan Erenköy'de Eskiüstasyon caddesinde numarasız bir hanede dişçilik yapan Kirkor Kancayan'ın mesleğinden men' edilmesi için Üsküdar mutasarrıflığı ile umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâreti arasındaki yazışmaya bakınız: (3 Mayıs 1324/ 16 Mayıs 1908). *BOA, ZB.*, 349/22./ Ruhsatsız olarak dişçilik yapan Berber Mehmed Ağa'nın ruhsat alıncaya kadar icra-yı sanattan men edilerek, usul üzere kefâlete bağlanması konusunda umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâreti ile yazışma yapılmıştır. (11 Temmuz 1323/24 Temmuz 1907). *BOA, ZB.*, 347/95./ Beyoğlu'nda resmi ruhsatı olmadan kan alma ve dişçilik (diş çıkarma) yapan Gelibolulu Stelyo'nun kefâlete rabt edildiği ve tutuklandığı tespit edilmiştir. Konu ile ilgili olarak umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâreti bilgilendirilmiştir. (9 Haziran 1323/ 22 Haziran 1907). *BOA, ZB.*, 347/70.

²⁶ Kudüs merkez tabâbeti örneğine bakınız.

diplomalı, icâzetnâmesi olan bu dışçilerin *işlerinin kesreti* (çokluğu), diplomalı dışçilerin bölgede daha az iş yapmalarına neden olmuş olmalıdır. Nitekim vekâleten diplomalı dışçilerle ilgili yapılan şikayetler ve bunların işten el çektirilmesi talepleri bu doneyi desteklemektedir²⁷.

d. Halk Hekimlerinin Denetimi ve Cezalandırılması

Osmanlı devletinde diplomasız ve ruhsatsız tabiblik ve dışçilik yapan kişilerin meslek icra etmelerine izin verilmemiştir. İzinsiz meslek icra edilen durumlarda Umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâretinden alınan görüş çerçevesinde, hekimin görev yaptığı mutasarrıflığa bildirilerek tedbir alınmakta²⁸, ayrıca şahadetnamesiz dışçilik yapan kişilerin bir daha böyle usulsüz bir yola başvurmayaacağına dair Meclis-i tıbbiye-i mülkiye ve sıhhiye-i umûmiye ri'yâseti duruma el koyarak, diplomasız dışçilik yapan kişilerden bir daha bu şekilde izinsiz meslek icra etmeyeceğine dair kefiller istenmektedir. Kefâletin *kefâlet-i kaviye* (sıkı, sağlam kefâlet) olmasına önem verilmiştir. Hazırlanan bir kefâlet senedinde *şahâdetnâmesiz olarak dışçilik etmekte olduğu cihetle kefâlete rabtı zımnında gönderilen kişinin bundan böyle şahadetnamesiz olarak dışçilik etmeyeceğine dair kefâlet eder olduğumdan işbu senedim bittanzim i'tâ kalındı.* ifadeleri yer almıştır. Senedin altında tarihle beraber kefil olan kişinin adı ve imzası bulunmaktadır. Kişinin imzasının altında da *merkumun (adı geçen kefilin) bu babdaki kefâleti kabul ve*

²⁷ Kudüs-i Şerif'te diplomasız çalışan eczacı ve dışçiler tespit edilmiştir. Bunların icra-yı sanat etmelerine meydan vermemek için yazışmalar yapılmışsa da bu kişilerin işlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim konu ile ilgili olarak ikinci defa tedbir alınması konusunda meclis-i tıbbiye-i mülkiye ve sıhhiye-i umûmiye reisi tarafından dahiliye nezâretine bildirimde bulunulmuştur. Nitekim Kudüs'te 8-10 seneden beri diplomasız eczacılık yapan yerli ve ecnebi 10 kadar eczacı (isimleri açıkça belirtilmiş) yasaklandıkları halde başarı sağlanamamıştır. Bunun dışında 7/8 kadar diplomasız dışçinin (isimleri belli değil) faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bu sırada belediye dairesinde istihdam edilen bazı kişilerin de diplomasız olduğu tespit edilmiştir. (15 Ş 1330/30 Temmuz 1912). *BOA, DH. İD., 48/-2/45, Vesika 1-5.*

²⁸ Beyoğlu'nun Tekkekapısı'nda 637 numaralı hanede ruhsatsız olarak tabiblik yapan Nüvvab Alihan ile sokaklarda dışçilik eden Pençe La Açidi'ye mesleklerini icra etme imkanının verilmemesi için umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâretinden alınan görüş çerçevesinde Beyoğlu mutasarrıflığına bildirilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde Nüvvab Alihan'ın İngiltere tebasından olduğu tespit edilince, Alihan'a İngiltere Kançılâryası vasıtasıyla bildirim yapılmasına karar verilmiştir. (17 Haziran 1316/ 30 Haziran 1900). *BOA, ZB., 316/103./ Kançılârya, konsoloslukta resmi işleri halleden büro. Burada çalışan memura da kançılar adı verilmektedir. Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 1040.*

imza (sı) dahi bizzat kendüsünün olduğu tasdik kılını şeklinde bir ifade ve onaylayan kişinin adı ve imzası yer almaktadır. Konu ile ilgili olarak herhangi bir taşkınlığa meydan vermemek amacıyla polis müdürlüğünün de güvenlik tedbiri alması sağlanmaktadır. (22 Za 1327/5 Aralık 1909)²⁹. Ruhsatsız dişçilik yapan kişilere İstanbul'da Altıncı Daire-i belediye tarafından tebliğat yapıldığı ve cezalandırılmalarının (cezâdîde) sağlandığı anlaşılmaktadır (31 Mayıs 1323/13 Haziran 1907)³⁰.

Devlet tarafından yapılan denetimlerde halk hekimi (dişçi, adi dişçi) ve diş tabibi ayırımına dikkat çekilmiş, dişçi olan kişilerin diş tabibi namıyla muayenehane levhası asmamasına dikkat edilmiştir. Konu ile ilgili olarak *hıfzıssıhha-i eczahaneler müfettişliği*³¹, *eczahaneler müfettişliği* veya *hıfzıssıhha-i müfettişi umumiliği*³² olarak adlandırılan kurum tarafından teftişler yapılarak dişçi veya diş tabibi olan muayenehanelerin isim ve mevkileri konusunda raporlar hazırlanmıştır. Yapılan denetimlerde sadece *dişçi* olduğu halde bazı kişilerin muayenehanesinin önünde diş tabibi levhası bulunduğu tespit edilmiş ve bu düzensizliğin ortadan kaldırılması için (tashih) zabtiye nezâretinden yardım istenmiştir (17 Temmuz 1323/30 Temmuz 1907)³³.

Taşrada bulunan bazı dişçilerle ilgili yapılan tahkikatlar merkezin taşraya da her hususta müdahil olduğunu göstermektedir. Mesela Mısır'da (hatt-ı Mısıriye'de) bulunan bazı dişçilerle ilgili bir tahkikat başlatılmış, Dahiliye nazırlığı tarafından dişçilerin fotoğrafları, suçlarının

²⁹ Balat'ta Dibek caddesinde İzidor Moel'in şahadetnamesiz dişçilik sanatını icra etmesi ile ilgili yapılan uygulamalara bakınız: *BOA, DH. EUM. THR., 93/6*, Vesika 1-4./ Ayrıca bakınız 9 Z 1327 (22 Aralık 1909) tarihli vesika. *BOA, DH. EUM. THR., 18/44*, Vesika 1-2.

³⁰ Beyoğlu'nda Ağa cami-i şerifi arkasında Arabacı sokağında 3 numaralı kahvehane üstünde sakin Beğos'un ruhsatsız olarak bulaşıcı zührevi hastalıkların tedavisi ve dişçilikle meşgul olduğu tespit edilmiştir. Konu ile ilgili olarak Altıncı Daire-i belediye tarafından tebliğat yapılmıştır. *BOA, ZB., 21/89*.

³¹ *BOA, DH. EUM. THR. 93/6*, Vesika 3.

³² Balat'ta Dibek caddesinde İzidor Moel'in şahâdetnâmesiz dişçilik sanatını icra etmesi ile ilgili yapılan uygulamaya bakınız: (9 Z 1327/22 Aralık 1909). *BOA, DH. EUM. THR. 18/44*, Vesika 1.

³³ *BOA, ZB., 40/69*, Vesika 1.

nevi ve mahkemece haklarında verilen kararlarla ilgili bilgilerin gönderilmesi istenmiştir. (Receb 1332/Mayıs-Haziran 1914)³⁴.

2. Osmanlı Toplumunda Eğitim Alarak Dış Hekimliği Yapan Gruplar

a. Ecnebi Teba Dışçileri

Osmanlı devletinde dışçilik sanatının genelde azınlıklar veya yabancı teba dışçileri tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede yabancı tebadan olup ehil olan kişilere muhtelif imkanlar sağlanarak bu kişilerin dışçilik sanatını Osmanlı ülkesinde icra etmelerine destek verilmiştir. Bunlardan bazılarının memnuniyetlerinden olsa gerek, asli vatanları ile alakalarını kesip Osmanlı topraklarına yerleştikleri bile görülmektedir³⁵. Yabancı tebaya mensup bu dışçiler zaman zaman hizmetlerine karşılık alanları ile ilgili üst düzey görevlere atanmak için talepte de bulunmuşlardır. Mesela Fransa tebasından Dışçı Dekam Der-saadet ahalisi özellikle de mekteb-i askeri öğrencilerine meccanen yapmış olduğu hizmetlerine mükafat olarak bir miktar maaş ile mekâtib-i askeri başdışçiliğine tayin edilmesi için talepte bulunmuştur. (26. 9. 1869)³⁶. Ecnebi diplomaya sahip olan bu kişilerin Osmanlı topraklarında dış hekimliği yapabilmesi için ecnebi ülkeden aldıkları diplomaların mekteb-i tubbiye-i şâhâne tarafından tasdik edilmesi sağlanmıştır. Diplomalarından şüphe duyulduğunda ise bu kişilerin tabâbetten men edilmesi gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede şahadetnamesiz sanat icra eden ecnebi tebadan olan dışçiler hakkında yapılacak muamele ile ilgili olarak zaman

³⁴ Dışçilerin ne ile suçlandığı hakkında vesikaya herhangi bir şey yansımamıştır. *BOA, DH. EUM. MTK.*, 77/49./ 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında Osmanlı sarayının dışçilerle yakın ilişkide bulunduğu görülmektedir. Öyleki sarayda görev yapan dışçı ve dışçıbaşı yanında piyasada görev yapan dışçiler de sarayın yakın ilgisi alanına girmiş hatta bunlardan iyi performans gösterenler zaman zaman saray tarafından ödüllendirilmiştir. Özlü, a.g.m., s. 196-200.

³⁵ İtalya'daki akar ve emlakını satmak ve vatani ile alakasını kesmek amacıyla İtalya'ya giden Kâzoli adlı dışçı örneğine bakınız. (18 Ca 1234/15 Mart 1819). *BOA, C. SH.*, 7/338./ Ayrıca bakınız 27 B 1233 (2 Haziran 1818) tarihli vesika. *BOA, C. SH.*, 14/684, Vesika 1./Kazoli yerine Eczacı Françesko'yu vekil bırakmıştır. (29 Z 1234/19 Ekim 1819). *BOA, C. SH.*, 1/37, Vesika 1-2.

³⁶ *BOA, HR. TO.*, 452/16.

zaman tedbir alındığı görülmektedir. İcazetnamesi caiz olmayan dışçilerin (tabib ve eczacılar dahil) derhal sıkı kefâlete (kefâlet-i kaviye) tabi tutulmaları ve mekteb-i tıbbiye-i şahaneye müracaat ve sınava tabi tutulmaları sağlanarak ruhsatname almalarının sağlanmasına çalışılmış, bu şartları taşımayan ecnebi teba dışçilerinin sanat icra etmelerinin önüne geçilmiştir. (25 B 1317/29 Kasım 1899)³⁷. Ecnebi teb'adan olup Osmanlı topraklarında izinsiz tabiblik yapan kişilere tebası olduğu devletin konsolosluğu aracılığıyla uyarıda bulunulduğu görülmektedir³⁸.

b. Yurtdışına Öğrenim için Gönderilen Kişiler

Osmanlı devleti yurtdışında eğitim görmüş kişileri sınav yaparak ülkesinde istihdam ettiği gibi kendisi de bazı adayları yurtdışına gönderecek Avrupa'daki deneyimleri ülkesine kazandırmak istemiştir. Yurtdışına gönderilen bu adayların masrafları devlet tarafından karşılanmıştır³⁹. Yurtdışına öğrenci gönderileceği zaman, gönderilecek kişilerle ilgili olarak tahkikat yapılmış ve tahkikat sonucu ilgili nezârete gönderilmiştir. Daha sonra bu evraklar özel bir komisyon (komisyon-ı mahsûsa) tarafından tekrar incelenerek şüpheli bir durum olup olmadığı konusunda tespit yapılmıştır. Konu ile ilgili herhangi bir şüpheli durum olmasa bile ihtiyaten gönderilecek kişilerle ilgili kefâlet uygulaması (kefâlete rabt) gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Gayri Müslim adaylar için patrikhane-nin referansının da alındığı görülmektedir⁴⁰.

³⁷ BOA, DH.MKT., 2277/32.

³⁸ Beyoğlu'nun Tekkekâpısı'nda 637 numaralı hanede ruhsatsız olarak tabiblik yapan Nüvvab Alihan'a İngiltere Kançilâyâsı vasıtasıyla bildirim yapılmasına karar verilmiştir. (17 Haziran 1316/ 30 Haziran 1900). BOA, ZB., 316/103. (Kançilarya, konsoloslukta resmi işleri halleden büro. Burada çalışan memura da kançılar adı verilmektedir. Şemseddin Sami, a.g.s., s. 1040.

³⁹ Leon Terziyan efendi masrafları hükümet tarafından karşılanmak suretiyle dışçilik tahsili için Paris'e gönderilmiştir. Dilekçesinde babasının da 40 seneye yakın bir süre mekâtib-i şâhâne muallimliklerinde Osmanlı devletine sadakatle hizmet etmiş ve buna mükafat olarak da kendisi Paris'e dışçilik tahsili için gönderilmiştir. Terziyan Paris'ten şahadetnamesini aldıktan sonra Der-saadet'e dönmüş ve bir dilekçe vererek 1000 kuruş maaş ile mabeyn-i hümayunda münhal bulunan bir dışçiliğe tayinini istemiştir. (20 B 1325/29 Ağustos 1907). BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.. MTV.), 301/108, Vesika 2-3.

⁴⁰ Dışçilik tahsili için Fransa'nın Liyon şehrine gitmek isteyen Leon veled-i Manul'un ne ayar ve meslekte bir adam olduğu konusunda bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda Leon'un Der-saadet'e gelerek eniştesi Canfesçi Nişan Ağopof adına Paris'ten mal almak üzere 1,5 sene önce Paris'e gittiği ve bu sırada dışçilik tahsili için kaldığı fakat kendisine tahsil ücreti

c. Osmanlı Tebasından Olup Yurtdışında Dişçilik Yapanlar

Osmanlı tebasından olup yabancı devletlerin tabiiyetine girmek isteyen dişçilerimiz de bulunmaktadır. Bu durumda konu ile ilgili olarak hariciye nazırı tarafından bir tezkire hazırlanarak, Şûrâ-yı Devlet'e sunulmakta ve Şûrâ-yı Devlet'in mülkiye dairesinde karar alınmaktadır. Geçiş, uygun görüldükten sonra sarayın izni ile beraber, işlemleri hariciye nezâretinin yaptığı ve dahiliye nezâreti tarafından tabiiyet değiştiren kişi ile ilgili olarak yaşadığı vilayete ait res-mi gazete (ceride-i resmiye) ve Takvim-i Vekâyi'de ilan verilmesi sağlanmaktadır. Mesela Fransa tabiiyetine girmek isteyen Selanik ahalisinden ve Osmanlı tebasından olan 1871 doğumlu ve bir süreden beri Paris'te dişçilik yapan Dişçi Pol David Nâhum'un kişisel çıkarları (menfaat-i şahsiyesi) dikkate alınarak ve tabiiyet değiştirmesinde mani bir durumu olmadığı anlaşıldığından Osmanlı tabiiyetinden çıkmasına bu şekilde izin verilmiştir. (4 M 1329/5 Ocak 1911)⁴¹.

Osmanlı tebasından olup izinsiz olarak Avrupa'ya gidip buradaki diş ustalarından dişçilik eğitimi alan kişilerin de olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kişilerin yurtdışında edindikleri deneyimin de Osmanlı devletinden alınacak yeni bir diploma ile resmiyete kavuşturulması istenmiştir⁴². Osmanlı topraklarından çıkarılmış kişilerin daha sonraları hüsn ü hal göstermeleri şartıyla Avrupa'da dişçilik sanatını öğrenmiş olmaları da bu kişilerin tekrar Osmanlı teb'asına alınmasında etkili olmuştur. Bu durum-

gönderilmediğinden dönmeye mecbur kalmıştır. Bununla beraber Leon, patrikhane tarafından yapılan müracaat üzerine ve 1,5 sene önce komisyon kararıyla pasaport alarak tekrar Fransa'ya gitmiş ve Liyon şehrinde kalmıştır. (17 Eylül 1323/30 Eylül 1907). *BOA, ZB., 82/15.*

⁴¹ *BOA, İHR., 425/1329/M-02, Vesika 1-2.*

⁴² Yapılan bir tahkikatta Protestan Cemaati'nden İstefân Merkezyan'ın aslen Diyarbakırlı olup, çocukken Haleb'e daha sonra da Ayıntab'a (Antep) gidip burada diplomasız diş tabibi olan Kırkor Serkis'in yanında dişçilik sanatını tahsil ettiği, 6 sene önce de diş sanatını tamamlamış üzere tahrip edilmiş bir mürur tezkiresi alarak İskenderiye ve Mısır'a gidip burada 1 ay oturduktan sonra Marsilya ve Paris yoluyla Londra'ya gidip 9 ay burada kaldığı ve Osmanlı ülkesine dönüş yaptığı, bu tür kişilerin ülkeye girmesi yasak olmasına rağmen bir şekilde de Osmanlı ülkesine giriş yaptığı tespit edilmiştir. Merkezyan daha sonra ise dişçilik konusundaki deneyimini devlet nezdinde de ortaya koymak için dişçilik diploması almak üzere Der-saadet'e gidip burada imtihana girmek istemiştir. (17 Nisan 1321/30 Nisan 1905). *BOA, ZB., 426/33./ İstefân Merkezyan'ın (bazı yerlerde Merkeryân) Der-saadet'te dişçilik diploması alma talebi üzerine İstefân'ın aslen nereli olduğu, dişçiliği daha önce nerede tahsil ettiği, atadan (abâ an ced) Protestan olup olmadığı, Der-saadet'te mani bir durumu olup olmadığı, kaç yaşında olduğu ile ilgili tahkikat yapılması istenmiştir. (14 Ke 1323/27 Aralık 1907). BOA, ZB., 426/11.*

da ilgili kişi gayri Müslim ise patrikhanenin de referansı istenmiştir. Ancak muhtemelen güvenlik gerekçesiyle bu gibi kişilerin beraber bulunduğu kişiler bile sıkı bir araştırmaya tabi tutularak Osmanlı topraklarına kabul edilmişlerdir⁴³.

d. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Mezunu Dişçiler

Diş Tabâbeti Mektebi

Diş hekimliği baş, yüz, çeneler ve dişlerin normal yapısını, görevlerini ve hastalıklarını inceleyen bir tıp alanıdır⁴⁴. Genel olarak ülkemizde diş sağlığı, eskiden, dişin tedavi imkanı olup olmadığı araştırılmaksızın çekim yapan ve kendine dişçi adını veren cahil berber ve cerrahlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Diş sağlığı çözümlenemeyen orduda bulunan bazı askerlerin zorunlu olarak çürüğe çıkarıldığı bile vaki olmuştur. Bu ve bunun gibi şartlar ikinci meşrutiyetin ilanı ile beraber Osmanlı devletinde bir dişçi mektebinin kurulmasında etkili olmuştur⁴⁵. Bu çerçevede önceleri Türk tıbbının içerisinde gelişme gösteren diş hekimliği, 1908'den itibaren Tıp fakültesine bağlı dişçi mektebinin açılmasıyla sistemleşmiştir⁴⁶.

⁴³ Üsküdar mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikat şu şekildedir: Dişçi Leon (E)manuel'in üç yıl önce usule uygun bir şekilde pasaport alarak ticari mal alma gayesiyle Fransa'ya gitmişse de ticari mal mubayaa edememiş ve *dişçilik tahsili* yaparak Der-saadet'e dönmüşse de geldiği yere geri iade edilmiştir. Daha sonra hüsn ü hali görülerek ve Avrupa'da bulunduğu sürece dişçilik sanatını öğrendiği dikkate alınarak ülkeye kabul edilmiştir. Ermeni patriki efendi ile Leon'un akrabasından olan Patrikhane kapı kethüdası efendi de kendisine referans olmuşlardır. Manuel'in yolculuk sırasında Jak Ağob adında Osmanlı topraklarından sürülmüş (tard ve ihraç) kötü (şahs-ı mazar) bir kişi ile görüldüğü tespit edilmiştir. Ancak yapılan tahkikatta Jak'ın pederinin Osmanlı tebasından olduğu halde Fransa'da doğup, askerlik hizmetini de orada ifa ettiği ve bu çerçevede Fransa tabiyetini kazandığı (ihraz) bu nedenle de Osmanlı topraklarından sürüldüğü (ihraç) ancak bu kişinin başka olumsuz (müfsede) niteliklerine rastlanmadığı tespit edilmiştir. İlgili belgede Leon Hafafyan ve Garon adındaki gayri Müslimler hakkında yapılan tahkikattan da bahsedilmektedir. (29 Z 1325/2 Şubat 1908). BOA, Y.PRK. A.Ş.N., 25/30, Varak 1-4.

⁴⁴ İlder Uzel, *Ailenin Diş Sağlığı*, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayını, Ankara, 1991, s. 2.

⁴⁵ Rifat N. Bali, *Sami Günzberg: Sarayın ve Cumhuriyetin Dişçibaşısı*, Kitabevi Yayını, İstanbul, 2007, s. 329-330.

⁴⁶ İlder Uzel, "Türkçe Diş Hekimliği Terimleri Üzerine Görüşler", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 643, Temmuz sayısı, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 36.

Diş tabâbeti mektebinin kuruluş tarihi olarak 1908 yılı⁴⁷ yanında bazı yazarlarımız tarafından 1909 (1327) yılında kurulduğu vurgusu yapılmıştır⁴⁸. 2. Meşrutiyet'in ilanı ile Kadırğa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile Sirkeci'deki Askeri Tıbbiye birleştirilerek Tıp Fakültesi olarak Haydarpaşa'da yeni yapılan bir binaya taşınmıştır. Fakülte reisi (dekanı) olan Cemil Topuzlu⁴⁹ ve Doktor Halit Şazi Bey tarafından Kadırğa'da kurulan okul⁵⁰ eski Tıbbiye binasında bulunmaktadır⁵¹. Binanın alt katında Eczacı üst katında Dişçi mektebi kurulmuştur. Fakat Topuzlu bir süre sonra fakülte hocaları ile anlaşamayarak kısa bir süre içinde istifa edip Fransa'ya dönmüştür⁵². Kadırğa'daki bu bina Menemenli Mustafa Paşa Konağı olarak bilinmektedir. Ahşap ve köhne bir bina olan Menemenli Mustafa Paşa Konağı, bir süre sonra Eczacı ve Dişçi Mektepleri için yetersiz olmaya başlamış ve dönemin Mektep müdürü olan Dr. Server Hilmi Büyükkaksoy'un gayretleri sonucu Beyazıt Meydanı'ndaki eski Jandarma Komutanlığı binası (bugünkü Bayezid Devlet Kütüphanesi) bu iki Mektebe tahsis edilmiştir. Yapılan tamir ve tadilattan sonra mektepler 1926 yılında bu binaya taşınmışlardır. Üç katlı ve kargir olan binanın ikinci katı Eczacı Mektebi'ne, birinci katı ise Dişçi Mektebi'nin kullanımına verilmiş ve bu binada 33 yıl eğitim yapılmıştır⁵³.

⁴⁷ Rıdvan Ege, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, 83. Kitap, Türk Hava Kurumu Basımevi, 1998, s. 33.

⁴⁸ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, sy., 21, İstanbul, 1953, s. 99./ Demirhan, *a.g.e.*, s. 154./ Tayip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", *Türkler*, c. 15, Ankara, 2002, s. 61-71./ Nuran Yıldırım, "Dişçi Mektebi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994b, s. 62./ Türk Ansiklopedisi, a.g.m., s. 348./ İlder Uzel, "Osmanlı-Türk Diş Hekimliği", *Osmanlı III*, sy. 33, Ankara, 2000, s. 782./ Işıl Karaoğlu, "Dünden Bugüne Dişhekimliği", *Sağlık I*, sy. 39, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, s. 359.

⁴⁹ Ege, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁰ Türk Ansiklopedisi, a.g.m., s. 348.

⁵¹ I. Dünya savaşı başlarında kapatılan okul, 1916'da yeniden açılmış ve dahil olduğu yüksekokullar grubunun müdürlüğüne Mazhar Hüsnü (1916-1920) getirilmiştir. Onu Server Hilmi (Büyükkaksoy) (1920-1930) izlemiştir. Yıldırım, "Dişçi Mektebi", s. 62.

⁵² Ege, *a.g.e.*, s. 33. İlgili bilgiler Cemil Topuzlu'nun hatıralarından istifade edilerek hazırlanmıştır.

⁵³ Afife Mat, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eczacılık", *Türkler*, c. 17, Ankara, 2002, s. 928-934./ Turhan Baytop, "Eczacı Mektebi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994b, s. 125.

Dişçi mektebinin ilk bütçesi 1.500.000 liradan oluşmuştur. Bu miktarın 1.000.000 lirası eğitim ve inşaat masrafları, 500.000 lirası hocalar ve yıllık sabit giderlere tahsis edilmiştir⁵⁴. Dişçilik okulu 1964 yılında ise fakülteye dönüşmüştür⁵⁵.

Mektebin İlk Muallimleri

Mektebin ilk muallimleri Halit Şazi, Hüseyin Talat Bey (Softazâde), (Leon) Terziyan efendi ve Manok Leon (Mustafa Nihat) efendi⁵⁶ ve Hristo Yuvannidis'tir⁵⁷. 1914 yılında dişçi ve eczacı mekteplerine bakteriyoloji muallimi olarak Dr. Server Kamil bey atanmıştır⁵⁸. 1916 yılında Mehmed Rüşdü Önel diş hekimliği okuluna asistan olarak atanmış, daha sonra da diş hastalıklarının tedavisi muallim muavinliği ve protez dersi hocalığına getirilmiştir. Okuldan 1917'de mezun olan Hüseyin Hamid Salhor da hemen asistanlığa başlamış ve 1919'da protez dersi muallim vekilliğine atanmıştır⁵⁹.

Dişçi mektebinde yabancı tabiiyetli doktorlar da istihdam edilmiştir. Bu doktorların belirli süreler ile istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Ancak görev süreleri dolduğunda öğretim görevlisinin görev süresi uzatılabilmektedir. Bu durumda *meclis-i müdürîyet* kararıyla *tıp fakültesi riyâseti* tarafından maarif nezâretine yeni bir uzatma talebinde bulunmaktadır. Talep meclis-i vükelâyâ arz edilerek burada

⁵⁴ Ahmet Efeoğlu, "Başlangıçtan Günümüze İ. Ü. Diş Hekimliği Fakültesi", *Bilimsel Diş Hekimliğinde 100 Yıl, İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi 1908-2008*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2009a, s. 2.

⁵⁵ Demirhan, *a.g.e.*, s. 154.

⁵⁶ Yıldırım, "Dişçi Mektebi", s. 62.

⁵⁷ Uzel, "Osmanlı- Türk Diş Hekimliği", (2000), s. 782.

⁵⁸ Esin Kahya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 360. Dr. Server Kamil Bey'den önce ise aynı görevi Dr. Ahmet Refik Bey yerine getirmiştir.

⁵⁹ Ahmet Efeoğlu, "İ.Ü. Diş hekimliği Fakültesinin Kuruluş ve Gelişiminde Emeği Geçenler", *Bilimsel Diş Hekimliğinde 100 Yıl, İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi 1908-2008*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2009b, s. 52-54.

değerlendirilmekte ve uzatma veya uzatılmama konusunda karar alınmaktadır⁶⁰.

Mekteb Mezunlarının Niceliği

Mekteb-i tıbbiye-i şahanede tahsil gören dışçilerin, başlangıçta iki yıl olan eğitimi kısa sürede üç yıla çıkarılmış ve okul ilk mezunlarını 1911'de vermiştir⁶¹. Mezun olanlara imtihanla dışçilik şahadetnamesi verilmiş ve muhtelif yerlere görevlendirmeler yapılmıştır. (10 M 1321/8 Nisan 1903)⁶². Mekteb-i tıbbiye-i mülkiyeden mezun olan diğer tabiblerin sayısı gibi dışçilik eğitimi mezunları sayısının da Osmanlı memleketlerinin sıhhi ihtiyacını (ihtiyâcât-ı sıhhiye) karşılayacak düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. (28 L 1322/ 5 Ocak 1905)⁶³. Nitekim dışçilik okulundan 1911'de 43, 1912'de 3, 1913'te 1, 1914'te 4, 1915'te 1, 1916'da 10, 1917'de 14, 1918'de 22, 1919'da 14, 1920'de 28, 1921'de 51, 1922'de 88, 1923'te 58, 1924'te 93, 1925'te 116, 1926'da da 84 kişinin mezun olması diğer tabibler gibi dış mektebinin de Osmanlı toplumunun ihtiyacını karşılayacak düzeyde mezun vermediğini ortaya koymaktadır⁶⁴.

Dişçilerin Mesleki Yeterlilik Sınavına Tabi Tutulması: Kolokyum veya Müşâvere-i Tıbbiye İmtihanı

Önceden olduğu gibi yurtdışındaki okullardan (mekâtib-i ecnebiye) mezun olanlarla Osmanlı topraklarında (memâlik-i Osmaniye) sanat icra etmek isteyen tabib, eczacı ve dışçiler, hüviyet ve mesleki ehliyetlerini isbat etmek için Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye'ye müracaat etme ve kolokyum imtihanlarına girmeye mecbur tutulmuşlardır. İmtihanı başaranlara umur-ı tıbbiye-i mülkiye nezâretinden bir icâzetnâme

⁶⁰ Dişçi Mektebi Bronj muallimi Fransız tabiiyetli Doktor Yuvanidis Efendi'nin bilgilerinden istifade edilmesine binaen görevde kalması talebi için benzer şekilde bir talepte bulunulmuş ve meclis-i vükela tarafından olumlu karar alınmıştır. (7 M 1336/23 Ekim 1917). *BOA, MV*, 209/90.

⁶¹ Yıldırım, "Dişçi Mektebi", s. 62.

⁶² Kastamonu örneği için bakınız. *BOA, DH.MKT.*, 682/67, Vesika 1-4./ *BOA, DH.MKT.*, 2517/14.

⁶³ *BOA, MF. MKT.*, 307/35, Vesika 198-199, 200.

⁶⁴ Efeoğlu, "Başlangıçtan Günümüze İ. Ü. Diş Hekimliği Fakültesi", s. 6.

verilmiştir. Bu uygulama meşrutiyetin ilanından sonra da devam etmekle beraber tıp fakültesi öğretim kadrosunda bulunan bazı öğretim üyeleri tarafından sınavın mekteb-i tıbbiye tarafından yapılması hususunda bir tartışma çıkarılmıştır. Nihayet konu maarif nezâreti tarafından gündeme alınarak Şûrâ-yı Devlet'e taşınmıştır. Bunun üzerine kolokyumun fakülteye devri halinde çıkacak sorunlar (mehâzîr) gündeme getirilerek sınavın eskiden olduğu gibi meclis-i umur-ı tıbbiye-i mülkiye tarafından yapılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. (13 C 1328/22 Haziran 1910)⁶⁵. Görüldüğü gibi yabancı ülkelerden tıp, fen ispençiyarı (eczacılık)⁶⁶, dişçilik ve ebelik mektebi mezunu olan kişilerden Osmanlı topraklarında icra-yı sanat etmek isteyenler imtihana tabi tutulmuşlardır. Bu kişilerden 5 altın icâzetnâme harcı ve 15 altın imtihan harcı alınması, ebelerden ise eskiden olduğu gibi 1 lira icâzetnâme ve 15 lira imtihan harcı alınması için meclis-i tıbbiye-i mülkiye ve sıhhiye-i umûmiye tarafından kanun layihası mazbatası hazırlanmıştır. Meclis-i vükelâ tarafından alınan kararda ise *Kollokyum yani müşâvere-i tıbbiye imtihanlarının* mevcut kurallara göre tıp fakültesince yapılması gerekmekte olup bunun için ayrıca kanun teklifine gerek olmadığı ve bu imtihanların tıp fakültesi tarafından yapılması ve mevzubahis olan harçlar hakkında *borca kanununda (ki ilgili) bir maddenin değiştirilmesi için gerekli teklifi hazırlaması için maarif nezâretine tebliğ ve dahiliye nezâretine malumat...verilmesine karar verilmiştir* (2 M 1329/3 Ocak 1911)⁶⁷.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Mezunu Dişçilere Verilen Unvanlar

Mekteb kökenli dişçilerin kendi aralarında kategorize edilerek mezun edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim mekteb-i tıbbiye-i şâhânedan dişçilik diploması alan kişilerin bazıları *doktor ve tabib*, bir kısmı ise sadece *dişçi* unvanını almıştır. Diş tabibi sanatını yapmak isteyenlerin, dişçilik yanında *ayrıca bir de tabib diploması bulunması* zorunlu tutulmuş, bu dişçilere *birinci*

⁶⁵ BOA, DH.MUİ., 106/24.

⁶⁶ İспенçiyar ismi eczacılar için kullanılmaktadır. Bayhan Çubukçu, "Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması", *Osmanlı*, c. 8, Ankara, 2000, s. 601-610.

⁶⁷ BOA, MV., 148/18.

sınıf dışçı unvanı verilmiştir. Sadece dışçılık unvanı bulunan kişiler ise ikinci sınıf dışçı olarak nitelendirilmiştir. İkinci sınıf dışçılara *ikinci sınıf icâzetnâme* verilmiştir. Nitekim Mısır'dan Yenitanin gazetesine gönderilen *Mısır'da Osmanlıların Hukuku* unvanlı ve Saidi imzalı bir yazıda, Mısır sıhhiye müdürlüğünün bölgedeki dışçıların ikinci sınıf icâzetnâme almalarından dolayı dışçılık sanatını icra edemeyeceklerine (dış tabibi olamayacakları) dair bir karar verdiği belirtilmiş ve konu üzerinde tartışma başlatılmıştır. Bu çerçevede Mısır fevkalade komiserliği tarafından bu gibi dışçıların dış tabibi olarak görülüp görülmeyeceğine ilişkin mekteb-i tıbbiye-i şâhânenen görüş sorulmuştur. Mekteb-i tıbbiye-i şâhâne müdüriyetinden verilen cevapta ikinci sınıf icâzetnâme sahiblerinin tabib ve doktor unvanını almayarak *dışçı namıyla icra-yn sanata mezun olmadıkları ve dış tabibi sıfatını haiz olanların beher hal yedlerinde (ellerinde) ayrıca bir de tabib diploması bulunması icab edeceği...* bildirilmiştir. Meclis-i tıbbiye-i mülkiye ve sıhhiye-i umûmiye tarafından Mısır fevkalade komiserliğine gönderilen bir yazıda da ikinci sınıf dışçıların *dış tabibi unvanını haiz olmayub (olmadıkları) (ancak), dışçılığa aid hususâtı ifaya ve memâlik-i osmaniye'nin her cihetinde icraya mezun oldukları* belirtilmiştir (24 Ca 1328/3 Haziran 1910)⁶⁸.

Mekteb mezunlarının dışçı mı yoksa dış tabibi mi olduğu konusundaki tartışmaların ileriki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Darülfünûn-ı Osmani Tıp Fakültesi'nde tesis edilmiş olan dışçı mektebinin esasen fakülte olmayıp sadece dışçılık sanatını öğreten bir mektep olması dolayısıyla buradan şâhâdetnâme alan mezunlara tabib unvanı verilemeyeceği bunun yerine *dışçı cerrah* unvanı verileceği hususunda maarif-i umûmiye nazırı tarafından dahiliye nezâretine bilgi verilerek meclis-i tıbbiye-i mülkiye ve sıhhiye-i umûmiye riyâsetinin de bilgilendirilmesi istenmiştir. İlgili belgede dış tabibi unvanının *yalnız doktor olup da dışçılık eden etibbaya (doktorlara) mahsus olup bu unvanın (sadece) mezkûr mektebden çıkacaklara i'tâsı (nın) gayrı caiz bulunduğu...* belirtilmiştir. (3 C 1330/20 Mayıs 1912)⁶⁹.

⁶⁸ Nitekim Âsitâneli Bederus Niko *dış tabibi* olduğunu ifade eden ve Mısır'da bu konuda çalışmak isteyen böyle bir kişidir. Niko'nun çalışma isteği mekteb-i tıbbiye-i şâhânenen diplomasının tetkik edilmesi şartıyla değerlendirilmeye alınmıştır. BOA, DH. MÜL., 100/-1/33.- 426/11, Vesika 1-5.

⁶⁹ BOA, DH.İD., 48/-2/ 32, Vesika 1-3.

5. İstanbul Cerrah Mülazımları

Cerrah tabibden sonra ve ayrı bir meslek veya ustalık alanı olarak ifade edilmektedir⁷⁰. Bu grup eskiden tahtirevanlar üzerindeki dükkanlarına dış çıkaracak kelpeten, mengene, küskü, destere, ege gibi birçok cerrahlık aletlerini dizip ihtiyaç sahibi kişilerin kol, baş, ayak ve ağzılarında muhtelif cerrahi işlemler yapmışlardır⁷¹. Yine eskiden sivil ve vakıf hastanelerde hekimlerin sorumluluğu altında kadroda yerine göre tek veya birden fazla cerrah görev yapmıştır. Bu durum 19. asır ortalarına kadar sürmüş ve cerrahlar savaşta ve barışta önemli görevler üstlenmişlerdir. 14 Mart 1827'de Cerrahhane'nin açılmasıyla beraber cerrahi işi daha sistemli bir şekilde yürütölmeye başlanmıştır⁷².

On kişiden ibaret olan *İstanbul cerrah mülazımlarından* en azından birinin dışçı olduğu görölmektedir. Nitekim on kişiden meydana gelen İstanbul cerrah mülazımlarından olan Topkapılı Hacı Mehmed Halife vefat edince yerine Avram oğlu Yahudi Dışçı Nesim İsak üçüncü mülazım olarak tayin edilmiştir.(12 L 1218/25 Ocak 1804)⁷³ Dışçı Nesim daha sonra başmülazımlığa yükselmiş, *Kırk beş nefer cerrahtan Agop veled-i Artin*'in vefatıyla da Balat'ta dükkan açmak için kendisine izin verilmiştir. (19 Z 1218/31 Mart 1804)⁷⁴.

6. Muayenehane Açmak İsteyen Kişilerden İstenen Şartlar

a. Şahâdetnâme Sahibi Olma Zorunluluğu

Osmanlı devleti 19. yüzyılla beraber bir takım mesleki faaliyetlerin diplomalı, ehil kişiler tarafından yapılması konusunda adımlar atmıştır. Bununla beraber devlet dışçı ustalar yanında dışçılık öğrenilmesine sessiz

⁷⁰ Nil Sarı, "Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı", *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 504.

⁷¹ Zallioğlu, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 2, s. 228.

⁷² A. S. Ünver, *Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar*, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 937, 939./ Hilmi Erginöz, "Türkiye'de Sağlık İdaresi", *Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s.174.

⁷³ BOA, C. SH..., 10/456.

⁷⁴ BOA, C. SH..., 5/235.

kalmış fakat bu kişilerin istihdamı için Der-saadet'te dişçilik diploması almasını zorunlu tutmuştur⁷⁵. Diploma almak isteyen dişçilerle ilgili *dişçi pratik imtihanı* yapılmıştır⁷⁶. Önceleri bir şekilde dişçilik yapmayı öğrenen kişilerin de diploma alma zorunluluğuna tabi tutulduğu görülmektedir. Bu durum yerli tebadan diplomasız dişçilik yapan bazı kişilerin diploma almak için İstanbul'a gelmelerine neden olmuştur. Bu amaçla dilekçe veren kişilerin talepleri incelenmiş ve uygun görülenlerin İstanbul'a gelip dişçilik diploması almalarına izin verilmiştir⁷⁷. Der-saadet'e dişçilik diploması almaya gelen gayri Müslim kişilerden geldiği bölgedeki patrikliğın referansının istendiği anlaşılmaktadır⁷⁸.

İstanbul'a gelip dişçilik diploması almak isteyen kişiler hakkında gerek gelmeden önce gerekse İstanbul'a geldikten sonra özlük bilgisi araştırmaları yapılmıştır. Bu amaçla oluşturulan tahkikat heyeti yaptığı tahkikatlarda kişi ile ilgili her türlü bilginin doğru olup olmadığını incelemiştir. Tahkikat konusu olan hususlar genelde şu hususlardan meydana gelmektedir: Kişinin herhangi bir suça karışıp karışmadığı⁷⁹, kişinin Der-saadet'e gelmek için geldiği yerden aldığı mürur tezkiresinin usule uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığı⁸⁰, kişinin Der-saadet'te nerede,

⁷⁵ Yozgad sancağına kayıtlı olup, Meferdîç efendinin (belgeden Kayseri'de yaşadığı anlaşıyor) yanında dişçilik tahsili yapan ve mürur tezkiresi alarak Karahan ve daha sonra da Adana'ya gelen buradan da diploma almak için İstanbul'a gitmek isteyen Dişçi Kazaros veled Hacı Artin'in sabıkasının araştırılıp bildirilmesi konusunda Ankara vilayetine bir talepte bulunulmuştur. (2 Mart 1320/15 Mart 1904). *BOA, ZB., 396/2*.

⁷⁶ Bakınız 22 N 1329 (16 Eylül 1911) tarihli vesika. *BOA, DH.ID., 48-2/7, Vesika 1-2*.

⁷⁷ Dişçilik sanatını tahsil ve Mekteb-i Tıbbiye'de imtihana girerek dişçilik diploması almak amacıyla Der-saadet'e gelmek için ruhsat talebinde bulunan Kâlpân Cânîk'in bu talebinin uygun görülmediği (6 Aralık 1323). *BOA, ZB., 427/34*.

⁷⁸ Urfa'da Dişçi Bederos Berberyan Ohannes'in, Mekteb-i Tıbbiye'den imtihanla şahâdetnâme alması için, Der-saadet'e gelmesine müsaade edilmesi amacıyla Ermeni Patrikliği tarafından talep edilmiştir. (27 Eylül 1321/10 Ekim 1905). *BOA, ZB., 426/58*.

⁷⁹ Mekteb-i Tıbbiye'den dişçilik diploması almak için Halep'ten Der-saadet'e gelmek isteyen İstefan Markeryan'ın, daha önceden başkası adına tezkire alarak Mısır'a oradan da Londra'ya çıkmış olduğu ve 9 ay sonra bir şekilde tekrar Osmanlı topraklarına kabul edildiği tespit edildiğinden bu talebi uygun görülmemiştir. Bu tür nitelikte suç işleyenlerle yurda kabul edilmemesi ile ilgili olarak bir de irâde-i seniyye yayınlanmıştır. (30 Temmuz 1323/12 Ağustos 1907). *BOA, ZB., 427/26*.

⁸⁰ Diş tabibleri bir bölgeden diğerine tayin oldukları zaman kendilerine nüfus nezareti tarafından bir mürur tezkiresi hazırlanmaktadır. Tezkirenin tam olarak hazırlanmasına dikkat

ne kadar süre kalacağı, kimlerle beraber bulunacağı, sanatını mektebe giderek mi yoksa birinin yanında bulunmakla mı ilerleteceği⁸¹, şimdiye kadar yabancı memleketlere gidip gitmediği⁸², bu zamana kadar nerede öğrenim gördüğü, kaç yaşında olduğu⁸³, işte ehil olup olmadığı⁸⁴, dışçılık fennini daha önce nerede kimlerden tahsil ettiği⁸⁵, yabancı ülkelerle ilişkisi (muhâbere) olup olmadığı⁸⁶ ve kişinin önceden Osmanlı topraklarından uzaklaştırılıp uzaklaştırılmadığı (teb'id)⁸⁷, kişinin Türkçe

edilmekle beraber bazen eksikliklerin olduğu da görülmektedir. Dişçi Ahmed Efendi ile ilgili yapılan muamele için bakınız. (22 Za 1318/13 Mart 1901). *BOA, DH.MKT., 2460/128.*

⁸¹ Dışçılık sanatını ilerletmek üzere önceden Der-saadet'e geldiği halde tezkiresi usule uygun olmadığı için iade olunan ancak, tekrar gelmek arzusunda olan Maraş ahalisinden ve Ermeni Cemaati'nden Kâlbâklıyân (Kalpaklıyan) Canik adlı şahıs hakkında Halep vilayetinden teferruatlı bilgi istenmiştir. (12 Temmuz 1323/25 Temmuz 1907). *BOA, ZB., 427/5.*

⁸² *BOA, ZB., 427/5./ BOA, ZB., 426/80.*

⁸³ Edirne'den İstanbul'a gelmek isteyen Aleksan Hancıyan'ın bu zamana kadar nerede öğrenim gördüğü, dışçılık sanatını nerede ve kimden öğrendiği, kaç yaşında olduğu, bu işte ehil olup olmadığının araştırılması için yapılan yazışmaya bakınız: (15 Ke 1323/28 Aralık 1907). *BOA, ZB., 422/164./* Yaş konusunu gündeme getiren bir diğer vesika için bakınız: *BOA, ZB., 426/11.*

⁸⁴ Edirne'den İstanbul'a gelmek isteyen Aleksan Hancıyan'ın bu zamana kadar nerede öğrenim gördüğü, dışçılık sanatını nerede ve kimden öğrendiği, kaç yaşında olduğu, bu işte ehil olup olmadığının araştırılması için yapılan yazışmaya bakınız: (15 Ke 1323/28 Aralık 1907). *BOA, ZB., 422/164.*

⁸⁵ *BOA, ZB., 426/80./ BOA, ZB., 422/164.*

⁸⁶ Dışçılık diploması almak için Der-saadet'e gelmek isteyen Berberyan Ohannes'in hüviyetinin tahkiki için Halep vilayetinden yapılan talebe bakınız. (25 Şubat 1321/10 Mart 1906). *BOA, ZB., 426/80./* Urfa'da Dişçi Bederos Berberyan Ohannes'in, Mekteb-i Tıbbiye'den imtihanla şahâdetnâme alması için, Der-saadet'e gelmesine müsaade edilmesi amacıyla Ermeni Patrikliği tarafından talep edilmiştir. Dişçinin hüviyetinin araştırılması amacıyla Halep vilayetiyle de yazışma yapılmıştır. (27 Eylül 1321/10 Ekim 1905). *BOA, ZB., 426/58.*

⁸⁷ Yapılan bir tahkikatta Protestan Cemaati'nden İstefân Merkezyan'ın aslen Diyarbakırlı olup, çocukken Haleb'e daha sonra da Ayıntab'a (Antep) gidip burada diplomasız dış tabibi olan Kırkor Serkis'in yanında dışçılık sanatını tahsil ettiği, 6 sene önce de dış sanatını tamamıyla öğrenmek üzere tahrir edilmiş bir mürur tezkiresi alarak İskenderiye ve Mısır'a gidip burada 1 ay oturduktan sonra Marsilya ve Paris yoluyla Londra'ya gidip 9 ay burada kaldığı ve Osmanlı ülkesine dönüş yaptığı, bu tür kişilerin ülkeye girmesi yasak olmasına rağmen bir şekilde de Osmanlı ülkesine giriş yaptığı tespit edilmiştir. Merkezyan daha sonra ise dışçılık konusundaki deneyimini devlet nezdinde de ortaya koymak için dışçılık diploması almak üzere Der-saadet'e gidip burada imtihana girmek istemiştir. (17 Nisan 1321/30 Nisan 1905). *BOA, ZB., 426/33./* Yine Dışçılık tahsili için Der-saadet'e gelmiş olan

ve diğer ilimlere ne kadar vakıf olduğu⁸⁸, kişi gayri Müslim ise mezhebini ne olduğu ve bu mezhebi atadan mı yoksa sonradan mı kabul ettiği⁸⁹ gibi hususlarda açıklayıcı bilgiler istemiştir.

b. Şahâdetnâme ile İlgili Yapılan Denetimler

Şahadetnamenin Çalınması Nedeni İle

Dişçi ve tabib sıfatıyla sanat icra eden birçok kişinin ellerindeki diplomaların gerçekten kendilerine ait olup olmadığı konusunda zaman zaman bazı tereddütler yaşandığı ve bu bağlamda gerek görüldüğünde bazı diplomaların da iptal edildiği görülmektedir. (28 B 1311/4 Şubat 1894)⁹⁰. Nitekim yapılan araştırmalarda vefat eden bazı dişçi ve tabiblerin diplomalarının kötü niyetli kişiler tarafından bir şekilde terekelerinden elde edilerek bu sanatlardan para kazanıldığı görülmektedir. Bu kişiler tabib ve dişçilerin kıyafetlerini de giyerek tam bir dişçi şekline bürünmüşler ve ahaliye zulmetmişlerdir. (iğfal ve ızrâr) Bu çerçevede devlet tarafından dişçi ve tabiblerin diplomalarına fotoğraflarının yapıştırılması veya kişinin gerçek kişi olduğunu doğrulayacak başka bir tedbir alınması sağlanmıştır. Bunun dışında umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâretinin görüşleri doğrultusunda dişçilerden (tabib, eczacı, cerrah vs. dahil) vefat eden kişilerin diplomalarının cemiyet-i tıbbiye-i mülkiyeye gönderilmesi, Düstur'da belirtildiği çerçevede tabib, dişçi, eczacı, cerrah ve emsalinin sahip oldukları diploma ve şahadetnameler hakkındaki ahkâmın tamamıyla uygulanması ve vefat eden kişilere ait diploma ve şahadetnamelerin bundan önce tamim olarak vilayetlere

Artin veled-i Kırkor'un Edirne'den uzaklaştırılmış olup olmadığı ile ilgili yapılan yazışmaya bakınız: (28 Ha. 1322/ 11 Temmuz 1906). *BOA, ZB.*, 422/35.

⁸⁸ Dişçilik tahsili için Der-saadet'e gelmiş olan Artin veled-i Kırkor'un Edirne'den uzaklaştırılmış olup olmadığı, Türkçe ve diğer ilimlere ne kadar vakıf olduğu ve diğer durumlarının araştırılarak bildirilmesi için yapılan yazışmaya bakınız: (28 Ha. 1322/ 11 Temmuz 1906). *BOA, ZB.*, 422/35./ Bir başka belgede Amerika pasaportuyla Der-saadet'e gelmiş olan Dişçi Leon Manukyan hakkında İstanbul Polis Müdüriyeti ile bir yazışma yapıldığı görülmektedir. (12 Nisan 1324/ 25 Nisan 1908). *BOA, ZB.*, 383/25.

⁸⁹ İstefân Merkezyan'ın (bazı yerlerde Merkeryân) Der-saadet'te dişçilik diploması alma talebi üzerine İstefân'ın aslen nereli olduğu, dişçiliği daha önce nerede tahsil ettiği, atadan (abâ an ced) Protestan olup olmadığı, Der-saadet'e gelmesine mani bir durumu olup olmadığı, kaç yaşında olduğu ile ilgili tahkikat yapılması istenmiştir. (14 Ke 1323/27 Aralık 1907). *BOA, Z. B.*, 426/11.

⁹⁰ *BOA, DH.MKT.*, 203/12, Vesika 1-5.

bildirildiği gibi toplanarak iptal edilip kayıtlarına şerh düşülerek mektebe gönderilmesi istenmiştir (28 B 1311/4 Şubat 1894)⁹¹.

İşyeri Açmak Talebi Nedeni ile

Dişçilik yapmak için şahâdetnâme alan kişiler sanatlarını icra edebilmek için sıhhiye dairesine başvurarak ayrıca izin almışlardır. Sıhhiye dairesi tarafından da konu tıbbiye nezâretine iletilerek ruhsat almak isteyen dişçi hakkında bir tahkikat başlatılmakta ve ilgili kişinin şahadetnamesinin gerçek (makbul ve muntazam) olup olmadığı hususunda tespit yapılmaktadır⁹². Taşrada görev yapacak diş heki-mi adaylarının şahâdetnâmelerinden emin olunmadığı zaman şahadetnamelerin gerçekliği konusunda bölge sıhhiye dairesinden merkeze, Dahiliye nezâretine, yazı yazılmaktadır⁹³. Şahâdetnâmesinin gerçekliği mevzubahis olan diş hekimi bölge sıhhiye dairesinden kendisinin yeni bir sınava tabi tutularak yeterliliğinin ölçülmesi talebinde de bulunabilmektedir. Fakat bu talebin bölge sıhhiye dairesi tarafından, muhtemelen yetkisi dahilinde olmadığı için, reddedildiği görülmektedir⁹⁴.

⁹¹ Konu ile ilgili olarak Ankara vilayetindeki sadece dişçiler değil, eczacı, tabib ve cerrahların da mağdur edilmişlerdir. Durum ile ilgili olarak Ankara belediyesi tarafından Ankara valiliği bilgilendirilmiş, valilikte durumu dahiliye nezaretine bildirerek nazırlık düzeyinde tedbir alınmasını sağlamıştır. *BOA, DH.MKT., 203/12, Vesika 1-5.*

⁹² Konu ile ilgili vesikada dişçilik yapmak isteyen Kostantin Kalifo Poli'nin elindeki şahadetnameyi Sofya sıhhiye dairesine sunarak dişçilik için izin talebinde bulunduğu ve bazı yerlerinde sorunlar olduğu düşünülen şahadetnamenin gerçek olup olmadığı hakkında tıbbiye nezâretinden görüş alınarak hareket edildiği belirtilmektedir. (24 L 1306/23 Haziran 1889). *BOA, DH.MKT., 1630/120./Konu ile ilgili olarak Bulgaristan kapı kethüdalığı tıbbiye nezâretiyle diyaloga girmiştir. Tıbbiye nezâreti şahadetnamenin gerçekliği ile ilgili herhangi bir tespit yapamayınca kapı kethüdalığı ile yazışma devam etmiştir.(27 R 1310/ 18 Kasım 1892). BOA, DH.MKT., 2022//30.*

⁹³ Dişçilik sanatını icra etmek arzusunda bulunan Kostantin Kalifopoli'nin yedinde bulunan şahâdetnâmenin makbul olup olmadığı hakkında Bulgaristan kapı kethüdalığından Dahiliye Nezâreti'ne yazılan tahrir için bakınız. (Miladi 27. 5. 1889). *BOA, Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO.), 174/99./Yapılan araştırmada Siyor Kalifopoli'ye Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den verilen ruhsatnamenin 10 Cemazi..... 1300 (1883) tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili yapılan daha önceki talebe cevap alınamayınca Bulgaristan emareti tarafından tekrar yazışma yapılmıştır. (24. 10. 1892). BOA, HR. TO., 179/104.*

⁹⁴ Sofya sıhhiye dairesinden mezuniyet talebinde bulunan Kostantin Kalfopolinin talebi için bakınız. *BOA, HR. TO., 174/99.*

Kayıp Nedeni ile Diplomaların Yenilenmesi

Kaybedilen diplomalarla ilgili olarak diplomanın kaybolduğu vilayet merkezinden meclis-i umur-ı tıbbiye riyâsetine bir yazı gönderilerek durumla ilgili bilgilendirme yapılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Darülfünûn-ı Osmani tıp fakültesi müdüriyeti tarafından bir tezkire hazırlanarak, diplomaların kimin elinde tespit edilirse edilsin zabt ve müsadere edilmesi için bütün vilayet ve livalara tamim yayınlanması amacıyla daha üst kurumlara da (dahiliye nezâre-tine) talepte bulunmaktadır⁹⁵. Nihayet yapılan bu tahkikatlar neticesinde dışçılık şahadetnamesini kaybeden bu dışçilere yeni, ikinci bir nüsha diploma verilmektedir. İkinci nüshanın beş aded Osmanlı lirası (500 kuruş)⁹⁶ gibi önemli bir bedel karşılığında hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Diploma yenilemelerinde *Der-saadet sıhhiyesinden tasdik harcı* olarak bir para daha alındığı görülmektedir. Nitekim Adana felaketinde dışçı dükkanını kaybeden Nişan adındaki kişinin diplomasının yenilenmesi için Nişan'dan tasdik harcı olarak *10 lira kadar* para talebinde bulunulmuştur⁹⁷. Ancak her dışçinin bu bedelleri ödeyemeyecek kadar varlıklı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda diplomalarını kaybedip fakir düşen bu kişiler ücretsiz diploma yenilemesi yapmak için saraydan yardım ('atiyye-i seniyye) talebinde bulunmuşlardır. Mesela kaybettiği diplomasının ikinci bir nüshasının bedelini ödeyemeyecek kadar fakir olan dışçı mühtedi Ali Galip Efendi bu amaçla bir dilekçe vermiştir. Bu çerçevede şahâdetnâme bedelinin *1317 senesi tahsisatına mahsuben, 'atiyye-i*

⁹⁵ Beyrut Amerika Mekteb-i Tıbbiyesi'nden mezun Doktor Serûpî Çürükoğlu Efendi 2390 numaralı 20 Temmuz 1319 (2 Ağustos 1903) tarihli doktor diploması ile İstanbullu Dışçı Prodermos Teolos Efendi imtihanla aldığı 474 numaralı ve 15 Eylül 1324 (28 Eylül 1908) tarihli dışçı icâzetnâmesini Adana Vak'ası'nda kaybetmişlerdir. (22 N 1329/ 16 Eylül 1911). *BOA, DH.İD., 48-2/7, Vesika 1-2.*

⁹⁶ Bakınız 15 R 1319 (1 Ağustos 1901) tarihli vesika. *BOA, DH.MKT., 2517/14.*

⁹⁷ Dışçı Nişan Adana ahalisinden olup, Adana vilayetinde 11 seneden beri dışçılık yaparak ailesinin geçimini sağlamaktadır. Dışçı Nişan'ın Adana felaketinde dükkan âlât ve edevâtının tamamı mahvolduğunu söylemiş durumun vilayet sıhhiye heyeti tarafından da onaylandığını bildirmiştir. Bu çerçevede diploma yenilemesinde tasdik harcı olarak *10 lira kadar* paranın kendisinden alınmaması konusunda bir arzuhal yazmıştır. (12 Ca 1327/ 1 Haziran 1909). *BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnalı (Y. PRK. AŞJ.), 54/76.*

seniyyeden ödenmesi uygun görülmüştür. (15 R 1319/1 Ağustos 1901)⁹⁸ Diploması yenilenecek kişinin fakirliğinin doğru olup olmadığı konusunda, kişinin yaşadığı vilayetin sıhhiye heyetinin de bilgisine başvurulduğu görülmektedir⁹⁹.

c. İcazetname (Ruhsat) Alma Zorunluluğu

Diplomalı dışçilerin tamamına mesleklerini icra etmek için *icâzetnâme* (izin belgesi) verilmediği görülmektedir. Bununla beraber bu nitelikteki bazı kişilerin sadece piyasada değil devlete ait bazı kurumlarda, belediye dairelerinde bile, diplomasız oldukları halde istihdam edildikleri görülmektedir¹⁰⁰. Bu kişilere yasak konması ile ilgili birçok talepte bulunulması, adı geçen bu dışçilere yöneticilerin *müşamahakar* davrandıklarını akla getirmektedir. Nitekim *müşamahakar* davranan yöneticilerin cezalandırılması konusunda da daha üst yönetimlerden talepte bulunulmuştur¹⁰¹.

7. İstanbul'da Bulunan Dış Hekimlerine Ait Muayenehaneler

Osmanlı devletinde dışçi ve dış tabiblerinin mesleklerini icra etmek için işlek mevkilerde muayenehaneler kurdukları¹⁰² ve dış tabiblerinin meşrutiyetle beraber diğer doktorlar gibi gazetelere kendilerini tanıtıcı

⁹⁸ BOA, DH.MKT., 2517/14.

⁹⁹ Mesela Dışçi Nişan Adana felaketinde dükkân âlât ve edevâtının tamamının mahvolduğunu durumun vilayet sıhhiye heyeti tarafından da onaylandığını ifade ederek bu çerçevede kendisinden diploma yenileme parasının tasdik harcının alınmamasını dile getirmiştir. (12 Ca 1327/ 1 Haziran 1909). BOA, Y. PRK. AZJ., 54/76.

¹⁰⁰ Belediyede çalışan bu kişiler daha sonra işten çıkarılmıştır.

¹⁰¹ Kudüs-i Şerif'te diplomasız çalışan eczacı ve dışçiler tespit edilmiştir. Bunların icra-yı sanat etmelerine meydan vermemek için yazışmalar yapılmışsa da bu kişilerin işlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim konu ile ilgili olarak ikinci defa tedbir alınması konusunda meclis-i tıbbiye-i mülkiye ve sıhhiye-i umûmiye reisi tarafından dahiliye nezâretine bildirimde bulunulmuştur. Nitekim Kudüs'te 8-10 seneden beri diplomasız eczacılık yapan yerli ve ecnebi 10 kadar eczacı (isimleri açıkça belirtilmiş) yasaklandıkları halde başarı sağlanamamıştır. Bunun dışında 7/8 kadar diplomasız dışçinin (isimleri belli değil) faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bu sırada belediye dairesinde istihdam edilen bazı kişilerin de diplomasız olduğu tespit edilmiştir (15 Ş 1330/30 Temmuz 1912). BOA, DH. ID., 48/-2/45, Vesika 1-5.

¹⁰² BOA, ZB., 40/69, Vesika 1.

reklamlar verdikleri tespit edilmiştir. İlgili reklamlarda her çeşit diş yapıldığı ve ağrısız diş çekildiği belirtilerek muayenehanenin yeri konusunda bilgiler verilmiştir¹⁰³. Osmanlı döneminde Beyoğlu (Pera) semtinin sağlık alanında önemli bir aktivasyona sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul'daki eczanelerin en iyileri ve zenginleri¹⁰⁴ yanında diş hekimlerine ait muayenehanelerin de genelde Beyoğlu semtinde bulunduğu görülmektedir. Eczaneler müfettişliği tarafından yapılan teftiş neticesinde İstanbul'da tespit edilen belli başlı diş tabipleri ve mevkileri şu şekildedir:

Tablo: İstanbul'da Hizmet Veren Diş Tabipleri ve Muayenehaneleri (17 Temmuz 1323/30 Temmuz 1907)¹⁰⁵

Mesleği	Diş Tabibinin Adı	Muayenehanenin Yeri
Diş Tabibi	Erşâk Süryenân (Sürinân)	Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'de Aynalı Çarşı karşısında postahane sırasında
Diş Tabibi	Mâvro	Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'de Aynalı Çarşı karşısında postahane sırasında
Diş Tabibi	Nikola Yebdi biraderler	Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'de Aynalı Çarşı karşısında postahane sırasında

¹⁰³ Metinde *Şule* gazetesinin 12 Eylül 1918 tarihli nüshasında diş tabibi Muhammed Hüdaverdi'ye ait bir tanıtıcı reklam örnek verilmiştir. Mehmet İvrendi, İsmail Akbal, Murat Canitez, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Yıllarında Gazete Reklamları ve Uygulamaları", *Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü*, sy. 13, 2005, s. 246.

¹⁰⁴ Araştırmalara göre Beyoğlu'nda açılan eczanelerin en eskileri 1833'te N. Canzuch tarafından açılan İngiliz eczanesi, 1848'de açılan E. Ottoni tarafından açılan Ottoni eczanesi ve 1849'da Francesco Della Suda (Faik Paşa) tarafından açılan Büyük eczanedir. Beyoğlu'nda 40 kadar eczane olduğu tespit edilmiştir. Turhan Baytop, "Eczaneler", *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994a, s. 128.

¹⁰⁵ *BOA, ZB.*, 40/69, Vesika 2./ Bu kişiler dışında da Beyoğlu'nda dişçilik yapan kişiler bulunmaktadır. Mesela dişçi hekim Cerardo'nun (bazı yerlerde Ceyârdi) Beyoğlu'nda bulunan Ağa camisi caddesinde 1 bab sükenâsi (hanesi), altında kargir eczacı dükkanı bulunmaktadır. (19 M 1266). *BOA, C. ML.*, 71/3263, Vesika 1-5.

Diş Tabibi	Emîl Hornîk	Beyoğlu'nda Bunkarşı (Bunmarşı) bitişiğinde
	Madmazel	
Diş Tabibi	Hornik	Beyoğlu'nda Bunkarşı (Bunmarşı) bitişiğinde
Diş Tabibi	İstâvridisî	Beyoğlu'nda Hereke fabrikası mamulâtının satıldığı mağaza bitişiğinde
Diş Tabibi	Yivânîdî	Beyoğlu'nda İngiliz sefârethânesi karşısında
Diş Tabibi	Hermânîdî	Beyoğlu'nda Okçumevsi? mahallesinde
	nesûn	Şişhane karakolu alt tarafında Tramvay caddesinde
Diş Tabibi	Bârî	Beşiktaş'ta Paşa mahallesinde Ortaköy Tramvay caddesinde
Diş Tabibi	Hâpon	Beşiktaş'ta Paşa mahallesinde Ortaköy Tramvay caddesinde

B. KADINLARIN DIŞ HEKİMLİĞİNDE İSTİHDAMI

Dünyada kadınların diş hekimliğini meslek edinmeleri zorluklar ve sıkıntılarla dolu bir süreçten sonra mümkün olmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda yeni kurulan diş hekimliği okullarının hiçbiri kadınları öğrenci olarak kabul etmemiştir. Amerika ve Avrupa'da bu konuda muhtelif örnekler mevcuttur. Ülkemizde ise diş hekimliği yapan ilk kadınlar Tanzimat'tan sonra İstanbul'un cazibesine kapılıp çalışmaya gelen yabancılarla İstanbul'daki azınlıklara mensup kadınlar olmuştur. Fakülte mezunu olan bu kadın dişçilerin 19. yüzyıl sonlarında genelde Beyoğlu ve civarında muayenehane açmaya başladıkları görülmektedir¹⁰⁶. Sıhhiye nezâreti tarafından da Osmanlı topraklarında umumi sıhhi durumun tanzim ve ıslahı için tabib sayısının artırılmasının önemi üzerinde durulmuş, bu çerçevede erkekler gibi *fenn-i tıb* öğrenimine ilgili (heveskar) kadınların da tıp tahsiline müsaade edilmesi konusunda meclis-i vükelâya bir tezkire sunulmuştur. Bu çerçevede Meclis-i vükelâ tarafından

¹⁰⁶ Nuran Yıldırım, "Dünyada ve Türkiye'de Diş Hekimliği Mesleğinde Kadınlar", *Toplumsal Tarih*, sy. 171, 2008a, s. 58.

kadınların da tıp, dişçilik ve eczacılık yapmalarında mahzur görülmediğine dair bir karar alınmıştır (19 Z 1336/25 Eylül 1918)¹⁰⁷.

Görüldüğü gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde dişçilik mesleği sadece erkeklere özgü bir meslek olmamıştır. Bu hususta meşhur bir diş tabibesi olarak tarihlere Flora Valansi'nin adı geçmiştir. Flora Valansi'nin dişçilik yapmak için mekteb-i tıbbiye-i şâhânenen 22 Şevvâl 1320 (22 Ocak 1903) ve 8 Kânûn-ı sâni 1318 (21 Ocak 1903) tarihli ve 245 numaralı şahâdetnâme ile mezun olduğu tespit edilmiştir. (17 Z 1322/22 Şubat 1905)¹⁰⁸. Valansi'nin muayenehanesi Meserret Han'da bulunmaktadır. (1905). Aynı yıl bir başka diş tabibesi Matmazel Valenty'nin Beyoğlu Kabristan sokaktaki kliniği de faaliyettedir. Burada Amerikalı bir diş teknisyeni de çalıştırılmıştır¹⁰⁹. 1323 yılında Beyoğlu'nda muayenehanesi bulunan bir diğer kadın diş hekimi ise Madmazel Hornik olmuştur (17 Temmuz 1323/30 Temmuz 1907)¹¹⁰.

C. DIŞ HEKİMLERİNİN ORDUDA İSTİHDAMI

Osmanlı ordusu içerisinde görev yapan sağlık görevlileri meşrutiyetin ilanına kadar 30 yıl boyunca, yer yer baş gösteren kolera salgınlarıyla uğraşmaktan başka bir şeye vakit bulamamış, diğer sağlık hizmetleri de aynı ayarda yerinde saymıştır¹¹¹. Sağlık personelindeki bu eksikliğin daha uzun bir süre devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim I. Dünya Savaşı başlar başlamaz ilan edilen seferberlik boyunca ülkede bulunan bütün hastaneler, bulundukları yerlerdeki kolordu komutanlarının emrine verilmişse de hastanelerde ve askeri birliklerde yeteri kadar sağlık personeli olmaması nedeniyle *mükellefiyet-i etibbâ kanunu* çıkarılarak askeri hekimler yanında sivil sağlık personelinin de cephelerde görevlendirilmesi sağlanmıştır. Bu çerçevede savaş bitene kadar bu kanuna tabi olacak 20-45 yaş arasındaki sivil hekimler, eczacılar ve diş hekimleri kendi bölgele-

¹⁰⁷ BOA, MV., 212/186.

¹⁰⁸ BOA, DH. MKT., 933/67, Vesika 1-4.

¹⁰⁹ Yıldırım, "Dünyada ve Türkiye'de Diş Hekimliği Mesleğinde Kadınlar", s. 60.

¹¹⁰ BOA, ZB., 40/69, Vesika 2.

¹¹¹ İler Uzel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetleri", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 207.

rinde hizmete çağrılmaya başlamışlardır. Yardımcı sağlık personeli yetiştirmek için de *küçük sıhhiye zabıt mektebi* açılmıştır. Akabinde 15 hizmet yılını doldurmadan istifa eden ya da bu süreyi doldurup görevden ayrılmış olan cerrahlarla eczacılar da silah altına alınmıştır¹¹². Seferberlikte orduya alınacak sivil ve mükellef tabip, eczacı ve dişçiler hakkında bir de kanun layihası hazırlanmıştır. Layihanın meclis-i umûmiye toplandığında kanunlaşması için teklif edilmesi ve muvakkaten uygulamaya konulması için bir çalışma başlatılmıştır (18 N 1332/10 Ağustos 1914)¹¹³. Harbiye nezâreti tarafından hazırlanan tezkire çerçevesinde meclis-i vükelâ tarafından Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencileriyle, Tıp Fakültesi Şam Mekteb-i Tıbbiyesi, Eczacı ve Dişçi Mektepleri, Askeri ve Mülki Baytar mektepleri talebesinden seferberlikte orduda istihdam edilenlerin maaşları hakkında tanzim edilen kanun layihasının içeriği uygun görüldüğünden meclis-i umûmiye toplandığı zaman kanun olarak teklif edilmesi ve muvakkaten yürürlüğe konulması konusunda hazırlık yapılmıştır. İlgili layihada;

a) Seferberlik sırasında sıhhiye çavuşu veya başçavuş olarak istihdam edilmekte olan askeri tıbbiye ve baytar mektebi öğrencileriyle tıp fakültesi Şam mekteb-i tıbbiyesi, eczacı, dişçi, mülkiye ve muavin baytar mektepleri talebesine küçük zabıt ve küçük zabıt ibtidâi mektebi nizâm-nâmesinin 49. ve 50. maddelerini ma'del (tadil) eden 11 Teşrin-i Evvel 1330 (24 Ekim 1914) tarihli nizamnâmenin 2. maddesine göre maaş verileceği,

b) İşbu kanûnnâmenin 1 Mayıs 1331 (14 Mayıs 1915) tarihinden itibaren geçerli olduğu,

c) İşbu kanûnnâme ahkâmının uygulanmasına Harbiye nâzırının memur olduğu belirtilmiştir. (13 Ş 1334/15 Haziran 1916)¹¹⁴.

Seferberlikte orduda istihdam edilecek talebe-i sıhhiye maâşâtı hakkında kanun hükümleriyle askeri tıbbiye, tıp fakültesi, askeri ve mülki baytar mektepleri, muavin-i baytar mektebi talebeleri, hatta yabancı ülkelerde tahsil yaparak Osmanlı ülkesinde çalışabilmek için imtihana tabi olan sağlık

¹¹² Nuran Yıldırım, "I. Dünya Savaşında Tıbbiyeliler ve 14 Mart'ın Tıp Bayramı Oluşu", *Toplumsal Tarih*, sy. 171, 2008b, s. 42-43.

¹¹³ BOA, MV., 236/30.

¹¹⁴ BOA, MV., 243/43, Vesika 1-3.

görevlileri bile hizmet kapsamına alınmıştır. Bu okulların son sınıf talebelerinin sıhhiye ve baytar zabıt vekili, 3. ve 4. sınıf talebeleri ile eczacı, dışçı ve baytar mektepleri son sınıflarında okuyanların ise 4 sınıfında (başçavuş muavini rütbesine eşit) sıhhiye ve baytar zabıt namzeti olarak istihdam edilmesine karar verilmiştir¹¹⁵.

D. DARÜLACEZEDE DIŞÇI İSTİHDAMI

1890 senesinde sokaklarda dilenmekte olan kadın, erkek, fakir ve kimsesiz çocukların adedi fazlalaşmış ve bu durumların ortadan kaldırılması için, onları, vücutlarının tahammülü derecesinde çalıştıracak, çalışamayanları ise bakıp besleyecek bir kuruluşun yapılması düşünülmüştür. Ancak darülacezenin temel atma töreni 1892’de yapılabilmiş, inşaat Halil Rifat Paşa’nın nezâreti altında devam etmiş ve nihayet 1895’te tamamlanmıştır¹¹⁶. 2 Şubat 1896’da yapılan açılış töreni ile de hizmete girmiştir. Yapı topluluğu idare binası, ikisi kadınlara ikisi de erkeklere ait olmak üzere dört aceze pavyonu, iki pavyonu olan bir hastane binası, yetimhane, ırzahâne (süt çocukları evi), çamaşırhane, iki hamam ile terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dökümcülük, halı atölyeleri, fırın, cami, iki kilise, havra ve beş meslek sanat okulundan başka bir kreş ve çocuk yuvasından meydana gelmiştir¹¹⁷. Darülaceze içindeki hastane içinde bir başhekim, iki hekim, iki cerrah, iki eczacı, bir hastalar ağası ile koğuşlar, hastaneler ve diğer daireler için gerektiği kadar hademe bulundurulmasına karar verilmiştir¹¹⁸. Darülaceze’de istihdam edilen bu görevliler dışında kurumda fahri olarak çalışan kişiler de olmuştur. Bu kişilerin fahri olarak yapmak istedikleri görevler için de saraydan izin alınması gerekli görülmüştür. Nitekim Darülaceze’de fahri olarak dışçılık yapabilmek için saraya arz yapılmış ve verilen izin doğrultusunda dışçılık yapılabilmektedir. Mesela fahri dış tabibliği yapmak

¹¹⁵ Yıldırım, “I. Dünya Savaşında Tıbbiyeliler ve 14 Mart’ın Tıp Bayramı Oluşu”, s. 42-43.

¹¹⁶ Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 76-77.

¹¹⁷ Nuran Yıldırım, “Darülaceze”, *Diinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994a, s. 555.

¹¹⁸ Hidayet Y. Nuhoglu, “Darülaceze”, *DİA*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 513.

isteyen Beyoğlu'nda Diş tabibi olan Aleksandro Mavro, Darülaceze'ye *bir dişçi sandalyesi, bir diş tornası ve diş çıkarmak için bir takım edevâtı* bağışlamak ve kendisinin de burada fahri olarak diş sağlığı konusunda çalışmak isteğini saraya bildirmiştir. (29 Z 1312/23 Haziran 1895)¹¹⁹

Darülaceze'de fahri olarak dişçilik yapmak isteyen bir diğer kişi Diş Tabibesi Flora Valansi'dir. Valansi tarafından da Darülaceze fahri dişçiliğine tayin olunmak için bir dilekçe verilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde şahadetnamesinin gerçekliği konusunda bir araştırma yapılmıştır. Bu sırada Darülaceze müdürü tarafından dahiliye nezâretine görüş bildirilerek Darülaceze'de Mavro efendi adlı kişinin belirli vakitlerde (evkât-ı muayyenede) dişçilik yaptığı bununla beraber Flora Valansi'nin de tayin edilmesi durumunda kurumda bulunan kadın aciz kişilere dişçilik hizmeti verilmesinin büyük önem taşıdığı ifade edilmiştir. (17 Z 1322/22 Şubat 1905)¹²⁰.

E. DIŞÇİLERİN TABİB SAYILIP SAYILMAYACAĞI KONUSUNDA YAŞANAN TARTIŞMALAR

Osmanlı devletinde 19. yüzyıla kadar diş hekimliği temel tıp bilimleri içerisine girememiştir. 16. yüzyılda Surûri ve Nidai gibi hekim-yazarlara ait eserlerde Ortaçağ İslam tıbbi bilgileri tekrar edilmiştir. Buna karşılık 16. ve 17. yüzyıllarda Batı'da yapılan diş anatomisi alanındaki çalışmalar diş hekimliğinin Batı'da üst düzeyde icra edildiğini ortaya koymaktadır¹²¹.

¹¹⁹ BOA, DH. MKT., 387/71./ II. Abdülhamid tarafından Şişli'de inşa ettirilen Hamidiye Etfal Hastanesinde de Mayıs-Haziran 1901'de dişçi olarak Çami adlı kişinin fahri olarak çalıştığı görülmektedir. Çami'nin kendisine Osmani (4. Derece), Mecidi (4. Derece) nişanları ve gümüş imtiyaz madalyası verilmiştir. Hastaneye Sultan Reşad tarafından İstanbul hastanelerine ihsan edilen 200 liradan etfal hastanesi hissesine ayrılan miktarla bir dişçi sandalyesi ile dişçiliğe ait muhtelif araç ve gereçler de alınmıştır. Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Es, İstanbul, 2010, s. 37, 70, 77, 111.

¹²⁰ BOA, DH. MKT., 933/67, Vesika 1-4.

¹²¹ İlder Uzel, "Osmanlı-Türk Diş Hekimliği", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, 2001, s. 656. Mesela 16. yüzyılda Leonardo de Vinci eserlerinde her bir dişin anatomisini ayrı ayrı tanımlamış ve Andreas Vesalius dişler ve anatomik komşulukları ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. 17. yüzyılda da Maxiller sinüsün Nathanel Highmore tarafından ayrıntılı olarak tanımlanmasından sonra bu bölge *highmore boşluğu* olarak literatüre geçmiştir. Karaoğlu, a.g.m., s. 358.

Tıpta temel bilimlerdeki bu gelişmeler neticesinde Batı'da 1728 yılında Pierre Fauchard tarafından ilk bilimsel diş hekimliği eseri yayınlanmıştır. Mesleğin her alanıyla ilgili gelişmeleri derleyen eser 5 yıl sonra Almancaya, 1746'da İngilizceye çevrilmişse de eserin, ilgili dönemde, bize ait hiçbir literatürde geçmemesi hatta hakkında bir tanıtım makalesinin bile yazılmaması Osmanlılarda diş hekimliğinin tıbbın bir devamı olarak düşünülmediğini gösteren ilk belirtilerdendir¹²². Yine Batıda diş hekimliğinin bir alt dalı olan ortodontinin hem bir bilim dalı hem de diş hekimliğinin bir uzmanlık alanı olarak gelişmesinin yüzeli yıllık geçmişi vardır. Bununla beraber ortodonti Türkiye'ye de geç girmiş ve 1909'da kurulan dişçi mektebinde ancak 1933 üniversite reformundan sonra ortodonti resmen ayrı bir ders olarak okutulmaya başlamıştır¹²³.

Osmanlı arşivinde geçen bazı belgeler de bu doneleri destekler niteliktedir. Nitekim Osmanlı devletinde dişçilerin *erbâb-ı ulûm ve maârifden ve etibbâdan ma'dûd olup olmadığı*... konusunda zaman zaman bazı tereddütler yaşanmıştır. Yaşanan tereddütlerle ilgili olarak 10 Haziran 1309 (22 Haziran 1893) tarihli bir tezkire hazırlanmışsa da dişçilerin doktor sayılıp sayılmayacağı hususu kamu nezdinde zaman zaman tartışma konusu olmaya devam etmiştir. (10 M 1321/8 Nisan 1903)¹²⁴. Tereddüdün meydana gelmesinde Kastamonu'da dişçilik yapmakta olan Yordânâki Kostantinidis Efendi'nin tabiblerin temettû' vergisinden muaf olduğuna dair bir irâde-i seniyye olduğunu söylemesi ve kendilerinin diş doktoru olması nedeniyle bu vergiden muaf tutulmasını istemesi etkili olmuştur. Fakat konu ile ilgili olarak meclis-i tıbbiye-i mülkiyeden görüş sorulmuşsa da olumsuz yanıt alınmıştır. Nitekim sadece*etibbâ-yı mülkiyeden muvazzafen hizmet-i devlet ve memlekette bulunan ve me'zûnen memâlik-i şâhânede icra-yı tabâbet edenlerin mezkûr temettû' vergisinden istisnası (na ilişkin) 10 Haziran 1309 (22 Haziran 1893) tarihli tezkire-i sâmiye* olduğu hatırlatılarak, dişçilerin tabib sayılmayacağının umum mekâtib-i askeriye-i şâhâne nezâreti tarafından Kastamonu vilayetine bildirilmesine karar verilmiştir. (10 M

¹²² İlder Uzel, "Osmanlı- Türk Diş Hekimliği", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1992, s. 581./ Uzel, "Osmanlı- Türk Diş Hekimliği", (2000), s.781.

¹²³ İlder Uzel, *Türk Ortodonti Tarihi'ne Giriş*, Uyum Ajans, Ankara, 2008, s. 5.

¹²⁴ BOA, DH.MKT., 682/67, Vesika 1-4.

1321/8 Nisan 1903)¹²⁵. Osmanlı devletinde dış hekimliğine gereken önemin verilmediğini bu çerçevede dış hekimliğinin tıbbın bir parçası olmadığını gösteren bir diğer döne *sene-i maliye-i efrenciye ağustos zarfında Sen Lai şehrinde organize edilen uluslar arası dişçilik kongresine* katılım için Osmanlı devletine bir davetname gönderilmesine rağmen Meclis-i Vükelâ tarafından basit bir gerekçe gösterilerek (mezkûr kongre müzakêratı protokollerinin ilan olunacağı ve bu çerçevede kongre müzakere sonuçlarının elde edileceği) kongreye delege gönderilmemesidir. (22 R 1322/6 Temmuz 1904)¹²⁶. Yine dişçilik alanındaki ilk çeviri Türkçe eserin 1914 yılında, ünlü Fransız diş hekimi Maurice Godon'dan, Cerrah Sabri Osman ve diş tabibi Basri Nureddin tarafından çevrilen *Mükemmel Ameli ve Nazari Dişçilik* eseri olması da ilginçtir. Nitekim eserin basımını üstlenen Cerrah Hüseyin Hüsnü eserin önsözünde *dişçilik sanatı terakkisine ait Türkçe yazılmış bir esere tesadüf eylediğini durup düşündüğünü...* ifade etmesi ilginçtir. Bu eseri ancak 1921 yılında Muallim Halil Salih tarafından yazılan Ameli Tasnî'i Esnân (Protez) adındaki eserin izlemesi de¹²⁷ dış hekimliğinin Osmanlı devletinde mektebli hale gelmesine rağmen uzun zaman gereken öneme haiz olmadığını göstermesi açısından önemli bir veridir.

SONUÇ

Osmanlı devletinde dişçilik mesleği halk hekimi olarak tanımlayabileceğimiz berber, hasta bakıcı, tacir veya sokak dişçisi gibi isimlerle tanımlanan muhtelif kişiler tarafından yapılmıştır. Halk hekimleri zaman zaman hekimbaşı tarafından imtihana tabi tutularak işini düzgün yapanlara ruhsat verilmiş ve bu kişilerin mesleklerini icra etmelerine yasal izin verilmiştir. Ehil olmayan kişilerin ise meslek icra etmelerine izin verilmemiştir. Bununla beraber ruhsatı bulunmayan diş hekimlerinin

¹²⁵ Mesela Kastamonu'da dişçilik yapmakta olan Yordânâki Kostantinidis efendi te-mettû' vergisinden muafiyet için dilekçe vermişse de dilekçesine olumsuz yanıt almıştır. *BOA, DH.MKT.*, 682/67, Vesika 1-4.

¹²⁶ Kongre doğrudan doğruya Amerika hükümetinin himayesi altında değilse de Amerika tarafından Osmanlı devletinin de kongreye katılması konusunda sefaretten bir takrir verilmiş ve Osmanlı devletine de bir davetname gönderilmiştir. Konu ile ilgili olarak mekteb-i askeriye-i şâhâne nezaretinin de görüşleri alınmıştır. *BOA, MV.*, 109/73.

¹²⁷ İlter Uzel, "Türk Dişhekimliği Tarihi Çalışmalarına Kısa Bir Bakış", *Diş Hekimliği Dergisi*, Yıl: 17, sy. 70, Temmuz-Ağustos, İstanbul, 2006, s. 50.

Osmanlı devletinin son dönemlerine kadar özellikle taşra bölgelerde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Meslek 19. yüzyılda da babadan atadan görülen pratikler çerçevesinde muhtelif meslekleri icra eden halk hekimleri tarafından yapılmışsa da Tanzimat'la meydana gelen her şeyi yasallaştırma çabaları içerisinde halk hekimlerinin de katıldığı görülmektedir. Bu çerçevede 19. yüzyılda dişçilik mesleği (sayıları az da olsa) yurt dışında eğitim görüp gelen kişiler, mekteb-i tıbbiye-i mülkiyede eğitim görenler, yurt dışında dişçilik konusunda bazı pratikler kazanıp diploma sahibi olmayan fakat mekteb-i tıbbiyede bir sınava tabi tutularak yeterli görüldüğünde kendisine diploma verilen kişiler ve piyasada bazı pratikler kazanıp iş yapan halk hekimleri tarafından yapılmıştır. Devlet diplomasız hekimlerin önüne geçmek için zabtiyeler kanalı ile bir takım tedbirler almış, diploması olsa bile ruhsatı olmayan kişilerin muayenehaneleri kapatılmıştır. Ruhsatsız dişçilik yapan bu kişilerin bir daha böyle usulsüz bir yola tevessül etmemesi için Osmanlı toplumunda klasik dönemden beri sık sık uygulandığı şekliyle sıkı kefalet uygulaması gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyılda dişçilerin denetimi sıhhiye müfettiş-i umumiliği veya eczahaneler müfettişliği tarafından yapılmıştır.

Diş hekimliği başlangıçta tıbbın bir parçası olarak görülmez iken 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında diş hekimliğinin tıbbın bir dalı olduğu konusunda adımlar atılmaya başlamıştır. Nitekim dişçilik mesleği 20. yüzyıl başlarında mektebli hale gelmiştir. Ancak mekteb-i tıbbiyeden mezun olan dişçi adaylarının iki farklı diplomaya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mekteb-i tıbbiye-i şahaneden dişçilik diploması alan kişilerin bazıları *doktor ve tabib*, bir kısmı ise sadece *dişçi* unvanını almıştır. Diş tabibi sanatını yapmak isteyenlerin, dişçilik yanında *ayrıca bir de tabib diploması bulunması* zorunlu tutulmuş, bu dişçilere *birinci sınıf dişçi* unvanı verilmiştir. Sadece dişçilik unvanı bulunan kişiler ise ikinci sınıf dişçi olarak nitelendirilmiştir. Devlet yetiştirilen dişçi adaylarının nicel olarak Osmanlı toplumunun ihtiyacına cevap vermemesi nedeniyle özellikle taşra bölgelerde pratiği düzgün olan halk hekimlerine *vekâleten diploma* vermek suretiyle toplumun dişçilik alanındaki ihtiyacını karşılama ve böylece piyasada da kaçak yollarla dişçilik yapılmasına engel olmaya çalışmıştır. Fakat diplomalı dişçilerin çoğalması bir süre sonra diplomalı ve vekâleten diplomalı halk hekimi dişçiler arasında bazı huzursuzlukların çıkmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

a) Arşiv Kaynakları/ Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Maliye (C. ML.), 71/3263.

Cevdet Sıhhiye (C. SH.), 1/37, 5/235, 7/338, 10/456, 14/684.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensikat Kalemî (DH.EUM.MTK.), 77/49.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrîrât Kalemî (DH.EUM. THR.)18/44, 93/6.

Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakı (DH. İD.), 48-2/7, 48/-2/ 32, 48/-2/45.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT.),203/12, 387/71, 682/67, 933/67, 1630/120, 2022//30, 2277/32, 2460/128, 2517/14.

Dahiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye Dairesi (DH.MUİ.), 106/24, 100/-1/ 33.- 426/11.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.),174/99, 179/104, 452/16.

İrâde Hariciye (İ.HR.), 425/1329/M-02.

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî (MF. MKT.), 307/35.

Meclis-i Vükelâ (MV.), 109/73, 148/18, 209/90, 212/186, 236/30, 243/43.

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK. AZN.), 25/30.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.. MTV.), 301/108.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK- ASK.), 252/92.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnalı (Y. PRK. AZJ.), 54/76.

Zabtiye Nezareti (ZB.), 21/89, 40/69, 82/15, 316/103, 347/70, 347/95, 349/22, 383/25, 396/2, 422/35, 422/164, 426/11, 426/33, 426/58, 426/80, 427/5, 427/ 26, 427/34, 441/111, 603/19.

b) Diğer Kaynaklar

Akdeniz Sarı, Nil, "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 22, (Şubat 1983), ss. 152-182.

- Aksu, Murat, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını- Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara, 2007.
- Altıntaş, Ayten - Dinç, Gülten ve İbrahim, Başağaoğlu, “Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri- Tuhfetü’l-Tıb”, Editörler Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, *Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies*, sy. 10, Yüce Yayın, İstanbul, 2001, ss. 21-37.
- Araz, Rıfat, *Harput’ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995.
- Arnaut, Tudora, “Gagauzlarda Halk Hekimliği”, *Uluslar arası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7/Kasım/1997/Ankara*, c. III, Yayına Hazırlayan Azize Aktaş Yasa, İmran Baba, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, ss. 53-63.
- Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, hazırlayan Ali Şükrü Çoruk, 2. Baskı, Kitabevi Yayını, İstanbul, 2001.
- Bali, Rıfat N., *Sami Günzberg: Sarayın ve Cumhuriyetin Dışçibaşısı*, Kitabevi Yayını, İstanbul, 2007.
- Baytop, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Baytop, Turhan, “Eczaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994a, ss. 128-129.
- Baytop, Turhan, “Eczacı Mektebi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994b, ss.125-126.
- Baytop, Turhan, “Sultan Mahmud II Döneminde İstanbul’da Eczacılık”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1992, ss. 141-148.
- Çavdar, C. Ayşenur, “Günümüz Türk Halk Hekimliğinde İslam Öncesi Türk Tıbbının İzleri”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1992, ss. 309-313.

- Çevik, Bülent, Konya’da Halk Hekimliği Uygulamalarının Dünyü ve Bugünü, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008.
- Çıpa, Erdem, “Mcneill’in “Salgınlar ve Halkları” Üzerine Düşünceler”, *Toplumsal Tarih*, sy. 22, (1995), ss.18-22.
- Çubukçu, Bayhan, “Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması”, *Osmanlı*, c. 8, Ankara, 2000, ss. 601-610.
- Demirhan, Ayşegül, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, 1982.
- Duman, Tayip, “Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi”, *Türkler*, c. 15, Ankara, 2002, ss. 61-71.
- Duranlı, Muvaffak, “Saha Türklerinde Halk Hekimliği İle İlgili Pratikler ve Bu Pratiklerin Değerlendirilmesi”, *Fikret Türkmen Armağanı*, Editörler: Güler Gülsevin, Metin Arkan, İzmir, 2005, ss. 207-213.
- Efeoğlu, Ahmet, “Başlangıçtan Günümüze İ. Ü. Dış Hekimliği Fakültesi”, *Bilimsel Dış Hekimliğinde 100 Yıl, İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi 1908-2008*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2009a, ss. 1-30.
- Efeoğlu, Ahmet, “İ.Ü. Dış Hekimliği Fakültesinin Kuruluş ve Gelişiminde Emegi Geçenler”, *Bilimsel Dış Hekimliğinde 100 Yıl, İstanbul Üniversitesi Dış Hekimliği Fakültesi 1908-2008*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2009b, ss. 51-59.
- Ege, Rıdvan, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, 83. Kitap, Türk Hava Kurumu Basımevi, 1998.
- Eren, İsmail, “Yugoslavya’daki Türk Sağlık Kuruluşları”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 17-19 Şubat 1988, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1992, ss. 21-33.
- Erginöz, Hilmi, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, *Dünyada ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 174-185.
- Fişek, Nusret H, *Halk Sağlığına Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını, Ankara, 1983.

- Gürlük, Metin, “Alfred Kantorowicz ve Onun Türkiye’de Diş Tababeti- nin Batılılaşmasındaki Rolü”, *Türk Tıbbının Batılılaşması Gülhane’nin 90. Kuruluş Yıldönümü Anısına 11-15 Mart 1988’de Ankara ve İstanbul’da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Yayınlayanlar Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 164-168.
- Hufford, David J., “Halk Hekimleri”, çev. Mustafa Sever, *Millî Folklor*, Yıl 19, sy. 73, (2007), ss. 73-80.
- İvrendi, Mehmet – Akbal, İsmail – Canitez, Murat, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Yıllarında Gazete Reklamı ve Uygulamaları”, *Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü*, sy. 13, 2005, ss. 237-257.
- Kahya, Esin – Erdemir, Ayşegül D., *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/302, Ankara, 2000.
- Kahya, Esin, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1997.
- Karaoğlu, Işıl, “Dünden Bugüne Dişhekimliği”, *Sağlık I*, sy. 39, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, ss. 357-361.
- Kurum, Uygur, Düziçi’nde Halk Hekimliği, *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2008.
- Kutludağ, Şerif, *Denizli’nin Güney İlçesi ve Havalisi Folkloru*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 1997.
- Küçükbasmacı, Gülten (Gönül), *Kastamonu’da Halk Tababeti, İnanış ve Uygulamaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.
- Mat, Afife, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Eczacılık”, *Türkler*, c. 17, Ankara, 2002, ss. 928-934.
- Muğan, Nuri, “Diş Hekimliği”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, ss. 62.

- Nuhoglu, Hidayet Y., "Darülaceze", *DİA*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, ss. 512-514.
- Öngel, Gülnur, Denizli Halk Hekimliğinde Ocaklar, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 1997.
- Özgen, Zübeyde Nur, Adana (Merkez) Halk Hekimliği Araştırması, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2007.
- Özlü, Zeynel, "Saray-ı Hümayun Dişçileri İle İlgili Bazı Notlar", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, sy. 60, (2011).
- Sarı, Nil, "Osmanlı Darüşşifalarında Meslek Ahlakı", *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 494-517.
- Şehsuvaroglu, Bedi N., *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fe-tih Derneği Neşriyatı, sy. 21, İstanbul, 1953.
- Şemseddin, Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317.
- Türk Ansiklopedisi*, "Dişçilik ve Diş Cerrahisi", c. XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, ss. 346-348.
- Uzel, İlter, "İkinci Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetleri", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, ss. 206-237.
- Uzel, İlter, *Ailenin Diş Sağlığı*, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara, 1991.
- Uzel, İlter, "Osmanlı- Türk Diş Hekimliği", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1992, ss. 571-584.
- Uzel, İlter, "Osmanlı-Türk Diş Hekimliği", *Osmanlı III*, sy. 33, Ankara, 2000, ss. 769-783.
- Uzel, İlter, "Osmanlı-Türk Diş Hekimliği", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, 2001, ss. 633-667.
- Uzel, İlter, "Türkçe Diş Hekimliği Terimleri Üzerine Görüşler", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 643, Temmuz sayısı, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2005, ss. 36-47.

- Uzel, İlter, “Türk Dişhekimliği Tarihi Çalışmalarına Kısa Bir Bakış”, *Diş Hekimliği Dergisi*, Yıl: 17, sy. 70, Temmuz- Ağustos, İstanbul, 2006, ss. 50-53.
- Uzel, İlter, *Türk Ortodonti Tarihi’ne Giriş*, Uyum Ajans, Ankara, 2008.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 2. Kısım, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- Ünver, A. Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 933-960.
- Yıldırım, Nuran, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Es, İstanbul, 2010.
- Yıldırım, Nuran, “Dünyada ve Türkiye’de Diş hekimliği Mesleğinde Kadınlar”, *Toplumsal Tarih*, sy. 171, (2008a), ss. 58-63.
- Yıldırım, Nuran, “I. Dünya Savaşında Tıbbiyeliler ve 14 Mart’ın Tıp Bayramı Oluşu”, *Toplumsal Tarih*, sy. 171, (2008b), ss. 42-49.
- Yıldırım, Nuran, “Darülaceze”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994a, ss. 555.
- Yıldırım, Nuran, “Dişçi Mektebi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994b, ss. 62-63.
- Zillioğlu, Mehmed, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 2, Türkçeleştiren Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi- Kardeş Matbaası, İstanbul, 1969.
- Zillioğlu, Mehmed, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 7, Sadeleştiren Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985.

OSMANLI ALGISINDA GARB TEKNOLOJİSİ: “MÖSYÖ ELEKTRİK”İN SERGÜZEŞTİ

SERHAT KÜÇÜK*

Matbaalar Müfettişi ve Rüsûmât Emaneti Kâtib ve Resâil Muayene Memuru Hilmi Bey için 17 Temmuz 1318 (M.30 Temmuz 1902) günü, görevde olduğu sâir günler gibi sıradan bir gündü: Masasına oturmuş, ilgili evrakı mütâlaa etmiş, tezkiresini kaleme alarak altına imzasını koymuştu: “*Bir nüshası leffen arz ve takdim edilen ‘Mösyö Elektrik’ nam kitabın bilâ ruhsat-ı resmiye tab ve neşr edildiği anlaşıldığından men-i intişârının ta’minen lazım gelenlere emr ü işâri babında emr ü fermân hazret-i menlehü’l emrindir.*”¹

Hilmi Bey bu kez sadece izinsiz basılan bir kitabın dağıtımını durdurmuş oluyordu. Umumiyetle menfi kararlar veriyor olmalıydı, zira Yıldız’da mukîm sultanın evhâmı herkesin malûmuydu, durduk yerde ‘Jön’ler arasında isminin geçmesine, Fizan veya Taife sürülmeye veya mevkiini kaybetmeye ne gerek vardı? Zaten kitabın adı da bir garipti: *Mösyö Elektrik*.

Hilmi Bey’in mütâlaası Osmanlı sansür makinesini harekete geçirir ve kitabın toplattırılmasına girişilir². Nezâretler arasında yazışma trafiği hızlanır, Dâhiliye Nezâreti, Maârif Nezâreti’nden toplatılacak ‘*Mösyö Elektrik*’ hakkında mufassal malumat ister:

* Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Beytepe, Ankara/TÜRKİYE, skucuk@hacettepe.edu.tr

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF.MKT), Dosya No:652, Gömlek No.40, 9 Cemaziyevvel 1320/14 Ağustos 1902.

² “Müfettiş Hilmi Efendi işbu tezkiresiyle takdim olunan <<Mösyö Elektrik>> nam risâle körpe *Çocuklara Mahsûs Gazete*’ye tefrika suretiyle derc edildikten ve Matbûât-ı Dâhiliye İdare-i Aliyyesi sansür memurları tarafından tedkîi olunduktan sonra tab ve neşr edilmiş ise de Nezâret-i Celilelerinden ruhsat-ı resmiyyesi ikmâl edilmemiş olmasına nazaran emsâli misillü tevkîf kılınmış olmağla nüsha-i sairesinin dahi toplattırılması lüzûmu Dâhiliye Zâbitinin ve Rüsûmât Emanet-i Celileleriyle, Posta ve Telgraf Nezâret-i Aliyyesine ve ta’minen Maârif İdarelerine işâr edilmesi kararlaştırılmış ol babda hazret-i menlehü’l emrindir.” (BOA, MF.MKT., 652/40, 9 Cemaziyevvel 1320/14 Ağustos 1902.)

“... Mösyö Elektrik nam risâlenin gazeteye tefrika suretiyle derc edildikten sonra bilâ ruhsat tab olunduğu cihetle men-i intişârı izbâr buyurulmuş ise de mezkûr risâlenin kimin tarafından tercüme veya tahrîr ve hangi gazeteye tefrika edilmiş ve nerede tab olunduğu Matbûât-ı Dâhiliye idaresince mechul bulunduğundan evvel emirde buralarının muahharen inbâsı lüzumunun idare-i mezkûre ifadesiyle beyânına ibtidâr kılındı ol babda.”³

Dâhiliye Nezâreti istediği ayrıntılara kavuşur. “...*Mösyö Elektrik nam risâlenin Çocuklara Mahsûs Gazete’ye tefrika sûretiyle derc edildikten sonra Ahmed Fâik imzasıyla risâle şeklinde Dersââdet’te tab edildiği kayden anlaşılmış olmağla ol babda...*”⁴

Bu makale, Abdülhamid-i sâni devrinin sansür idaresini 1902 yılı yaz-sonbahar aylarında bir süre meşgul etmiş ‘*Mösyö Elektrik*’ nam risâlenin öyküsünden hareketle mikro düzeyde kitap ve müellifi hakkında bir tarihçilik çalışmasıdır ve fakat aynı zamanda Osmanlı edebiyatı ile Garb teknolojisi arasında kurulan ilişkinin tartışılmasını içerecektir.

Garb Teknolojisi ve Osmanlı Edebiyatı

Stendhal romanı, "ana caddeye tutulmuş bir ayna" olarak nitelendirir. Bir metafor olarak ‘ana cadde’ galip ihtimal yazarın içinde yaşadığı toplum, o topluma o çağda hâkim olan kültür, bireyle cemiyet arasındaki gerilim noktaları kısaca ‘zeit-geist’ olmalıdır⁵. Ancak Osmanlı cemiyetinde yeni yeni filizlenen roman, aynı zamanda başka bir işlevi de taşımak zorundaydı: Garb medeniyetini kârîlere tanıtmak. Böylelikle kendisi teknoloji üretemeyen bir cemiyet, roman(cı)ları vasıtasıyla garb medeniyete-

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT.), Dosya No:609, Gömlek No:17, 7 Şaban 1320/9 Kasım 1902. Arşivdeki dosya kaydı Kasım olsa da içerisinde daha eski tarihli yazılar da bulunmaktadır.

⁴ BOA, MF.MKT., 669/70, 50436, 17 Receb 1320/20 Ekim 1902.

⁵ Edebiyatın salt poetik değil bilhassa milliyetçi misyonun ifadesi olması hakkında Gregory Jusdanis’in klasikleşmiş eserine bakılabilir: *Geçikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay. İstanbul, 1998, 247s., Romanın, kurgunun, roman kahramanlarının, gerçek insanlar için rol modeli oluşturması için bkz. Sabri F. Ülgener, *Žihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Derin Yay., İstanbul, 2006, s. 22-23.

tinden haberdar olacaktı⁶. Ayrıca teknoloji bahsinin, Osmanlı/Türk muhafazakârlığının cevaz verdiği en geniş alan olmak itibarıyla kendiliğinden meşruiyeti vardı. Başka bir ifadeyle, teknoloji iktibas etmek için kadınlı-erkekli vals yapmak, hele hele din değiştirmek gerekmiyordu.

Nitekim matbuatın, edebiyatın, Üniversite gibi ek misyonlar üstlenmesi fikri 1880’lerin sonuna doğru Namık Kemal’in *Mukaddime-i Celâl* adlı eserinde vurgulanmıştı:

“Milletimiz Maârifçe öyle her mahallesinde bir dârülfünûn bulunacak, her sokağında bir allâme yetişecek mertebelerden pek ba’id olduğu için aramızda gazeteden, hikâyeden istifâde ihtiyacından müstagnî pek çok ve belki pek az âdem mevcûd olduğuna kolaylıkla ihtimâl verilemez. Maamâfih şurasını da hilâfî sabit olamayacağından tamamıyla mutmain olarak iddia edebiliriz ki gazeteden, hikâyeden istifâdeye muhtâc olmayacak kadar maârif-mend olanlar gazetelerin, hikayelerin bir milletin terbiyesince olan tesîrini inkâr etmez. Çünkü böyle bir fikirde bulunmak memâlik-i mütemeddinenin her cihetinde ulûm-ı mütearifeden madûd olan bir hakikati tekzibe kıyâm etmektir.”⁷

Garb teknoloji enstrümanlarını kendi romanlarında kimi zaman şaşırtıcı ve kimi zaman modern bir efsunmuş gibi aktaran romancılar arasında Ahmed Mithat, Hüseyin Rahmi, Halit Ziya, Refik Halit ve Mehmet Rauf zikredilebilir. Özellikle Ahmed Mithat; zira o bir öncüdür. Şeyhül-muharririn romanlarında olay örgüsü onun teknoloji heveskârlığı yüzünden sık sık inkitaya uğrar; yazar olay mahallini terk eder, misâl birkaç sayfa tramvaydan bahseder. O yüzden onun eseri için belki de ansiklopedi ilaveli roman dense yeridir. Ahmet Mithat Efendi, *Hayret* (1885) adlı romanında, başta telgraf olmak üzere, alafranga kalem, telefon ve fonografa yer verir. Eserin kötü adamı Sarpson’un cinayetle ilgili itirafları

⁶ Edebiyatın hem özerk hem de toplumla iç içe oluşu, kurgu ile gerçekliğin çatışması, icat edilmiş biçimlerin mekânı ve daha da önemlisi hayat ile hayata benzer şeyler arasındaki farklılıkların tecrübe alanı olması yönleriyle ele alındığı Jusdanis’in bir diğer eseri incelenmeyi hak etmektedir. Bkz. Gregory Jusdanis, *Kurgu Hedef Tahtasında Edebiyatın Savunusu*, Çev. Çiçek Özbek, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul, 2012, 203 s.

⁷ Namık Kemal, *Mukaddime-i Celâl*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantünye, 1305(1888-1889), s.10-11.

bu alete kaydedilir. Telgraf, roman kahramanlarının hayatını kolaylaştıran bir iletişim aracı olarak *Bahtiyarlık* (1885) ve *Felsefe-i Zenan*'da (1870) da ön plana çıkar. *Paris'te Bir Türk* (1876) adlı romanda teleskop, dürbün ve fotoğraf makinesi dikkat çeker. Nasuh karakteri, Marsilya'da şehrin her tarafını iyice ezberlemek için bütün aletleri kullanır. *Gönüllü* (1896) adlı eserinde de fotoğraf makinesi hayli kullanılmaktadır. *Esrâr-ı Cinâyât* (1884) adlı romanda telgrafın ve fotoğrafın yeri önemlidir. Cinayetin failinin bulunması için ölünün fotoğrafının çekilmesi fikri yer alır. Cinayet, fotoğraflardan yararlanarak aydınlatılır. 1882'de neşrettiği *Vah* adlı romanında fotoğrafı, hakkında o güne dek bilinmeyen fotomontaj hilelerinden bahsederek tanıtır. *Dürdane Hanım*'da ise (1882) Avrupa'da yeni yayılan telefon ön plandadır. Mahallenin meraklısı Ulviye Hanım, komşuyalının bir odasına telefonun mikrofونunu yerleştirerek kendi yalısındaki dinleme cihazından bütün komşuları gizlice dinler. *Demir Bey yahut İnkışâf-ı Esrar* (1888) ve *Acaib-i Âlem* (1882)de okuyucu kendini şimendüferde seyahat ederken bulur. *Jöntürk* (1910)de ise üstad, bir kısım taife-i nisâyı telgraf ve telefon hanelerde görevlendirir. 'Teknoloji' ve 'kafes dışında memur kadın' imgelerinin yan yana mevcudiyeti zaten muhafazakarlığın içindeki temalardır. Yine bu eserlerde kadınlar, fotoğraflarını karşılıklı olarak göndererek müstakbel eşleri ile irtibat kurarlar. *Fennî Bir Roman yahud Amerika Doktorları* (1889)nda Fonograf, Galvanoplasti ve başka birçok aletle tanışılır. Ahmet Mithat bu eserinde ismi zikredilen aletleri okuruna tanıttığını en başta belirtir⁸. Romanın ikinci kısmı Doktor Gribling ve Galvanoplasti adını taşır. Doktor Gribling'in en büyük ideali "Galvanoplasti"⁹ sanatını geliştirmektir. Ayrıca fonograf hakkında bilgiler verir. Yazar, bu buluşları yapan kişileri adeta göklere çıkarır. Hatta onları "şu adamlar acaba div¹⁰ gibi bir şey midir?"¹¹ sözleriyle daha da yüceltmektedir.

⁸ "Hikâyemiz fennî olacağına göre bu hikâyede kari'lerimize fûnûn dersi vereceğimiz zannolunmasın. Biz edebiyât-ı fenniye demek hesabı, hendeseyi nazmen tedris etmektir zannında bulunanlardan değiliz. Esnâ-yı hikâyede fûnûn veya sanayie taalluku zarûrî olan bazı yerler geldikçe, onları fûnûn ve sanayie hiç taalluku olmayan zevâtın ve hatta kadınların bile anlayabilecekleri derecelerde sadeleştirerek izâh edeceğiz." Ahmed Mithat, *Fennî Bir Roman Yahud Amerika Doktorları*, İstanbul, 1305/1889-1890, s.3.

⁹ Galvanoplasti: Elektroliz yoluyla cisimler üzerine metalik kaplama işlemi.

¹⁰ Div kelimesi "Dev" anlamının yanı sıra hatta ondan ziyade cin, şeytan anlamında kullanılmıştır.

¹¹ Ahmed Mithat, *a.g.e.*, s.17.

Öyle ki, Ahmet Mithat'ta asrî teknolojinin âlet ve edevâtına dönük övgüye hayranlık refakat eder.

Garbın ulûm ve fûnûnunu İstanbul'a ulaştıranlar sadece romancılar değildir; çok geçmeden Osmanlı matbuatı devreye girer. Örneğin Şinasi'nin *Tasvir-i Efşâr-ı* gerçek bir mektebe dönüşür ve bir sivil-münevver kamuoyu oluşturur. Çoğulcu bir yapıya kavuşan Osmanlı matbuatı Girit meselesi gibi ağır ve netameli mevzuların yanı sıra başka dünyalardan; Garb'ın *acâib* ve *garâib*inden haberler vermeye başlar. Zaten Ahmet Mithat Efendi de sadece roman yazmaz aynı zamanda gazete sahip ve muharriridir. İlk mecmuayı ise *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane* neşreder: *Vakâyi-i Tıbbiye* (1849). Ve onu diğer dergiler takip eder¹².

İlmi dergiciliğin öncüsü ve *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin nâşir-i efkârı olan *Mecmua-i Fünûn*'da, Daniş imzasıyla kaleme alınmış *Kuvve-i Elektrikiyye* (1864) adlı makale, elektrikten ilmî surette bahseden ilk örnek olarak bilinir¹³. *Maârif* ve *Mecmua-i Fünûn* başta olmak üzere süreli yayınlarda, 1900'lere gelene dek, elektriğin yapısı, aydınlatmada, eğlence aracı ve enerji kaynağı olarak kullanımı hususlarında kaleme alınmış yazılar görmek mümkündür¹⁴.

Osmanlı periyodikleri, esasen elektrik örneğinde ifade edilmeye çalışıldığı üzere, Tanzimat'la beraber resmiyet kazanan Batılılaşma

¹² Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1999, s. 16.

¹³ Söz konusu makale, çeşitli çalışmalarda Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2000, s. 279. Ve ayrıca; *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, C.I, Yay. Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1974, s.229.) *Mecmua-i Fünûn*'un Zilkade 1280 tarihinde çıkan 23 numaralı sayısında yayınlanmış olarak ifade edilmektedir. Ancak bu doğru değildir. Muhtemelen ilk transkribe eden sehven, Osmanlıca 4'ü 3 olarak okumuş ve öyle aktarmıştır. Kendisinden yararlananlar da bu yanlışın yayılmasına aracılık etmişlerdir. Doğru künyesi: Daniş, "Kuvve-i Elektrikiyye", *Mecmua-i Fünûn*, nr. 24, Zilhicce 1280 (Mayıs / Haziran 1864), s. 483-487.

¹⁴ Mösyö Elektrik'in yayınlandığı 1900'lere gelene dek halk açısından - sınırlı zaman ve mekânlardaki kullanım örnekleriyle- elektriğin bilhassa aydınlatma yönü bilinmekteydi. Örneğin elektrikli tramvayın öncüleri Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde çalışmaya başlamış olsa da Osmanlı toprağı olarak Şam'da 1906'da payitaht İstanbul'da ise ancak 1914'te çalışmaya başlayacaktır. Aynı şekilde sinemanın atası sinematograf da 1890'larda henüz belirli zaman dilimlerinde ve mekânlarda izne bağlı olarak çalıştırılabiliyordu. Dolayısıyla matbuat, söz konusu âlet ve edevâtın mümkünse resminin basılarak zihinlerde canlandırılması ve işlevinin kavratılması yönüyle mühim bir vazife yürütmekteydi. Osmanlıların elektrik ile tanışma süreci ile ilgili olarak bkz. Serhat Küçük, "Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşılaşması: Elektrik Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Tıbbiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2013, s. 161-185.

çabalarının sivil yönünü oluşturur; yeni bir münevver zümre gazete ve dergiler etrafında yeni ve muhayyel bir kamuoyuna seslenir. İlmiye sınıfından farklı yeni münevverler, gündemlerine batı teknolojisini aldıkları gibi, o zamana kadar arka planda kalan kadın ve çocukların dâhil edileceği modern bir harita oluştururlar. Böylelikle Memâlik-i Mahrûse'nin nüfusu arttığı gibi, nisâ ve sübyan taifesi de Batı teknolojisinden haberdar edilecek kitleye dâhil edilir. Akabinde kadınlar ve çocuklar için süreli yayınlar ortaya çıkmaya başlar¹⁵.

Çocuklara yönelik ilk dergi *Mümeyyiz*'in yayın tarihi 15 Ekim 1869'dur¹⁶. Çocuk dergi ve gazetelerinde çocukların “terbiye”si esas amaçtır. 1869–1923 yılları arasında çıkan gazete ve dergilerin amacı çocuklara İslâm ahlâk ve terbiyesi aşılamak, ilmî-teknik bilgiler ve Batılı hayat tarzından örnekler vermek, çeşitli marifetler ve sanat zevki kazandırmak olarak özetlenebilir¹⁷.

Çocuk dergileri içinde 627 sayıyla en uzun ömürlü olanı ise 1896'da yayın hayatına başlayan *Çocuklara Mahsûs Gazete*'dir¹⁸. On iki yıllık yayın hayatı içerisinde, devrin suya sabuna dokunmayan pasif basın rejiminin paralelinde bir yayın sürdürmüştür. Her sayının ilk yazısı Padişah'ın o haftaki Cuma selamlığının süslü bir dille anlatıldığı “Selamlık Resm-i Âlisi” başlığını taşır¹⁹.

¹⁵ Okay, *a.g.e.*, s.16.

¹⁶ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay., İstanbul, 2006, s.53.

¹⁷ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.2, Dergah Yay., İstanbul, 1977, s.159.

¹⁸ Okay, *a.g.e.*, s.18. Ayrıca bkz. İsmet Kür, *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.1-2, 117, 548-549. Ancak 626 sayı yayınlandığı da ifade edilmektedir. Bkz. M. Orhan Bayrak, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, Küll Yay., İstanbul, 1994, s.28.

Çocuklara Mahsus Gazete ile ilgili en kapsamlı çalışma bir yüksek lisans tezidir. Bkz. Havva Sena Yaman, *Eski Harfli Dergilerden 'Çocuklara Mahsus Gazete' Tahlili Fihrist-Inceleme-Metin*, Selçuk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004. Yazarın Yüksek Lisans tezinden özetlenmiş bir de makalesi bulunmaktadır. Bkz. Sena Küçük, “İlk Türkçe Çocuk Dergileri ve ‘Çocuklara Mahsus Gazete’”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, 2010, 221-257. Bu tez dışında Çocuklara Mahsus Gazete ile ilgili olarak, M. Kırmızı Gültekin'in sadece ilk cildi (ilk 50 sayı) incelendiği 1981 tarihli Yüksek Lisans tezi vardır.

¹⁹ Sena Küçük, “İlk Türkçe Çocuk Dergileri ve ‘Çocuklara Mahsus Gazete’”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, 2010, s. 230.

Dergi, amacını mukaddime mahiyetindeki “Tahdis-i Nimet” başlıklı yazıda açıklamıştır. Matbuatın gelişmesi ile ülkenin gelişmişlik düzeyi arasında paralellik kurularak ülkenin aydınlanması için gazetelerin çoğalması gereği vurgulanır. Eğitimin önemi üzerinde durulan yazıda ülke çapında eğitim ve öğretime verdiği önem ve özellikle *Çocuklara Mahsus Gazete*’nin çıkmasına “irade buyurması” dolayısıyla Sultan Abdülhamit’e şükran hisleri dile getirilir. Vatana ve millete gelecekte hizmet edecek çocukların iyi yetişebilmeleri için nitelikli bir gazeteye ihtiyaç duyulduğu belirtilerek *Çocuklara Mahsus Gazete*’nin bu boşluğu dolduracağı kaydedilir²⁰.

Dergide çoğu Avrupa dergilerinden alınmış iyi baskılı resimler, yazısız resimli hikayeler, fıkralar, eğitici ve öğretici yazılar, şiirler, küçük eğlendirici hikayeler, bilmece, bulmacalar, tercüme hikayeler, Avrupa ve dünya şehirlerinin tanıtıldığı bölümler, monologlar, tefrika romanlar, çocuk sağlığı hakkında bilgiler, kısaca, dönemin çocuklarına hitap edecek her şey vardır. Bütün bu özellikleriyle *Çocuklara Mahsus Gazete*, Avrupa standartlarına en fazla yaklaşan dergidir²¹.

Bir Dergi, Bir Kitap ve Bir Sansür Öyküsü

İşte bu dergide yayınlanan yazılardan biri de -bugüne kadar herhangi bir çalışmada ele alınmamış olan- Ahmed Fâik imzalı “Mösyö Elektrik” adlı hikayedir. Teknolojik gelişmelere bakışı ortaya koyan erken tarihli eserler arasındadır. Teknolojik unsurlara dönem yazınında daha önce de yer verildiği belirtilmişti. Ancak bu hikaye, çıkış/hareket noktasının teknolojik bir (veya birden fazla) ürün değil de farklı alanlarda kullanılabilecek pek çok ürüne hayat veren enerji kaynağı olması yönüyle çağdaşlarından ayrılır. Hikâyenin ismi ilk bakışta teşhis sanatı yapılmış izlenimi uyandırır. Ancak eseri ele alan okuyucu, bu yeni teknoloji kaynağını içselleştirmiş ve kendisine isim edinmiş hikâye kahramanı ile tanışır.

²⁰ “Tahdis-i Nimet”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sene 1, Sayı 1, 9 Zilhicce 1313/9 Mayıs 1312/21 Mayıs 1896, s.1.

²¹ Okay, *a.g.e.*, s. 90-91.

Hikâye, ilki, Hicri 11 Cemaziyelevvel 1318 / Miladi 6 Eylül 1900 tarihli 234. sayıda olmak üzere 15 kısımda tefrika suretinde yayınlanmış, 27 Şaban 1318 / 20 Aralık 1900 tarihli 249. sayıda tamamlanmıştır²². *Çocuklara Mahsus Gazete*'de tefrika suretinde neşredilmesinden sonra yine Rumi 1318'de kitap olarak yayınlanmış, akabinde döneme damgasını vuran meşhur "sansür" uygulamasından nasibini almıştır²³.

II. Abdülhamid yönetiminde ilk sansür, Kanunu Esasî kalkan edilecek çıkarılan 1877 tarihli kararnamenin uygulanmasıyla başlamıştır. Önceleri yalnız siyasî yayın yapan gazeteler sansüre tâbi tutulurken, 1881'den itibaren sansür şiddetini biraz daha arttırmış, tüm gazete ve dergiler sansür kapsamına alınmıştır. Esasen her nevi kitap ve risâle 1857'den beri kontrol edilmektedir. Ancak Abdülhamid bu kontrolü şiddetlendirmiş, 1882'den sonra ülkede her çeşit basılı eser sansüre tâbi tutulmuştur. Daha sonraları 1888 ve 1895 tarihli Matbaalar Nizamnameleri ile sağlanan ve görünüşte sadece kitaplarla basılı evrakı kapsayan bu şiddet, basını da fazlasıyla tazyik etmeye başlamıştır²⁴.

1881 yılında Maârif Nezâreti'ne bağlı olarak *Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu* kurulmuş, bir başkanla altı üyeden oluşan bu kurul, siyasi olmayan yayın ve kitapların kontrol ve sansürü ile görevlendirilmiştir. 1897'de yine Maârif Nezâreti'ne bağlı olarak *Tetkik-i Müellefat Komisyonu* ve *Kütüb-i Diniye ve Şeriye Tetkik Heyeti* adlı komisyonlar kurulmuştur. Encümen-i Teftiş ve Muayene'den ruhsat alarak yayınlanan

²² 4. kısım 237. sayıda yayınlanması gerekirken bu sayıda yayınlanmayıp 238. sayıdan devam etmiş dolayısıyla 249. sayıda yazı tamamlanmıştır. 15 parçadan oluşan yazının her parçası düzenli bir şekilde her sayının 4-5. sayfalarında yayınlanmıştır. Sadece 15. Parça, 249. sayının 4. sayfasında tamamlanmıştır.

²³ Yazının, *Çocuklara Mahsus Gazete*'de tefrika suretinde yayınlanırken değil de kitap haline getirildikten sonra sansüre takılmasının sebebi kuvvetle muhtemel, *Çocuklara Mahsus Gazete*'nin dönemin basın rejiminin paralelinde yayın hayatı sürdürmesi -dolayısıyla temiz sicili- sebebiyle sansür komisyonunca ayrıntılı incelemeye tabii tutulmamış olmasındandır. Zira bu çalışma için hem kitap hem de gazete nüshaları karşılaştırılarak çevrilmiş ancak aralarında birkaç bağlaç ve ek dışında anlama etki edecek tek bir kelime farkının dahi olmadığı tespit edilmiştir.

²⁴ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 2005, s.260. Dönemin daha ayrıntılı bir sansür incelemesi için bkz. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005.

kitapların, Tetkik-i Müellefat Komisyonu’nca tekrar incelenmesi lüzumu görülmüştür²⁵.

İşte bu düzen içinde hazırlanan ve yukarıda ayrıntılı olarak verilen, 17 Temmuz 1318 (M. 30 Temmuz 1902) tarihli, Matbaalar Müfettişi ve Rüşûmât Emaneti Kâtib ve Resâil Muayene Memuru Hilmi imzalı tezkire ile dönmeye başlayan sansür çarkı, “bilâ ruhsat” gerekçesiyle eserin men-i intişârı kararına varacaktır.

Yazışmalarda gerekçe olarak geçen “bilâ ruhsat” ifadesi ile kastedilen ruhsatsızlık, yayınlanabileceğine dair müsaadeye sahip olmadığı anlamının yanı sıra dönemin sansür uygulamalarında yaygın olarak kullanılan bir ifade/gerekçedir. Ayrıca ayrıntılı bir açıklama bulunmadığı gibi dönemin sansür uygulamasının genelinde bir belirsizlik/sistemsizlik hâkimdir. Sansürlü kelimelerle ilgili bir liste çıkarılmış olsa da bu liste her an değişebilir/gelişebilir nitelikte olduğundan dönemin basın mensupları da bu durumdan muzdariptir²⁶.

Öte yandan gerek eldeki arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla gerekse yazı dizisinin yayınlandığı *Çocuklara Mahsus Gazete*’nin tüm sayılarının incelendiği yüksek lisans tezine bakarak şunu söylemek mümkün: yasaklı risâlenin yazarının gerçekte kim olduğu tespit edilememiştir. Dâhiliye Nezâreti’nin istediği tahkikatın sonucunda da muharrir Ahmed Fâik olarak zikredilmektedir. Oysa Ahmed Fâik isimli biri gerçekte yoktur. Ahmed Fâik, Cumhuriyet döneminin meşhur ismi, önde gelen coğrafyacılarından Fâik Sabri Duran’ın müstear ismidir²⁷. Ahmed Fâik isminin gazeteden birden kalkıp benzer türde yazıların Fâik Sabri imzasıyla çıkmaya devam etmesinden hareketle ikinci isim dikkat çekmektedir. Nitekim Fâik Sabri Duran’ın Cumhuriyet döneminde yayınladığı *Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu* (1935) adlı eserinin başında “Harf İnkılâbından Önce Eski Arap Harfleri İle Basılı Eserlerinden Bazıları” başlığıyla verilen listede “Mösyö Elektrik” isminin yer alması,

²⁵ İnüç, a.g.e., s. 262.

²⁶ Belgeler üzerinde görmedikçe insanın inanamayacağı boyutta sansür uygulaması olduğunu Hüseyin Cahit de anılarında anlatmaktadır. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010, s. 115-121.

²⁷ Yüksek lisans tezinde de derginin yazarları olarak Ahmed Fâik ve Fâik Sabri isimleri farklı kişiler olarak zikredilmektedir.

durumu büyük oranda açıklığa kavuşturmuştur²⁸. Aynı listede tercüme eserler, parantez içinde ana kaynakları ile birlikte sıralanırken Mösyö Elektrik müstakil biçimde verilerek telif eser olduğu hususundaki düşüncelerin de netleştirilmesi sağlanmıştır. Müellif Fâik Sabri, *Jül Vern'in Hayatı ve Eserleri* adlı kitabının son kısmında bizzat ve kati biçimde şüphelere noktayı koyar: “Gençliğimde *Jül Vern*’den okuduğum romanların tesiri altında 1903’te *Mösyö Elektrik* ve 1906’da *Bir Haftada Devriâlem* romanlarını yazmıştım.”²⁹

Fâik Sabri Duran

“Mösyö Elektrik” müellifi Fâik Sabri (Duran) (1882-1943) bilhassa coğrafyacıdır. Posta ve Telgraf Nezâreti Evrak Müdürü Hüseyin Sabri Bey’in oğludur. İstanbul’da doğmuştur. İlk öğrenimini Üsküdar’da Ravza-i Terakki okulunda yapar. Daha ilk öğretim çağında iken çalışkanlığı ve zekası ile kendini göstermiş bir talebedir. Coğrafyaya meraklıdır. Japon filusunun İstanbul’u ziyareti sıralarında birkaç Japon subayı okulu ziyarete gelir. Bu küçük talebe de onlara, tahtaya çizdiği düzgün bir Japonya haritası önünde, kendi memleketleri hakkında izahat verir. Bir küçük çocuğun Japonya hakkındaki bilgisi misafirleri hayrete düşürdüğü gibi takdirlerini de kazanır. Okul yönetiminden izin almak suretiyle onu gemilerine davet eder ve kendisine ipekli kağıtlara basılmış Japonya resimleri hediye olarak sunarlar.

Orta öğrenimini Üsküdar İdadisi’nde yapmış ve coğrafyayı Saffet Ceylangil’den okumuştur. Üsküdar İdadisi’nden Mülkiye İdadisi’ne geçmiş ve buradan 1900’de diplomasını alarak bir müddet St. Benoit’ya devam etmiştir.

Fâik Sabri, 1901’den 1906’ya kadar matbuatta çalışmıştır. İlki *Tarik* gazetesinde çıkmış bir küçük hikaye olmak üzere, *Malûmat*, *Mecmua-i Edebiye*, *Musavver Fen ve Edep*, *Hanımlara Mahsûs Gazete* ve *Çocuklara Mahsûs Gazete*’de bir çok edebî ve fennî yazıları çıkar. 1906’ya kadar kitap şeklinde

²⁸ Fâik Sabri Duran, *Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1935, iç kapak.

²⁹ Fâik Sabri Duran, *Jül Vern (Jules Verne) Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1932, s. 83. Ancak neden müstear isim kullandığına dair ne kendisine ait ne de hayat hikayesinin yer aldığı kaynaklarda bir açıklama bulunmaktadır.

14 eseri basılmıştır. 1906’da Paris’e giderek Türk resmini, Karagöz’ü, çağdaş tiyatro ve müzikal oyunları Batı dünyasına tanıtmakta öncülük eden Adolphe Thalasso³⁰ ile çalışır ve Thalasso’nun neşrettiği *Türk Tiyatrosu* gibi eserlerine katkıda bulunur. 10 Temmuz İnkılâbı üzerine İstanbul’a döner. *Resimli Kıtâb’ı*, *Musavver Muhi’i* ve *Resimli Roman’ı* çıkarmaya başlar. Meşrutiyetin ilanından sonra, Maârif Nezâreti tarafından Avrupa’ya gönderilen talebe grubuyla, açılan müsabaka imtihanını kazanarak, Behcet Gücer, Ali Macit Arda, Şerif Kılıçal ve Sadreddin Celâl gibi isimlerin içinde bulunduğu otuz kişilik talebe kafilesi ile Paris’e gider. Paris’te Louis-le-Grand Lisesi’nde bir sene kalır ve coğrafya derslerini ünlü coğrafyacı M. Fallex’ten alır. Ertesi sene Sorbonne Üniversitesi’ne başlayarak Galois, Marcel Dubois gibi değerli profesörlerden faydalanır. Üniversitelerarası profesör mübadelesi dolayısıyla Paris’e gelmiş olan Amerikalı büyük coğrafyacı W. M. Davis’in derslerini takip eder. Tahsil müddeti esnasında yazı yazmaktan geri kalmaz. *Şehba’le*, *İkdam Gazetesi*’ne *Avrupa Mektupları* adıyla çalışmalarını gönderir. Tatillerde yapılan coğrafya gezilerinden faydalanarak kaleme aldığı *İsviçre Seyahati*, Maârif Nezâreti’nce para mükâfatı ile takdir edilir. Üniversite bitirme imtihanları için hazırladığı konu İngiltere’nin kıyıları üzerinedir. Bu münasebetle doğuda Beachy Head burnundan batıda Portland Bill burnuna kadar Manş kıyılarını gezer ve incelemelerde bulunur.

1911’de Paris Üniversitesi’nden diplomasını alarak yurda dönüşünde Maliye Mektebi’nde işe başlar. İstanbul Darülfünun, Vefa ve İstanbul Sultanileri, Darülmuaallimin-i Âliye, Darülmuaallimat, Mülkiye, Yüksek Ticaret Okulu gibi muhtelif bilim ve eğitim kurumlarında müderrislik yapar. Darülfünun’un geçirdiği gelişme devrelerinde coğrafyanın ayrı bir şube haline gelmesine, Birinci Cihan Harbi’nde Almanya’dan getirilen profesörlerden Erid Obst ile birlikte İstanbul Coğrafya Enstitüsü’nün kurulmasına emek vermiştir.

Mütarekeden sonra, sağlık sebeplerinden dolayı Darülfünun’dan istifa eder ve 1926 senesine kadar Londra ve Paris’te bazı iktisadî teşebbüs

³⁰ Thalasso hakkında nadir ve kapsamlı bilgi için bkz. Taha Toros, “Adolphe Thalasso’ya Dair”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 10, Sayı 60, Aralık 1988, s. 23-25. Ve bunun yanı sıra, Semavi Eyice, “La Revue Orientale ve Kurucusu Adolphe Thalasso”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 10, Sayı 59, Kasım 1988, s. 16-22.

ve faaliyetlerde bulunur. Ancak kalemini terk etmeyerek *Akşam* ve *Cumhuriyet* gazetelerine yazılar yazmaya devam eder. 1925'te Milletlerarası Tezyinî Sanatlar Sergisi'nde Türkiye Fahri Başkomiserliği görevini ifa eder. 1926'da yurda dönerek önce Maârif Vekilliği Talim ve Terbiye Dairesi'nde tercüme işlerinde, sonra Galatasaray Lisesi'nde coğrafya öğretmeni olarak çalışır. 1928'den 1930'a kadar Devlet Matbaası Müdürlüğü, 1930-1931'de Gazi Terbiye Enstitüsü Müdürlüğü görevlerinde bulunur. Oradan Haydarpaşa Lisesi coğrafya öğretmenliğine, nihayet Galatasaray Lisesi coğrafya öğretmenliğine naklolur. Son görev yeri burasıdır. Aynı zamanda Türk Coğrafya Kurumu'nun merkez idare heyeti azasıdır.

Fâik Sabri Duran yukarıda da belirtildiği gibi, yazı yazmaya başladığı zamanlardan itibaren konuları fen, edebiyat ve seyahat'tir. 1913'ten sonra coğrafya bunların arasına katılır. Fâik Sabri'de seyahat ve coğrafya ilgisi küçük yaştan başlamıştır. Dayısı kaptan olduğundan onu Karadeniz'de Batum ve Akdeniz'de Girit, Trablus, Bingazi, Derne, Yafa'ya kadar götürmüş ve bu geziler onda bütün hayatınca devam eden izler bırakmıştır. Bu seyahatlere ait yazılarını Selanik'te çıkan *Bahçe* mecmuasında neşretmiştir.

İlk coğrafya eserlerini Paris'te tahsilini bitirip döndükten sonra, 1913'te çıkarmaya başlar. Kanaat Kitabevi'nin bastığı ilk kitabının adı *Osmanlı Coğrafyası İktisadîsi*'dir. Bunu ertesi sene, 1914'te, Hilmi Kitabevi tarafından bastırılan *Çocuklara Coğrafya Hikâyeleri* ve yine Kanaat Kitabevi'nin bastığı *Çocuklara İlk Devriâlem* adlı eserleri takip eder.

Bundan sonra, yıllarca herkesin elinden düşmeyen okul kitapları serisini hazırlamaya başlar ve 1926'dan itibaren vaktiyle çıkardığı coğrafya defterlerini yeniden ele alarak, İlk, Orta ve Büyük Atlas'ını çıkarır. 1934'te *Hayvanlar Âlemi, İstanbul'dan Londra'ya Şileple Bir Yolculuk*, 1935'te *Yeryüzü, Gökyüzü, Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu*, 1938'de *Akdeniz'de Bir Yaz Gezintisi*, nihayet 1939'da *İnsanlar Âlemi*'ni neşreder. *Çocuk Ansiklopedisi*, Wells'in *Dünya Tarihi* gibi daha birçok eserin yazılış veya tercümesine iştirak etmiştir³¹.

İlaveten, *Türkiye Coğrafyası, Büyük Devletler Coğrafyası* gibi okul kitapları, *19. Asır Tarihi, Büyük Milletlerden Japonlar, İngilizler, Macarlar, Ameli Topo-*

³¹ Cemal Arif Alagöz, "Ölümü Dolayısıyla: Fâik Sabri Duran", *Ulus*, 10 Mayıs 1943, s.2.

grafya Mümareseleri ve Jules Verne’den tercüme *13 Yaşında Bir Kaptan, Buzlar Arasında Bir Kış, Arzun Merkezine Doğru* gibi genel mahiyette eserleri bulunmaktadır³².

Eser: Mösyö Elektrik³³

Mösyö Elektrik’te ana mekan, İstanbul’da boğaza nazır bir yalıdır. Başlıca karakterler: Alaaddin, Nuri, Behcet, Nezih, Memduh, Feridun, Bedii, evin uşağı ve tabii ki Mösyö Elektrik’tir. Hikaye, ev sahibi sarışın altın gözlüklü henüz ondokuz yaşlarındaki Alaaddin Bey ve arkadaşlarının, davete en son katılan Memduh ve Feridun’u kayık ile yalının rıhtımına yanaşırken görmeleriyle başlar. Bunu -hikayenin akışında hiçbir önemli rolü olmayacak olan- Memduh ve Feridun’un ayrıntılı ruhî ve fizikî tasvirleri izler. Yalıda bir araya gelen arkadaşlar gayet samimî tavırlar sergilemektedir. Bu samimiyyetin dayanağı, yıllardır aynı sınıfta olup birbirlerini çok iyi tanıdıklarıdır³⁴. Her kafadan ayrı sesin çıktığı bir karmaşa ortama hâkimdir. Birden Alaaddin’in yükselen sesi hepsini susturur: “-Böyle gürültü içinde hiçbirşey anlaşılmıyor. Mükâlemâtımızı bir intizâm tahtına koyalım değil mi monşer?”³⁵

Bunun üzerine sınıf birincisi, zeki, çalışkan, boş vakitlerinde elinden fen kitapları düşürmeyen Behcet’in fennin en son terakkiyâtından bahsetmesine, sınıf ikincileri şair Nezih’in şiir okumasına karar verirler. Önce Nezih etkili bir şiir okur. Arada espriler, komik rüyalar anlatılıp yemeğe geçilir. Yemek sonrası Alaaddin, Behcet’e sıranın kendisinde olduğunu hatırlatır³⁶. Bunun üzerine Behcet “*Pekala birader. Emrinizi her halde kabule*

³² İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 1945, s. 131.

³³ Hikayenin ele alındığı bu kısımdan itibaren, ilgilenenlerin istediği/ulaşabildiği nüshadan takibini sağlayabilmek adına, alıntılarda hem hikayenin kitaplaştırılmış halinin hem de gazetede yayınlanan nüshasının sayı ve sayfa numaraları birlikte verilecektir.

³⁴ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 1-11 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-1”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 234 (1318/1902-1903), s. 4-5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-2”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 235 (1318/1902-1903), s. 4-5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-3”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 236 (1318/1902-1903), s. 4.

³⁵ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.12 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-3”, s. 4.

³⁶ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 12-21 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-3”, s. 5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-4”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 238 (1318/1902-1903), s. 4-5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-5”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 239 (1318/1902-1903), s. 4-5.

meceburum. Fakat size nasıl bir zemin-i mebahise bulayım bilmem? Şimdi onu düşünüyorum”³⁷ diye cevap verir.

Nezih bir rakip tavrıyla “Bittabi bize hepimizin malûmu eski kof şeylerden bahsetmeyeceksiniz. Öyle bir şeyden bahsedeceksiniz ki yeni, yenilikle beraber şâyân-ı istifâde olsun.”³⁸ diyerek söze karışır.

Buradaki yeni ve istifade edilmeye değer ifadesiyle yazar elektrik kavramına bir alt tanımlama da yapmıştır. Akabinde Behcet’in cevabı o halde size elektriğin hayret verici son gelişmelerinden bahsedeyim olacaktır. Tüm konuklar bu konudan gayet hoşnut ve sabırsızdır.

Ancak bu noktada devreye Feridun girer ve konuyla ilgili hiçbir bilgisi olmayan okuyucu kitlesinin sesi olur: “*Filhakika Behcet Bey’in terakkiyât-ı elektrikiyyesi şâyân-ı ehemmiyet bir bahisdir. Lakin evvel elektrik nedir? Ne gibi bir şeydir. Onu anlayalım. Bilmem belki siz buna dair bir şey bilirsiniz. Fakat ben bilemiyorum. Bu sebeple bunun izâhını talep eylerim. Zaten bahsin bu kısmı anlaşılmadıktan sonra diğerinde hiçbir istifâde yoktur.*”³⁹

Bu talep karşılıksız kalmayacak ve Behcet elektriğin icadıyla ilgili tarihsel gelişme sürecini değil ama o gün itibariyle yaklaşık 15 yıl önce gelinen son noktayı özetleyecektir. Biraz daha açacak olursak: elektriğin tarihinin anlatımında Yunanlı Thales’ten başlayıp Oersted, Ampere, Faraday gibi kişilerin çalışmalarını kronolojik olarak vermek yerine bunları geçip 1900 itibariyle güncel denilebilecek 1886’da somutlaştırılmış ışık ve elektrik dalgaları ilişkisinden elektrik kavramını izaha çalışmıştır.

Elektriği anlamlandırabilmek adına, “*Elektromanyetik dalgalar ışık hızıyla yayılıyorsa bu rastlantı değildir, ışığın kendisi de bir elektromanyetik dalgadır*” diyerek teorik temeli atan James Clark Maxwell ile bunun deneysel ispatını Ekim 1886’da yapan Alman, Heinrich Hertz’tir⁴⁰. Bu iki isim metin içinde kullanılarak şöyle bir izah yapılır:

³⁷ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 21 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-5”, s. 5.

³⁸ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 22 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-5”, s. 5.

³⁹ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 22-23 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-6”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 240 (1318/1902-1903), s. 4.

⁴⁰ Claude Allegre, *Herkes Biraz Bilim*, Çev. Ahmet H. Durukal, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, s.157.

“Behcet – Pekâlâ. Size elektriğin ne olduğunu izâh eyleyeyim: yakın vakitlere gelinceye kadar elektriğin ne olduğunu bilen yoktu. İlk evvel bunu izâh eden (Maksvel) isminde bir İngiliz hikmet-şinâsıdır. Maksvel (Maxwell) ziyâ ile elektriğin aynı cins muâşerât-ı tabiye olduğunu fark eylemiş ve bunu riyâziyyat ile de isbât etmişti. Fakat icra-i tecrübeye muvaffak olamadan vefat eyledi. Bilahare bu muvaffakiyet Almanyalı (Hertz)e nasib oldu. Hertz harekât-ı elektrikiyyede ihtizâzât zuhur ettiğini nazar-ı dikkate alarak ihtizâzâtı kabil-i takdir bir hale ifrağa çalışmış muvaffak olmuştur. Bundan sonra ihtizâzât-ı elektrikiyyenin ihtizâzât-ı ziyâiye gibi hat-ı müstakim üzere münteşir olduğunu ve sürat-i intişârıde saniyede 300.000 kilometre bulunduğunu ve ziyâ gibi in’ikâsât kabiliyeti olduğunu isbat eylemiştir. Ziyânın temevvücât-ı esîriyeden münbais olmasına göre elektriğin de öyle olması icâb eyler. Belki ziyâ namında bir müessir-i tabiî bulunmadığını ve ziyânın rü’yetimize yarayan temevvücât-ı elektrikiyyeden ibaret bulunduğunu da farz ve kabul eyleyebiliriz. Mademki ziyâ elektrikten başka bir şey değildir. O halde ziyânın husûle getirdiği âsâr-ı elektrik de meydana getirmesi icâb eder. Filhakikada öyledir. Misâl: fotografya tesîrât-ı ziyâiyyeye aiddir. Halbuki elektrik ile karanlık bir mahalde bir cismin resmi çıkarılabilir.”⁴¹

Bu tanımın akıllarda yaratacağı soruları mümkün olduğunca giderebilmek ve konuyu bir nebze daha netleştirebilmek adına Bedii, Memduh ve Nezih de izaha, soru ve yorumlarıyla katkıda bulunurlar.

“Bedii dedi ki: -verdiğiniz şu izâhât doğruysa hayretimi mûcib oldu. Ziyâ yerine elektriki ikame eyleyebilir isek istifâdelerimiz tezâyüd eyleyecek gibi görünüyor. Misâl: nebâtât tekml için ziyâyâ muhtaçdır. İnsanları da öyle ya ziyâ yerine elektrik kaim olursa nebâtât karanlık yerde de yetişebilecek demektir. Öyle değil mi Behcet Bey?

-Haklısınız dostum! Fakat ne denirse densin elektriğin tamamıyla mâhiyyeti malûm değildir. Burası izâh olunamıyor. Yalnız ziyâ ile müttehid olduğu isbât olunabiliyor. İşte Feridun Bey’in elektrik nedir? Suâlinin cevabı: elektrik ziyâdır. Daha doğrusu ziyâ elektriktir.

⁴¹ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.23-24 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-6”, s. 4-5.

Memduh –(Birden atılarak dedi ki) en doğrusunu ben söyleyeyim mi? Temevvücât-ı esîriye elektriktir.

Nezih –Elektrikin gözümüze tesîr eden nevîi de ziyâdır.

Behcet– İşte mebâhisemizin hülâsasını Memduh ve Nezih beyler söyleyiverdiler. Evet temevvücât-ı esîriye elektriktir. Ve elektrikin gözümüze tesîr eden nevîi de ziyâdır.”⁴²

Giriş seviyesinde bu kadar bilginin yeterli olduğu düşüncesiyle Alaaddin, Behcet Bey’den, artık terakkiyât-ı elektrikiyyeye başlamasını ister. Behcet de bunun üzerine elektriğin hayatı kolaylaştıracağını düşündüğü tüm unsurlarını birer birer sıralar:

“Behcet – Evet terakkiyât-ı elektrikiyye bu parlak cümle karşısında insan neler tahayyül etmiyor. Elektrik şimendüferleri, tramvayları, vapurları, otomobilleri, saatler, ziyâlar, telgraflar, telefonlar, foto telgraflar... ve daha bir âlâ şeyler göz önüne geliyor. En ziyâde elektrike ehemmiyet verenler Amerikalılar. Her işlerini ona gördürmek istiyorlar. Eminim ki muvaffak da olacaklardır. Şimdi makinaların sa’y-i beşere ne derece fâidesi olduğunu kuvve-i beşere ne kadar yardım eylediğini ve adeta ufak bir nezâret zahmetiyle koca işler görülmekte bulunduğunu düşünür de elektriki de buna kıyas eylesek ileride sa’y-i beşerin büsbütün sıfıra tenzil eyleyeceğini ve bütün işlerimizi elektrike tevdi eyleyebileceğimizi anlamakta suûbet çekmeyiz. Filhakika bugün Amerikalıların ortalığını süpüren, tahtalarını silen, kunduralarını temizleyen, yemeklerini pişiren, lambalarını yakan, tereyağlarını süten çıkartan, hamurlarını yoğuran, buğdaylarını öğüten, ütülerini ütüleyen velhâsıl her işlerini gören Elektriktir. İşte şu hali tamam eyleyecek olursak artık hizmetkârlara, işçilere ve daha birçok kimselere lüzum kalmayacağı ve en birinci ihtiyacımız elektrik fabrikalarına kadar gitmek zahmetini ihtiyâr ile abone yazılmak ve hanelerimizin derûnunu su ve havagazı borularına terdiften elektrik nakilleriyle tezyîn eylemek olacağı bedihîdir.”⁴³

⁴² Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.25-26 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-6”, s. 5.

⁴³ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 26-28 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-7”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 241 (1318/1902-1903), s. 4.

Ancak bu noktada diğer karakterlerden hiçbiri sormamasına rağmen Behcet akıllara gelebilecek “hiç zararı yok mu?” sorusunu da cevaplandırma gereği hisseder:

“Fakat bu hususta gözü yıldırان bir şey varsa o da elektriğin tehlike-i azîmesidir. Misâl: Newyork şehrini örümcek ağı gibi kaplamış olan milyonlarca teller üzerinden o kadar müthiş ve 2000 volta kuvvetinde şedid cereyânlar geçiyor ki ufak bir temas ile mev-ti vücûda getirirler. Elektrik tehlikelerine şimdiye kadar birçok kişiler kurban olmuşlardır. Bunlara en birinci misâl: sigarasını bir elektrik lambasından yakmak isteyen bir adam ile telgraf tellerini düzletirken kapıldığı cereyân-ı şedidin tesîriyle tutuşup göz önünde yanan telgraf memurudur.”⁴⁴

Diğer karakterlerden hiçbiri zararlar hususunda soru sormadıkları gibi kendiliğinden anlatmaya başlayan Behcet’in sözü Nuri tarafından kesilir:

“Nuri- Deminden elektriğin vücûda getirdiği şeyleri sayarken bir de foto telgraf dediniz. Acaba acele ile yanlış mı söylediniz? Fotografa mı diyecekdiniz? Çünkü deminden elektrikle de fotoğraf oluyor demiştiniz?”

-Hayır, foto telgraf yani ziyâ-ı elektriki vâsıtasıyla muhâbere esası pek sadedir. Gemiler arasında geceleyin muhâbereyi temin eyler. Birçok elektrik lambaları sıra ile dizilmiştir. Her bir elektrik lambası bir düğmeyi hâizdir. Lambaları yakıp söndürmek bu düğmeler vâsıtasıyla olur. Şimdi bu lambalardan iki veya üç iş’âl edildikte uzaktan nokta ve yirmisi hat gibi görünür.

-Ha anladım! Demek asıl telgrafta olduğu gibi lambalardan teşkil edilen bu hat ve noktalar elifbâya tatbik olunacak.”⁴⁵

Ardından yazar, elektriğin yaptığı faydalı işlerin akıl almazlığına vurgu yapma ihtiyacı ile sözü Alaaddin Bey’e verir.

“Alaaddin Bey dedi ki:

-Savan!⁴⁶... Haydi elektrik ile müteharrik bir makine yapılarak buğday öğütölsün, sütten tereyağı çıkarılsın, hamurlar yoğurulsun,

⁴⁴-Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 28-29 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-7”, s. 5.

⁴⁵ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.29-30 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-7”, s. 5.

bunlara aklım erer. Fakat elektrik nasıl tahta siler, ortalık süpürür, kunduraları temizler? Buna bir türlü akıl ermiyor.

-Pek sade. Misâl: kapınızın önünde elektrikle müteharrik, bir mihver etrafında devr eyleyen fırçalar var değil mi? Kunduranızı iki fırçanın ara yerine kor ve cereyânı sevk eylersiniz. Fırçalar dönerek kunduranızı temizler. Süpürgeler de böyle cereyân elektriki ile hareket eyliyor.

-Hakikaten acayip şey.”⁴⁷

Bu esnada saatin geç ve yollarının uzun olduğu gerekçesiyle misafirler kalkar. Bir dahaki görüşmelerinde konuyu tamamlamak üzere sözleşirler. Ev sahibi Alaaddin Bey ise sohbetten gayet memnun olduğu için yarıda kalmasına üzülür. Anlatılanları düşündüğü sırada birden kapı açılır ve elinde bir gümüş tepsi ile uşak içeri girer. Tefekkürünün de yarıda kesilmesine kızan Alaaddin Bey, uşağa hiddetle ne istediğini sorar. Uşak, kendisini mutlaka görmek istediğini söyleyen birinin kapıda beklediğini söyler ve bu kişinin verdiği kartı tepsi ile uzatır. Merakla karta sarılan Alaaddin “Elektrik” yazısını görür görmez hayret ve öfke ile kendisiyle alay ettiğini düşündüğü uşağı azarlamaya başlar⁴⁸.

Bu sırada kapı açılır. Güzel çehreli bir genç gülümseyerek ellerini uzatmış olduğu halde kendisine doğru ilerleyerek şöyle der: “-Sizi korkut-tum değil mi? Kusurumu af eyleyiniz. Bi-gayr-i hak hizmetkârınızı tekdîr etmekte olduğunuzu işitince bilâ ruhsat buraya girmeye ve hakikat-i hâli beyân etmeye mecbûriyyet hissettim. Bu cihetle de af taleb eylerim. Kart bendenizindir. Ve filhakika da ismim elektriktir. Sizinle terakkiyât-ı elektrikiyye bahsini itmâma geldim.”⁴⁹

Alaaddin, büyük bir şaşkınlık içinde teşekkür eder fakat kendisine uzatılan eli bir türlü sıkamaz. Zira ismi elektrik olan bu adamın elinden cereyana kapılacağını zannetmektedir. Bunu anlayan genç adam gülümseyerek açıklamada bulunur:

⁴⁶ Fransızca Savant:Alim, bilgin.

⁴⁷ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.30-31 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-7”, s. 5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-8”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 242 (1318/1902-1903), s. 4.

⁴⁸ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 32-33 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-8”, s. 4-5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-9”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 243 (1318/1902-1903), s. 4.

⁴⁹ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.33-34 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-9”, s. 4.

“-Zanneder isem, dedi. Garip ismim sizi pek korkuttu. Fakat sizi bu derecelerde ızdırıp içinde bırakmayı istemem. Bu sebeple hakikati söyleyivereyim: benim asıl ismim elektrik değildir. Lakin her hususu, bütün işlerimi ona gördürdüğüm her şeyde daima muayyen daima müessir olarak onu tanıdığım, velhâsıl elektrikten başka hiçbir müessir-i tabîi ile iş görmediğim cihetle ismime böyle bir mahlas tardifini münasip gördüm. Bahusus zat-ı âlileri gibi muhibb-ül fen bir gencin huzurunda terakkiyât-ı elektrikiyye hakkında bir iki söz söyleyebilmek şerefine mazhar olabilmek için de böyle bir nam ile gelmiş ve merakınızı davet etmiş olmaklık icâb ederdi. Bu teminâtım üzerine, şimdi sizden kemâl-i emniyetle elimi sıkmağınızı ve beni en birinci dostlarınız meyanına idhâl etmeliğinizi recâya cüret eyleyebilirim sanırım.”⁵⁰

Alaaddin hala mütereddid olmakla birlikte cesaretle kendisine uzatılan bu nazik eli sikar. Uşağa dışarı çıkmasını işaret ettikten sonra gence kendisini dinlemeye hazır olduğunu belirtir. Yüz defa anlatmaktansa bir defa görmenin daha faydalı olacağını söyleyen genç, Alaaddin Bey’den kendisini takip etmesini ister. Nereye gideceklerini merak eden Alaaddin Bey’e:

“-Öyle bir yere ki orada müessir yalnız elektriktir. Ne tarafa baksanız size elektrik görünecek. Hangi şeyin aslını, mâhiyyetini öğrenmek istesiniz onda mutlaka elektrikin ufak bir şemasını olsun bulacaksınız. Gördüğünüz her şey size elektrikin ne kadar azîm bir kuvvet olduğunu ve insanların ondan ne yolda istifâde eylediklerini gösterecek. Velhâsıl öyle bir yer ki hep elektrikten mürekkeb olacak.”⁵¹

Bu izah, zaten konunun meraklısı Alaaddin’in, gencin peşi sıra yola koyulmasına yetecektir. Evden çıkıp bir vadi boyunca ilerleyen ikili, bir müddet sonra uzaktan büyük bir ışık kümesi görürler. Sabah mı oldu güneş mi doğdu diye düşünen Alaaddin bahsedilen yere yaklaştığını öğrenir. Akabinde elektrikle aydınlatılan geniş bir alana varırlar. Karşılarında elektrikle aydınlatılmış bir bina vardır. Binanın önünde de

⁵⁰ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.35-36 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-9”, s. 4-5.

⁵¹ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.38 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-9”, s. 5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-10”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 244 (1318/1902-1903), s. 4.

bir tren durmaktadır. Genç, Alaaddin'e bunların alüminyumdan imal edildiğini, o gün için temini son derece masraflı olan alüminyumun böyle bol kullanımını sağlayanın ise üretiminde elektrik kullanımı olduğunu ifade eder. Ardından doğrudan Woehler, Saint Glair-Deville gibi bu alanda çalışma yapmış kişilerden bahseder⁵². Ancak 1825'te alüminyumun ilk ayıran kişi olan Oersted ve 1886'da elektrik kullanarak alüminyumun maliyetini ucuzlatan Fransız Metalürji uzmanı Paul Louis-Toussaint Heroult'tan bahsetmemektedir⁵³.

İstasyonun önüne geldiklerinde yine elektrikle çalışan bir çan ve tren bileti makinesi görürler. Buradan bilet alıp trene binerler. Önündeki deliğe para atılan makine, atılan paraya göre farklı kompartıman biletleri vermektedir. Alaaddin, ilk kez gördüğü makine için şark kurnazı tavrıyla, 3. sınıf bileti alıp 1. sınıfın kapısından geçilip geçilemeyeceğini, bir biletle birden fazla kişinin binip binemeyeceğini merak eder. Genç, biletlerin atılacağı deliklerin farklılığını ve kapıların hızlı kapanma özelliklerini ileri sürerek bunların mümkün olamayacağını belirtir. Hepsinden önemlisi bu sistemin bilet satıcısına ve kontrolörüne gerek bırakmadığını da ilave eder. Ardından trenle yola koyulurlar. Elektrikle aydınlatıldığı tarlasını yine elektrikli aletiyle şarkılar söyleyerek süren bir çiftçi, buharlı sistem olmadığını anlatmak adına bacasız ve muhtemelen elektrikle çalışan bir fabrika, tren camının mahsulleridir. Ancak asıl dikkat çekici olan trenin akıllara zarar hızıdır. Genç, bu hızı sayılara döker: saatte 250 kilometreden ziyade. Alaaddin'de sorunun ve merakın sınırı yoktur. Peki 250'den 0'a nasıl inilecektir? Cevap sorudan kolaydır: elektriği kesmek. Bu hızla ilerleyen trenin neden sarsılmadığı da Alaaddin'in problemlerindendir. Çözüm ise yine elektriktir: Elektrik kullanılarak rayların birbirlerine lehimlenmiş olmasıdır⁵⁴.

Sabah olur trenden inerler. Biraz ötede duran elektrikli bir arabaya binerler. Araç bir saatlik gezintiye yetecek elektriğe sahip olmakla birlikte

⁵² Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.38-44 ve Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-10", s. 4-5 takiben Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-11", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 245 (1318/1902-1903), s. 4-5.

⁵³ Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, Çev. Elif Topçugül, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.283. ve 401.

⁵⁴ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 44-53 ve Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-11", s. 5 takiben Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-12", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 246 (1318/1902-1903), s. 4-5 takiben Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-13", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 247 (1318/1902-1903), s. 4-5.

bittiği gibi elektrik merkezinde yeniden doldurulabilmektedir. Kastedilen elektrik merkezlerinde, buhar makinesi, şelale ya da bir nehirden yararlanarak elektrik üretilip evlere, fabrikalara, tarlalara, tramvaylara gönderildiği ifade edilmektedir.

Akabinde bir hanenin önünde arabadan inerler. Elektrikli bir asansöre binerek yukarı çıkarlar. Genç adam, Alaaddin’i yaşadığı yer olarak takdim ettiği mükellef bir daireye alır⁵⁵.

Gayet parlak bir surette döşenmiş olan odanın duvarları hep elektrığe ait şeyler ile donanmıştır. Kendisini “elektrik” namıyla takdim etmiş olan genç, misafirini büyük bir izzet ve ikram ile oturtuktan sonra odasında elektrikle çalışan eşyaları ve faydalarını anlatır:

“- Size evvelce her işimi elektrike gördürmekte olduğumu ve bu cihetle kendimi de elektrik namıyla tesmiye eylediğimi söylemiştim. İşte görüyorsunuz ya? Odamın dört tarafında size elektrik görünüyor. Şu saat elektrikle müteharriktir. Hiç kurmaya ayar etmeye ihtiyacı yoktur. O kendi kendine işler. ... Bu saatten herkes evlerine aldığı gibi sokaklarda da vardır. Bunlar, merkezi tarafından hep birden ayar edilirler. Bir senede saat başına edilen masraf dört kuruşu geçmez. Odamı teshîn eyleyen de elektriktir. Elektrik yalnız benim odamı teshîn ile kalmaz. Ütüleri, saç maşalarını kızdıran, matbahlarda yemek pişiren de bu nazenindir. Hanemde tanzifât-ı elektrikiye içinde müteaddid borular var ki derûnunda elektrik vâsıtasıyla def-i taaffün bir hale gelmiş olan deniz suyu cevelân eyliyor ve bunlarla yıkanan abdesthane ve lağımlar derhal hiç muzırr olamayacak bir hale munkalib oluyor. İşte şu gördüğünüz kanepa benim elektrik ile jimnastik trapzam demektir. Onun derûnuna yatar vücuduma bir cereyân elektriki sevk eylerim. Görüyorsunuz ya ne kadar iyi ve sağlam bir vücûda mâlikim. Ben bu kuvveti elektrik ile jimnastik sayesinde kazandım. İşte şu da sularımı tasfiye eden bir alettir.”⁵⁶

⁵⁵ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 53-55 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-13”, s. 5 takiben Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-14”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 248 (1318/1902-1903), s. 4.

⁵⁶ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s.55-58 ve Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-14”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 248 (1318/1902-1903), s. 4-5.

Bu sırada Alaeddin Bey ayağa kalkmış, gösterilenlere merakla bakarken bir şey sormak üzere arkadaşına döndüğü vakit dehşetle bir iki adım geri çekilir. Karşısındaki güzel genç yerine tuhaf bir şey kaim olmuştur ve elindeki bir Leyden Şişesi'nin⁵⁷ düğmesini beynine dokundurmak istiyor gibi üzerine yürümektedir. Hayretinden donakalan Alaeddin soğuk soğuk terler dökerken birden gözlerini açar. Yalısındaki odasında, akşam arkadaşları gittikten sonra uzanmış olduğu kanepesindedir. Kendisine dokunan Leyden şişesi değil uşağın uyandırmak için nazıkçe temas eden elidir. Uşak başucuna dikilmiş, hane halkının kendisini merak ettiğini saatin dörde geldiğini söylemektedir. Gördüğü şeyler, Mösyö Elektrik ile icra ettiği tatlı seyahat, hepsi bir rüyadır⁵⁸.

Sonuç Yerine

Aslına bakılırsa hikayenin bir rüya ile sonlandırılması okuyucunun hayal dünyasını geliştirmeyi hedefleyen bir yayının için ilgi çekici ve gayet başarılı bir tercihtir. Ancak bunun da ötesinde anlatılanların ancak rüyalarda görülebilecek türden mükemmellikte yenilikler olduğu da alt metinde vurgulanmıştır⁵⁹.

Genel itibariyle hikayeye baktığımızda; Osmanlı'nın Batı teknolojisine yönelik bakış açısı ve beklentilerinin temelinde yatan pratik ihtiyaçların karşılanmasına yönelik algıyı destekler nitelikte bir eserdir. Pragmatik bir yaklaşım ile elektriğin gündelik hayatta sağlayacağı kolaylıklar üzerinden okuyucuyu etkilemeye çalıştığı söylenebilir. Sadece faydalı yönler vurgulanmakla kalmamış -tren penceresinden görüldüğü üzere- elektrikli makinesiyle çalışan çiftçiye şarkı söylettirilmesi de teknolojik gelişmelere sahip olmanın vereceği mutluluğun somut hali olarak yansıtılmıştır.

⁵⁷ Leyden Şişesi/Kavanozu/Kabr: Mucidi Pieter van Musschenbroek'in Hollanda'da Leyden Üniversitesi'nde çalışması nedeniyle ismini buradan alan, içi ve dışı metalle kaplı elektrik depolayan kavanoz. (Asimov, *a.g.e.*, s. 196.)

⁵⁸ Ahmed Fâik, *a.g.e.*, s. 58-60. ve Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-15", *Çocuklara Mahsus Gazete*, 249 (1318/1902-1903), s. 4.

⁵⁹ Batı uygarlığını "makina miti" ekseninde okuyan ve bir taraftan başlıca aktörlerinin makina efsanesinin efsununa nasıl kapıldığını anlatırken diğer taraftan makinalaşmanın getireceği olası tehlikelere dikkat çeken değerli bir eser olarak bkz. Lewis Mumford, *Makina Efsanesi*, Çev. Fırat Oruç, İnsan Yay., İstanbul, 1996, 656 s.

Yeniliklerden bahsedilmeden evvel elektrik olgusunun izah edilmeye çalışılması, meselenin kavramsal temelini oluşturulması adına son derece yerinde bir yaklaşım olarak göze çarpmaktadır. Enerji kaynağından teknolojik ürüne giden kurgu, modern teknolojiye ancak modern bilimle ulaşılabilirliğini başka bir deyişle bilim olmadan teknoloji olmayacağı gerçeğini idrak etmede zorlanan Osmanlı için nadir düzeyde bir örnektir⁶⁰.

Eserde adı geçen yenilikler, genelde eserin yayınlandığı tarihe göre güncel olarak nitelendirilebilir. Ancak hikayede açıkça belirtilen 250 kilometre hızla giden trenler, hikayenin yayınından yaklaşık bir asır sonra icat edilebilecektir. Bu yönüyle de fütüristik bir karaktere sahip olduğu pekala söylenebilir. Bu fütüristik yönde şüphesiz Fâik Sabri'nin hayranlığını gizlemediği gibi eserlerini de tercüme ederek yayınladığı Jules Verne'in etkisi mühimdir.

Hikayede yer verilen unsurlar kadar verilmeyenler de dikkat çekicidir. Yenileşme dönemi edebî eserlerinde kullanılan -Felatun Beyle Rakım Efendi örneğinde olduğu gibi- yenilik yanlısının karşısında geleneği savunan muhafazakar bir karaktere yer verilmemiştir. Bu tarz yenilik karşıtı ifadeler kuracak bir karaktere yer verilmemesinde muhtemelen hedef kitle konumundaki çocukların söz konusu unsurlardan etkilenecek istenmeyen sonuçların doğabileceği düşüncesi yatmaktadır. Hatta hikayede elektrik kullanımının yol açabileceği zararlar da bir iki cümle ile geçiştirilip önemsiz, kayda değer olmayan, teferruat havasında verilmiştir.

Dikkat çeken bir diğer husus ise, teknolojik unsurların aşılması değil erişilmesi gereken hedefler olarak gösterilmiş olmasıdır. Dolayısıyla eser, üreten, daha iyisini daha yenisini ortaya koymaya çalışan nesil olma

⁶⁰ Tekniğin egemenliğinin geri döndürülemez biçimde hayatın tüm alanlarına yayılışını irdeleyen özgün bir eser için bkz. Jacques Ellul, *Teknoloji Toplumu*, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul, 2003, 471 s. Ayrıca ve bilhassa birinci bölümünde (45-108. sayfalar arası) Goethe'nin Faust'u üzerinden modernleşme sürecini ve dinamiklerini muazzam biçimde analiz eden Berman'ın eseri gözden kaçırılmamalıdır. Bkz. Marshall Berman, *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor*, Çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker, İletişim Yay., İstanbul, 1994. 447 s. Berman'ın da alıntuladığı Karl Marx'ın, teknolojinin gelişimini evrimci bir yaklaşımla izahının eleştirisi için bkz. George Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, Çev. Cem Soydemir, Tübitak Yay., Ankara, 1996. (Özellikle 279-293. sayfalar arası.)

yönünde telkinde bulunmadığı gibi tüketici toplum yapısını körükler niteliktedir.

Neil Postman'ın deyimiyle; “*Çocuklar göremeyeceğimiz bir zamana gönderdiğimiz canlı mesajlardır.*”⁶¹ İşte bu açıdan Fâik Sabri, söz konusu canlı mesajlara modern teknoloji kullanımı fikrini yükleme çabası sergilemiştir. Başka bir deyişle, Jules Verne hikâyelerinin etkisiyle büyüyen Fâik Sabri, döneminin genç neslini kendi hikâyeleriyle benzer biçimde etkilemeye çalışmıştır. Dolayısıyla eser, yenileşme sancıları yaşayan toplumun istikametini Batı olarak tayin eden bilhassa Batı Teknolojisini yücelten dönem neşriyatının, genç nesli hedef alan ilgi çekici örneklerinden biri olarak nitelendirilebilir⁶².

Aslına bakılırsa çocuğa hitap eden bu yazı ve üzerine yapılan değerlendirmeler, pekâlâ toplumun geneline de uyarlanabilir. Zira batılılaş-ması/aydınlatılması gereken halk, yenilikçinin gözünde yetiştirilmesi/yol gösterilmesi gereken çocuktan farksızdır.

Son aşamada akla bazı sorular gelmektedir: Genç beyinlere atılan bu tohum acaba ne ölçüde yeşermiştir? Kimleri nasıl etkilemiştir? Şüphesiz yanıtlar ayrıntılı bir çalışmayla dahi zor verilir. Ancak yine de bu hususlarda fikir verebilecek bir örnek bulunmaktadır.

1891-1971 yılları arasında yaşamış, Türk edebiyatında eserleriyle önemli bir yer edinmiş, geniş bir okuyucu kit'esine ulaşmış ve hala okunan, Beş Hececiler grubunun üyesi, Mösyö Elektrik yayınlandığı sırada 8-9 yaşlarında bir çocuk olan Halit Fahri OZANSOY, anılarında, Çocuklara Mahsus Gazete'den ve Fâik Sabri'den şu şekilde bahsetmektedir:

“Fâik Sabri o zamanlar iki haftalık gazete yayınlardı. Bunların biri <<Çocuklara Mahsûs Gazete>>, diğeri de <<Hanımlara Mahsûs Gazete>> idi. Ben bilhassa ve pek tabii olarak <<Çocuklara Mahsûs Gazete>>nin çok meraklı ve heyecanlı bir küçük

⁶¹ Neil Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, Çev. Kemal Inal, İmge Yay., Ankara, 1995, s.1.

⁶² İkinci Meşrutiyet basını ile sınırlı olmakla birlikte süreli yayınlar üzerinden modernleşme algısını okuyan müstesna bir çalışma için bkz. Palmira Brummett, *İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, Çev. Ayşen Anadol, İletişim Yay., İstanbul, 2003. Bilhassa teknolojik araçlara bakış açısını örneklerle ortaya koyduğu onuncu bölüm: “Teknoloji, Taşıtlar ve ‘Modern’ Sokaklar”, s.457-496.

okuyucusu idim. *O gazetede hayalimi uzak diyarlara sürükleyen hikâyeler ve çocuk romanları bulurdum. Ekserisi seyahat edebiyatından seçilerek dilimize çevrilmiş olan bu yazıları o tarihte kim bilir benim gibi okuyan daha ne kadar çocuk vardı.*”⁶³

KAYNAKÇA

- Ahmed Fâik, *Mösyö Elektrik*, İstanbul, 1318/1902-1903.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-1”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 234 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-2”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 235 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-3”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 236 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-4”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 238 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-5”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 239 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-6”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 240 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-7”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 241 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-8”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 242 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-9”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 243 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, “Mösyö Elektrik-10”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 244 (1318/1902-1903), ss. 4-5.

⁶³ Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Çevremde*, Sümerbank Kültür Yay., Ankara, 1970, s.74.

- Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-11", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 245 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-12", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 246 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-13", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 247 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-14", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 248 (1318/1902-1903), ss. 4-5.
- Ahmed Fâik, "Mösyö Elektrik-15", *Çocuklara Mahsûs Gazete*, sy. 249 (1318/1902-1903), ss. 4.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî (DH.MKT.), Dosya No:609, Gömlek No:17, 7 Şaban 1320/9 Kasım 1902.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî (DH.MKT.), Dosya No:669, Gömlek No:70, 17 Receb 1320/20 Ekim 1902.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF.MKT.), Dosya No:652, Gömlek No.40, 9 Cemaziyelevvel 1320/14 Ağustos 1902.
- Ahmed Mithat, *Fennî Bir Roman Yahud Amerika Doktorları*, İstanbul, 1305(1889-1890).
- Alagöz, Cemal Arif, "Ölümü Dolayisiyle: Fâik Sabri Duran", *Ulus*, (10 Mayıs 1943), ss. 2.
- Allegre, Claude, *Herkese Biraz Bilim*, Çev. Ahmet H. Durukal, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
- Asimov, Isaac, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, Çev. Elif Topçugil, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Basalla, George, *Teknolojinin Evrimi*, Çev. Cem Soydemir, Tübitak Yay., Ankara, 1996.
- Bayrak, M. Orhan, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, Küll Yay., İstanbul 1994.

- Berman, Marshall, *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor*, Çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker, İletişim Yay., İstanbul, 1994.
- Brummett, Palmira, *İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, Çev. Ayşen Anadol, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- Daniş, "Kuvve-i Elektrikiyye", *Mecmua-i Fünûn*, nr. 24, Zilhicce 1280 (Mayıs / Haziran 1864, ss. 483-487.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005.
- Duran, Fâik Sabri, *Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu*, Akşam Matbaası, İstanbul 1935.
- Duran, Fâik Sabri, *Jül Vern (Jules Verne) Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932.
- Ellul, Jacques, *Teknoloji Toplumu*, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul, 2003.
- Gövsâ, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yay., İstanbul 2005.
- Jusdanis, Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay. İstanbul, 1998.
- Jusdanis, Gregory, *Kurgu Hedef Tahtasında Edebiyatın Savunusu*, Çev. Çiçek Öztekin, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul, 2012.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay., İstanbul 2006.
- Küçük, Sena, "İlk Türkçe Çocuk Dergileri ve 'Çocuklara Mahsus Gazete'", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, 2010, s. 221-257.
- Küçük, Serhat, "Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşılaşması: Elektrik Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2013, s. 161-185.
- Kür, İsmet, *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1991.

- Mumford, Lewis, *Makina Efsanesi*, Çev. Fırat Oruç, İnsan Yay., İstanbul, 1996.
- Namık Kemal, *Mukaddime-i Celâl*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniye 1305(1888-1889).
- Okay, Cüneyd, *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, Kitabevi Yay., İstanbul 1999.
- Ozansoy, Halit Fahri, *Edebiyatçılar Çevremde*, Sümerbank Kültür Yay., Ankara 1970.
- Postman, Neil, *Çocukluğun Yokoluşu*, Çev. Kemal İnal, İmge Yay., Ankara, 1995.
- “Tahdis-i Nimet”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, sy. 1, 9 Zilhicce 1313(9 Mayıs 1312/21 Mayıs 1896), ss.1.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.2., Dergah Yay., İstanbul 1977.
- Ülgener, Sabri F., *Żihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Derin Yay., İstanbul, 2006.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, Haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.

Çeviri:

GAYRİ MÜSLİM TARİHÇİLERİN İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARINDAKİ RİVAYETLERİ KULLANMASI*

YEHOSHUA FRENKEL**

Çeviren: NUH ARSLANTAŞ***

İslâmiyet'in doğuşuyla ilgili rivayetlerin derlenmesi ve aktarılması ile bu yeni din ve [fetihlerle karşılaştığı] komşu [gayri müslim] topluluklar arasındaki ilişkiler, halifeliğin erken dönemlerinden itibaren Müslüman müelliflerin çok fazla ilgi duyduğu konular olmuştur. [Diğerini] öğrenme ve öğretmeye yönelik bu ilginin, Müslümanlara özgü bir durum olmadığı da belirtilmelidir. Yahudi ve Hristiyan kaynaklarda yer alan İslâmî rivayetlerden, böyle bir ilginin gayri müslim topluluklarda da var olduğunu anlıyoruz. Arapça, Yahudice-Arapça (*Judeo-Arabic*) İbranice veya Süryanice kaleme alınan bu metinler, Müslümanlara ait rivayet geleneğinin bariz etkilerini yansıtmaktadır.

Elinizdeki araştırmada bazı tarihî rivayetlerden hareketle '*halifelîğe ait geniş coğrafyada belli-başlı merkezlerdeki zengin insan mozaiğini oluşturan değişik cemaatlerin, Arap-İslâm bir arada yaşam kültürü ile birlikte gelişme gösterdiği*' şeklinde bir tez ispat edilmeye çalışılacaktır. Söz konusu olgu, esasen, halifeliğin Yakın Doğu'ya tam anlamıyla hakim olması, halifeliğin idaresinde olan halkın, İslâm'ı tartışmasız hakim bir güç olarak kabulü, kutsal

* "The Use of Islamic Materials by Non-Muslim Writers" adlı bu makale, *The Convergence of Judaism and Islam* [eds. Michael M. Laskier-Yaacov Lev, 2011, s. 89-108] adlı kitapta yayınlanmış olup tercüme University Press of Florida'nın çevirene verdiği özel izinle hazırlanmıştır.

** Dr., Hayfa Üniversitesi (İsrail), Beşerî Bilimler Fakültesi, Ortadoğu Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: yfnewmail@gmail.com; <http://mideast.haifa.ac.il/staff/frenkel.htm>

*** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi (İstanbul), İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. E-posta: narslantas@marmara.edu.tr; <http://ilahiyat.marmara.edu.tr/>

İslâm tarihinin muteber hale gelmesi ile mekân¹ ve kimlik duygusunun tekamül edip gelişmesinden sonra meydana gelmiştir. İslâm egemenliğinin (veya üstünlüğünün) kabulü Müslümanlara özgü bir tavır olmayıp İslâm hakimiyetinde yaşayan bütün dinî topluluklar için geçerlidir.

Geçmişe ait rivayetlerin müelliflerin kimliği ile mensup oldukları dinî cemaatlerin çıkarlarını yansıttığı konusunun tartışılacağı bu araştırma, cemaatleri ilgilendiren konulardaki rekabete de ışık tutmaktadır. Kronik yazarlarının kendi toplumsal konumlarını güçlendirmek için ellerinden gelen her şeyi yaptıkları bilinmektedir. Bu durum Müslüman, Yahudi veya Hristiyan, dinî ve millî aidiyeti ne olursa olsun, müşterek kimlik ve iddialarını güçlendirmek isteyen her müellifi, yaygın tarihî rivayetlerin karşıt anlatımlarını üretmeye sevk etmiştir. Tarihî metinlerin yanlış yorumlanması üzerine sıkı bir odaklanma ile Bereketli Hilâl (*Fertile Crescent*) coğrafyasında Müslümanlarla *ehl-i kitap* arasındaki etkileşim ortaya çıkarılabilir ve bu rivayetlerin siyasî ve toplumsal söylemlerdeki rolü hakkında birtakım nazariyeler (*hypothesize*) ortaya koyabiliriz.

Elinizdeki çalışmada yukarıda öne sürülen tezi desteklemek amacıyla Müslüman, Yahudi ve Hristiyan kaynaklarda bahsi geçen bazı önemli olaylarla ilgili tarihî rivayetler sıralanarak belli bir sonuca ulaşmaya çalışılacaktır.

İslâm Halifeliğinin Ortaya Çıkışı

Bizans ve Sâsânî ordularına karşı kazanılan [Müslüman] Arap zaferleri ve İslâm halifeliğinin ortaya çıkışı (M. 660), Batı Asya ve Kuzey Afrika'nın beşerî, kültürel ve dinî haritasında çok önemli değişikliklere sebep olmuş; geçmiş imparatorlukların ardından yeni bir siyasî ve sosyal düzen ortaya çıkmıştır. Asırlardır kendilerini insanlık medeniyetinin koruyucusu ve gerçek inananlar olarak gören, Arap kabilelerini ise çölden çıkan bar-

¹ Burada “mekân” (*place*) ifadesi ile “sosyal sürecin meydana geldiği yer” şeklinde bilinen anlamından ziyade, “siyasî, idarî, dinî ve kültürel kayıtların naklini sağlayan toplumsal çevre”nin kast edildiği belirtilmelidir. Bu rolü ile özel bir konuma sahip olan “mekân” ve “manzara”, sadece yazılı kaynaklarda değil, popüler uygulama, tutum ve davranışlarda da kendini gösterir. Bkz. John Agnew, “Representing Space: Space, Scale and Culture in Social Science”, *Place/Culture/Representation*, ed. James Duncan-David Ley, London: Routledge 1993, s. 251-271.

bar düşman olarak niteleyen bu topluluklar, bir anda kendilerini şeytanî güçler[1] olarak telakki ettikleri insanlar tarafından idare ediliyor konumunda bulmuşlardır².

Yüzyıllardır medenî dünyadan soyutlanmış olarak yaşayan Araplar, Batı Asya ve Kuzey Afrika'nın yeni yöneticileri haline gelseler de (M. 650), kendilerini önemli sayıda Hristiyan, Mecusî, Yahudi ve diğer dinî ve etnik topluluklar arasında azınlık halinde bulmuşlardı. Bu koşullar altında Müslüman halifeler akıllıca bir politika izleyerek fethedilen yerlerin halklarını zorla Müslümanlaştırma yoluna gitmediler; aksine bu halkların İslâm hakimiyetinde varlıklarını devam ettirmeleri için her türlü kolaylığı sağladılar. Müslüman yönetim ve kutsal hukuk (*şeriat*), gayri müslimlere eski inanç sistemleri ile dinî pratiklerini uygulama ve koruma imkânı vermişti. Öte yandan [gelişen şartlara uygun olarak] yapılan idarî düzenlemeler de Bereketli Hilâl'de yaşayan Yahudi ve Hristiyan cemaatlerin İslâm hakimiyetinde varlıklarını devam ettirmelerine imkân sağlamıştır. Bu uygulamaya göre gayri müslim cemaatler İslâmiyet'i [ve Müslümanları] hakim bir güç olarak kabul edecek ve halifeliği temsil eden yöneticilere [belli oranda] baş vergisi (*cizye*, *cevâlî*) ödeyeceklerdi³.

Ehl-i kitap (*kitâbiyyûn*) grupların liderleri, kendi cemaatlerinin aşağı bir statüde olduğunu, daha baştan kabul etmişlerdi. Gayri müslim nüfusun

² Ahd-i Atik'te yer alan "Tanrı'nın meleği [Hacer'e] 'İşte hamilesin ve bir oğul doğuracaksın; adını Yışma'el koy; çünkü Tanrı duanı kabul etti. [Oğlun] asi biri olacak. Onun eli herkese, herkesin eli de ona karşı olacak. O, diğer kardeşlerinin üstünde olacak" pasajı (Tekvin 16/11-12), bazı Hristiyan müellifler tarafından İslâm halifeliğinin ortaya çıkışı ve Bizans İmparatorluğu'nun bertaraf edilişi olarak yorumlanmıştır. Bkz. Andrew Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool University Press 1993, s. 230 ve 581. not.; Walter Emil Kaegi, "Initial Byzantine Reaction to the Arab Conquest", *Church History* 38 (1969), s. 140, 143, 146; H. W. Bailey, "To the Zamasp-Namak", *BSOAS* 6 (1930-31), s. 55-56, 582, 73. not; Robert H. Hewsen, "The Geography of Pappus of Alexandria: A Translation of the Armenian Fragments", *Isis* 62 (1971), s. 202, 71. not.

³ Müslüman hukukçular bu vergiyi Kur'an'daki Tevbe sûresinin 29. âyeti ile temellendirir. Konu ile ilgili bkz. U. Rubin, "Qur'an and Poetry", *JSAI* 31 (2006), s. 139. Bu araştırmada konuyla ilgili erken dönem literatürde yer alan bilgilerin güzel bir özeti yapılmıştır. Ayrıca bkz. Makrizî, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyade, Kahire: Matba'atü Dâru'l-Kütüb 1934, I, 712. Burada Kahire'de 682/1283-1284 yılında toplanan *cizye* vergisi hakkında bilgi verilmiştir. Kıptilerin ve Yahudilerin Dârü'l-'Adl'e [Hükümet Merkezi] gelerek Memlûk bürokratlarının da hazır bulunduğu bir sırada *cizye* vergilerini takdim ettikleri belirtilir.

çoğunluğunun İslâm'ın kurumsal yapısını reddettiğine dair kayda değer bir bilgi bulunmamakta; hatta bunun tersi bir tavrın yaygın olduğu görülmektedir. (Bu bağlamda) yerel halktan (*müvelledûn*) Müslüman fâtilhlerin safına katılmak isteyenler, bunlarla daha çabuk kaynaşabilecekleri ordugâh şehirlerine (*emsâr*) yerleşmek suretiyle yapabilirlerdi⁴. Ayrıca Emevîler (660-750) kitlesel ihtidaların⁵, özellikle de göç ve din değiştirmeler sebebiyle ortaya çıkabilecek ekonomik problemlerin önüne geçebilmek için birtakım hukukî çözümler geliştirmişlerdi⁶. Bu (düzenlemeler), kitlesel asimilasyonlara kapı da aralamıştı.

Öte yandan Abdülmelik'in (hilâfeti: 685-705) halifeliğin idari yapısının Araplaştırılmasına yönelik bir takım faaliyetleri derin dilbilimsel devrim etkisi yaratmıştır. 20-30 yıl gibi kısa bir süre içerisinde Arapça, daha önce Bereketli Hilâl'de yaşayan halklar tarafından kullanılan dillerin [Aramîce ve Süryanîce] yerini almış; neticede İslâm topraklarının merkezi, özellikle de halifeliğin önemli şehirleri, yeni bir Arap-İslâm medeniyetinin gelişip yayılmasına şahit olmuştu⁷. Yeni medeniyet sadece Arap kabileleri değil, Yahudi ve Hristiyanlar da dahil bu bölgelerde yaşayan çok farklı kültürleri de kendine bağlamıştı⁸.

⁴ Konu ile ilgili olarak bkz. Khalil Athamina, "Arab and Muhajirun in the Environment of Amsar", *Studia Islamica* 66 (1987), s. 10.

⁵ *Cizye* ile *harâc* arasındaki ayrımın kesin çizgilerle belirlenememesi bazı problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Konu ile ilgili olarak bkz. Câsir b. Halil Ebû Sâfiye, *Berdîyyât Kurre b. Şerîk el-'Absî*, Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye 2004, s. 121-123; Hamilton A. R. Gibb, "The Fiscal Prescript of al Umar II", *Arabica* 2 (1955), 1-16; Azeddine Guessous, "Le Rescrit Fiscal de Umar b. Abd al-'Aziz: Une Nouvelle Appreciation", *Der Islam* 73 (1996), s. 113-137.

⁶ Taberî, *Tarîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden: Brill, 1879/yeniden nşr. 1964, II, 1353-1354, 1507-1510.

⁷ Konu ile ilgili olarak bkz. Bailey, "To the Zamasp-Namak", *BSOAS* 6 (1930), s. 56 (§ 13); Sidney H. Griffith, "Anthony David of Baghdad, Scribe and Monk of Mar Sabas: Arabic in the Monasteries of Palestine", *Church History* 58 (1989), s. 19; a.mlf., "From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods", *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), s. 24-29.

⁸ Bkz. Joshua Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, 3. baskı, Jerusalem: Ben-Zvi Institute 1999, s. 4, 34-41; Norman Ruth, "Jewish Reaction to 'Arabiyya and the Renaissance of Hebrew in Spain", *Journal of Semitic Studies* 28 (1983), s. 64-66.

Gayri müslim cemaatler ile egemen İslâm arasındaki ilişkilere dair Yahudi ve Hristiyan kültüre ait rivayetlere geçmeden önce, İslâm fetihleri (*fütuhât*) hakkında yazan Müslüman müelliflerin çok rağbet ettiği bazı hikâyelere işaret etmek yerinde olacaktır. Çoğu uydurma olan bu tarihî rivayetlere Yahudi ve Hristiyanların İslâmiyet'in ilerlemesindeki rolleri ile ilgili bazı anekdotlar iliştilmiştir. Polemiğe açık bir yönü de olan bu rivayetler, Müslüman müellifler tarafından sadece İslâmiyet'in gerçekliğini ve son [ekmel] din olduğunu ispat için değil, diğer dinlerin doğruluk ve geçerliliğini ret; hatta bu dinlerin esasta İslâmiyet'e düşman olduklarını ispat amaçlı da kullanılmıştır.

İslâmî rivayetlerde İslâmiyet'in ortaya çıkışı ile ilgili olarak *ehl-i kitabın* bu gelişme ve şekillenme dönemindeki rolüne dair birbirini tamamlayan iki farklı anlatım tarzı bulunmaktadır. Her iki tarzda da kadîm ilahî dinlere, yeni misyonu, yani İslâmiyet'i meşrûlaştırma gibi bir görev yüklenmiştir. Bu tarzların ilkinde Yahudiler ve Hristiyanlar olumsuz ve yalanlanabilir yönü; diğerinde ise fetihler sırasında ilerleyen Müslümanlarla işbirliği yaptıkları şeklinde olumlu yönleri ile tanıtılmıştır. Bu anlatımlarda gayri müslimler hakkında güvenilirmez oldukları şeklinde bir tablo çizilmesine karşın, Hz. Muhammed'in mesajını teyit eden şahitler olduklarına dair bilgilere de yer verilmiştir.

Bazı Müslüman müellifler *ehl-i kitabı* gerçeği bilen, ancak bu gerçeğe boyun eğmekten kaçınan kimseler olarak takdim etmişlerdir⁹. *Ehl-i kitaba* bu bakışa, *siyer* (Hz. Muhammed'in hayatından bahseden kitaplar) ve Kur'ân üzerine yapılmış değişik tefsir literatüründe, özellikle de *siyerin* Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hristiyanlarla mücadelesinin anlatıldığı kısımlarında oldukça sık rastlanır¹⁰. Bu insanların [*ehl-i kitabın*] Hz. Mu-

⁹ Öyle anlaşıyor ki yerel halkların bu rolü, [Hz.] Muhammed'in vefâtı ile sona ermemiştir. Rivayete göre Dimâşk'ta yaşayan bir keşiş, Abbâsîlerin istikbalde vukû bulacak zaferlerini Latince bir kitabeden okuyarak kehanette bulunmuştur. Bkz. İbn Tolon es-Salihi, *Kurretü'l-'Uyûn fî Ahbâri Bâb Cîrun*, nşr. Salahaddin Müneccid, Dimâşk 1964, s. 8 (İbn 'Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimâşk*'ından naklen).

¹⁰ Bkz. Mahmoud Ayoub, *The Qur'an and Its Interpreters: The House of Imran*, Suny Press 1992, s. 296 (Taberî'den naklen); Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye 1421/2000, s. 53; Moshe Gil, "Religion and Realities in Islamic Taxation", *Israel Oriental Studies* 10 (1980), s. 21-25. Gil, bu tür edebî rivayetleri güvenilir olarak kabul etmekte ise de biz bu görüşte değiliz.

hammed'in gelecekte gönderilecek peygamber olduğuna dair yazılı bilgi ve delillere sahip oldukları, ancak bu bilgileri ört-bas ettikleri söylenmiştir. Üstelik bunlar (aynı literatürde) Tanrı Elçisi'nin (*Resûlullah*) misyonunu inkâr eden muhaliflerden öte, bu misyonla açıkça mücadele eden düşmanlar olarak tanıtılmıştır¹¹.

Yahudilerle ilgili yukarıda anlatılanlara uygun betimlemelerden biri, Hz. Muhammed'le Kaynuka' oğulları kabilesine mensup Abdullah b. Selâm arasın-da geçen bir diyalogda yer almaktadır¹². Bu konuşmada Yahudi [dinî] lider [Hz.] Peygamber'i Yahudilerin [işlerine gelmediğinde] iftira atmaktan (*büht*) çe-kinmeyen kimseler oldukları konusunda uyarır¹³. [Yahudilerin gerçekleri redde-den insanlar olduğuna dair] bir örnek de, Hz. Muhammed'in doğumunun anal-tıldığı rivayetlerde yer almaktadır. Bu rivayetlerde Yahudilerin [bu doğumun] Arabistan'da olacağını bildikleri; bu sebeple de (istikbalde peygamber olacağını tahmin ettikleri) bebeği öldürmeye teşebbüs ettikleri ifade edilir¹⁴. Müslüman müelliflerin görüşlerini teyit etmek için verdikleri üçüncü örnek de Yahudi ve Hristiyanların istikbalde bir peygamberin gönderileceğine dair bilgileri kendi aralarında saklamaları ve bunu bir sır olarak nakletmeleridir ki, Rahip Bahîra olayı konu ile ilgili en çarpıcı örneklerden biridir¹⁵. Bu

¹¹ Bâkîllânî, *Kütübü'l-Beyân [Miracle and Magic: a Treatise on the Nature of the Apologetic Miracle and its Differentiation from Charisms, Trickery, Divination, Magic and Spells]*, ed. Richard J. McCarthy, Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye 1958, s. 82-83 (§ 97), s. 86 (§ 106).

¹² Bkz. Montgomery W. Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford University Press 1956, s. 197.

¹³ Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rîfetü Ahvâli Sâhibi's-Şerîa*, nşr. Abdülmütî Kal'aci, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye 1405/1985, VI, 260-61; 266-67.

¹⁴ Raif George Khoury, *Wahb b. Munabbih, das Heidelberger Papyrus*, Wiesbaden: O. Harrassowitz 1972, I, 118; İbn Sa'd, *Kütübü'l-Tabakâti'l-Kebîr*, Beyrut: Dârü'l-Fikr 1994, I, 162-163; Ya'kubî, *Tarih*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden: Brill 1883/1969, II, 5-7.

¹⁵ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve dğr., Kahire 1971, I, 191-194; Mes'ûdî, *Müricü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, nşr. Ch. Pellat, Beyrut: L'Universite Libanaise 1974, I, 83 (§ 150); İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-Ahvâli'l-Mustafa*, nşr. M.A. Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye 1408/1988, s. 141 (Bu kaynakta rahip, Nestûre olarak kaydedilmiştir). Bazı müfessirler bu olayı Mâide sûresi (5) 82. ayetinin tefsirinde vermektedir.

hikayede Rahip Bahî-ra'nın Hz. Muhammed'in sırtındaki "peygamberlik mührü"nü fark ettiği belirtilir¹⁶.

Fetihlerle İlgili Anlatımlar

Hz. Muhammed'in hayatının son dönemleri ile vefâtını (M. 632) takiben Müslüman orduların Kuzey Arabistan'da Bizans hakimiyetindeki bölgelerde gerçekleştirdikleri fetihler, bazı İslâm tarihi kitaplarında detaylıca anlatılmıştır. Bu rivayetlerde, Ehl-i Kitap daha çok İslâm kaynaklarındaki diğer tür anlatım, yani onların İslâm ordularının ilerleyişine yardım etmeleri yönüyle gündeme gelmiştir¹⁷. Meselâ bunlardan birinde Muaviye tarafından fethedilen Kayseriye'nin, kendisine verilen emân karşılığında bir Yahudinin şehre ulaşan gizli geçidi Müslüman askerlere göstermesi sayesinde ele geçirildiği rivayet edilir¹⁸.

Hz. Muhammed'in hayatı ve İslâm fetihleriyle ilgili çarpıcı anlatımlardan biri de, fethedilen yerlerin teslim şartlarına, "ehl-i kitabın himaye edileceği" şeklinde bazı hukukî güvencelerin dahil edilmesi konusudur. Konuyla ilgili en erken örnekler, Hz. Muhammed'le Arabistan Yahudileri arasında yapıldığı iddia edilen antlaşmalardır. Bu bağlamda Müslüman müellifler, [Hz.] Peygamber'in Hayber Vahası'nda yaşayan Yahudileri *cizye*den muaf tuttuğu şeklinde bazı bilgiler nakletmişlerdir¹⁹.

Konuyla ilgili bir diğer mesele de, Müslüman komutanların fethedilen yerlerin halkları ile yaptığı belirtilen antlaşmalardır. Fetihlerle ilgili bazı rivayetlerde meşhur halife [Hz.] Ömer'le fethedilen yerlerin yerli halkının, "Ömer'in Şartları" (*eş-Şurât*)²⁰ olarak bilinen bazı koşullar üzere

¹⁶ Rahip Bahîra'nın kaldığı bu manastır (*Deyrû'l-Ba'iki*) Abbâsiler döneminde Müslüman hacılar tarafından ziyaret edilmekteydi. Bkz. Herevî, *el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât*, ed. A. Ömer, Kahire: Mektebetü's-Sikâfe 1423/2002, s. 24.

¹⁷ Albrecht Noth (L. Conrad'la birlikte), *The Early Arabic Historical Tradition: a Source-Critical Study*, Almanca'dan trc. Michael Bonner, Princeton: The Darwin Press 1994, s. 19, 167.

¹⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. M. De Goeje, Leiden: Brill 1866, s. 141.

¹⁹ Yunîni, *Zeylû Mir'âti'z-Zaman*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye 1380/1961, II, 253. (Hicri 701 yılı olayları)

²⁰ Arapça kaynaklarda belge, Hz. Ömer'in "ahid"i, "sözleşme şartları" (*şurât*) veya "muahedesi" şeklinde kaydedilmektedir. Halifenin, göreve gelişinin ilk yıllarında gerçekleşen fetihler neticesinde hakimiyet altına alınan topraklarda yaşayan Yahudi ve Hristiyanlarla bu tür

anlaştıkları belirtilir²¹. Üstelik bu uydurma tarihî rivayetlerde yerel halkın fetihlerde Müslüman fatihlere yardım ettiği; Hz. Ömer ve ordularının geleceği şeklindeki bazı kehanetlerin gerçekleşmesini bekledikleri şeklinde birtakım bilgiler de nakledilmiştir²².

Halifelüğün ortaya çıkışıyla ilgili anlatımlarda gayri müslim tebaanın İslâm orduları ile çok defa işbirliği yaptığına ve Müslüman komutanlarla barış antlaşması (*eman*, *ahd*) imzaladığına dair de rivayetler mükerrer bir biçimde yer almaktadır. Konu ile ilgili gerçek dışı tarihî anlatılardan biri de, Hâlid b. Velid'in seferlerinden birisi ile ilgilidir (13/635). Müslüman tarihçiler onun Irak'tan Dimâşk'a [Suriye] geçişi sırasında, tarihî Tedmur (Suriye'deki Palmira) şehrini kuşattığını; şehrin Hristiyan halkının “*zîm-mel*” karşılığında Müslüman komutana belli miktarda *cizye* vermeyi kabul ederek şehri teslim ettiğini kaydeder. Olayın anlatıldığı rivayetler bir başka hikâye ile devam eder. Bu rivayetlerde Hâlid'in Dimâşk'a ulaştığında surların dışında şehrin başpiskoposu (*üskuf*) ile bir araya geldiği; başpiskoposun şehir sakinleri adına Müslüman komutandan bir “*ahîl*” aldığı belirtilir. Benzer hikâyeler, Suriye'deki diğer yerleşim birimleri için de anlatılmaktadır. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Ba'lebek (Lübnan'daki Heliopolis) halkı; 'Amr b. el-Âs'ın da Filistin'deki bazı şehir halkları ile yaptığı [iddia edilen] antlaşmalar, konu ile ilgili diğer örneklerdir²³.

anlaşmalar yaptığı, bu belgeden hareketle iddia edilmektedir. Ancak bunun böyle erken bir tarihte gerçekleşmesi mümkün gözükmemektedir. Konu ile ilgili olarak bkz. Milka Levy-Rubin, “Shurut al-Umar and its Alternatives: the Legal Debate on the Status of the Dhimmis”, *JSAI* 30 (2005), s. 170-206.

²¹ A. Noth, “Abgrenzungsprobleme Zwischen Muslimen und Nicht-Muslimen: Die Bedingungen Umars unter Einem Anderen Aspekt Gelesen”, *JSAI* 9 (1987), s. 290-315 [Makalenin İngilizce tercümesi için bkz. R. Hoyland, *Muslims and Others in Early Islamic History* içinde, Aldershot: Ashgate 2002, s. 103-124]; Mark R. Cohen, “What was the Pact of al-Umar? A Literary-Historical Study”, *JSAI* 23 (1999), s. 101-157 (Makalede *eş-Şurûl*'un Memlûkler dönemine ait bir nüshasının neşri de yapılmıştır).

²² Halebi, *İnsânü'l-Uyûn fî Sireti'l-Emîn el-Me'mûn [es-Sireti'l-Halebiyye]*, Kahire 1964, s. 351; Taberî, *Tarih*, I, 2405; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 43 (Hicrî 15 yılı); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut: Dâru Sadr 1966, II, 499-500.

²³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 110-112, 130, 135. Kaynaklarda Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile 'Amr b. el-Âs arasındaki bazı karmaşık ilişkilerden de bahsedilir. Makalenin doğrudan konusu olmadığı için bu meseleye girmek istemiyoruz. Ancak konuyla ilgili bkz. M. J. Kister, “On the Papyrus of Wahb b. Munabbih”, *BSOAS* 37 (1974), s. 545-571.

İslâm'ın ihtişamını vurgulamak üzere geriye dönük olarak inşâ edilen bu tür rivayetler, sonraki dönem Müslüman hukukçular tarafından benimsenmiş; yazdıkları risale ve *hisbe* türü kitaplara da dahil edilmiştir. Değişik tarz ve üsluptaki bu tür metinlerin bolluğu, “İslâmî söylemin bir gereği olarak inşâ edildikleri” şeklindeki tezi de doğrular mahiyettedir. Çalışmaların müellifleri, bu tür rivayetleri eserlerine Hz. Ömer'in Müslüman hakimiyetine alınan değişik şehirlerdeki *ehl-i zimme* ile yaptığı antlaşmalar olduğu iddiasıyla almışlardır. Öte yandan Müslümanlarla *zimmîler* arasında yapılan antlaşmalar hakkında bilgi veren tarihî kaynaklar, birbirine çok benzeyen paragraflardan oluşan karmaşık hukuk belgeleri de nakletmişlerdir. Bu dokümanların çoğunda *zimmîlerin* Müslüman komşularını dinî açıdan şüpheye düşürerek kendi dinlerine çevirmeyecekleri, yeni sinagog, kilise ya da manastır inşâ etmeyecekleri, Müslüman devletin yetkili organları ile koordineli çalışacakları, *cizyeleri*ni ödeyecekleri; buna karşılık halife ya da antlaşmayı yapan komutanın, onların (*zimmîler*) can ve mallarını koruyarak dinî gereklerini yerine getirmelerinde özgür bırakacağı şeklinde hükümler yer almaktadır.

İslâmî yönetimin ortaya çıkışı, kendini tanımlamanın ve İslâm düşmanlarının seslendirdiği polemik konularının reddini zorunlu hale getirmiştir²⁴. Bu çerçevede yeni İslâm toplumuyla diğer dinî grupları ayıracak kesin bir tanımlama uygulamaya sokulmuştur²⁵. Bunun tezahürü olarak İslâm inancının özünü ifade etmek üzere bir tabir (*kelime[-yi tevhit]** veya *şehâdet*) ile inananlara yönelik yeni bir tanım (*mü'minûn*) geliştirilmiş-

²⁴ Konu ile ilgili bkz. Michael A. Cook, “The Origin of Kalam”, *BSOAS* 43 (1980), s. 33; Josef Van Ess, “Political Ideas in Early Islamic Religious Thought”, *British Journal of Middle Eastern Studies* 28 (2001), s. 153-56.

²⁵ Bazı kitâbelerdeki Kur'an'dan seçilen şu ifadeler dikkat çekicidir: “İsrailoğulları'nın iman ettiği Tanrı'ya iman ettim” (Yunus 10/90); “[Hz. İbrahim] Dosdoğru bir Müslüman (hanîf) idi; müşriklerden değildi” (Âl-i İmrân 3/67). Bkz. Fred McGraw Donner, “Some Early Arabic Inscription from al-Hanakiyya, Saudi Arabia”, *JNES* 43 (1984), s. 185. Öte yandan Emevîlerin, Kubbetü's-Sahre duvarlarını kiliselere benzer şekilde insan figürleri ile süslemelerini eleştiren bir rivayet için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 2001, VIII, 288 (Hicrî 96 yılı olayları).

* Bu ifade makale yazarı tarafından yanlışlıkla “*kalmia*” olarak yazılmıştır. Bir sonraki kelime düşünüldüğünde sözcüğün “*kelime*” olması gerekmektedir.

tir²⁶. Her ne kadar Kur'ân'da genel olarak *hâlis* [*muhlis*] müminleri ifade etmek için kullanılmışsa da, terim, Abbâsîler döneminden itibaren sûfi Müslümanlar için kullanılmaya başlamıştır²⁷. Bu gelişmelere paralel olarak sikke ve kitâbelerde Hz. Muhammed ismi görünür hale gelmiş²⁸; İslâmiyet'in yegâne gerçek din, peygamberinin de son peygamber olduğu, İslâm'ın kabulü şeklinde kurallaşmıştır²⁹. Hz. Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu (*hâtemü'n-nebiyyîn*/*hâtemü'l-enbiyâ*) olduğuna şahadet etmek ise, İslâm inancının en temel prensiplerinden biri halini almıştır³⁰. Vahiy geleneğin-de Allah'ın insanlığa gönderdiği dinler içerisinde İslâm'ın yerini hatırlatma sadedinde Müslüman alimlerin son din olan İslâm'ın önceki peygamberlerin tebliğ ettiği dinlerin gerçek versiyonu olduğu iddiası[!], bu açıdan bakıldığında çok da şaşırtıcı gelmemelidir (*inne'd-dîne 'inde'l-Allahi el-İslâm*)³¹.

²⁶ Bkz. Frederick M. Denny, "Ummah in the Constitution of Medina", *Journal of Near Eastern Studies* 36 (1977), s. 43; R. B. Serjeant, "The Sunnah Jami'ah -Pacts with the Yathrib Jews: Analysis and Translation of the Documents Comprised in the so-called Constitution of Medina", *BSOAS* 41 (1978), s. 12-15; Uri Rubin, "The Constitution of Medina: Some Notes", *Studia Islamica* 62 (1985), s. 13-16.

²⁷ Bu terimlerin Kur'ân'daki yerleri için bkz. Hucurât 49/14; En'âm 6/82; Ahzâb 33/35. Konu ile ilgili bkz. Dimitry Baramki, "al-Nuqush al-'Arabiyya fi al-Badiya al-Shamiya", *al-Abhath* 17 (1964), s. 335 (no. 67, satır 6-7); Moshe Sharon, "Arabic Inscriptions from Rehovoth and Sinai", *Israel Exploration Journal* 43 (1993), s. 55-56; Bâkullânî, *el-İnsâf fi ma Yecibu 'İtikaduhû ve la Yecüzü'l-Cehlu bihi*, nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1986, s. 89-90.

²⁸ Meselâ Kudüs'teki Kubbetü's-Sahre'de sekizgen kemerde yer alan yazılar (72/692) (Satır 3) bunun güzel bir örneğidir. Bkz. C. Kessler, "Abd al-Malik's Inscription in the Dome of the Rock", *JRAS* (1970), s. 2-14; Estelle Whelan, "Forgotten Witness: Evidence for the Early Codification of the Qur'an", *JAOs* 118 (1998), s. 4. Kitâbe erken dönem Emevî İslâmı hakkında bazı ipuçları da vermektedir.

²⁹ Robert G. Hoyland, "Writing the Biography of the Prophet Muhammad: Problems and Solutions", *History Compass* 5 (2007), s. 11.

³⁰ Bu prensibin Kur'ân'daki referansları için bkz. Âl-i İmrân 3/144; Ahzâb 33/40; Abdullah b. Mübârek, *Kütübü'z-Zühed ve'r-Rekâik*, nşr. Habiburrahman A'zami, Beyrut 1966, s. 557 (Hadis no: 1598); Hartwig Hirschfeld, *New Researches into the Composition Exegesis of the Quran*, London 1902, s. 22, 23; John Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford University Press 1977, s. 64-65; Gerald Richard Hawting, "The Disappearance and Rediscovery of the Zamzam and the Well of the Ka'ba", *BSOAS* 43 (1980), s. 48-49; Y. Friedmann, "Finality of Prophethood in Sunni Islam", *JSAI* 7 (1986), s. 177-215.

³¹ Bkz. Âl-i İmrân 3/19: "Allah katında din, İslâm'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler..."

Müslüman alim ve hukukçular, İslâm'ın dünya görüşü ve inanç esaslarını, rahat anlaşılabilmesi için sistematik hale getirmeye çalışmış ve Yakın Doğu halkları hakkında bilgiler toplamışlardır³². Bu çalışmalardan bazıları, müelliflerinin Bereketli Hilâl'de yaşayan halkların İslâm öncesi tarih ve kutsal metinlerini dahi tetkik ettiklerini göstermesi açısından ilginçtir³³. Bu tespit, sadece tarih kitapları için değil, diğer milletlerin din ve inançlarından bahseden kitaplar (*milel ve nihâl*) için de geçerlidir. Söz konusu Arapça kaynaklardaki anlatımlar, Müslüman müelliflerin *ehl-i kitaba* ait literatüre hiç de yabancı (*terra incognita*) olmadığı³⁴, kaynak müelliflerinin *ehl-i kitapla* irtibat halinde olduklarını göstermektedir³⁵. Ancak gerek tarih, gerekse din ve mezhepler tarihi üzerine yazılmış literatür (*heresiography*), geçmişin anlatımı veya şimdinin tasvirinden ibaret değildi. Müslüman müellifler, ilmin bu branşlarını İslâm hakimiyetini pekiştirme, İslâmiyet haricindeki dinlerin dünya görüşünü çürütme amacına yönelik bir araç olarak da kullanmışlardır³⁶.

³² Julian Obermann, "Political Theology in Early Islam: Hasan al-Basri's Treatise on Qadar", *Journal of the American Oriental Society* 55 (1935), s. 138-162; Frank Griffel, "Toleration and Exclusion: Al-Shafi'i and al-Ghazali on the Treatment of Apostates", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 64 (2001), s. 339-350; Steven Wasserstrom, "Mutual Acknowledgments: Modes of Recognition between Muslim and Jew", *Islam and Judaism: 1400 Years of Shared Values* içinde, ed. Steven Wasserstrom, Portland: Institute for Judaic Studies 1994, s. 64-65; G. D. Newby, *A History of the Jews of Arabia from Ancient Times to Their Eclipse under Islam*, University of South Carolina Press 1988, s. 14-17.

³³ Meselâ bkz. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden: Brill 1893, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VIII, 112-114; Makdisî, *el-Bed ve't-Tarih*, nşr. ve trc. Houart, Paris 1899-1919, IV, 34-41.

³⁴ Bu olgu, dönemin diğer popüler literatürüne de yansımıştır. Meşhur "kambur" hikâyesinde ölen kamburun cesedi, öldüğü evden önce Yahudi bir tabibin, daha sonra Müslüman komşunun ve nihayet Hristiyan bir tüccarın evine taşınır. Hristiyan tüccar ayyaşın tekidir. Açgözlü olarak tasvir edilen Yahudi ise bir yandan cesedi çiğnerken, diğer yandan da "Ey Ezra (Üzeyir), ey Musa, ey Harun, ey Yeşu b. Nun" şeklinde bağırıp durmaktadır. Bkz. *Alf Layla wa-Layla from the Earliest Known Sources*, ed. Muhsin Mahdi, Leiden: Brill 1995, s. 283, 284, 285 (104-106. gece); *Tausend und Eine Nacht*, nşr. M. Habicht, Breslau 1825, II, 125-29; *Elf Leyle ve Leyle*, Bulak: Kahire 1252, I, 74-75; *The Arabian Nights*, İngilizceye trc. H. Had-dawy, New York: Norton 1990, I, 208-211.

³⁵ Bkz. Sh. Pines, "A Note on an Early Meaning of the Term Mutakallim", *Israel Oriental Studies* 1 (1971), s. 224-240.

³⁶ G. Newby, *The Making of the Last Prophet: A Reconstruction of the Earliest Biography of Muhammad*, University of South Carolina 1999, s. 10-11; Steven Wasserstrom, *Between Muslim and Jew: The Problem of Symbiosis under Early Islam*, Princeton University Press 1995, s. 180-181.

Halifeliğin, kontrolü altındaki geniş İslâm coğrafyasında karşılaştığı problemler ile Müslüman hukukçuların İslâm hakimiyetini pekiştirmek amacıyla siyasî ve sosyal düzeni hukukî bir temele oturtma gayretlerini bu literatürden tespit etmek mümkündür³⁷. Üstelik müslüman-gayri müslim ilişkilerinden rahatsız olan bazı Müslüman müellifler, (bu tür) uydurma tarihî rivayetleri siyasî ve sosyal görüşlerini desteklemek amacıyla da kullanabilmişlerdir³⁸.

Gayri Müslimlerin Tepkisi

Şimdi de Müslüman hakimiyetinde yaşayan gayri müslimlerin yukarıda bahsi geçen uydurma rivayet ve dokümanlara ne tür tepki verdiklerini ele almak istiyoruz.

“*Zimmîler*”, resmî İslâm ideolojisini yansıtan kutsal İslâm tarihçiliğine yorum yapmaları bir yana, bu metin ve kayıtların gerçekliğine bile doğrudan meydan okumaktan kaçınmışlardır. Yahudiler ve Hristiyanlar Arap-İslâm medeniyetiyle iyice bütünleştikten sonra bu medeniyete ait literatüre de aşına olmuş; bunun neticesinde, benim “uzlaşmacı yaklaşım” (*compromise approach*) olarak nitelediğim bir tarz benimsemişlerdi. *Ehl-i kitap* [gayri müslim tebaa], Müslüman müellifler tarafından üretilen kutsal tarih yazımını açıkça kabul etmiş; ancak geçmişin bu baskın İslâm yorumunu ustaca manipüle ederek bu literatürü, kendilerine yönelik tarihî hikayeler türetmek amacıyla kullanmışlardır³⁹.

³⁷ Hz. Ömer’in gayri müslimlere yönelik düzenlemeleri (*eş-Şurûtu’l-Ömeriyye*) hakkında sadece tarih kitaplarında değil, değişik dönemlerde yazılan hukuk risalelerinde de bilgi bulmak mümkündür. Meselâ bkz. Turtuş, *Sirâcü’l-Mülûk*, nşr. Muhammed Fethi Ebû Bekr, Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyyeti’l-Lübniyye 1994, s. 542-547 (51. Bölüm: *Ahkâmü Ehl-i’Z-zümme*).

³⁸ M. J. Kister, “*Haddisü ‘an Benî İsrail ve lâ harac: A Study of an Early Tradition*”, *Israel Oriental Studies* 2 (1972), s. 215-239; a.mlf., “Do not Assimilate Yourselves”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 12 (1989), s. 321-371.

³⁹ Meselâ, Süryani tarihçi Patrik Michael’in şu rivayeti buna güzel bir örnektir: “*Urfa (Ruha) 639 yılında Müslüman Araplar tarafından fethedildi. Şehir, Urfa Piskoposu tarafından Arap komutan İyâd b. Ğanm’e teslim edildi. Teslim şartlarına göre, “ehl-i zümme” kabul edilen Hristiyan halkın can ve mal güvenliği sağlanacaktı. Buna karşılık şehirde yaşayan her erkek 1 dinar ve 2 müdd vergi (cizye) ödeyecekti.*” [Süryaniceden İngilizceye] trc. Joseph Tarzi, “Edessa in the Era of Patriarch Michael The Syrian”, *Hugoye* 3 (2000), 4. paragraf.

*Zimmî*ler kendilerini tanımlamak için çok yönlü bir mekanizma devreye sokmuş; bu sayede hakim din ve kültür ile çepeçevre kuşatılmış cemaatleri arasındaki sınırları belirginleştirmeye çalışmışlardır. Meselâ, Samuel ben Nissim Masnuth, (o dönemde) halkların “*dil, yazı (hat) ve din*”leriyle birbirinden farklılık arz ettiğini belirtir⁴⁰. Yemen Yahudilerinden Natanel ben el-Feyyûmî (ö. 1165’ler) ise, “her milletin kendisine ulaşan prensipler doğrultusunda hareket etmesi, kendi peygamberlerinin yolundan gitmesi ve kendi din adamları ile cemaat liderlerini takip etmesi gerektiği”ni iddia etmiştir. el-Feyyûmî’ye göre bu şekilde bir usul takip edildiği takdirde, dünyada herkesin, takip ettiği bir dinî prensibi olacaktır. Her şey tek ve yegâne olan Tanrı’nın takdirinde olup herkes O’na dönecektir⁴¹. Her şey ve herkes O’na yönelmekte ve O’na ibadet etmektedir. Ahd-i Atık’ta ifade edildiği üzere⁴², ruh da ona dönücüdür. el-Feyyûmî daha sonra Müslümanların Yahudiler hakkında “Tevrat’ı terk ettikleri” şeklindeki ithamına, Kur’ân’dan “*Biz gönderdiğimiz her elçiyi, ancak kendi toplumunun dili ile gönderdik*” [İbrahim 14/4] ayeti ile cevap verir⁴³.

Yukarıda da belirtildiği üzere, *ehl-i kitap* Arap edebiyatının değişik türleri hakkında geniş bir birikime sahipti. Ayrıca dinler arası polemikler sebebiyle, kendilerinin aşağı/alt konumda olmalarını mantıklı hale dönüştürmek amacıyla Müslümanlar tarafından kullanılan metinlere de oldukça aşina idiler⁴⁴. Bu sebeple Yahudi veya Hristiyanların Müslümanlar tarafından kullanılan argümanları, amaçları doğrultusunda kullanmak

⁴⁰ Bkz. *Midrash Daniel wu-Ezra*, eds. I. S. Lange and S. Schwartz, Jerusalem: Mekisai Nirdamim 1968, s. 11. Bu din adamının doğduğu ve yaşadığı yer hakkında kesin bir bilgi yoktur. Onun XII. asırda Halep’te yaşadığı şeklinde bilgiler yanında, XIV. asırda Batı Akdeniz’de yaşadığı şeklinde bilgiler de mevcuttur.

⁴¹ Burada Kur’ân’a bir gönderme vardır. Bkz. Bakara 2/156. el-Feyyûmî hakkında bkz. R. C. Kiener, “Jewish Isma’ilism in Twelfth Century Yemen: R. Nethanel al-Fayyumi”, *The Jewish Quarterly Review* 74 (1984), s. 249-266.

⁴² Kohelet [Vaiz], 12/7.

⁴³ Bkz. *Bustânü’l-Ukûl [Gan ha-Sekhalim]*, ed. Yusuf Kafah, Qiryat Ono: Halikot Israel 1984, s. 114-116.

⁴⁴ S. Griffith, “Jews and Muslims in Christian, Syriac and Arabic Texts of the Ninth Century”, *Jewish History* 3 (1988), 66, 81.

üzere kendilerine mâl etme çabaları hiç de şaşırtıcı gelmemelidir⁴⁵. Bu tutum, uzun süredir devam eden gelen dinler arası tartışmalarda oldukça yaygındı. Bu sebeple bilinen bir rivayetin (hikayenin) farklı yorumları kullanılarak, karşıt görüş çok kolay bir şekilde çürütülüyor ya da rakip zor duruma düşürülebiliyordu⁴⁶. Her iki taraf da kendi delil ya da anlatımını ön plana çıkarıyor; karşıt görüşün ileri sürdüğü delillerin sağlam olmadığını söyleyerek çürütmeye çalışıyordu.

Hız. Muhammed'in nübüvvetinin gerçekliği hakkında Abdullah b. Selâm ve ona yüklenen misyonla ilgili İslâm kaynaklarında sıkça bahsi geçen iddiaya burada tekrar işaret etmek gerekir. Osmanlı Mısırı'nda yaşamış Yahudi tarihçi Yosef b. Yitshak Sambari [1640-1703], konu ile ilgili anlatımın detaylarını reddetmese de onu "Ovedya b. Şalom" şeklinde İbranice ismi ile kaydetmiş; ancak Kitab-ı Mukaddes'te tanımlanan Ovedya'nın tersine⁴⁷, hakkında "Tanrı'nın serkeş kulu" ifadesini kullanmıştır⁴⁸.

Müslümanlarla *ehl-i kitap* (*kitâbiyyûn*) arasında yakın ilişkiye dair bir diğer örnek de Rahip Bahîra kıssasıdır⁴⁹. Hristiyan kaynaklar Rahip Bahîra'yı (Sargis, Sergius, Nestorius olarak da isimlendirilmiştir), Nesturi veya Aryüsçü bir sapkın (*heretic*) olarak takdim eder. İslâm karşıtı polemik metinlerinde Bahîra, kendisi ile görüşen kimseleri saptıran bir kimse olarak tasvir edilmiştir. Bahîra'nın, (Süryanice ve Arapça yazılmış) Hristiyan kaynaklarda bu şekilde takdim edilmesi, esasen Müslümanların "Hız. Muhammed'in, insanlığın beklediği kurtarıcı" olduğu şeklindeki kabullerini redde yöneliktir⁵⁰.

⁴⁵ İbrahim (*Avraham*) ve İsmail'in (*İşma'el*) Yahudi ve İslâm geleneğindeki karşıt rollerinin mukayesesi için bkz. A. Schussman, "Abraham's visits to Ishmael-the Jewish Origin and Orientation", *Tarbiz* 49 (1980), s. 329, 337, 345.

⁴⁶ Meselâ bkz. Abdülmesih b. İshâk, *er-Risâle [The Apology of al Kindy, Written at the Court of al Mamun (d. Circa 215/830), in Defense of Christianity against Islam]*, Villach, Austria: High of Life 1998, s. 35-38, 45-51, 78-79, 85-86.

⁴⁷ I. Krallar 1/3'te Ovedya, "Tanrı'nın itaatkâr bir kulu" olarak tanımlanmıştır.

⁴⁸ Bkz. Yosef Sambari, *Sefer Divrei Yosef: Eleven Hundred Years of Jewish History Under Islamic Rule*, nşr. Shimon Shtober, Jerusalem: Ben-Zvi Institute 1994, s. 95.

⁴⁹ R. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, Princeton: Darwin Press 1997, s. 538.

⁵⁰ S. Gero, "The Legend of the Monk Bahira: the Cult of the Cross and Iconoclasm", *La Syrie de Byzance à l'Islam* içinde, ed. P. Canivet et J-P. Rey-Coquais, Damascus 1992, s. 47-58;

Yahudi Tepkisi

Yahudiliğin [Rahip] Bahîra ile ilgili efsanesi, Yahudilerle Müslümanlar arasındaki sarmal ilişkilerin bir yansımasıdır⁵¹. Hatta bazı kroniklerde Bahîra ile ilgili rivayetler, Hz. Muhammed'i ilgilendiren yönünden ziyade, İslâm hakimiyetinde yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar arasındaki gergin ilişkilere dair izler taşımaktadır. Meselâ, Sambari kroniğinde Bahîra kıssası bu bağlamda ele alınıp işlenmiştir⁵². Sambari, Hz. Muhammed'in Yahudiler aleyhine dile getirdiği hususları inkâr etmez. Gerçekten de İslâm kaynaklarında Arabistan Yahudileri ile [Medine'deki] bir avuç mümin topluluk arasında bir süre devam eden çekişmelere dair çok detaylı bilgi yer almaktadır⁵³. Erken dönem İslâm tarihi ile ilgili bu kısmın belirlenştirilmesi konusunda Sambari'nin başvurduğu metot gayet basittir. Onun iddiasına göre, Medine döneminde Müslümanlar arasında Yahudi karşıtı bir havanın oluşmasında esas etken, Rahip Bahîra'dır (kronikte Buhayran). Hz. Muhammed'e Yahudilerle mücadele fikrini aşıl原因 ve son darbeyi vurması konusunda onu ikna eden, bu kalın kafalı ve kötü tınnetli kâhinden[!] başkası değildir. Ancak Yahudi cemaatinin siyasî temsilcisi Re'sû'l-calûtun (*reş galutha*) oğlu olan [Hz.] Ebû Bekir (hilâfeti: 632-634), Ali b. Ebû Tâlib'le (hilâfeti: 656-661) birlikte kurduğu bir komplo ile Bahîra'yı öldürmüş ve Yahudileri (yok olmaktan) kurtarmıştır⁵⁴.

S. Griffith, "The Prophet Muhammad", *The Life of Muhammad* içinde, ed. U. Rubin, Aldershot: Ashgate 1998, s. 354, 373, 380-384.

⁵¹ Moshe Gil, "The Story of Bahira and its Jewish Version", *Hebrew and Arabic Studies in Honour of Joshua Blau*, Tel Aviv and Jerusalem 1993, s. 200 [İbranice].

⁵² Konu ile ilgili olarak bkz. Shimon Shtober, "The Beginning of Islam in Jewish Sources", *Pe'amim* 61 (1994), s. 90 [İbranice].

⁵³ Çoğu Müslüman müellif, Yahudilerin Hz. Muhammed'e karşı düşmanca tavır takındığını belirtir. Bu konu ve İslâm'ın kutsal tarihine yönelik Yahudi ve Hristiyan tepkisi için bkz. Jacob Lassner, *The Middle East Remembered: Forged Identities, Competing Narratives, Contested Space*, Ann Arbor: University of Michigan Press 2000, s. 313-385.

* Sambari'de (*Sefer Divrei Yosef*, s. 91) Hz. Ebû Bekir gibi, Hz. Ali de, Yahudi kökenli olarak takdim edilmiştir. (Çeviren).

⁵⁴ Eliyahu Capsali, *Seder Eliyahu Zuta*, nşr. Aryeh Shemuelevitz, Jerusalem: Ben-Zvi Institute 1975, I, 38 (5. Bölüm). Kapsali kroniği hakkında bkz. Martin Jacobs, "Exposed to all the Currents of the Mediterranean-A Sixteenth-Century Venetian Rabbi on Muslim History", *AJS Review* 29 (2005), s. 33-60; Sambari, *Sefer Divrei Yosef*, s. 90 (şa), 93 (şb).

Öte yandan Yahudi cemaatleri Hz. Muhammed'in kendilerini hi-maye ettiğini ve İslâm hakimiyetinde rahat bir şekilde yaşadıklarını iddia etmişlerdir. Onların bu sunumuna göre, Hz. Muhammed *Sebt* (*Şabat*: Cumartesi) günü olmasına rağmen İslâmiyet'in var olması için kendisiyle beraber savaşa giden bir grup Yahudiye canları, malları ve dinî gereklerini rahatça yerine getirebileceklerine dair yazılı bir emân (*kitâbü zimmeti'n-Nebî*) vermiştir. Emânda yer alan “*dinlerini değiştirmeye zorlanmayacakları, Sebt günü ile ilgili uygulamalarına saygı gösterileceği ve Tevrat (Tora) okumalarına engel olunmayacağı*” şeklindeki birtakım hükümlerle İslâm hakimiyeti altında Yahudi kimliği resmen tanınmıştır⁵⁵.

Yahudi tarih efsanelerinden birine göre VII. asrın başlarında Hayber Vahası'nda yaşayan Yahudiler, Rehabilerin soyuna mensup idiler⁵⁶. Hayber'in fethinden sonra bu Yahudilerin sürülmesine karar verilmiş; ancak yapılan müzakereler neticesinde Hayber Yahudilerinin [Müslümanların fetihle ele geçirdikleri toprakların ürünlerinin yarısını almak şartıyla], *cizye* vergisinden muaf tutularak yerlerinde bırakılmasına karar verilmişti. Taberiye [Filistin] şehrinden Kahire'deki Fâtûmî mahkemesine Yahudiler tarafından gönderilen [Yahudice] Arapça bir dilekçede* böyle bir bilgi yer almaktadır⁵⁷. Tarihin bu şekilde yeniden inşası, İslâm topraklarında yaşayan Yahudiler arasında oldukça yaygın olup geç dönemlere ait İbranice bir rivayette, Hayberli Yahudilerle Müslümanlar arasında, [vergi muafiyetine dair] üzerinde anlaşma

⁵⁵ Konu ile ilgili bkz. S. D. Goitein, *Qiryat Sefer* vol. 9, s. 507-521 (Yahudice Arapça ve İbranice doküman).

⁵⁶ Yeremya kitabı 35. bap.

* Şehirde mukim Hayberliler tarafından yazılan 1030 tarihli bu dilekçenin baş tarafı günümüze ulaşmamıştır. Ancak içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Sibâ b. Ferec isimli cemaat lideri, bölgeye yeni atanan Fâtûmî valisinin vergilerini artırma talebine karşı Fâtûmî sarayından olaya müdahale etmesini arz etmektedir. Cemaat lideri Taberiye'de Yahudi cemaatinden malî durumuna göre bazılarının 5, bazılarının ise 10 dirhem ödediğini; Hayberli olduğunu iddia edenlerin (*Hayberîyye*) ise *cizyeden* muaf olduklarını söyleyerek vermediklerini belirtmektedir. Dokümanın baş ve son tarafı olmadığı için Fâtûmî sarayının yeni valinin icraatına karşı tasarufu bilinmemektedir. Doküman ve konuyla ilgili detaylar için bkz. Nuh Arslantaş, “Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri”, *Belleten* 264 (Ağustos 2008), s. 460 (Çeviren).

⁵⁷ Moshe Gil, “Religion and Realities in Islamic Taxation”, *Israel Oriental Studies* 10 (1980), s. 28, 33.

sağlanan bazı düzenlemelerden bahsedilir. Hatta bu belge,* [bazı] Müslüman hukukçular tarafından da orijinal kabul edilmiştir⁵⁸.

Yukarıda Bereketli Hilâl'de yaşayan yerel halkların bölgeye gelen Müslüman ordulara yardım ettikleri şeklinde bazı rivayetlerden söz edilmişti. Bu rivayetlerden hareketle Yahudi kaynaklar, askerî başarıların, Yahudilerin oluşum aşamasındaki İslâm'ın kurumsal yapısı ile samimi ilişkiler kurmalarına engel olmadığı şeklinde bilgiler nakletmişlerdir. Geniza dokümanlarından** birinde, Kudüs'te Yahudilerle Müslümanların yaptığı bir toplantıdan bahsedilir. Yahudi kaynaklarında yer alan bu rivayete göre Yahudiler [Hz.] Ömer'e Kutsal şehrin (Kudüs) temizlenmesi ve Mabet kalıntılarının ortaya çıkarılmasında rehberlik etmiş; ona [Kutsal] Taş'ın bulunduğu yeri göstermiş; halife de bu Taş'ın bulunduğu yere bir kubbe inşâ etmiştir. Daha sonra [Hz.] Ömer 70 Yahudi ailenin Kudüs'e yerleşmesine müsaade [etmiş, Celile'den (*Galile*) gelen bu aileler için şehirde özel bir mahalle tahsis] etmiştir⁵⁹. İlerleyen süreçte Yahudiler Mabet Tepesi'ne (*Temple Mount*)*** bir sinagog inşâ etmiş ve bu mekânı ziyaret etmeye başlamıştır⁶⁰.

* Cambridge Üniversitesi Geniza tasnifinde [TS 8 Ka. I] kayıtlı, H. Hirschfeld tarafından süreli bir yayında neşredilen böyle uydurma bir belge, Yahudice-Arapça metni ve Türkçe tercümesi ile birlikte tarafımızdan yayınlanmıştır. Bkz. Nuh Arslantaş, "Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri", *Belleten* 264 (Ağustos 2008), s. 463-474 [Çeviren].

⁵⁸ Meselâ bkz. Sambari, *Sefer Divrei Yosef*, s. 97 (satır 135).

** Geniza, sinagoglarda kullanılamayacak kadar eskimiş İbranice dinî kitapların ve kutsal araçların saklandığı ahşap bir oda veya bölüme verilen addır. 1897 yılında Fustat'ta Karâî Yahudilere ait bir sinagogun *genizas*ında İslâm dünyasındaki Yahudilerle ilgili pek çok bilgi ihtiva eden dokümanlar bulunmuştur. Bu dokümanlar ile yine Mısır'ın el-Besâtîn beldesinin bir kabristanının *genizas*ı, "Kahire Genizası" olarak meşhur olmuştur. Dokümanların özellikle Fâtımiler ve Eyyübîler dönemi için ilk elden kaynak olduğu kabul edilmektedir. Dokümanlar başta Amerika, İsrail ve İngiltere olmak üzere dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadır. (Çeviren).

⁵⁹ Moshe Gil, *Palestine during the First Muslim Period*, Tel-Aviv: Misrad ha-Bitahon 1983, II, 1-3 (Doküman no: 1) [İbranice].

*** Müslümanlar tarafından "Harem-i Şerif" olarak isimlendirilen bu tepe Yahudi literatüründe "*Har ha-Bayt*" olarak isimlendirilmektedir. (Çeviren).

⁶⁰ *Israel in Exile*, ed. Ben Zion Dinur, Tel-Aviv 1973, I, 42 (Doküman no: 10) [İbranice].

Benzer tartışmalara bir örnek de Mısır fâtihi ‘Amr b. el-‘As’la ilgili anlatılan bir hikâyenin Yahudi versiyonudur⁶¹. Rivayete göre, Nil Deltası’na hakim olan Müslüman idare, yerel halka çok insancıl muamele etmiş; Yahudilerle Müslümanlar arasında da bir barış antlaşması imzalanmıştır⁶². Geçmişe dönük bu şekilde yeni bir tarih inşâsı, en çok da İslâm hakimiyetindeki Yahudilerin işine yaramış; bununla Arap (*Yişma’elî*) yöneticilerin kendilerine saygı göstererek çok iyi muamele ettiklerini ispatlamaya çalışmışlardır.

Halifelikle *zimmî*ler arasında dostane ilişkilerin hakim olduğu ortak yaşama dair sonraki dönemlere ait bazı rivayetler, bu olgunun, Bereketli Hilâl’de Abbâsîlerin dağılma sürecinde büyük değişikliklerin yaşandığı dönemlerde dahi değişmediğini göstermektedir.

Konu ile ilgili örneklerden biri de [Natan ha-Bavli tarafından kaleme alınan] bir Yahudi kronikte yer almaktadır. Rivayete göre bir keresinde Abbâsî halifesi Mu’tazid (hilâfeti: 279-289/892-902), İlyas Peygamber’i [Yahudi kültüründe *Eliyahu ha-Navi*] gördüğü bir kabustan korku içerisinde uyanır. Halifenin rüyasına giren İlyas Peygamber, [Yahudileri katletmeye ant içen] halifeyi, bu andını gerçekleştirdiği takdirde başına geleceklere razı olması konusunda uyarır. Bunun üzerine halife Bağdat Yahudi cemaatinin başkanı Netira’yı çağırır. Kefenlere bürünmüş bir vaziyette huzura çıkan Yahudi lider, halifeye görünen gizemli şahsiyetin Yahudileri zor zamanlarında kurtaran İlyas olduğunu; İlyas’ı da Müslümanların “Hızır” olarak isimlendirdiğini; bu sebeple Hızır ile İlyas’ın aynı şahsiyet olduğunu söyler. Bu noktada hikâyedeki diyalogda bir rol değişimi dikkat çeker. İlk etapta [ani bir şekilde halifenin huzuruna çağırılması nedeniyle] büyük bir korku yaşayan Netira, hilâfet sarayında anahtarları elinde bulunduran itibarlı bir şahsiyet konumuna yükselivermiş; halife ise savunduğu bir kişi haline gelmiştir. Halife, Netira’ya Yahudileri *cizye* vergisinden muaf tutabileceğini söylemiş; ancak Netira cemaatin bu vergi sebebiyle canlarını güvence altına aldıklarını

⁶¹ Sambari, *Sefer Divrei Yosef*, s. 95.

⁶² Bu diplomatik terim (*baqt*) ortaçağ Müslüman müelliflerin bilmediği bir şey değildi. Konu ile ilgili bkz. Martin Hinds-H. Sakkout, “A Letter from the Governor of Egypt to the King of Nubia and Muqurra concerning Egyptian-Nubian Relations in 141/758”, *Studia Arabica et Islamica: Festschrift for Ihsan Abbas*, ed. W. al-Qadi, Beirut 1981, s. 209-229.

belirterek halifenin teklifini reddetmiştir. Halife de bu görüşü haklı bularak Yahudilerden *cizyeyi* “Hz. Muhammed’in uygulaması (*şünnet*) üzere” almaya karar vermiştir. Yine o andan itibaren Bağdat Yahudileri, Abbâsiler gibi siyah renkli elbiseler giyinmeye başlamış; bu yolla halifenin kendilerine verdiği teminata güvendiklerini göstermek istemişlerdir. Bağdat’ta yaşayan bir grup sûfinin şehirdeki Yahudi cemaatine saldırı hazırlığı içerisinde olduğu bilgisinin alınması üzerine, halife, ceza olarak bunların Dicle Nehri’ne atılmasını emretmiştir. Bu hikâyelerde geçen kahramanların, Yahudilerle hilâfet sarayı arasındaki aracılığı sona ermemiştir. Netira, Mu’tazid’in halefi Muktedir (hilâfeti: 295-320/908-932) döneminde de sarayda önemli roller üstlenmeye devam etmiştir. Abbâsilerin Yahudilere karşı müsamahakâr tavrı, Netira’dan sonra [oğlu] Sehl ile [cemaat liderliğini üstlenmesinden sonra da] devam etmiştir. Hatta Sehl’in, Kûfe’de yaşayan [Hz.] Ali’nin nesli (yani Şiîler) ile Haşimoğulları’na (yani Abbâsiler) dağılmak üzere her yıl düzenli şekilde yardım gönderdiği belirtilir⁶³.

“*el-Ferec ba’de’s-şidde*” (zor dönemlerden sonra esenlik günleri) [adlı] hikayelerin, Yahudi müellifler arasında popüler bir hal almasını, kısmen, Ahd-i Atık’ın Ester kitabı (*Megilat Ester*) ile başlayan edebî-dinî rivayetlerin etkisiyle izah etmek mümkündür⁶⁴. Yukarıda bahsi geçen motife (*topos*), Selçuklular döneminde Bağdat’ta meydana gelen bir olayla ilgili Yahudi bir kaynakta da rastlanmaktadır. Yahudilerin “*zımmî*”lik rolünü ne kadar içselleştirdiklerini gösteren bu rivayete göre sultanın Yahudi cemaatine baskı uyguladığı bir dönemde Tabip Yosef’in kızı dindar bir hanım, rüyasında İlyas Peygamber’i (*Eliyahu ha-Navi*) gördüğünü ve kendisine “İsrail’in kurtuluşunun yakın olduğu” müjdesini verdiğini söyler. Halife, Yahudilerin bu şekilde mesih beklentisi içerisinde olduklarını işitince

⁶³ Hikâyenin geçtiği kaynak için bkz. Nathan b. Isaac ha-Bavli (the Babylonian), “*Akhbar Baghdad*”, *In the Kingdom of Ishmael* içinde, ed. Moshe Gil, Tel-Aviv: Misrad ha-Bitahon 1997, II, 33-40 (Doküman no: 11) [Ibranice].

⁶⁴ Bu üslûbun Müslüman müellifler arasındaki bir örneği için bkz. M. S. Khan, “Miskawih and Arabic Historiography,” *Journal of the American Oriental Society* 89 (1969), s. 718, 719. Ayrıca bkz. Nissim ben Jacob ben Nissim ibn Shahin (XI. asır), *An Elegant Composition Concerning Relief after Adversity*, Giriş ve Arapçadan notlarla trc. William M. Brinner, New Haven: Yale University Press 1977; Dan Ben-Amos, “Jewish Folk Literature”, *Oral Tradition* 14/1 (1999), s. 176, 177, 184.

cezalandırılmalarını emreder. Ancak Bağdat kadısı, halifeyi, “Yahudilere kötülüğü dokunan kimselerin asla cezasız kalmadığı” şeklinde uarmıştır. O günün gecesinde İlyas Peygamber’in halifeye görünmesi üzerine halife büyük bir korkuya kapılmıştır. Neticede korkusundan dolayı Yahudileri [cezalandırmaktan vazgeçtiği gibi] *cizyeden* de muaf tutmuştur⁶⁵. Rollerin bu şekilde değişimi, edebî bir anlatım motifinden (*topos*) kaynaklanmaktadır ki, esasen Yahudi müellifler bu edebî motife, cemaatlerinin, halifelerin hakimiyetindeki karmaşık konumlarına göğüs germek amacıyla başvurmuşlardır.

Hristiyan Tepkisi

Benzer olaylarla ilgili Hristiyanlara ait anlatımlarda zaman zaman, özellikle detaylarda, farklı bir seyir takip edilmişse de, Yahudilere ait rivayetlerde olduğu gibi, İslâmiyet’in üstünlüğünü kabul konusunda takip edilen çizgi değişmemiştir. Bu rivayetlerde (veya anlatımlarda), Hristiyan cemaat liderliğinin İslâm hakimiyetindeki aşağı statüsünü kabul konusunda pratik bir strateji takip ederek cemaatlerini ve din adamlarını koruyucu bir pozisyon aldığı görülür.

Tur Abdin bölgesi (günümüzde burası Türkiye’de Güneydoğu Anadolu bölgesindedir) piskoposu Mar (Mor) Gabriel’e ait olduğu belirtilen bir mektupta, onun Müslümanların halifesi (*kalîfa de-hanfota*) [Hz.] Ömer ile karşılaştığına dair bir bilgi okumaktayız. Buluşmanın sonunda piskoposun sunduğu bir belgenin halife tarafından onaylandığı belirtilir. Bu belge ile Hristiyanların inanç özgürlükleri, mabet ve mabede bağlı uygulamaları garanti altına alınmış; dinî yükümlülüklerini rahatça yerine getirebilecekleri, din adamlarının da *cizyeden* muaf olduğu kabul edilmiştir⁶⁶.

⁶⁵ Bkz. S. D. Goitein, “A Report on Messianic Troubles in Baghdad in 1120-1121”, *The Jewish Quarterly Review* 43 (1952), s. 57-76. Dokümanın yeniden neşri için bkz. Moshe Gil, *In the Kingdom of Ishmael*, II, 229-234 (Doküman no: 87) [İbranice].

⁶⁶ F. Nau, “Un Colloque du Patriarche Jean avec l’Emir des Agareens”, *Journal Asiatique* (1915), s. 274; N.A. Newman, *The Early Christian-Muslim Dialogue: a Collection of Documents from the First three Islamic Centuries, 632-900 A.D.*, Hatfield, Pa.: Interdisciplinary Biblical Research Institute 1993, s. 29.

Bazı tarihî rivayetlerde ise olayların Hristiyan versiyonu Yahudi müellifler tarafından takdim edilen komplo ile taban tabana zıttır. [Hz.] Ömer'in Kudüs'e geldiğinde, şehrin son Bizans patriği Sophronius ile müzakeresi bağlamında anlatılan rivayetlerde⁶⁷, olaylar silsilesi, yerel kilise başkanı ile Müslümanların başını bir araya getirir. Bunlar, yerel halkın durumunu garanti altına alan bir anlaşmaya varmadan önce teslim şartlarını müzakere ettiler. Patrik'in gönül rızası ile şehri teslim edip halifelüğün gölgesinde cemaatiyle birlikte yaşamayı kabul etmesine karşılık [Hz.] Ömer, imzaladığı antlaşma belgesinde (*sulh*) Hristiyanları ve kiliselerini korumayı garanti etmişti.

Ancak teslim sözleşmesinin Hristiyan versiyonuna bir paragraf daha ilave edilmiş ve paragrafa "müminlerin emîrinin yerel Hristiyan halka, Yahudilerin onlarla birlikte Kudüs'e yerleşmesine müsaade etmeyeceğine dair söz verdiği" şeklinde bir hüküm konmuştur. Antlaşmanın onaylanmasından sonra [Hz.] Ömer ibadet etmek için bir yer aramış; o sırada Hristiyan cemaat temsilcisi ile birlikte Kıyâme Kilisesi'nde (*Holy Sepulcher*) oldukları için Patrik Sophronius, kendisine namazını kilisede kılabilceğini söylemiştir. Ancak [Hz.] Ömer: "*Eğer şimdi ben burada namaz kılarsam, gelecekte Müslümanlar burayı sizin elinizden alabilir*" diyerek patriğin teklifini bu endişeden dolayı kabul etmemiştir⁶⁸. Bu uydurma rivayete Hristiyan tarihçiler okuyucularına müminlerin emîrinin bu asil davranışının, kiliselerini müsadereyen kurtardığı şeklinde bir mesaj vermek istemişlerdir. Buna göre Müslümanlar [Hz.] Ömer'in yolundan gitmeli, [Fâtımî halifesi] Hâkim zamanında olduğu gibi, Hristiyan tebaaya zulmetmemelidirler. Buna ilaveten tarihî rivayette Yahudilerin Kudüs'ten çıkarılması gibi bir hedef de belirlenmiştir.

Tarihî rivayetlerin dönemsel koşulları düzeltme amaçlı kullanılması, halifelik hakimiyetinde yaşayan *zimmî*lerin durumları ile sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Bu rivayetler, kutsal emanet ve mekânlara dair birtakım hikâyeleri izah amaçlı da kullanılmıştır. Meselâ Ermeni bir tarihçi, İstanbul'daki (*Konstantinopol*) kutsal kalıtlarla ilgili olarak bunların Bizans başkentine imparatorluk ordusunun Yermük savaşında Müslü-

⁶⁷ Bkz. Taberî, *Tarîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I, 1403-1410.

⁶⁸ Yahya b. Saïd el-Antâkî, *Kütübü't-Tarih [Annales]*, nşr. L. Cheikho, Beyrut 1909, II, 17-18.

manlara mağlup olmasından sonra (636 yılı) getirildiğini iddia eder. Hikâyeye göre Hristiyanlar, Müslüman ordusu Eriha'da (*Jericho*) kamp kurduğu sırada Kudüs'teki Yeniden Diriliş Kilisesi'nde (*Church of Resurrection*) bulunan kutsal kalıtları alarak sahile taşımış; oradan da hareket etmek üzere olan bir gemi ile İstanbul'a göndermişlerdir. Bu başarılı kurtarma operasyonunun ardından Hristiyanlar, kendilerine gerekli garantilerin verilmesinden sonra Müslümanlara şehrin (Kudüs) kapılarını açmışlardır⁶⁹.

Sonuç

Yukarıda anlatılanlar göz önüne alındığında Yahudi ve Hristiyanların, İslâm'ın kurumsal yapısının ortaya çıkışından yıllar sonra bile çeşitli iddialar ileri sürmesi pek şaşırtıcı gelmemektedir. *Ehl-i kitabın* (*Kütâbiyyûn*) İslâm tarihi rivayetlerine tepkisi, bu rivayetlerin Müslümanların bilinç ve idraklerine iyice yerleşmesinden hemen sonra ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, Müslümanların kimliklerine karşı güçlü bir kişilik ruhu ve yerleştikleri coğrafyaya bağlılık duygusu ile ele ele yürümüş; zamanla da güçlenerek devam etmiştir⁷⁰. Bu durum kutsal bir İslâmî tarih ve coğrafya literatürünün ortaya çıkmasından da anlaşılabilir⁷¹. Müslüman birlik ve beraberliği, İslâmî ruhla kutsanmış bir mekân olarak şehir ve bölgelerin tasviriyle birlikte ele alınıp anlatılmıştır.

Sadece bu zihni ve entelektüel gelişim başarısı bile İslâm topraklarında yaşayan, herhangi bir siyasî muhalefete girişmeksizin İslâm devletinin üstünlüğünü kabul eden Yahudi ve Hristiyanlara bir çığır açmıştır. Halifelerin gölgesinde yaşayan “*zimmîler*” (*ehl-i zimme*), Arap-İslâm kronikleri ile bu edebiyatın diğer dallarına ait literatürde yaygın olan motif (*topoi*) oldukça aşina idi. Ancak Müslüman müellifler, ümmetin erken

⁶⁹ Bkz. Sebeos, *Histoire d'Heraclius*, notlarla Ermeniceden trc. F. Macler, Paris 1904, s. 97-98.

⁷⁰ Zayde Antrim, “Ibn Asakir's Representations of Syria and Damascus in the Introduction to the *Tarikh Madinat Dimashq*”, *International Journal of Middle East Studies* 38 (2006), s. 109-129.

⁷¹ Fezâil edebiyatının doğuşu ve gelişimi, bunun en güzel örneklerinden biridir. Konu ile ilgili bkz. James E. Lindsay, “‘Ali Ibn ‘Asakir as a Preserver of Qisas al-Anbiya: The Case of David b. Jesse”, *Studia Islamica* 82 (1995), s. 54, 79.

döneme ait tarihini yeniden inşâ etmek ve Yahudi-Hıristiyan karşıtı düzenleme ve vergilendirmeleri haklı çıkarmak için dokümanlarla hukukçulara yazılı tarihsel veriler temin etmeye çabalarken, *ehl-i kitap* (*kitâbiyyûn*) ise bu rivayetleri tahrip veya tahrif edici amaca yönelik okumayı tercih etmiştir⁷².

Ehl-i kitap, politik güçten mahrum cemaatler olduğunu tartışmaksızın, geçmişe ait modelin, Müslüman idarenin aleyhlerine yönelik bir takım önlemler almasına engel olabileceğini düşünmüştür. Hem cemaatlerinin konumunu korumak hem de geçmiş olayları kendi cemaatleri ile idaresi altında yaşadıkları Müslümanlara (*ümme*) izah etmek isteyen *zimmî*ler, İslâm tarihi rivayetlerini manipüle etmek amacıyla bilgiye hakim olmak istemişlerdir⁷³. Birincil kaynaklardaki İslâmî metinleri delil göstererek ilk dönemlerden itibaren canlarının ve mallarının garanti altına alındığını söyleyen “*zimmî*ler”, kendilerinin himaye edilmesinin İslâm’ın kurumsal yapısının bir gereği olduğunu ispat etmek için de Müslümanlara ait kutsal tarih metinlerini dikkatlice gözden geçirmişlerdir.

Öte yandan bu uydurma dokümanlar, *kitâbiyyûn* (*ehl-i kitap*) tarafından özerkliklerini koruma ve liderlik pozisyonlarını güçlendirme amaçlı da kullanılmıştır. Amos Funkenstein’in “asılsız rivayet” (*inauthentic narrative*) olarak isimlendirdiği bu rivayetler, *zimmî*ler tarafından “karşıt-tarih” (*counter-history*) olarak kullanılmıştır. Bu “karşıt-tarih”e polemik amaçlı bir misyon da yüklenmiştir. Benim iddiam olmasa da, gayri müslim tarihçiler baskın tarih anlatımını sistematik bir şekilde kullanarak Müslümanlar tarafından oluşturulan ortak tarih hafızasını tahrip etmek ve Müslümanların bizzat kendileri tarafından oluşturulan imajı çarpıtmak istemişlerdir⁷⁴.

⁷² Müslüman otoritelerin *ehl-i kitaba* yönelik baskı politikasına dair bazı rivayetler mevcuttur. Meselâ bkz. Makrîzî, *Kitâbü’s-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, I, 753.

⁷³ Krş. el-Me’mûn’la Saîd b. Ziyâd’ın Dimaşk’ta geçen hikayesi ile [Hz.] Peygamber’in Temîm ed-Darî’ye verdiği emân. Bkz. Taberî, *Tarihü’r-Rusul ve’l-Mülûk*, I, 1142-1143 (Hicrî 218 yılı olayları); İbn Asâkir, *Tarihü Medîneti Dimaşk*, nşr. M. al-‘Amravî, Dimaşk 1415/1995, XXI, 60-61 (no. 2476); İbn Manzûr, *Muhtasarı Tarihü Dimaşk li-İbn Asakir*, Dimaşk: Dâru’l-Fikir 1989, IX, 297-98 (no. 145).

⁷⁴ Bkz. “History, Counter-History and Narrative”, *Alpayim* 4 (1991), s. 206-213 [İbranice]; Funkenstein’in tenkidi için bkz. David Biale, “Counter-History and Jewish Polemics Against Christianity: *The Sefer Toldot Yeshu* and the *Sefer Zerubavel*”, *Jewish Social Studies* 6 (1999), s. 130-132.

Yönetici Müslüman gücün “*zimmîler*”le ilgili konulara ilgisi ise farklı boyutlara sahipti. Kendi cemaatlerini ilgilendiren konulara bağlı kalmak suretiyle Müslüman, Hristiyan ve Yahudi müellifler benzer rivayetleri cemaatlerinin konumlarını güçlendirmek amacıyla kullanmışlardır. Geçmişle ilgili benzer rivayetlerin farklı bir şekilde yorumlanarak tamamen farklı bir sonuca ulaşılması, bu açıdan bakıldığında çok da şaşırtıcı değildir.

Yukarıda bahsi geçen tarihî metinlerden bir başka sonuca daha ulaşmak mümkündür: Halifelerin hakimiyeti altında Bereketli Hilâl, nüfusun bütün kesimlerini kuşatan bir Arap-İslâm kültürel gelişimine şahit olmuştur. Bu kültür, *ehl-i kitabın* Müslüman komşuları ile yan yana yaşamalarına imkân tanınması yanında, hakim devlet aygıtı ile *zimmîler* arasında uydurma hukukî sözleşmelere dayalı konumu da belirgin hale getirmiştir. Müslüman müelliflerin ideal kabul ettikleri bu kurumsal yapının yorumuna verdikleri tepki ise bu makalenin konusu değildir⁷⁵. Ancak tarihî gerçeklik zamanı haklı çıkarmış, Müslüman çoğunluk, bir kere daha *ehl-i kitap (kitabiyyûn)* tarafından çizilen bu uyumlu tabloyu kabullenmek istememiştir.

⁷⁵ İbn Sasra tarafından nakledilen hikayenin karşılaştırması için bkz. *ed-Dürrü'l-Mudiyye fî'd-Devleti'z-Zâhiriyye (A Chronicle of Damascus 786-799/1389-1397)*, nşr. ve trc. W. M. Brinner, Berkeley: University of California Press 1963, I, 126-129.

Kitap Tanıtma:

Kevin Featherstone, Dimitris Papadimitrou, Argyris Mamarelis ve Georgios Niarchos, *The Last Ottomans, The Muslim Minority of Greece, 1940-1949* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011) 342 sayfa, ISBN: 978-0-230-23052-1.

1940-49 dönemi Yunanistan için gayet sorunlu bir dönemdir. 1940 yılında İtalya'nın Yunanistan'a saldırmasıyla Yunanistan İkinci Dünya Savaşı'nın içerisine sürüklenmiş ve 1949 yılına kadar savaş durumundan kurtulamamıştır. 1945'e kadar işgalci İtalyan ve Alman kuvvetleriyle uğraşmak zorunda kalan Yunanlar, 1946 yılı ile birlikte kendilerini bir iç savaşın içerisinde bulmuşlardır. Bu sorunlu dönem bütün Yunanlıları olduğu gibi 1923 yılındaki Lozan Antlaşmasıyla azınlık statüsü elde eden Batı Trakya Türkleri'ni de derinden etkilemiştir. Zaten Yunan hükümetleri gözünde 1923 yılından itibaren bir nevi Truva atı olarak görülen ve bu yüzden Türk-Yunan ilişkilerinin seyrine göre türlü zorluklarla uğraşmak zorunda kalan bu azınlık bir yandan da dünya savaşının ve Yunan iç savaşının yıkıcı etkilerine maruz kalmıştır. Bu çalışma, 1940-49 yılları arasında Batı Trakya Türkleri'nin bu siyaseten çalkantılı dönemdeki serencamını incelemektedir. Birincil kaynak kullanımı açısından hayli zengin ve iddialı olan kitapta bu bağlamda temel eksiklik olarak Türk Dışişleri Bakanlığı arşivinin kullanılamayıp göze çarpmaktadır. Yazarların da kitabın girişinde belirttikleri gibi bu arşiv araştırmacılara kapalıdır. Bununla birlikte, yazarların genel olarak Türk arşivleri hakkında iddia ettikleri yabancı araştırmacıların Türk araştırmacılara göre zorluklar yaşadıkları meselesi pek de gerçeği yansıtmamaktadır. Zira, Türkiye'deki arşivlerin kullanımında zaman zaman ortaya çıkan zorluklar hem Türk hem de Türk olmayan araştırmacıları aynı şekilde etkilemektedir. Hatta bazen yabancı araştırmacıların "Türk misafirperverliğine" mazhar olabildikleri gözlenirken Türk araştırmacıların daha soğuk bir muamele ile karşılaştıkları söylenebilir.

Batı Trakya Türkleri hakkında yapılan bir çalışmada Türkiye'nin konuyla ilgisi kaçınılmaz olarak yer alacaktır. Yazarlar, Türkiye'nin Batı Trakya Türkleri'ne karşı takip ettiği politikanın kendi içerisinde farklılık arz ettiğini belirtmektedirler. Bu politika, hem Türkiye içi gelişmelerden hem de Türk-Yunan ilişkilerinin seyrinden etkilenmekteydi. 1923 sonrası Türkiye'de karar alıcılar, ülke içinde batılılaşma reformlarını gerçekleştirip Osmanlı geçmişinden kurtulmaya ve yeni bir Türk ve Türkiye yaratmaya çalışmışlardı. Bu çok da sorunsuz bir süreç olmamıştı. Türkiye bu süreci yaşarken Batı Trakya'daki resmi temsilcileri vasıtasıyla Batı Trakya Türkleri arasında da Türkiye'dekine paralel değişimlerin olmasına çaba göstermekteydi. Ancak bu çabaları zaman zaman inkıta uğrayacaktı. Bunun

sebeplerinden bir tanesi Batı Trakya'nın kendine özgü şartları idi. Diğer bir sebep ise; cumhuriyet ilan edilmeden önce İstanbul'da saltanata yakın bazı kimseler Batı Trakya'ya kaçmışlar ve burada halen geleneksel bir yaşam tarzını devam ettiren Müslüman ahali tarafından hiç de soğuk olmayacak bir şekilde karşılanmışlardı. Haliyle bu kişiler Batı Trakya'daki Müslüman ahaliye Ankara'daki hükümet hakkında olumlu olmayan şeyler anlatacaklardı.

Türkiye'deki yeni rejimin Batı Trakya Türkleri üzerinde etkisinin görece az olmasının yerel sebeplerinden bir tanesi bu Türklerin geleneksel yaşam tarzına sıkı sıkıya bağlı olmaları idi. Balkan Savaşlarından itibaren Yunan tebaası olan bu Türkler azınlık durumunda oldukları için Türk toplumu içerisinde muhafazakarlaşma ve kendi içine kapanıklaşma yoğun bir şekilde gerçekleşmişti. Özellikle, gayrimüslim bir ülkede yaşadıkları için İslam'a yapılan atıf ve vurgu çok güçlü idi. Oysa ki sınırın öbür yakasındaki yeni rejim hızlı bir sekülerleşme programını yürürlüğe koymuştu. İkincisi; Batı Trakya'nın topografyası yüzünden İskeçe ve Gümülcine gibi kent merkezleri dışında Türkler dağınık bir şekilde köylerde yaşıyorlardı. Bu köyler arasında iletişim Rodop Dağlarının izin vermemesinden dolayı kolay olmuyordu. Ayrıca, bu Türklere eğitim-öğretim faaliyetleri etkin bir şekilde götürüleliyordu. Dolayısıyla, Türkiye'de yürütülen batılulaşma hareketleri Batı Trakya Türkleri'ne anlatıldığı zaman makes bulması söz konusu olamıyordu.

Batı Trakya Türkleri hakkında yapılan çalışmalarda görülen temel tartışmalardan birisi "Pomak-Türk" ayırımının nasıl yapılacağıdır. Zira, Batı Trakya'daki Müslüman ahalinin çoğunluğunun birinci dili Türkçe iken Bulgarca konuşan ve genelde Rodoplar'daki köylerde yaşayan ciddi bir nüfus da bulunmaktadır. Günümüzde Yunanistan, Batı Trakya'daki azınlığın tamamı için "Müslüman" kimliğini kullanırken Türkiye ise bunların hepsinin "Türk" olduğunda ısrar etmektedir. Buradaki anlaşmazlığın kaynağı temel referans olarak kabul edilen Lozan Antlaşması'na eklenilen 30 Ocak 1923 tarihli Mübadele Protokolü'nde Batı Trakya'daki ahali için kullanılan ifadelerdir. Bu protokolde Batı Trakya'dakiler için hem "Müslümanlar" hem de "Türkler" ifadeleri kullanılmaktadır. Yani bu ikisi eşanlamlı olarak düşünülmüştür. Daha sonra zaman içerisinde Türk-Yunan ilişkilerinin seyrine göre özellikle Yunan tarafı bazen "Müslüman" bazen de "Türk" ifadesini bazen de her ikisini birden kullanmıştır. Ancak Yunanlar bunu yaparken, genel olarak Pomakları ayrı tutmaya özen göstermişlerdir. Pomaklar ise Türkler ile bir arada olduklarında Pomak kimliklerini muhafaza ederlerken Yunan resmi makamları ile olan ilişkilerinde kendilerinin Türklerden ayrı düşünülmesine ve ayrı bir etnik topluluk olarak değerlendirilmelerine karşı çıkmışlardır. Bu kitabın üzerinde durduğu 1940-49 döneminde de Yunan makamlarının Batı Trakya'daki "Türk" varlığını kabul ettikleri ve zaman zaman resmi belgelerde kullandıkları ortaya konmaktadır. 1946'dan sonra iç savaş patlak verdiğinde de bu savaşın taraflarından

özellikle komünistlerin Batı Trakya'daki Müslüman ahali için neredeyse devamlı surette "Türk" ifadesini kullandıkları görülmektedir.

Kitapta Batı Trakya Türk azınlık mensuplarının İkinci Dünya Savaşı'nda Yunan ordularında yer aldıkları ve Yunanistan'ın savunmasına katkı verdikleri anlatılmaktadır. Yazarların bu konunun üzerinde ısrarla durmalarının temel sebebi Yunanistan'da Batı Trakya Türkleri'ne karşı olan önyargının yersiz olduğunu göstermeye çalışmalarıdır. Ancak burada yazarlar başka bir noktaya da dikkat çekmektedirler. Çalışmada anlatıldığına göre, bir nevi 'Truva atı' olarak görülen Batı Trakya Türkleri, Yunan ordularında işgalcilere karşı savaşırlarken Türkiye'den kaçtıktan sonra Yunanistan'ın kucak açtığı Ermenilerin büyük ekseriyeti işgalci güçlerle işbirliği yapmıştır. Bulgarca konuşan Pomaklar bile kuzey Yunanistan'ı işgal eden Bulgar kuvvetlerine katılmazlarken Ermenilerin bu davranışı çalışmanın yazarları tarafından çarpıcı olarak değerlendirilmektedir.

1946 yılında Yunanistan'da iç savaş çıktığı zaman Batı Trakya Türkleri iki ateş arasında kalmışlardır. Bir taraftan kendisini ülkenin meşru idarecisi olarak Atina'daki hükümet diğer bir taraftan da Kuzey Yunanistan'ı kontrolleri altında bulunduran komünistler Türkleri kendi saflarına çekmek için yoğun uğraş vermişlerdir. Komünistlerin Türkleri kazanmak için başvurdukları yollardan bir tanesi de ünlü Türk sosyalist ve aktivisti Mihri Belli'nin önderliğinde bir birliğin kurulmasıydı. Ancak, Mihri Belli'nin bütün çabalarına rağmen Batı Trakya Türkleri genel olarak ya Atina'daki hükümete sadık kalmışlar ya da küçük kabileler halinde Türkiye'ye kaçmışlardır. Türkiye'ye kaçmayıp Yunanistan'da kalanların durumu bir hayli zordu. Bir yandan komünistler özellikle geceleri Türk köylerine gelip lojistik destek temin etmeye çalışmışlardır. Gündüzleri ise hükümet güçleri gelip komünistlere yiyecek-giyecek verdikleri için Türklere tazyikatta bulunmuşlardır. Çalışmanın yazarları Türklerin komünistlere isteyerek yardım etmediklerini ve buna mecbur kaldıklarını belirtmektedirler. Ancak yine de Türkler, Atina'nın hışmına uğramaktan kurtulamamışlardır. Birçok Türk köyü hükümet güçleri tarafından boşaltılmış ve yakılmıştır. Türkler, çeşitli defalar Yunanistan içerisinde zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır.

Batı Trakya Türkleri ve Türkiye, Yunanistan çok zor durumlarda kaldığı 1940-49 döneminde Yunanistan'a karşı herhangi bir girişimde bulunmamışlardır. Hatta Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'a maddi yardımda bulunmuştur. Yine Batı Trakya Türkleri, tebaası bulundukları ülkenin ordularında savaşmışlar ve sadakatlerini ispatlamışlardır. Yunanistan'daki iç savaş sırasında da Türkiye iyi-komşuluk ilişkilerini zedeleyecek hareketlerden kaçınmıştır. Aynı şekilde Batı Trakya Türkleri de Atina'daki hükümete karşı silaha sarılmamıştır. Ancak, isyancı komünistler ile Atina arasında kalma durumu dayanılmaz olacak boyutlara geldiğinde, Batı Trakya Türkleri soluğu Türkiye'de almışlardır. Sonuç olarak; Batı Trakya Türkleri hakkında 1940-49 dönemine dair Türkiye'de özellikle Hikmet

Öksüz'ün çalışmaları dışında pek fazla akademik yayın olmadığı düşünüldüğünde bu çalışmanın ehemmiyeti daha da belirginleşmektedir.

BESTAMİ S. BİLGİÇ*

* Doç. Dr., İpek Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE

Kitap Tanıtma:

Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005) 384 sayfa, ISBN: 0801442583.

Bu çalışma 1870–1918 yılları arasında Almanya’nın askeri kültürünü ve savaş maslahatını incelemektedir. Isabel Hull’a göre bu askeri kültürde ve savaş maslahatında en dikkat çeken unsur gereksiz şiddettir. Almanya, hem Avrupa’da hem de kolonilerde yapmış olduğu küçük ya da büyük savaşlarda büyük oranda yıkıma yol açmış ve kendi güvenlik gerekliliklerinin ötesinde şiddete başvurmuştur. Almanya bunu yaparken uluslararası normları da zorlamıştır. Hull, rutin sayılabilecek operasyonlarda bile Alman askeriyesinin sıklıkla aşırıya gittiğini iddia etmektedir.

1870–1918 yılları arasında Almanya’nın Avrupa’da ve deniz aşırı coğrafyalarda politik olarak genişlemesi sırasında devlet aygıtı içerisinde en öne çıkan kurum askeriye olmuştur. Hull, bu kurumun nasıl işlediğini inceleyerek araçların, yani uygulanan yöntemlerin, sonuçların ne şekilde önüne geçtiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Burada yazarın temel olarak ortaya koymak istediği Alman askeriyesinin neden şiddete hedeflenen sonuca gitmek için gerekli olandan çok daha fazla başvurduğudur.

Isabel Hull, ondokuzuncu yüzyılın sonları yirminci yüzyılın başlarında genel olarak askeriyenin kurum olarak zaman zaman çizgiyi aştığını belirtmektedir. Bu yüzden araştırmacı, sadece askeriyenin haddini aşmasının sebeplerini değil bunun neden yeterince engellenemediğini de sorgulamalıdır. Özellikle Almanya’da askeriyenin güçlü olması gerektiği fikri yüzünden subayların çoğunluğu insani, siyasi ve hukuki kaygıları bir kenara koyarak askeri gerekliliğin ötesine geçmiş ve bu duruma bir türlü bir sınırlandırma getirilememiştir. Bu sınırlamaları getirmeleri gereken siyasi erk, hukuk ya da kamuoyu baskısı ya yeterince güçlü değildir ya da zaten isteksizdirler. Isabel Hull, Almanya’da askeriye kurumuna teknik olarak sınırlama konulamamasının bu ülkeyi diğer Avrupa ülkelerinden farklı kıldığını iddia etmektedir.

Hull’un çalışmasında Alman askeriyesinin 1870–1918 yılları arasında bir takım hedeflere ulaşmak için başvurduğu çeşitli yöntemler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu yöntemlerden bir tanesi yakın zamandan beri Türk tarihçiliğinin de ilgisini çekmekte olan tehcirdir. Hull, zorunlu göç uygulamasının Alman askeriyesi nazarında bir takım avantajlarının olduğunu belirtmektedir. Birincisi; Almanlar savaş esirleriyle uğraşmak zorunda kalmamışlardır. Zira bu savaş esirlerinin başına konması gereke-

cek olan muhafızlar diğer savaşan unsurlara katılabileceklerdi. Ayrıca, esir olmayacağı için herhangi bir kaçma hadisesi ve bunun getireceği sorunlar da olmayacaktı. İkincisi; eğer zorunlu göç bir kolonide tatbik edilecekse, hem “problem çıkaran yerliler” koloniden tamamen dışarı sürülebileceklerdi hem de bunlardan gittikleri yerlerde işgücü olarak yararlanılabilecekti. Burada Hull, Almanya’nın Güneybatı Afrika’daki uygulamalarından örnekler vermektedir. Mesela; 1904 yılında Güneybatı Afrika’daki Alman kolonilerinden Swakopmund’daki Hererolar için ilk savaş esiri “kampı” kurulmuştu: Woerman şirketine ait Eduard Bohlen gemisi! Gemi, 282 Herero’yu Güney Afrika’daki madenlerde çalıştırılmak üzere Cape Town’a götürmek için yola çıkmıştı. Alman koloni idaresi için bu zorunlu göç iki açıdan avantajlıydı. Birincisi; Hererolar kendi toprakları olan Swakopmund’dan uzaklaştırılmışlardı. Böylece buradaki güvenlik problemi çözülmüş olacaktı. İkincisi; Hererolar Almanların işlettiği madenlerde işçi olarak çalıştırılacaklardı. 1904 yılında Güneybatı Afrika’daki tek zorunlu göç örneği bu değildi. Daha önce Alman kolonilerindeki *Schutztruppe* adı verilen silahlı birlikler ile beraber çarpışan bazı Witbooi askerleri koloninin başka bir bölgesinde Witbooi isyanının patlak verdiği haberleri alınır alınmaz ellerinden silahları alınarak Togo’ya sürgün edilmişlerdi. Dönemin valisi Luetwein bu kararı savunurken Witbooiilerin kamplarda tutulmasının Alman hükümetine masraf çıkaracağını ayrıca kendi ülkelerinde esir edilirlerse her an kaçmaya teşebbüs edebileceklerini ve bunun da bir güvenlik sorunu çıkarabileceğini söylemişti. Bu yüzden Witbooiiler başka bir koloniye gönderilmişlerdi.

Alman askeriyesi yirminci yüzyılın başlarında Afrika’daki kolonilerinde uyguladığı şiddeti Birinci Dünya Savaşı’nda da devam ettirmişti. Isabel Hull özellikle savaşın başlarında işgal edilen Kuzey Fransa ve Belçika’nın üzerinde durmaktadır. Mesela Kuzey Fransa’da bir tümen komutanı ele geçirilen bir köyün bütün erkeklerinin öldürülmelerini ve kadınlarının da Fransa’nın içlerine sürülmelerini emretmişti. Almanların işgal ettikleri yerlerde köyleri tamamen yakmaları yaygın bir uygulama haline gelmişti. Harbiye Nazırı ve daha sonra Genelkurmay Başkanlığı da yapacak olan Erich von Falkenhayn 26 Ağustos 1914’te yayınladığı bir emirde kadın-erkek ayırımı yapılmaksızın ve yaşına bakılmaksızın direniş gösteren herkesin yargısız infaz edilmelerini istemişti. Isabel Hull, merkezi komuta kademesinin bu tür emirler yayınlamasının sahada daha da kötü sonuçlar verdiğini anlatmaktadır. Artık sahadaki askerler bütün sivilleri düşman olarak görmeye başlamışlar ve bu siviller hakkındaki mevcut uluslararası hukuk korumasını tamamen göz ardı etmişlerdi.

Alman askeriyesi Kuzey Fransa’daki şiddet uygulamalarını Belçika’da da sürdürmüştü. 1914 yılının Ağustos ve Eylül aylarında yaklaşık altı bin sivil öldürülmüş, bazı köyler tamamen yakılmış ve on beş ile yirmi bin arası bina tahrip edilmişti. İtîlaf Devletleri, Almanların bu yaptıklarına “Belçika mezalimi” (*Belgian atrocities*) adını vermişlerdi. Isabel Hull, “Belçika mezalimi”nin İtîlaf Devletleri’nin Almanya’yı uluslararası hukuku çiğnemekle itham ederken kullandıkları ilk propaganda malzemesi olduğunu belirtmektedir. 1920’lerde Avrupa’ya yatıştırma (ap-

peasement) havası hâkim olunca “Belçika mezalimi” bir propaganda malzemesi olarak unutulmaya başlanmıştı. Ancak 1980’lerden itibaren tarihçilerin bu konuya ilgi duymaları sonucu bu propaganda malzemesinin gerçekleri yansıttığı anlaşılmıştı. Hull, ne savaş zamanındaki Alman hükümetinin ne de savaş sonucu kurulan Weimar hükümetinin bunları inkâr etmediklerini de eklemektedir. Almanlar, Belçika’da yapılanların işgale karşı direnişin bastırılma harekâtı olduğunu öne sürmüşlerdi. Ancak Isabel Hull, Almanların yaptığı bu açıklamanın doğru olmadığını zira bu şekilde bir direniş hareketinin gerçekleşmediğini ve bunun savaş zamanında Alman askeriyesi tarafından kabul gören bir efsane olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Hull, gerçekleşen şiddet hareketlerinin sebebinin de bu efsanenin olmadığını belirtmektedir. Belçika mezaliminin sebepleri iki unsurun bir araya gelmesiydi. Birincisi; Almanların savaş planı olan Schlieffen Planı çok iddialıydı ve bu da sıradan askerlerin üzerinde büyük bir baskı yaratmıştı. İkincisi ise; subaylar savaşın planlandığı gibi işlemleri için sivillere karşı şiddet eylemlerini gerçekleştirmeyi meşru görmeye başlamışlardı.

Almanlar, savaşın başlarından itibaren işgal ettikleri bölgelerde tehcir yapmaya başlamışlardı. İlk tehcirler Kuzey Fransa ve Belçika’da yapılmıştı. Askeri yetkililer bu bölgelerdeki sivilleri saatlerce yürütmüşler ve daha sonra öküz arabalarına bindirerek Almanya’daki toplama kamplarına göndermişlerdi. Bu sivillerden bazıları birkaç ay sonra evlerine geri dönmüşler, bazıları ise savaşın sonuna kadar toplama kamplarında kalmaya devam etmişlerdi. Isabel Hull bu tehcir uygulamasını, çok kısa süre içerisinde ve gerekli hazırlıklar yapılmadan hayata geçirildiği için eleştirmektedir. Zira muhacirlerin, gönderildikleri kamplarda gıda ve barınma ihtiyaçları yeterli oranlarda karşılanmamıştı.

Kuzey Fransa ve Belçika’dan Almanya’ya gerçekleştirilen zorunlu göç iki şekilde cereyan etmişti. Birincisinde “istenmeyen unsurlar” işgal bölgelerinden uzaklaştırılarak Almanlar için daha güvenli bölgeler oluşturulmuştu. İkinci şekilde ise Almanya’da ihtiyaç hissedilen işgücü temin edilmeye çalışılmıştı. Zira savaş malzemesi üreten fabrikalarda işgücü sıkıntısı yaşıyordu. Bu bağlamda, İtilaf Devletleri’nin Osmanlı İmparatorluğu’nda esas olarak farklı bir uygulama olan “amele taburları” konusunda İstanbul’daki hükümeti eleştirirken akıllarında Almanya’nın Belçika’daki uygulaması olsa gerektir.

Isabel Hull, Almanya’nın daha önce zorunlu göç uygulamasına birkaç defa başvurduğunu anlatmaktadır. 1886 yılında Alman Şansölyesi Otto von Bismarck Poznan’daki yaklaşık otuz bin Hristiyan ve Yahudi Polonyalıyı sınırları 1815 yılında çizilen Kongre Polonyası’na sürmüştü. Ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi Güneybatı Afrika’daki Witbooiiler de Togo’ya tehcir edilmişlerdi. Hull, bu tehcir meselesini tartıştığı kısımda Almanya’nın tehcir fikrine nasıl vardığını anlatmaktadır. Buna göre Almanya sömürgecilik tecrübesinden dolayı bu fikri benimsemişti.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Alman liberalleri bir takım sosyal problemlerin halli için tehcirin bir seçenek olabileceğini öne sürmüşlerdi. Bu şekilde suçlular, fakirler ve sosyalist ihtilalciler ortadan kaldırılabilecekti. Bununla birlikte Hull, Alman liberallerin bu türlü tasavvurlarının hiçbir zaman gerçekleşmediğini ve Alman hükümetine yakın çevrelerin 1914'ten önce bu türlü planlara soğuk bakuklarını belirtmektedir. Ancak, yine de bu düşünce Alman Sosyal Darwincilerin, Pan-Germanistlerin ve aşırı sağcılarının gündeminde kalmaya devam etmişti. Bu çevreler Almanların sömürge politikasında tehcir yöntemini uygulayabileceğini düşünüyorlardı. 1912 yılında meşhur Pan-Germanist Heinrich Class yapılacak başarılı bir savaş sonucunda Fransa ve Rusya'nın boşaltılarak Alman kolonizasyonu için kullanılmalarını teklif edebilecek kadar ileri gitmişti. Hull, Class'ın fikirlerini 1914'ten sonra da yaymaya çalıştığını ancak bunların ne ölçüde Alman askeri karar vericiler üstünde etkili olduğunun tam olarak bilinmediğini belirtmektedir. Bununla birlikte Hull, etnik temizlik olarak tehcirin uygulanabilirliği meselesinin askerlerden çok siviller tarafından benimsenmiş olduğunu yazmaktadır. Özellikle Şansölye Theobald von Bethmann-Hollweg, Polonya'nın Prusya sınırına yakın bölgelerindeki Polonyalıların buralardan gönderilerek yerlerine Almanların yerleştirilmeleri fikrine sıcak baktığını 1914 yılının Aralık ayı gibi erken bir tarihte belli etmişti. Hull, bu fikri General Erich Ludendorff'un tatbik ettiğini ancak fikrin kendisinin bir sivil eylemi olduğunu tespit etmektedir.

Isabel Hull, tehcir fikrinin Almanya'daki öncülerini tartıştıktan sonra Alman karar alıcılarını etkilemiş olabileceği düşüncesiyle Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ve sırasında diğer ülkelerin yapmış oldukları zorunlu göç uygulamalarını da tartışmaktadır. Bu bağlamda Almanya'daki her gazete okuyucunun 1912-13 yıllarında Balkan Savaşları sırasında taraf devletlerin yaptıkları zorunlu göçler hakkında malumat sahibi olduklarını belirtmektedir. Ancak Hull, Alman subayların yazışmaları ve özel evrakı üzerinde yaptığı araştırmalarda bu subayların Balkan Savaşları'na pek atıf yapmadıklarını tespit etmiştir. Hull için daha ilginç olan zorunlu göç uygulamasını yaygın bir şekilde tatbik eden Rusya'ya da çok fazla referans yapılmamış olduğudur. Zira Rusya'nın yakın tarihinde birçok zorunlu göç uygulaması gerçekleştirilmiştir. Ruslar bazen cezalandırmak bazen de iç kolonizasyona hizmet etmesi açısından demografiyi değiştirmek için defalarca tehcir uygulamışlardır.

1914 yılında savaş patlak verdiğinde Rus ordusu da Alman ordusu gibi çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Bu yetkilerden birisi de gerekli görülen durumlarda sivil halka zorunlu göç uygulamasıydı. Rus ordusunun en çok endişelendiği ve Hull'un bu endişeyi bir vehim olarak nitelendirdiği konu casuslar meselesiydi. Rusya'nın nüfusu çok kalabalıktı ve Rus ordusu bu kalabalık nüfusun arasına gizlenmiş bir sürü casus olduğundan şüpheleniyordu. Bu yüzden daha savaş başlamadan önce sınır bölgelerinde yaşayan ve İttifak Devletleri ve özellikle de Alman tabiiyetinden olan erkek nüfusu iç bölgelere doğru sürmüştü. Bu tehcirin kapsamı daha sonra sağcı gazetele-

rin de baskısıyla hem coğrafi hem de sayısal olarak genişlemişti. İlk önce demiryolları, karayolları, savunma sanayine ait fabrikalar ve sahillere yakın bölgeler ile Rus tabiiyetine sahip kişiler ve kadın ve çocuklar da tehciye dâhil edilmişlerdi. Hull, tehcir uygulamasının kısa sürede Rusya'da popüler hale geldiğini zira tehciye tabi tutulanların mallarına ve topraklarına el konulduğunu belirtmektedir. Hull, bu tehcirler sırasında yaklaşık bir milyon İttifak Devletleri tabiiyetine mensup kişi ile sekiz yüz binden fazla Rus'un sürüldüğünü yazmaktadır.

Isabel Hull, *Kaiserreich* (1871–1918) ile *Third Reich*'i (Nazi Almanyası) karşılaştırdığı bölümde birincisinin, yaptığı bütün şiddet uygulamalarına rağmen ikincisinden daha az oranda hukuku çiğnediğini belirtmektedir. *Kaiserreich*, hem kolonilerde hem de Avrupa'da yaptığı savaşlarda hakikaten de uçlara gitmiştir. Ancak o dönemdeki uluslararası normlar Almanya'nın bu tür uygulamalarını destekleyecek, ya da en azından sınırlandırmayacak mahiyettedir. Almanya, Batı Dünyası'nın bir parçasıydı ve o yıllarda Batı Dünyası'nda baskın olan kavramlardan ikisi milli egemenlik ve savaşın meşruluğu idi. Napolyon Savaşları'ndan sonra Avrupa'daki hâkim uluslararası hukuk normları bağımsız devleti ve dolayısıyla milli egemenliği merkeze koymaktaydı. Ancak burada milli egemenlik, bir ülke sınırları içerisinde yaşayan insanların ülke yönetimi üzerindeki egemenliği olarak anlaşılmamalıdır. Hull'un bahsettiği milli egemenlik bir devletin kendi sınırları içerisinde mutlak egemen olması ve tasarruflarına diğer devletlerin karışmamasıdır. Yani devlet egemenliği o dönemde dokunulmazdır ve devletler kendi askeri ve sivil unsurlarından olabildiğince fedakârlık bekleyebilecek durumdadırlar. Öte yandan savaş hakkında Hull, devletlerin savaş siyasetin meşru bir aracı olarak gördüklerini belirtmektedir. Zira o yıllarda devletler savaş ilan edebilme yeteneğini egemen bir devletin tanımlayıcı unsurlarından biri olarak görüyorlardı.

Isabel Hull'un 1870–1918 yılları arasında Alman askeri kültürü ve Almanya'nın savaş yapma yöntemlerini dönemin uluslararası konjonktürünü ve hukuk normlarını da göz önünde bulundurarak hazırladığı bu çalışması Türk tarihçiliği için birkaç açıdan önemlidir. Birincisi; Alman askeri kültürünün ve savaş maslahatının Osmanlı Genelkurmayı'nın savaş yapma yöntemlerine etkisinin olup olmadığı müstakil bir araştırma konusu olmalıdır. Ancak bu tür bir çalışma yapılırken Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya gibi bir sömürgecilik tecrübesinin olmadığı not edilmelidir. Zira Hull, Almanya'nın kendi sömürgecilik tecrübesinin askeri kültürüne önemli ölçüde etki ettiğini anlatmaktadır.

İkincisi; Isabel Hull bu çalışmasında Alman askeriyesinin özellikle zorunlu göç meselesinde daha önceki uygulamalardan haberdar olup olmadığını ve zamanın sosyal ve siyasi fikirlerinin bu konu hakkında ne söylediğini sorgulamaktadır. Aynı şekilde bir sorgulama Osmanlı askeriyesi için de yapılabilir. Balkan Savaşları'nın İttihat ve Terakki liderliği üzerinde etki yaptığına dair mevcut literatürde çalışmalar vardır. Ancak bunlar daha çok kaybedilen topraklar ve Müslüman muhacirler tartışması bağlamındadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş maslahatı üzerine Bal-

kan Savaşları'nın etkisine de bakılmalıdır. Ayrıca daha önce Avrupa'daki özellikle de Rusya'daki tehcirlerden Osmanlı askeriyesinin haberinin olup olmadığı araştırılmalıdır. Bu tür karşılaştırmalı çalışmalar sayesinde Türk tarihçiliği genel dünya tarihyazımında daha fazla yer alabilir ve askeri kültür, savaş maslahatı ve zorunlu göç gibi konularda teorik tartışmalara katkı verebilir.

BESTAMİ S. BİLGİÇ*

* Doç. Dr., İpek Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE

Kitap Tanıtma:

V. Sevin, - N. Arslan Sevin, - H. Kalsen, *Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı*, Ege Yayınları, İstanbul 2010, 275 sayfa, 222 resim, 16 plan ve 1 harita.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ile Elazığ Müze Müdürü Haydar Kalsen başkanlığında, Prof. Dr. Veli Sevin ve Prof. Dr. Necla Arslan Sevin'in bilimsel sorumluluğu altında 2005 yılında başlayan Harput Kale Mahallesi arkeolojik kazılarının ilk 5 yıllık sonuçlarının tanıtıldığı eser yedi bölümden oluşmaktadır.

Tarihi Urartulara kadar uzanan Harput kenti hakkında bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan en kapsamlısı, Harput'ta doğup büyümüş İshak Sunguroğlu'nun 4 ciltlik *Harput Yollarında* adlı eseridir¹. Yapıtta kent tüm yönleriyle ele alınarak ayrıntılarıyla incelenmiştir. Daha sonra Nurettin Ardiçoğlu Harput Kalesi surlarındaki çeşitli dönemlere ait kitabeleri yayınlıyarak kent tarihini bir başka monografya halinde ele almıştır². Kent son olarak Ermeni tarihçi R.G. Hovennisian'ın *Armenian Tsopk* adlı kitabındaki çeşitli makalelerle değerlendirmiştir³. Her biri değerli ve emek verilmiş bu çalışmalar, daha çok yazılı kaynaklara dayandırılmış ve sonuçlara bu yolla ulaşılmaya çalışılmıştır.

Aşağıda tanıtıma çalışacağımız Harput kitabında ise, varılan sonuçların önemli bir bölümü arkeolojik kazı verilerine dayandırılarak, konuya farklı bir açıdan yaklaşılmıştır.

“Giriş” bölümünde ana hatlarıyla Urartulardan Osmanlı'ya Harput tarihi anlatılmış; coğrafi durum, sosyo-ekonomik ve kültürel yapı, tarımsal verimlilik, önemli ticaret yollarının kesiştiği hassas konum vb. özellikler ünlü seyyahların gezi notlarından alıntı yapılarak özetlenmiştir. Örneğin Barkley'in Harput'u Bursa ile kıyaslaması; Brant, Ainsworth ve Hauptmann'ın tarımsal zenginlikleri dile getirmesi; Tozer'in kentte yapılan şaraplardan bahsetmesi; John Murray'ın çok iyi kalitede şarap, yağ ve pamuk üretildiği bilgisini vermesi şehirdeki tarımsal faaliyetlerin tarihsel gelişim sürecini açık şekilde ortaya koymaktadır. XX. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştirilen Keban ve Karakaya Barajı Kurtarma Kazıları'nda ele

¹ *Harput Yollarında 1-4*, İstanbul 1958-1961.

² *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.

³ *Armenian Tsopk/Kharput*, Mazda Publishers 2002.

geçen buluntular ışığında bölge tarihi tüm ihtişamıyla ortaya çıkarılmış; Harput Kazıları ise bu tarihsel zenginliğin sürekliliğini gözler önüne sermiştir.

Gezgin, misyoner ve sanatçıların kaleminden alıntılarla desteklenen “Harput’un Ünlü Konukları” adlı ikinci bölümde, günümüzde neredeyse tamamen yok olmuş kentün geçmişi, farklı coğrafya ve kültürlerden gelen insanların görgü tanıklıklarıyla yansıtılmıştır. Örneğin İranlı yazar Hamdullah el Müstevfi Kazvini’nin 1340, Venedikli elçi Giosafa Barbaron’un 1471, Ermeni kökenli Polonyalı rahip ve seyyah Simeon 1613 ve nihayetinde Evliya Çelebi’nin 1649/50 tarihli gözlemleri... Ünlü Fransız coğrafyacı Xavier Hommaire de Hell’in Harput tasvirinde belirttiği; eğri-büğü ve dolambaçlı sokaklar, topraktan evler, güzel taşlarla örülü kapılara Kale kazılarında aynen rastlanmış ve bu mimarî doku kitapta ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Böylelikle yazılı bilgi ve belgeler arkeolojik kazı ile temellendirilmiştir.

“Harput Mahallelerine Genel Bakış” başlıklı üçüncü bölümde, büyük çapta tahrip olmuş mahalleleri daha iyi anlayabilmek için, Harput Kenti hüznü ve keyif karışımı gezilerle baştanbaşa yürünerek taranmıştır. Tarih içinde kaybolmaya yüz tutmuş bu mahallelerdeki inceleme gezilerine bizzat katılarak şimdiye kadar görev yaptığım Harput’u adeta yeniden keşfettiğimizi zannettim desem abartmış sayılmam. Örneğin Elazığ yöresine ait olduğunu bildiğim “Çatalkaya Kışladır” türküsünün bestelendiği mahalleyi yerinde görmek ve bu mahalle üzerinde bir askeri kışla ve genelevin varlığını öğrenmek... Bu yapıt Harput’a gelen yerli ve yabancı ziyaretçiler için bir el kitabı, bir rehber olma özelliğini ziyadesiyle karşılayacaktır. Harput mahallerinde tespit edilen gayri müslim yerleşimlerini konu eden satırlar, yabancı ziyaretçiler için ulaşılmaz bir bilgi kaynağı niteliğindedir. Büyük bir emek sonucu ortaya konan bu bilgilere yenilerinin eklenmesi, yapılacak daha kapsamlı kazı ve yüzey araştırmalarıyla sağlanacaktır. Örneğin çalışmalar sırasında yeri tespit edilen Sarayhatun Camii önündeki, yakın bir zamana kadar ayakta olan ve sonrasında yıkılmış muvakkithanenin bulunduğu yerde kazı yapılması ve rekonstrüksiyonunun hazırlanması, bölge kültürü açısından son derece önemlidir; çünkü bu resmî yapının temellerinin sağlam olarak bulunması kuvvetle muhtemeldir.

Kitabın “Kale Mahallesi” bölümü benim için en heyecan verici sayfalar; çünkü neredeyse tamamında kendimi bir parçası olarak hissettiğim kazı günlerini her satırda yaşadım. Kazıyı yapan vefakâr arkeolog ve sanat tarihçisi arkadaşlar ile ekibimizin yetişmiş kalifiye işçilerinin konuşmaları, çapa ve mala sesleri kulaklarımda çınlar gibi oldu. Şahsıma kattığı tecrübe ve bilgi birikiminin meslek hayatımda benim için büyük bir şans olduğunu düşündüğüm kazılar öncesinde benden Harput Kalesi ile ilgili bir tanım istense, en fazla üç-dört satırlık bir yazı çıkardı. Ancak kazılar sonrasında gün ışığına çıkarılan mahallelerin varlığı ve bu mahalleler içindeki yaşam izleri, Kale içerisinde hiç de basit olmayan ve üç dört satırla geçirilmeyecek bir yaşam sürdürüldüğünü göstermektedir. Kitabın çeşitli bölümlerinde değinilen ünlü seyyah, gezgin, araştırmacı vb. yazarların notlarının da dikkate alınarak yapıldığı Harput Kale Kazısı sonuçları incelendiğinde, araştırmaların arkeolojik

kazılarla desteklenmesi gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Yazılı belgelerle desteklenen bu kitaptaki tapu kayıtları ve şer'iyye sicil kayıtlarının ayrıntılı bir şekilde irdelenmesi, kesinleşmiş tarih vermeye olanak sağlamıştır.

“Osmanlı Arkeolojisi ve Harput Kazıları” adlı bölümde arkeoloji bilimi ve yöntemlerinin, yakın tarih araştırmalarındaki önemi vurgulanmış, Türkiye’de tarih, arkeoloji ve sanat tarihi dallarının birbirleriyle ilişkileri, bakış açıları ve gelişimleri üzerinde durulmuştur.

“Kazı Sonuçları: 2005-2009 Yılları” adlı bölüm, 5 sezon süren kazılar boyunca ortaya çıkarılan mekânlar ile ele geçirilen buluntuların ayrıntılı olarak değerlendirildiği sayfalarda adeta kazı teknikleri üzerine bir ders verilmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılan alanların neredeyse 1/3’ü üstleri örtülerek koruma altına alınmıştır. Korumacılık adına şahsıma tecrübe kazandırdığına inandığım bir kazı gününde; Kaleye çıkışı sağlayan ana caddenin zeminini bulmak amacıyla zindan girişi önünde sondaj çalışmaları başlatılmış, ortaya çıkarılan taş kaplamalı ve basamaklı yapı bizleri çok heyecanlandırmıştı. Sondaj sonucunu hocalarımıza haber verip 4 m genişliğindeki bu caddenin tamamıyla açıldığında çok güzel ve ihtişamlı bir kale girişine sahip olacağımızı heyecanla anlattığımızda hocalarımızın “*hayır, çıkan yapıyı belgeleyip tekrar kapatıyoruz çünkü Kalede ileriki yıllarda yapılması muhtemel çalışmalarda bu basamakların zarar görme ihtimali var*” diyerek sondajları kapatmamızı söylemesi bizleri kısmen de olsa hayal kırıklığına uğratmıştı. O yıllarda tam olarak idrak edemediğimiz bu gelişmeler sonrasında 2010-2011 yıllarında başlatılan restorasyonlarda gördüğüm, kaleye iniş çıkışı sağlayan araç trafiği o günkü konuşmaları hatırlamama vesile oldu. Gelecek düşünülerek yapılan bu korumacılık anlayışına dair mesleki tecrübe bizlere unutulmayacak eşsiz bir ders olarak kalmıştır.

Kitapta, 1523 tarihli bir Osmanlı kayıt defterinde ve Evliya Çelebi’nin notlarında sözü edilen Kale Camii içinde yapılan kazı ve sondaj sonuçları ayrıntılarıyla aktarılmış; Evliya Çelebi’nin notlarındaki minare çelişkisi de 360 yıl sonra çözülmüştür. Yine cami tarihi hakkındaki yorumlarda; buluntular, mimari yapı ve tabakalaşmalar ile kaya temellerinin esas alınması, kazı ciddiyetini göstermede eşsiz bir örnek gibidir.

Ana caddeye bağlantıları olan ticarethane, dükkân ve atölyelerde yapılan çalışmaların anlatıldığı satırlarda kullanım amaçları tam olarak bilinmeyen birçok mimari yapının işlevi hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Konutların anlatıldığı bölümde, Harput konut mimarisinin aynı zamanda Anadolu evlerinin bir yansıması olduğu görülmektedir. Özellikle buralarda cam izine rastlanmamasına dair yapılan yorum, evlerde kullanılan aydınlatma hakkında farklı bir yaklaşım sunmaktadır. Konut mimarisi ile ilgili olarak ünlü seyyahların görüşleri ve konut satış sözleşmelerinin bulunarak okurlara aktarılması, çalışmada ayrıntılara verilen önemi göstermektedir.

“Küçük Buluntular” adını taşıyan bölümde kazılarda ele geçen eşyalar derlenip tanıtılmakta; bulundukları ortamlar, sosyal çevre ve Harput’un diğer bölgelerle ticari ilişkileri bağlamında ele alınmaktadır. Seramikler üzerinde ayrıntılı tanımlama ve çizim çalışmaları yapılmış; yoğun olarak rastlanan pişmiş toprak tütün lüleleri üzerlerindeki baskı bezemeler ve usta damgaları ise bölgede tütün lüleliliği hakkında daha önceleri düşünülmeyen yaklaşımların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yine özellikle yöresel adıyla “şeve” olarak bilinen cam bilezik parçaları hakkında sunulan bilgiler, Harput ticaret hayatının İtalya, Çekoslovakya ve Filistin’e kadar uzandığını göstermesi açısından oldukça değerlidir. Özellikle küçük buluntular arasında yer alan basit bir sigara kâğıdından elde edilen çıkarımlar son derecede değerli ve öğreticidir. Normal şartlarda kâğıt parçası olarak gördüğümüz bir buluntunun değerlendirme sonuçları okunduğunda, arkeoloji biliminin ne kadar titiz bir çalışma gerektirdiği bir kez daha gözler önüne serilmektedir. Sigara kâğıdının Halep’te bir fabrikada üretildiğinin, fabrika adının tespiti ve üzerindeki yazıların tercümesi sonucu; önemsenmeyecek kadar küçük bir sigara kâğıdından ne denli değerli bilgiler edinileceğinin kanıtıdır.

Kitabın son bölümü “Kayaya Oyulmuş Tesisler ve Harput Zindanı” adını taşımaktadır. Tarihin karanlık sayfalarına sıkışıp kalmış Urartu Kalesi, günümüze gelene kadar çeşitli uygarlıklara hizmet etmiştir. Osmanlı Dönemi’nde genç ve güzel bir kızın karanlıklar içinde yaşadığı varsayılan ve efsanelere konu olan yer altı tesisi hakkında H.1301/M.1883-84 tarihli Mamûret-ül Aziz Salnamesi’nin verdiği bilgi ilgi çekicidir. Burada belirtilen yer altı tesislerinden biri Bizans, biri Artuklu, biri de Urartu dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Artuklu Dönemi’nde Harput Kalesi’ne ün kazandıran olaylar 1122-1123 yıllarında meydana gelmiştir. Hem İslâm, hem Türk, hem de Ortaçağ Avrupa tarihi yönünden büyük önem taşıyan bu olaylar, dönemin Latin, Hristiyan ve İslam tarihçileri tarafından kaydedilmiştir. Kudüs Haçlı Kralı II. Baudoin (ya da Baldwin) ve kuzenlerinin hapsedildiği Ortaçağ tarihinin en heyecan verici sayfalarının konu edildiği bu bölüm, kitabın en etkileyici sayfaları arasındadır diyebiliriz.

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetimine giren Harput’ta hemen bir darphane kurulduğu bilinmektedir. Burada, ilk Osmanlı sikkelerini bastıran Yavuz Sultan Selim paralarında hiçbirine rastlanmaması, kazıların devam etmesi gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Kitabın “Sonuç” bölümünde bu kazılara neden başlandığı ve neler düşünülerek durdurulduğu sorusuna cevap arandığını görüyoruz. Şahsen bu sorulara halen bir cevap alınabildiğini düşünmüyorum. Çünkü 2005 yılında büyük umut ve projelerle başlatılan kazıların en verimli döneminde durdurulması hayret verici. Kitabın giriş bölümünde de değinilen; Harput, kale ve yerleşim alanı olarak ilk kez ne zaman kurulmuştur? Harput adı nereden gelir, kökeni nedir? sorularına sağlıklı ve güvenilir cevaplar verebilmek için Harput Kale Kazıları’nın daha kapsamlı ve sistemli bir şekilde devam etmesi gerektiği inancındayım. Yine kitabın son sözünde yazıldığı üzere şimdi yapılacak iş,

yüz elli yıl kadar önce terk edilmeye başlayan ve XX. yüzyılın başlarında tümüyle ıssızlaşan bu mahalleyi, vakit yitirmeden aslına uygun şekilde, hiç olmazsa kısmen restore edip bir açık hava müzesi haline getirmek olmalıdır.

Öncelikle bir okur ve sonrasında bir Elazığlı olarak bizlere böylesine değerli bilgi ve birikimlerini aktardığı; Harput hakkındaki zihinlerde oluşan zamansal ve mekânsal tüm karışıklıkları gün be gün aydınlatmaya çalıştığı için kitabın yazarlarına harcadıkları emek ve sınırsız mesailerinden dolayı saygı ve şükranlarımı sunmayı bir borç biliyorum...

BÜLENT DEMİR

Özetler:

AYDIN USTA: *Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler (s. 365-402)*

“Doğulu Hristiyan kardeşlere yardım” Ortadoğu’ya yapılan Haçlı seferlerinin başlıca parolalarından biri olmuştur. Ancak bu sözler 451 Kadıköy Konsili’nde alınan kararların gölgesinde kalmıştır. Zira Haçlılar aradaki mezhepsel farklılıklar nedeniyle Ortadoğu Hristiyanlarını asla kardeş olarak görmemişlerdir. Aslında bu sözlerin gerçek muhatabı Bizans’a bakış açıları da çok farklı değildir. Uzun müddet Müslüman hâkimiyetinde rahat bir yaşam süren Yerli Hristiyanlar, seferlerle ilgili başlangıçtaki iyimserliklerine rağmen Haçlılar tarafından “sapkın” olarak nitelendirilmeleri ve buna bağlı menfi uygulamalar nedeniyle hayal kırıklığına uğramışlardır. Fakat 1101 Haçlı Seferlerinin sonucunda ortaya çıkan gereksinimler neticesinde Yerli Hristiyanlar, Haçlılar için sosyal, ekonomik ve askerî alanda hayati bir anlam ifade etmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda başlatılan uygulamalar sayesinde taraflar arasında ortak bir yaşam formu oluşturulabilmiştir. Ancak Haçlıların, Yerli Hristiyanlar hakkındaki dinî ön yargılarından ve şüphelerinden tamamıyla kurtulamamaları gerçek bir bütünleşmeyi engellemiştir. Dolayısıyla Yerli Hristiyanların sosyo-politik durumlarında seferler öncesine nazaran bir değişim olmadığı gibi gelişmelerden en fazla zarar gören unsurlardan biri haline gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Yerli Hristiyanlar, Kadıköy Konsili, Sapkınlık, Ortadoğu

FATİH YAHYA AYAZ: *Memlük Tarihçilerine Göre Dulkadiroğlu Şahsuvar Bey İsyanı (s. 403-443)*

Moğol istilâsı sebebiyle Suriye’nin kuzeyi ve Anadolu’nun güneydoğusuna göç eden Türkmenler Memlük Devleti tarafından Müslümanları koruma, soydaşlarına kucak açma ve İlhanlılar ile Kilikya Ermenilerine karşı tampon bölge oluşturma gibi maksatlarla himaye edilmiştir. Aralarında Dulkadiroğulları da bulunan bu Türkmen grupları Gazze’den Sis (Kozan) hududuna kadar olan bölgede iskân edilmişler, beylerine de

iktâ ve emirlik payesi verilmiştir. Memlûk Devleti kendisine tâbi unsurlar olarak gördüğü Türkmenlerin müstakil hareket etmelerine de mâni olmaya çalışmıştır. Özellikle Osmanlıların güçlü bir devlet olarak tarih sahnesine girişinden sonra bahsedilen bölgelerdeki Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları gibi beylikleri kontrolü altına almaya çalışması, Memlûkler ile Osmanlılar arasında nüfuz mücadelesine neden olurken, aynı zamanda Memlûklerin bu beyliklerle sorunlar yaşamasına da yol açmıştır. Memlûk-Dulkadiroğulları ilişkilerinin, Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki nüfuz mücadelesinin tesirinde şekillendiğini söylemek mümkündür.

Biz bu çalışmada, Memlûk-Dulkadiroğulları münasebetlerinin bahsi geçen hususiyetini en fazla ortaya koyan örneklerden Şahsuvar Bey'in isyanını ele aldık. Burada da esas itibarıyla Memlûk tarihçilerinin Şahsuvar Bey meselesine yaklaşımını öne çıkardık.

Anahtar Kelimeler: Şahsuvar, Şahsuvar Bey isyanı, Memlûkler, Dulkadiroğulları, Memlûk tarihçileri, Osmanlılar.

MUSTAFA ÇAĞHAN KESKİN: *Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433) (s. 445-465)*

Bursa, Edirne, Kütahya ve Larende'de, on beşinci yüzyılın ilk yarısında uygulanan bir grup çini, teknik ve üslup bakımından birbirlerinin tekrarı niteliğindedir. Çiniler arasındaki yakınlık, bütün bu uygulamaların Bursa Yeşil Külliye'de çalıştıkları sanatçı kitabesi ile kesinleşen "Tebrizli Ustalar"ın işi olduğunu düşündürmektedir. Yapılar arasındaki kronolojik ilişki, Tebrizli ustaların bu kentlerde bulunmuş olabileceklerini gösteren anlamlı bir tablo ortaya çıkarmaktadır. Çini örnekleri üzerinden yapılan okumalar, siyasi tarih araştırmalarına dayalı sosyo-kültürel bir arka-plan ile desteklenebilmektedir. Bu çalışma, Tebrizli ustaların kariyeri üzerine, sanat ürünleri ve tarih verileri ışığında bir önermede bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Yeşil Külliye, Çini, Tebrizli Ustalar

TAHİR SEVİNÇ: *Şam Valisi Emirü'l-Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı (1743-1744) (s. 467-522)*

Şam Valisi ve Emirü'l-Hac Süleyman Paşa, 1743 yılında Taberiye'yi ele geçirmiş bulunan Zahir El-Ömer adlı asiye ortadan kaldırmak üzere görevlendirildiği sırada kendi eceliyle vefat etmişti. Süleyman Paşa, Şam yolunu kullanan hacıların her türlü güvenlik ve ihtiyaçlarını karşılamakla görevli önemli bir vazifeye sahip idi. O sahip olduğu bu görev sayesinde oldukça varlıklı ve itibar sahibi haline gelmişti. Vefatından sonra hem onun hac işleri ile ilgili çok önemli vazifesinin devamını sağlamak ve hem de onun sahip olduğu zenginliği ve varlığı devlet adına müsadere etmek için Mirahur Vekili Numan Bey görevlendirilmişti. Numan Bey, Şam Eyaleti'ndeki yöneticilerin yardımıyla yaptığı tahkikat ve çalışmalar sayesinde Süleyman Paşa'nın sahip olduğu değerli eşya, para ve emlakinin tespitini yapmıştı. Ona ait haremde, aile üyelerinde ve diğer kişilerde bulunan her türlü para, altın ve eşyaya devlet adına el konularak kayıt altına alınmıştı. Süleyman Paşa'nın cenaze merasimi ve masrafları hükümet adına Şam Kadısı tarafından karşılanarak, ailesine de geçinebileceği kadar mal ve emlak bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hac emiri, Şam Valisi, Mübaşir, Müsadere, Para, Hazine.

BİLGEHAN PAMUK: *Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI - XVII. Yüzyıllar) (s. 523-545)*

XVI. yüzyılda Anadolu'ya büyük ölçüde hükmeden Osmanlılar, doğu sınırında stratejik açıdan mühim bir merkez olan Erzurum'da güvenlik için gerekli tedbirleri aldıktan sonra zaman kaybetmeden imar ve iskân hareketlerine giriştiler. Trabzon - Tebriz transit ticareti üzerinde yer alan şehirde, ticaretin istikrarlı bir şekilde yapılması için birtakım uygulamalar gerçekleştirildi. Bu bakımdan bölgedeki en büyük gümrük organizasyonu teşekkül olunarak transit ticaretin daha iyi ve daha kontrollü işlemesine çalışıldı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru işlevsel hale gelen gümrük, XVII. yüzyılda imparatorluğun en önemli gümrükleri arasında zikredilmeye başlandı. Orta Asya'dan gelerek İran üzerinden Anadolu'ya ulaşan *ipek*, Erzurum gümrüğünün hayatî bir gelir kaynağı olması yanında, Osmanlı - Safevî mücadelesinin önemli nedenleri arasındaydı.

Hatta iki devlet arasında kıyasıya mücadele devam ederken gümrük kayıtlarından anlaşıldığına göre ticaret de devam etmekteydi. Doğudan gelen kervanların uğrak noktası olan Erzurum gümrüğü, sadece bölge ekonomisi açısından değil ülke ekonomisi için de fevkalade ehemmiyetliydi.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Gümrük, Mukataa, İltizam, İpek Yolu, Osmanlı – Safevi. XVII. Yüzyıl.

AHMET ACIDUMAN - BERNA ARDA: *Mir'âtü'l-Ebdân Fî Teşrîh-I A'Zâi'l-İnsân'da Yer Alan Anatomi Terimleri Üzerine Bir Ön Çalışma: "Birinci Kısım: Osteoloji Hakkında"* (s. 547-572)

Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi'nin *Mir'âtü'l-ebdân* adlı eserinin osteoloji bölümünde yer alan anatomik terimleri ortaya koymak ve değerlendirmek amacıyla adı geçen eserin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesinde bulunan basılı bir nüshası incelenmiştir. Kitabın ilk ana bölümü olan "osteoloji" ele alınmış; ilgili konular ve bunlara ait resimlerin alt yazılarının Osmanlıcadan çağdaş Türkçe abeceye çevriyazısı yapılarak, bu metinler incelenmiş; bu bölümlerde yer alan anatomik terimler saptanarak, bunlar Şânizâde'den önce ve sonraki bazı eserlerde yer alan terimlerle karşılaştırılmıştır. Şânizâde metinde anatomik terimin Arapçasını kullandıktan sonra, Türkçesini ve bazen de Yunanca ve Latincesini vermektedir. Eğer Türkçe bir karşılık vermiyorsa, o terimi açıklamaktadır. Kemik isimlerinde Arapça, Türkçe, Yunanca-Latince terimler kullanırken, kemiklerde yer alan bölgelerin adlandırılmasında hemen hemen hiç Türkçe terim kullanmamış, bu anatomik bölgeler Arapça isim ya da isim tamlamaları ile tanımlanmıştır. İsimlendirme, nadiren, hem Arapça isim tamlaması ile hem de Yunanca/Latince-Arapça isim tamlaması ya da terim kullanarak yapılmıştır. Bazı Avrupalı yazarların adıyla anılan anatomi terimlerine de rastlanmaktadır. Türkçe anatomi terminolojisinin oluşturulması sürecinde Şânizâde'nin ne kadar etkin olduğunun belirlenebilmesi ise, onun koyduğu terimlerle, ondan önce ve sonra yazılmış olan eserlerde yer alan anatomi terimlerinin ayrıntılı olarak karşılaştırılmasıyla mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Anatomi terimleri, Şanizade, Miratü'l-ebdan, Osmanlı tıbbı, Tıp tarihi.

MERAL BAYRAK (FERLİBAŞ): *Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti İslahhaneleri (s. 573-636)*

Mithat Paşa'nın adıyla özdeşleşen ıslahhanelerden ilki Niş'te açılmış, sahipsiz ve kimsesiz çocuklar başta olmak üzere anne-babasından biri olduğu halde bakılamayacak durumda bulunanlar da buraya alınmıştır. Bunların dışında suç işleyerek hüküm giymiş çocuklar hükümet kararıyla tutukluluk sürelerini kurumdaki özel bölümde geçirmiştir. Çeşitli kaynaklarda bundan dolayı ıslahhane adıyla anıldığı belirtilen kurumun isminin, bizzat Midhat Paşa'nın Kur'an'daki bir ayetten esinlenmesi üzerine kendisi tarafından verildiğinden de söz edilmiştir.

Niş'ten sonra Tuna Vilayeti'nin kurulmasıyla Rusçuk ve Sofya'da açılan ıslahhaneler arasına yine Rusçuk'ta faaliyete geçirilen bir kız ıslahhanesi de katılmıştır. Özellikle erkek çocuklara birer meslek edindirmenin temel amaç olduğu ıslahhanelerde dinlerine göre ayrı hocalardan temel bilgileri içeren dersler verilmiştir. Çocukların böylece kendi dilinde okur-yazar olması, basit düzeyde matematik bilgisi edinmesi, din ve ahlak eğitimi alması sağlanmıştır. Kız çocukların ise yine kendi dinlerindeki hocalardan Türkçe veya Bulgarca öğrenmeleri, yabancı bir hanım tarafından verilen Fransızca eğitimi almaları hedeflenmiştir. Temel bilgilerin yanında dikiş-nakış ve piyano eğitimi de verilen kurumda küçük kızların iyi yetiştirilmesine özen gösterilmiştir.

Devlet-toplum işbirliği ile oluşturulan zamanla bölgenin prestijli kurumları haline gelen ıslahhanelerin giderleri için kurumlara ait gayrimenkullerin kira gelirleri, ihzariye tezkerelerinden alınan harçlar, ıslahhanelerde üretilenlerin satışından elde edilen kazanç ve başta devlet adamları olmak üzere halkın yaptığı bağışlar kaynak oluşturmıştır. Bu sayede hizmetlerini sürdürebilen kurumlar hayatlarını kazanabilecek düzeyde pek çok meslek erbabının yetişmesini sağlayarak önemli bir görevi yerine getirmiş, başta İstanbul olmak üzere diğer Osmanlı vilayetlerinde de benzerlerinin açılmasında etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Midhat Paşa, İslahhane, Niş, Rusçuk, Sofya, Köstence, Tuna Vilayeti, Sanayi Mektebi

MEHMET SALİH ERKEK: *Osmanlı Mardin’inde Cinayet Vakaları ve Cinayet Soruşturmaları Hakkında Bir Değerlendirme* (s. 637-652)

İnsanların içlerinde barındırdıkları şiddet duygusunun en son noktası bir diğer insanın yaşamına son vermesidir. İnanişe göre Hz. Ademin oğullarından Kabil’in Habil’i öldürmesi ile ilk örneğine rastlanılan bu olgu insanın yeryüzündeki serüveni ile yaşattır denilebilir. Zamanın tüm evrelerinde insanlar neden ya da nedenlerle karşılarındakilerin yaşamlarına son vermişler ve bunu yaparken de ırk, yaş, cinsiyet, din, mezhep ve benzeri farkları göz önünde bulundurmamışlardır. İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümü arzusundan ortaya çıkmış olan hukuk duygusu ise bu tür durumlarla yakından ilgilenmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Dönemi Mardin’inde Kadı mahkemesine yansımış olan cinayet davaları konu edinilmiştir. Osmanlı kadı sicillerinin bu olaya nasıl yaklaştığı, cinayeti işleyen ve cinayete kurban gidenlerin profilleri, cinayet işlenen mekânlar, cinayet aletleri ve insanları bu duruma sürükleyen nedenler üzerinde durulmuştur. Geçmişte yaşanmış cinayet olayları ile bugün yaşananlar arasında ne tür benzerlikler ve farklılıklar olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Şiddet, Cinayet, Şer’iyye sicili

MANİZHEH SADRI: *Kaçar Hanedanı Döneminde İran’da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı* (s. 653-670)

İran’da Kaçar idaresi döneminde klasik medrese sistemi dışında açılan yeni okullar, ihtiyaca göre ve milli kültür unsurları gözetilmeksizin siyasi amaçlarla açılmıştır. İran’da çıkarlarını kaybetmek istemeyen batılı devletlerin desteğinde açılan misyoner okulları, gerçek amaçlar gizlenerek modern okullar olarak tanıtılmış, gelecekteki ilerlemenin vazgeçilmez unsurları olarak gösterilmiştir. Misyoner okulları dışında açılan milli okullar ise yapılan propaganda ile halka yanlış tanıtılmış, açılışlarından kısa bir süre sonra kapatılmaları sağlanmıştır. Bu yüzden ülkenin eğitim-öğretiminde beklenen ıslahatlar yapılamamış, karışıklık devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaçar Hanedanı, Eğitim-Öğretim, Rüşdiyye, Misyoner Okulları, Milli Okullar

ZEYNEL ÖZLÜ: *Halk Hekimliğinden Diş Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân) (s. 671-711)*

Dişçilik mesleği Osmanlı devletinde tıbbın bir parçası olarak görülmemiş bu nedenle de genelde halk hekimleri tarafından yapılmıştır. 20. yüzyıl başlarında dişçilik mektebinin kurulmasıyla profesyonel ilk diş hekimleri yetiştirilmiştir. Ancak yetiştirilen dişçilerin sayılarının az olması nedeniyle ülkenin diş hekimi ihtiyacı tam olarak karşılanamamıştır. Bu nedenle de devlet tarafından halk hekimlerine geçici olarak, “vekaleten diploma” verilerek dişçilik mesleği hem yasal denetim altına alınmış hem de meslekten tam olarak anlamayan kişilerin dişçilik yapmasına engel olunarak toplum sağlığı korunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk hekimliği, diş hekimliği okulu, diş hekimliği tarihi, gayri Müslim, Osmanlı devleti.

SERHAT KÜÇÜK: *Osmanlı Algısında Garb Teknolojisi: “Mösyö Elektrik”in Sergüzeşti (s. 713-740)*

Bu makale bir kitap ve yazarına odaklanan bir mikro tarih çalışmasıdır, Ahmet Faik olarak bilinen fakat asıl adı Faik Sabri (Duran) tarafından yazılmış Mösyö Elektrik isimli kitap. 1902 yılının ikinci yarısında II. Abdülhamid’in sansürcüleri kitabı incelemiş ve eserin daha çok kişiye ulaşmasını engellemiştir. Makale, hikâyenin bu hikâyesini anlatmanın yanı sıra Osmanlı edebiyatının Batı teknolojisiyle ilişkisini de tartışmaktadır.

İlk örneklerden hareketle Osmanlı matbuatının Batı teknolojisiyle ilişkisi ele alındıktan sonra sansür süreci sonucunda “Mösyö Elektrik”in nasıl bir yasaklı kitap haline geldiği anlatılmıştır. Çalışmada, mahlasla yayınlanmış hikâyenin yazarının kim olduğu ilk kez tespit edilmiş ve yazarın kimliği ile diğer çalışmalarından bahsedilmiştir. Hikâyenin Batı teknolojisine dair algısını ele alan sonuç kısmından önce “Mösyö Elektrik” eleştirel bir gözle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilim, Teknoloji, Osmanlı-Türk Edebiyatı, Modernleşme, Batılılaşma, Teknoloji Transferi, Faik Sabri, Elektrik.

Abstracts:

AYDIN USTA: *Relations between the Crusaders and the Eastern Christians (pp. 365-402)*

“Aid to the eastern brethren” had been main slogan for the Crusades against the Middle East. But these statement has remained in the shadow of the Council of Chalcedon’s sentences (451). Then Crusaders had not treated against the Middle East Christians like brethren. Actually, manner not differed against the Byzantium who was the direct collocutor of these words. The Eastern Christians who have been sustained very comfortable life under the Muslim sovereignty for a long time were very hopeful at the beginning, however they have been disappointed because of heresy qualification on themselves and negative aspects applied by the Crusades. But requirements that emerged as the result of the Crusade of 1101, indigenous Christians had been vital components in terms of social, economical and military courses for the Crusaders. Owing to started practices to this direction have been formed common life form for two sides. But religious prejudices and suspicious of the Crusaders against their collocutors prevented exact consolidation. Therefore sociopolitical position of the Oriental Christians was not changed with respect to previous situation and they had suffered damages very much in spite of that they have not part of this struggle.

Key words: Crusaders, Oriental Christians, Council of Chalcedon, Heresy, Middle East.

FATİH YAHYA AYAZ: *Rebellion of Dulqadiroğlu Shahsuvar Bey According to Mamlukid Historians (pp. 403-443)*

Turkomans who migrated into north of Syria and southeast of Anatolia because of Mongol invasion were protected by Mamluk State for the purposes of guarding Muslims, taking its brothers under its wings and forming a buffer zone between it and Ilkhanid Mongols and Cilician Armenians. These Turkoman groups including Dulqadiroğulları were settled in the region from Gaza to Sis (Kozan) and their Beys were granted with iqtas and emirate ranks. Mamluk State regarded them as subjects to it and tried to hinder their acting independently. Especially after being a

great actor in history, Ottoman State wanted to have a grip on beylicates like Ramazanoğulları and Dulqadiroğulları in those regions. This caused a power struggle between Mamluks and Ottomans to gain ascendance over those beylicates, at the same time it led to problems between Mamluks and those beylicates. It is possible to say that the relations between Mamluks and Dulqadiroğulları were formed by power struggle between Mamluks and Ottomans.

In this study, we dealt with rebellion of Shahsuwar Bey which is the most striking example for the characteristic of the relations between Mamluks and Dulqadiroğulları mentioned above. Our main goal is to highlight approaches of Mamlukid historians to this rebellion and Shahsuwar Bey.

Key words: Shahsuwar, rebellion of Shahsuwar Bey, Mamluks, Dulqadiroğulları, Mamlukid historians, Ottomans.

MUSTAFA ÇAĞHAN KESKİN: *Journey of Tile Masters of Tabriz in Anatolia Within the Political and Cultural Relations (1419-1433) (pp. 445-465)*

A group of tiles, belonging to the first half of 15th century, in Bursa, Edirne, Kütahya and Larende, represent technical and stylistic resemblance. Similarity between these tiles indicates the Masters of Tabriz who worked in Bursa Yeşil (Green) Complex. The chronological relations between them, reveal a significant route about the journey of Masters of Tabriz. Survey about the tile revetments, can be supported by socio-cultural background based on history sources. This study suggests a proposal about career of the Masters of Tabriz by using art objects and history data.

Key words: Ottoman Architecture, Yeşil Complex, Tile Revetments, Masters of Tabriz.

TAHİR SEVİNÇ: *Suleyman Pasha, Governor of Damascus Muhallefat Emirü'l-Hac (1743 -1744) (pp. 467-522)*

The governor and principal agent of Damascus Suleyman Pasha died a natural death when he was charged with the duty of eliminating the

bandit, Dahir al-Umar, who captured Taberia in 1743. Suleyman Pasha had an important mission of meeting all the needs and security of Hadjis. Thanks to his mission, he became a wealthy and high standing man. After his death, Agent of Mirahur Numan Beg was charged with both handling Suleyman Pasha's mission of pilgrimage and attaching the wealth and goods of him. Numan Beg ascertained Suleyman Pasha's goods, wealth and property with the help of inquiries made by governors in Damascus. These wealth, goods and golds that were in the hands of his family, harem and other people were sequestered by the Empire. Suleyman Pasha's funeral expences were paid by Judge of Damascus and also enough wealth and property for living of his family was left by the Empire.

Key words: Emir of pilgrimage, Governor of Damascus, Usher, Confiscation, Money, Treasury.

BİLGEHAN PAMUK: *The Foundation and the Improvement of Erzurum Custom (16th - 17th Centuries)* (pp. 523-545)

Ottomans, domain over Anatolia substantially in the 16th century, after getting the necessary measures for security in Erzurum where was significant center at a strategic point of view in the east border, acted rapidly in settling and reconstructing. Some practice done for the ease of trade in the city located in Trebizond - Tabriz transit trade way. In this context, the biggest custom organization founded to perform trade better and more systematically. Becoming functional toward the end of the 16th century, the customhouse, accepted as a one of the most important customs of the empire in the 17th century. Silk coming from Central Asia to Anatolia over Iran was both crucial income sources of Erzurum customs and among the reasons of the Ottoman - Safevid war. While war was proceeding between two states according to custom registrations trade was also keep going. The Erzurum custom, haunt of east coming caravans, was not only important for the economy of the region but also for the economy of country.

Key words: Erzurum, Custom, Muqataa, Iltizam, Silk Road, Ottoman - Safevid, 17th Century.

AHMET ACIDUMAN - BERNA ARDA: *A Preliminary Study on the Anatomical Terms in Mir'at Al-abdan fi Tashrih-i A'zai'l-insan: "The First Part: On Osteology"* (pp. 547-572)

It was aimed to find out and to evaluate the anatomical terms in osteology section of Şanizade Mehmed Ata-allah's work *Mirat al-abdan* in this study and a printed copy of the book which is in Library of History of Medicine and Ethics Department of Ankara University Faculty of Medicine was examined. Topics and figure explanations in osteology section were transliterated from Arabic to the contemporary Turkish alphabet and evaluated; and then determined anatomical terms were compared to those ones before and after Şanizade's work. Şanizade used anatomical terms in Arabic and Turkish and sometimes in Greek and Latin. He explained Arabic terms, when he does not give their corresponding in Turkish. Arabic, Turkish, Greek and Latin terms were used in the names of bones, but Arabic anatomical terms only were used naming the parts of bones, without using almost any Turkish terms. Naming, rarely, were made by using Arabic noun phrases and Greek/Latin-Arabic noun phrases or terms. Anatomical terms bearing some European writers' names were encountered. It might be possible to determine how Şanizade influenced the constitution of Turkish anatomical terminology, comparing his terms to those ones before and after his work.

Key words: Anatomical terms, Şanizade, *Mirat al-abdan*, Ottoman medicine, History of medicine.

Meral BAYRAK (FERLİBAŞ): *A Social Responsibility Project: The Reformatoires of the Danubian Province* (pp. 573-636)

The first of the Ottoman reformatories, which was identified with the name "Midhat Pasha", was established in Nish. Abandoned and parentless children were the first to be accepted to these reformatories, but extremely poor kids staying with one of their parents were also accepted. Those children who were found guilty and sentenced to penalties, in accordance with the regulations of the government, were placed in a special part of the reformatory so as to serve their sentences. This institution, thus stated to have been recorded as "reformatory" in various sources, is

also accounted to have been named, upon inspiration by one of the Qur'anic verses, by Midhat Pasha.

Following the opening of the first reformatory in Nish and the creation of the Danubian Province in the region, new reformatories were opened in Ruse and Sofia. And shortly afterwards, a separate reformatory for girls was set up in Ruse. To acquire professional skills for the children, for boys in particular, was the chief purpose in admission to reformatories. Boys were thought basic lessons by different teachers on the basis of their religion. Thus, they acquired the abilities of reading and writing on mother language, learned the basics of mathematics and received a moral and religious education. As for girls, they were asked to learn Bulgarian and Turkish by their coreligionist teachers and French by a foreign female teacher. These institutions, in which, apart from these basic lessons, girls learned sewing and needlework and playing piano, aimed at acquiring a good training for little girls.

The sources of income for the expenses of these reformatories, which were the products of the cooperation between state and society and became prestigious institutions in the course of time, were rents from public institutions' immovable goods, fees paid for the "ihzariye" certificates, gains from the export of the articles produced in reformatories and grants from statesman and common people. In this way these institutions managed to carry on their activities and succeeded in training numerous craftsmen so as to sustain their lives and became influential in the spread of similar reformatories to İstanbul and other Ottoman provinces.

Key words: Midhat Pasha, Reformatory (ıslah-hane), Nish, Ruse, Sofia, Costantza, Danubian Province, Industrial School.

MEHMET SALİH ERKEK: *An Assessment about Murdering Events and Murdering Investigations in Mardin during the Ottoman Period (pp. 637-652)*

The final point of the violence emotion that people shelter inside is killing another person. According to the belief, Habil, one of Adam's sons killed his other son Kabil, and this is the first example of this matter. So, it can be said that this matter is contemporary with the adventure of the

people in the world. In every time of the world people killed each other because of a reason or various reasons and they didn't consider the differences such as race, age, sex, religion, or sectarian while doing that. The feeling of law that has come into existence as a result of the desire to solve the conflicts between people has been closely interested in it. The subject of this study is the murder cases that have been investigated in Mardin Qadı Court during Ottoman period. It is stated how the Ottoman qadı registers consider to this event, the profiles of the murderers and the people who were murdered, the scene of the murders, the murder tools and the reasons why people face this event. We tried to emphasize what the differences and similarities between the murder cases in the past and today are.

Key words: Mardin, Violence, Murder, Ottoman Court Record.

MANİZHEH SADRİ: *Educational Evolution and Establishment of New Schools in Iran During Qajar Dynasty (pp. 653-670)*

In Iran under Qajar rule, new schools that were founded outside of the classical madrasah system, were founded not in regards to national cultural elements, but rather, in regards to necessities and political objectives. Missionary schools in Iran, which were founded by the help of Western states were presented as modern schools and irrevocable elements of forthcoming developments, and their real goals were concealed to refrain from to be closed down. National schools except from the missionary ones were introduced to people inaccurately and their closure was obtained in a short time. Thus, expected reforms in education system could not be happen and disorder ness kept on.

Key words: Qajar dynasty, Education and Training, Rshdyh, Missionary Schools, National Schools.

ZEYNEL ÖZLÜ: *From Folk Medicine to Odontology: Profession of Dentistry in the Ottoman Empire in the 19th Century (Erbâb-ı Esnân) (pp. 671-711)*

The profession of dentistry was not seen as a part of medicine in the Ottoman Empire so, generally, done by the folk healer. In the beginning

of 20th century, first professional dentists-odontologists- were trained with the foundation of the college of dentistry. Nevertheless, few numbers of educated dentists were not sufficient to meet the requirement of dentists in the country. Therefore "vicarious diploma" were given temporarily by the government to folk healers, thus the profession of dentistry both taken under legal supervision and strived to protect the health of society by preventing someone, who had done before, completely irrelevant to profession.

Key words: Folk Medicine, College of Dentistry, History of Dentistry, Non-Muslim, Ottoman Empire.

SERHAT KÜÇÜK: *Western Technology in the Ottoman Perception: The Venture of "Mösyö Elektrik" (pp. 713-740)*

This article is the study of a micro history focusing on a book and its writer, namely Mösyö Elektrik written by Faik Sabri Duran, also known as Ahmet Faik. In the second half of the 1902, censors of Abdülhamid II had examined this work, too. However, they did not let the book find more reader. This study apart from telling story of the story, it also discusses the relation between the Ottoman literature and the Western technology.

After dealing with the relations between the Ottoman press and the Western technology from the initial examples, it is narrated that how "Mösyö Elektrik" had become banned book through the censorship process. This is the first study confirmed that who the writer was and it is also mentioned who he was and what his other works were. Before the conclusion which handles the perception of the story on the Western technology, "Mösyö Elektrik" reviewed with a critical eye.

Key words: Science, Technology, Ottoman-Turkish Literature, Modernization, Westernization, Technology Transfer, Faik Sabri, Electricity.

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermemelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktısı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmazdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atflarda:

İnalcık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalcık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/ 210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles

shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *a.g.e* (ibid), *a.g.m* or *a.g.t* should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/ 210 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:

	Page
USTA, AYDIN: Relations between the Crusaders and the Eastern Christians.....	365
AYAZ, FATİH YAHYA: Rebellion of Dulqadiroğlu Shahsuvar Bey According to Mamlukid Historians	403
KESKİN, MUSTAFA ÇAĞHAN: Journey of Tile Masters of Tabriz in Anatolia Within the Political and Cultural Relations (with 15 illustrations, 1 map)	445
SEVİNÇ, TAHİR: Suleyman Pasha, Governor of Damascus Muhallefat Emirü'l-Hac (1743 -1744)	467
PAMUK, BİLGEHAN: The Foundation and the Improvement of Erzurum Custom (16 th - 17 th Centuries) (with 2 illustrations)	523
ACIDUMAN, AHMET – ARDA, BERNA: A Preliminary Study on the Anatomical Terms in <i>Mir'at Al-abdan fi Tashrih-i A'zai'l-Insan</i> : "The First Part: On Osteology" (with 3 illustrations)	547
BAYRAK-FERLİBAŞ, MERAL: A Social Responsibility Project: The Reformatoires of the Danubian Province	573
ERKEK, MEHMET SALİH: An Assessment about Murdering Events and Murdering Investigations in Mardin during the Ottoman Period	637
SADRİ, MANİZHEH: Educational Evolution and Establishment of New Schools in Iran During Qajar Dynasty	653
ÖZLÜ, ZEYNEL: From Folk Medicine to Odontology: Profession of Dentistry in the Ottoman Empire in the 19 th Century (Erbâb-ı Esnân)	671
KÜÇÜK, SERHAT: Western Technology in the Ottoman Perception: The Venture of "Mösyö Elektrik"	713

Translation:

FRENKEL, YEHOASHUA: (cev. Nuh Arslantaş): The Use Islamic Materials by Non-Muslim Writers	741
---	-----

Book Review:

BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Kevin Featherstone, Dimitris Papadimitrou, Argyris Mamarelis ve Georgios Niarchos, <i>The Last Ottomans, The Muslim Minority of Greece, 1940-1949</i>	765
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Isabel V. Hull, <i>Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany</i>	769
DEMİR, BÜLENT: V. Sevin, N. Arslan Sevin, H. Kalsen, <i>Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı</i>	775

Turkish Abstracts	781
Abstracts	788
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	795
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	798

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXVII

No. 279

August 2013

ANKARA - 2013